
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

111. évfolyam

2000

1 - 2. szám

A tartalomból:

Zentai Tünde: Az ág és a népi alváskultúra a 17. században;
Gáborján Alice: A pokróc-palást; Fáy Irén: Szegedi betyárfényképek;
Fejős Zoltán: Bátky Zsigmond Kalotaszegen;

Szerkesztőbizottság
KÓSA LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SÁRKÁNY MIHÁLY,
VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő
SZILÁGYI MIKLÓS

A szerkesztő munkatársa
LANDGRAF ILDIKÓ

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest, V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 4732400/481 mellék
Telefon/Telefax: (1) 269-1272, E-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: MTA Néprajzi Kutatóintézet, H-1014 Budapest, Országház u. 30.
(1250 Budapest, Pf: 29) Telefon/Telefax: 375-9764, E-mail:
landgraf@neprajz.mta.hu

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Zentai Tünde: Az ágy és a népi alváskultúra a 17. Században</i>	1
<i>Gáborján Alice: A pokróc-palást</i>	69
<i>Takács Péter – Udvari István: Adalékok Trencsén megye vásáraihoz és a Trencsén megyei lakosság 18. század végi vásározási szokásaihoz</i>	87
<i>Dallos Edina: Adalékok a fehérló monda értelmezéséhez</i>	127

Közlemények

<i>Fári Irén: Szegedi betyárfényképek</i>	147
<i>Sápi Szilvia: Diktálás énekek Vámosoroszi temetkezési hagyományaiban</i>	157

Kutatók – életművek – tudománytörténet

<i>Fejős Zoltán: Bátky Zsigmond Kalotaszegen</i>	177
<i>Kríza Ildikó: Dömötör Ákosra emlékezve</i>	213

Kitekintés

<i>Paál Zsuzsanna: Életút és egyén, történelem és közösség (Az olasz élettörténeti kutatások tapasztalatai)</i>	221
---	-----

Ismertetések

<i>(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)</i>	255
---	-----

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

111. évfolyam

2000

1 – 2. szám

Zentai Tünde

Az ágy és a népi alváskultúra a 17. században*

A BAROKK ÍZLÉS ÉS AZ EURÓPAI LAKÁSKULTÚRA

A 16. század közepén a reneszánsz és a humanizmus megtorpan, az Európában zajló változások eszmevilága új művészi köntösben jelentkezik, életre hívja a barokkot,¹ amely egészen a 18. századig meghatározza a lakásbelső formavilágát is. Az Itáliában fogant stílus Nyugat-Európában, Németalföldön és Franciaországban teljeseedik ki, és válik mértékadóvá. A németalföldi barokk lakásidea kialakulásában Rubens antwerpeni házának az építését – 1620 táján – tekintik mérföldkönek, Franciaországban viszont XIV. Lajos tényleges uralkodásának a kezdetét, az 1660-as éveket. A két központ egyben – először a történelem folyamán – az új művészeti irányzat társadalmilag eltérő válfajait testesíti meg. Németalföldön, különösen az újonnan születő protestáns Holland Köztársaságban polgári művészet és lakáskultúra, a 17. századi európai civilizáció egyik „csúcsteljesítménye” bontakozik, a „Napkirály” (1643-1715) udvarában pedig létrejön a főúri barokk, amely a harmincéves háború (1618-1638) után megerősödő feudális abszolutizmus idején válik követendő példává az uralkodók és a nemesség körében.²

A széttagolt Németországban az új divat megkésve, elsőként a nagy déli kereskedő városokban, Nürnbergben és Augsburgban ereszt gyökeret. A Habsburg-birodalom területén az abszolutizmus és vele a barokk I. Lipót magyar király – 1658-tól német-római császár – uralkodása idején jelenik meg. Angliában a késő reneszánsz, manierista bútorművéség szinte a század végéig őrzi uralkodó szerepét; a barokk jobbára csak 1685 után terjed a beáramló francia és németalföldi asztalok közreműködésével.³

* A tanulmány OTKA-támogatással (T 022479) készült, és Az ágy és a népi alvási szokások a 14-16. században című dolgozat (1999) folytatása, ezért itt az előzményekre csak ritkán térek ki.

¹ Bán 1963: 11-15.

² Windisch-Graetz 1986: 5; Johnstone 1978: 141.

³ K. Csilléry Klára A bútorművéség története című előadása a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban (1997.)

A 17. századi új lakásbelsőt a barokk pompa, a monumentalitás, a felületek mozgalmas, néha túlzásúfolt díszítettsége jellemzi. És a színpadiasság. A lakás a társadalmi élet díszletévé válik. A főúri paloták helyiségei, a hatalmas fogadóterem és a hálószobák sora egymásba nyílnak.⁴ A polgári otthon bensőségebb, emberi léptékű. Az utóbbi miliőt tükrözik a 17. században fénykorát élő *babaház* hiteles enteriőrjei. A 15. századi Itáliában még oktató céllal létre hozott miniatürizált berendezések ekkortájt Németalföldön és Nürnbergben neves mesterek által alkotott nagybecsű műgyűjteményi tárgyakká válnak. A kevés, csak a 17. századból fennmaradt „art cabinet”-ek egyik legértékesebb példánya Petronella de la Court, amszterdami sörkereskedő feleségének a megrendelésére készült 1670 és 1690 között. A tíz helyiségből és kertből álló remekmű 1600 valóságghűen kicsinyített műtárggyal és 28 bábuval jelenítette meg a korabeli polgárház tárgyi világát. Témánk szempontjából különösen a hálószoba, a gyermekágyas vizitszoba és a gyermekszoba tanulságos.⁵

A bútorművészet

A 17. században az alapvető bútorok lényegében ugyanazok, mint a reneszánsz idején. Egyes darabjai jól megismerhetők a korabeli, nagy számban nyomtatott mintakönyvek metszeteiből. Az újdonságok közé tartozik a kabinetszekrény, a fülesfotel és a pihenőágy. A bútorkészítők szívesen alkalmazzák az ébenfát – a reneszánsz hagyományú diófa mellett –, a teknőc és nemesfém borítást. A formát általában a tömörség, az erőteljes párkányzatok, az esztergált lábak, köztük a csavart oszlopok jellemzik. A luxust a sok aranyozás is hangsúlyozza, ami a 16. századtól meghonosodó bőrhuzatokra is rákerül. Kényelmi változást jelent a párnázott ülőbútorok széleskörű elterjedése. Divatba jön a kínai porcelán, mind népszerűbb a keleti szőnyeg meg a sok drapéria és szobor.⁶

Az új divatú ágy Európában

Az ágy még mindig mennyezetes fölépítménnyel készül és gazdagon kárpított, mind az arisztokrata, mind a polgári lakásokban. A fedél alakja azonban megújul. Az ágyak tetejére textíliával borított, többnyire alacsony, hullámvonalú, fémvázassátor kerül. A reneszánsz sík mennyezetű ágy erőteljes architektonikus párkányzattal egészül ki, a sarkok fölött az Itáliából átörökített vázával vagy már struccotoll dekorációval, miként a francia Abraham Bosse (1602-1676) 1631-ben kiadott metszetein is látható.⁸ A függönyös, vázával díszített födeles ágy ekkori-

⁴Braudel 1985: 309-310.

⁵Pijzel-Dormisse 1987: 38, 40, 45.

⁶Morant 1976: 345-346

⁷Hinz 1980: 233. kép

⁸Havard é. n. III: 456, 489; Gloag 1977: 129.

ban annyira gyakori, hogy közösségi épületekben is használják. Bossanak a Charité kórház témájú rézmetszetén több mint húsz ilyen ágy sorakozik a kórterem két oldalán.⁹ A késő gótikus, mennyezetre függesztett baldachinú ágy a kontinensen fokozatosan megszűnik.¹⁰

I. A LAKÁSKULTÚRA MAGYARORSZÁGON

A 17. századi hazai kultúra alakulását rendkívül súlyos történelmi körülmények határozzák meg: a török elnyomás és a háborús pusztítások. Részben ennek is köszönhető, hogy nálunk a reneszánsz stílus hosszan tovább él. A barokk csak 1660, még inkább a török kiűzése (1699) után bontakozik ki.¹¹ A három részre szakadt ország életében jelentős területi különbségek keletkeznek, ami rányomja bélyegét a lakáskultúrára is. Egyes kutatók szerint Mohács után a magyar ipar- és bútorművészetnek három provinciája jön létre. Sajátos dialektust, formanyelvet tapasztalunk a Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben.¹² A 16. század végétől a szétvált országrészeken a politikai kapcsolatoknak megfelelően eltérő befolyás érvényesül. A Dunántúlon osztrák és délnémet, a Felvidéken olasz és német, Erdélyben olasz, majd németalföldi igazodás figyelhető meg.¹³ A törökök uralta Alföld helyzete elszigeteltebb, a példaadó szerepet nagyrészt a hászvárosok töltik be.

A 17. századi magyar fejlődés ugyanakkor Janus-arcú. Az életnivót a zaklatottság és a kiszámíthatatlanság jellemzi, mégis azt tapasztaljuk, hogy a lakáskultúra, egyenetlenül bár, de számottevően fejlődik, különösen a viszonylag kiegyensúlyozottabb első hat évtizedben. A magyarázat nagyrészt az ország előnyös gazdasági lehetőségeinek a kihasználásában rejlik: Európában ugyanis ekkortájt a gabona és élelmiszer árak rendkívül magasak, következésképpen a nem létszükségleti cikkek könnyebben hozzáférhetővé válnak. A luxus relatíve olcsó, olyannyira, hogy ebben a században a „luxus demokratizálódásáról” lehet beszélni.¹⁴ A ténynek az élelmiszerfőlösleggel rendelkezők esetében, beleértve a magyarországi gazdag parasztokat is, van meghatározó jelentősége.

A hódoltság idejéről általánosságban elmondható, hogy a lakáskultúra fejlődésének az iránya nem változik. A törökös életmódot a magyarok tömegei megvetik, így csekély befolyást gyakorol a hazai műveltségre. A középkori földön, illetve párnán ülés a „török együttélés” hatására sem éled újjá, viszont a szőnyeg és egyes

⁹ Havard é. n. III: 456.

¹⁰ Rumpf 1963: 129-130.

¹¹ Feuermé Tóth 1983: 234, 240.

¹² Szabolcsi 1954: 23.

¹³ Vadászi 1987: 95.

¹⁴ Zimányi 1994: 8-12.

oszmán díszítőmotívumok népszerűvé válnak.¹⁵ Magyarország Európára tekint, s a legújabb divatú berendezési darabok hozzánk is eljutnak, elsőként a dúsgazdag főurak: a Batthyányak, a Nádasdyak, Eszterházyak, Zrínyiek, Pálffyak, Wesselényiek stb. palotáiba.¹⁶ Értékes tárgyi bizonyítékai a múzeumi gyűjteményekben, különösen az Iparművészeti és a Nemzeti Múzeumban tanulmányozhatóak.¹⁷ S a kultúrának ezen a szintjén alig mutatkoznak regionális különbségek, hiszen az udvari divat nemigen ismer határokat. A korabeli vagyoneleltárakból az is kiténik azonban, hogy a magyarországi jómódú polgári otthonokban, Soprontól az alföldi mezővárosokon át a felvidéki és erdélyi városokig, a 17. században már jelen vannak a lakásberendezés új elemei: a barokk mennyezetes ágyak, a ruhásszekrények, a kárpitozott karosszékek, az igényesen hímzett, szövött lakástextília nagy mennyisége, a képek, az értékes ötvösmunkák stb.¹⁸

A LAKÁSKULTÚRA ÁLTALÁNOS SZÍNVONALA

A ház

A 17. századi lakásnívóról a sokszínűség és a végletes különbségek világában csak hozzávetőleg alkothatunk fogalmat. Comenius Ámos János híres iskoláskönyveinek, a *Januanak* (1638) és az *Orbis sensualium pictusnak* (első részleges kiadás: Sárospatak 1653, teljes: Nürnberg 1658) a tananyagáról azt gondolhatnánk, hogy az átlagos, meglévő ismereteket közvetítik. Azonban más forrásokkal összevetve kiténik, hogy az európai tudós oktató célzattal készült művei a követendő példát mutatják föl. A Sárospatakon írott, fametszetekkel gazdagon illusztrált *Orbis pictus* LXXI. magyarázó szöveggel ellátott képe, a „*Partes Domus – A háznak rekeszei*” (1. kép) egy alapincézett hét helyiséges kertes ház keresztmetszetét ábrázolja. Az alsó szinten látható a pince és a boltozatos nagy kamra, fölötte pedig „*a pitvarház¹, a szoba², a konyha³, az eledeles kamra⁴, az ebédlő ház (palota)⁵, a bolt (kamara)⁶, az ágyasház⁷, a melléje épített félfelé való hellyel (árnyékszékkel)⁸ együtt*”. Van továbbá „*fördő szoba*” is az udvaron, a kút és az istálló mellett.¹⁹ A lakás mintájául minden bizonnyal a jómódú városi, sőt Comenius életrajzából kiindulva az európai polgár otthona szolgált. Ilyen házban a korabeli magyar köznemes is boldogan lakott volna, hiszen a vidéki udvarházak, nemesi kúriák többsége ekkor még sokkal egyszerűbb. Se szeri, se száma az ahhoz hasonló épületeknek, amelyet I. Rákóczi György erdélyi birtokán összeírtak 1638-ban Kóródszentmártonban (Kis-Küküllő m.). Az „*udvarház boronabol fel rott*”, részben szalmával, részben zsúppal (kötözött rozsszalma) fedett, van benne két

¹⁵ K. Csilléry Klára idézett előadása 1997; Palotay 1940.

¹⁶ Feuerné Tóth 1983: 220-222.

¹⁷ Lásd pl. Vadászi 1987; Kovalovszki 1980; V. Ember 1980. stb.

¹⁸ D. Askercz 1976; Németh 1994; B. Bobrovsky 1980; Jakó 1957. stb.

¹⁹ Comenius 1959 [1669]: 164; 1970. [1675]: 150.

szoba, egy pitvar, egy oldalkamra és tornác. Az ablakon lantorna, azaz marhahólyag vagy olajos papír. Egyik szobájában „veres kalyhas kemencze”, a másikban sütő kemence és föléje emelt csempés kandalló áll.²⁰ Ennek az épületnek két szobája volt, de a konskripciókban még a század végén is igen sok az egyszobás, oldalkamrás „Nobilitáris Curia”.²¹ Az épülettípusnak két népnek tekinthető boronafalú emléke maradt fenn az erdélyi Torockón 1668-ból és Kászonimpéren 1678-ból, az utóbbi a kolozsvári szabadtéri múzeumba áttelepítve. A parasztház színvonaláról ugyanakkor a régészeti ásatások eredményei pozitív képet festenek, hiszen a középkor végétől egyre terjed a kívülfűtős kályhával füsttelenített lakóhelyiség.²²

A házberendezés

Comenius tankönyveinek leírásaiban és metszetein a lakásberendezés is tanulmányozható. „A szoba az ágyas házzal” (LXXII.) az *Orbis pictus* lapjain (2. kép) a következőképpen tárul elénk: „A szoba¹ megékesítetik menyézzel² és megdeszkázott falakkal³ és megvilágosítatik ablakokkal,⁴ megmelegül a kálhátul.⁵ Annak házi eszközei (szerszámai) a padok,⁶ a székek⁷ (zsellyék), az asztalok⁸ a lábokkal⁹ és zsámolyokkal¹⁰ és az ülőpárnák.¹¹ Fölfüggesztetnek szőnyegek is.¹² A csöndes nyugalom kedvéjért vagy az ágyasházban¹³ az ágy,¹⁴ megvetve a nyoszolyában¹⁵, a szalmán¹⁶ lepedőkkel¹⁷ és paplanokkal (pakróccokkal, dunyhákkal).¹⁸ A főalja (vánkos)¹⁹ vagy az fő alatt. A superlással (kárpittal)²⁰ befödettetik az ágy.”²³ A kép és szöveg az igényes lakásbelsővetíti elénk, amelyben már a legújabb divat szerint készült berendezési darabok is helyet kapnak, köztük a fémvázás sátor-terejű ágy. Színvonala minden bizonnyal meghaladja a köznépi átlagot. A század első felében az okleveles források tanúsága szerint ugyanis a kisebb vidéki nemesi kúriákban a cöveklábú padok is előfordulnak, például Örményesen (Krassó-Szörény m.) 1638-ban.²⁴ De még az *Orbis pictus* születése (1650-1654) utáni években összeírt nemesi lakókban is sokkal szerényebb berendezéseket találunk. 1671-ben például Szilágyi Gáspár szécsi (Zemplén m.) ház-pitvar-konyha-oldalkamra-pince-kamra-kiskamra beosztású udvarházának szobájában az almárium, a nyoszolya, a pléhes láda, az asztal és a fehér parasztkályhás kemence mellett régimódi „körös körül padok”-at vesznek számba.²⁵

A háború sújtotta területeken élő jobbágy és általában a szegény nép lakásviszonyaira vet fényt Edward Browne angol orvos jegyzete, aki közvetlenül az 1663-1664-es hadjáratok után tett 1669-1670-es magyarországi utazása során leírta: „A

²⁰ Közli Makkai 1954: 566.

²¹ Makkai 1954; U. et C. 1967; EMSzT 1982: III. 302-303, 1993: VI. 66-67. skk.

²² Méri 1957: 192; Pálóczi Horváth 1989: 98-99.

²³ Comenius 1959 [1669]: 165.

²⁴ Makkai 1954: 561.

²⁵ U. et C. 1967: 554.

ki ezen a vidéken utazik, azt hiszi, hogy más világba érkezett, ugyanis Győrön és Komáromon túl, már minden különbözik és elüt a nyugati országoktól. Innen kezdve már nem látunk többé... kalapot, keztyűt, ágyat.” Majd hozzáteszi, hogy: „Magyarország legnagyobb része és Ausztria közt, nagy különbség létezik. A tatárok és törökök, a legutóbbi háborúban csaknem minden várost fölégettek vagy kifosztottak; ... Sok házban alig mernek bútort tartani, már az is sok, ha a házigazdának ágya van.”²⁶

Browne szavai rendkívüli körülményeket idéznek, de a bútorok száma a 17. században a dolgozó népesség szegényebb rétegeinek otthonában békeidőben is csekély. Ők tőlünk nyugatra, Európa gazdagabb országaiban is a ház egyetlen, minimálisan bútorozott lakóhelyiségében élnek. S méginkább így van ez a szlávoknál. A legnagyobb nélkülözés a városi pauper lakosságát jellemzi.²⁷

II. ÁGYAK A 17. SZÁZADBAN

Comenius *Orbis pictus*ának LXXII. képén az „ágyas ház”-ban két fekvőbútort ábrázol.²⁸ Az egyik sátras mennyezetű, a másik közönséges, egyenes támlájú deszkaágy. Az előbbi a legújabb divatú barokk ízlésű, reprezentatív, szuperlátos ágyat, az utóbbi – a betegápolást szemléltető jelenet ágyával együtt – a mindennapi alvó ágyat testesíti meg.²⁹ A század közepén készült metszeteken látható ágyfajtákat ekkor már a hazai asztalosok is készítik. Az egyszerűbb változat az 1626. és az 1653. évi kassai asztalos árszabásokban is szerepel „két személyes feér” – azaz festetlen – és „két személyes festett nyoszola” néven. A „födeles ágy” egy és két személyes méretben – mai ismereteink szerint – először az óvári (Moson m.) limitációban tűnik föl 1665-ben, mindössze harminc évvel az első hesseni limitáció azonos adata után.³⁰ 2.50 forintos ára nagyjából duplája a „födeletlen ágy”-énak. Festett és festetlen változatban is kapható. A mennyezetes ágy „supellatos ágy” néven kerül be az 1666-os bártfai és eperjesi (Sáros m.), majd az 1696-os Abaúj megyei árszabásba, az egyszerű nyoszolya kétszeres, háromszoros értékével. A többi árszabásban csupán közönséges „nyoszolya” található.³¹ Az asztalos limitációkból – amelyek csak a fa alkotóelemekre vonatkoznak – nem derül ki, hogy milyen szerkezeti, megjelenésbeli különbség van a ‘födeles’ és a ‘szuperlátos’ ágy között. Mindazonáltal belőlük a létező, sőt múlttal rendelkező hazai terméskálát ismerjük meg, hiszen már egységesíteni kellett az árakat. A nagy választék az ágyhasználat általános gyakorlatára is fényt vet. Nem

²⁶ Szamota 1891: 375, 423-424.

²⁷ Braudel 1985: 279, 286; Schier 1966: 280-281.

²⁸ Comenius 1959 [1669]: 165.

²⁹ Comenius 1970 [1675]: 274.

³⁰ Rumpf 1963: 132.

³¹ Közli H. Csukás (szerk.) 1996: 69-76.

nyújt azonban biztos támpontot a tekintetben, hogy milyen széles rétegekből kerültek ki a megrendelők. Az egykorú leltárak és végrendeletek tanúsága szerint a városi polgárok és a tehető mezővárosi gazdák otthonában az árszabásokban szereplő valamennyi ágyféleség előfordul.³² A főnemesek és a gazdag patríciusok viszont még többnyire külföldről hozatják a luxusbútort, köztük az újmódi ágyakat.

„Fejedelmi ágyak”

Radvánszky báró hiteles véleménye szerint nagybirtokos főuraink a 16-17. században dúsan kárpitozott szuperlátos, födeles ágyakban aludtak. Az ágylepleket annyira kedvelték, hogy az úti poggyászukba is betették. Thurzó György nádor fiáról, Imréről tudjuk, hogy még a tábori ágya is szuperlátos volt, a hadi állapotoknak megfelelően „csak” vörös posztóval borítva. Thököly Imre idegen földön bujdosva is magával vitte skófiummal hímzett vörös atlasz ágyöltözetét, amelyhez darutoll bokkréták tartoztak.³³ A 17. századi külföldről importált, díszes kárpitos ágyak rendkívüli értéket képviseltek. Az összeg nagy részét az ágyleplek ára tette ki. Thurzó Borbála hozományba kapott ágyáért 1612-ben 338 forint 34 dénárt fizettek Bécsben.³⁴ A differenciák érzékeltetésére megjegyzendő, hogy az egyszerű festett nyoszolya árát 1626-ban Kassán egy forintban határozták meg.³⁵

A kárpitos ágyaknak Radvánszky Béla két változatát említi, a „mennyezetes”-t és az „oszlopos”-at. – Leírása alapján a különbség nem szembeötlő. Mai fogalmaink szerint mindkettő mennyezetes. Az előbbinek a födelét fából, az utóbbiét pedig „a superlat szövetéből készítették sátor alakban.” A tetőt, bármiből volt is az ágy sarkain emelkedő esztergályozott, gyakran csavart oszlopok tartották. Beleértve az „oszlopos ágy”-at is, amelyről Radvánszky azt mondja még, hogy a négy fölnyúló oszlop „felül ráába volt összefoglalva”.³⁶

A mennyezetes ágyak Heltai Gáspár szerint a reneszánsz kultúrával Mátyás király idejében (1458-1490) jutottak el hozzánk, és még sokáig népszerűek maradtak az 1600-as években is. A sík famennyezetű ágynak mai ismerteink szerint egyetlen datált tárgyi emléke maradt fenn 1672-ből (3. kép). Ez a késő reneszánsz stílusban készült tölgyfakeretes, fenyőbetétes, dió- és jávorfából domborúan faragott, lombfűrészsel kivágott rátétekkel díszített ágy Sárospatakról került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A hagyomány szerint II. Rákóczi Ferenc is aludt benne.³⁷ A stílusjegyek és az egykorú német analógiák alapján³⁸ a 17. század második felében készülhetett a mosonmagyaróvári Cselley-házban álló, Rajkáról

³² Horváth 1996. II: 214, 1997: 233.

³³ Radvánszky 1986. I: 22, 27-28.

³⁴ Radvánszky 1986. I: 22.

³⁵ H. Csukás (szerk.) 1996: 96.

³⁶ Radvánszky 1879: 22, 30.

³⁷ Kovalovszki 1980: 22.

³⁸ Vö.: Zglinicki 1979: 267. kép

oda került, sík – angyalos égi jelenettel és IHS monogrammal festett – famennyezetű, gombos, csavartoszlopú ágy is.

A textil borítású *sátortető* a 17. század elején tűnik föl hazánkban. Első említésével 1612-ben találkozunk Thurzó György nádor értékleltárában, ahol többek közt egy „*sátor módjára csinált*” vörös kamuka (brokát) szuperlátot is számba vettek, és hasonlót inventáltak a fia, Imre hagyatékában is 1621-ben.³⁹ Az 1612. évi adat igen korai, mert a textil ágyboltozat – ami például a *II. Henrik halála* című 1570-ben készült francia fametszeten látható⁴⁰ – az 1500-as években még ritka; a barokk ízlésű ágy Európában is a 17. században jön divatba. Tárgyi emléke Magyarországon csak néhány előkelő háztartásból maradt fenn az 1600-as évek derekáról, második feléből. Jellegzetes példányait, Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária ágyait a Radvánszky-család őrizte meg radványi (Zólyom m.) gyűjteményében. Wesselényi Ferenc (1605-1667) könnyed, arányos szerkezetű, dúsán faragott ágya (4. kép) a bútorművesség kiemelkedő darabja; a Carpaccio által festett (1495) reneszánsz kori ágy méltó barokk párja. A sötétkék alapot aranyozott akantuszleveles domborfaragás díszíti, amely az ágyvégek fölött lebegő angyalfejet tartó szabad indákban folytatódik. Az akantuszos minta harmonikusan ismétlődik a finom csavart oszlopokon nyugvó hajlított ívű sátor anyagán, keretbe foglalva a festett mitológiai alakokat.⁴¹ Kissé egyszerűbb megjelenésű a hagyomány által Széchy Máriának, a „Murányi Vénusz”-nak tulajdonított ágy (5. kép). Az alacsony, íves-karélyos „tornyos” végű, tömör fatámlákból fölnyúló, vékony esztergált oszlopok erőteljes koszorúpárkányon nyugvó, hullámvonalú sátortetőt tartanak, amelynek a textil bevonatát belül festett angyalok díszítik.⁴²

A fémvázás sátorfödélű ágy eljutott a gazdag patríciusok otthonába is. Egyetlen, Sopronban fennmaradt példányának (6. kép) alakja olyan, mintha modellül szolgált volna Comenius metszetéhez. Az értékes márványozott festésű, aranyozott, faragott oszlopú, textillel borított sátoros baldachinú ágy a soproni Fabricius-ház 17-18. századi polgári lakások, polgári bútorok témájú kiállításának 17. századi lakószobájában áll.⁴³ Mind e soproni, mind a Comenius által ábrázolt sátoros ágy pontos hasonmása látható egy 1650-ben készült nürnbergi, polgári szobabelsőt szemléltető röplap metszetén.⁴⁴

Az *oszlopos* ágynak volt födél nélküli változata is, ami Itáliából ered. E típus egyik rangos, mívesen faragott, az admonti kolostorból származó emléke az

³⁹ Radvánszky 1986. I: 26.

⁴⁰ Hinz 1980: 173. kép

⁴¹ Közli Vadászi 1987: 117. kép

⁴² Voit 1993: 171. kép; Szabolcsi 1954: 30.

⁴³ D. Askercz 1976: 101; D. Askercz 1986: 2.

⁴⁴ Zglinicki 1979: 188. kép

Iparművészeti Múzeumban tanulmányozható.⁴⁵ Az ágy viszonylag alacsony, befejezett, gömbölyű oszlopvégei arra engednek következtetni, hogy a bútordarab mennyezet nélkül készült; talán független baldachin borult föléje, ugyanúgy mint Medici Katalinnak a Blois-i kastélyban álló 16. századi oszlopos ágyára.⁴⁶ Ez a forma átmenetet képvisel az egybeszerkesztett mennyezetes és a gótikus különálló födelű ágyak között.

A szerény tárgyi bizonyítékok ellenére a 17. századi levéltári források számos adata arról tájékoztat, hogy a drága födeles fekvőbútorok gyakoriak voltak a nagypolgári otthonokban is. Sopronban az 1616-tól fölvetett leltárak szerint az ágyak 48%-a mennyezetes, „firhangos” volt.⁴⁷ A ruszti (Sopron m.) mezővárosi polgárok hagyatékában oszlopon nyugvó, boltozatos és sík födelű, kárpittal körbe vont mennyezetes ágyakat írtak össze: a lelkészében 1655-ben négyet, a telkesgazda-tanácsosében 1688-ban hármat.⁴⁸ Mennyezetes ágygal rendelkezett Kolozsváron a patrícius családból származó jegyző is 1611-ben, a nagy tekintélyű Viczey Máté 1627-ben; 1637-ben Stenczel Imre első nagy szobájában egy „Nemet országgy nagy Eöreg h rakott menjezetes nyoszolya” állt.⁴⁹ Jakó Zsigmond elemzése szerint ezek a kolozsvári bútorok még a reneszánsz ízlést képviselték. A vagyont leltározó bírák a jegyző ágyát 25.-, Viczeyét 10.- forintra becsülték,⁵⁰ ami – összevetve az egykorú asztalos árszabások egy-két forintos tételeivel – igen nagy érték, de eltörpül Thurzó Borbála ágyáé mellett. Alakjukat és díszítésüket az 1672-es évszámú késő reneszánsz mennyezetes ágy, illetve a soproni Fabricius-ház sátoros ágya alapján tudjuk elképzelni (3, 6. kép).

Mennyezetes ágyak és „egyszerű nyoszolyák”

Az írott forrásokból tudjuk, hogy a mennyezetes ágy a 17. században ország-szerte elterjedt. „Közönséges” nyoszolyából azonban több van, még a főnemesi házakban is, különösen Erdélyben. Számos „*paraszt Nyoszolia*”-t írtak össze például 1632-ben a fogarasi várban, köztük Bethlen Gábor, az 1629-ben „meghalt fejedelem” flandriai kárpitokkal borított „*belső háló Házában*” is.⁵¹ I. Rákóczi György zborói (Sáros m.) várkastélyában 1641-ben a fejedelem asszony nagy „*zöld Superlatos Nyoszolyá*”-ja társaságában ott állt egy zölddel festett „*kisded Nyoszolya*” is. I. Rákóczi Ferenc fejedelem görgényi (Maros-Torda m.) várában 1652-ben mind a szerényebb, mind a rangosabb szobákban leltároztak *gyalog*

⁴⁵ Vadászi 1987: 102. 118. kép

⁴⁶ Vadászi 1987: 29. színes kép

⁴⁷ D. Askercz 1976: 94.

⁴⁸ Németh 1994: 96.

⁴⁹ EMSzT 1997. IX: 848.

⁵⁰ Jakó 1957: 381.

⁵¹ U. et C. 1967. I: 178-209.

nyoszolyá'-t⁵² is, amely kisebb, alacsony szerkezet, esetleg heverő⁵³ lehetett. Bizonyosan nem hasonlított a zborói kastélyban 1690-ben inventált „*Pártázatos noszolyá'*”-hoz, amit úgy jellemeztek, hogy „Két emberre való, feketén festett, folium arannyal czifrázot, (...) ennek kárpithoz való rámája, melly négi oszlopon álló, hasonló czifráson vagyon.”⁵⁴ A sok fedetlen nyoszolya mellett a század közepétől a Dél-Dunántúltól⁵⁵ Erdélyig minden valamire való nemesi kúriában följegyezték a szuperlátos ágyat is, még az olyan kis faházakban is, mint a Torna (Abaúj-Torna m.) mezővárosi épület, amely mindössze fehér házból – azaz füsttelenített szobából –, oldalkamrából, két másik kamrából, pitvarból és sütőházból állt.⁵⁶ A mennyezetes és fedél nélküli ágyak egymásmellettségén túl megfigyelhető, hogy mind az úri, mind a polgári otthonokban a legkülönbözőbb színvonalú fekvőbútorokat használtak. Teleki Mihály Uzdiszentpéter községben lévő ingó javai összeírásának a példáját hozzuk föl, amelyben 1679-ben a „*czifran csinalt s festet, superlatos nyoszolyá'*”-val⁵⁷ együtt szerepel a középkori hagyományú hevederaljú ágy.⁵⁸

Az „*egyszerű ágyak*” közül a keresdi (Cris, Románia) várkastély híres bútorgyűjteményéből Károlyi Klára 1578-as évszámú támlás ágyán kívül egy másik, 17. századi alacsony ágy is fönmaradt (7. kép). Az ágy végeit és külső oldaldeszkáját ecsettel festett, színes tulipános mintával virágozták.⁵⁹ Az oldaldeszka alját faragott akantuszindás barokk vonalú lécszegélyezi. A közel azonos magasságú támlák felső széle egyenes; sőt kivitelezése befejezetlennek hat.

Az asztalos bútorok *festett díszítése* legkorábban – a 14. században – Itáliában alakult ki, és innen terjedt különböző utakon Európa más országaiba. A 16-17. századból már számos olyan német céhszabályzatot ismerünk, amely tiltotta a festéssel való díszítést, mivel az elfedi a fa hibáit. E megszorítás hátterében Thorsten Gebhard és K. Csilléry Klára szerint⁶⁰ a vásári tömegáru előállítására és a parasztházbéli festett bútorok elterjedése áll. Hazánkban 1689-ből tudunk hasonló, Segesváron hozott határozatról, amellyel a vásárra szánt ládákra és a szerényebb ágyakra alkalmazott festést kívánták korlátozni. Még azt is előírták, hogy csak silány minőségű zöld festéket, illetve egyszerű kék és zöld díszítést, majd később tulipános „*pater noster*” mintát szabad alkalmazni.⁶¹ Ekkoriban azonban az olcsó festett bútort még nemcsak a parasztok vették.

⁵² B. Nagy 1973: 100, 106.

⁵³ EMSzT 1984. IV: 706.

⁵⁴ U. et C. 1967. 2: 642.

⁵⁵ Knézy 1992: 154.

⁵⁶ U. et C. 1967. 2: 590-591.

⁵⁷ EMSzT 1984. IV: 90.

⁵⁸ B. Nagy 1973: 143; EMSzT 1997. IX: 848.

⁵⁹ Voit 1993: 167. kép; Szabolcsi 1954: 31.

⁶⁰ Gebhard 1937: 8-10, 21-22. (idézi K. Csilléry Klára); K. Csilléry 1991: 505, 508.

⁶¹ Capesius 1983: 19.

Az asztalos árszabásokban a fedél nélküli ágyak 1626-tól festett és festetlen változatban szerepelnek, az utóbbi gyakran „feér”, „fejér” néven.⁶² Az inventáriumokban a festetlen nyoszolyát ugyancsak ‘fehér’, ‘paraszt’ vagy ‘föstetlen’ jelzővel illetik. A festettek között már a század első évtizedeiben is igen sok a „Zölden festett nyoszolya”⁶³ 1608-ban egy kolozsvári lakásban három „Nozoliá”-t írnak össze, melyek közül „Az ketty faragos es festet, az harmadik fejer es paraszt”.⁶⁴ A ‘paraszt’ megjelölést ez idő tájt rendszeresen használják az egyszerű szinonimájaként. Sűrűn ismétlődik a „gyontáros”, „gyontáros festékes” felületkezelésről szóló információ is.⁶⁵ A ‘gyontár’ gyantás-viaszos festék, amit kétféleképpen alkalmaztak. Kelemen Lajos említi, hogy a festéket a gyantába keverték,⁶⁶ K. Csilléry Klára arról is tájékoztat, hogy a mintázás enyves temperával történt, majd ezt követte a viaszos gyantával való behúzás.⁶⁷ A görgényi vár (Maros-Torda m.) mellékházában 1652-ben leltárba vett „Egy hitván szuperlátos viragformára festett nyoszolya” leírása az ornamentális festésről ad hírt.⁶⁸ Az 1630-as évektől fel-feltűnő „festett czifrás”, és a „czifrán csinált s festett” megfogalmazások is utalhatnak virágozásra. Ezeket az adatokat Szabó T. Attila is így értelmezi. Véleménye megalapozott, hiszen gondoljunk csak arra, hogy már 1553-ból van följegyzésünk „iratos agy”-ról.⁶⁹ Az ‘irat’ szó az ‘ír’ ige középkori jelentését örzi; írott, rajzolt mintát,⁷⁰ ‘hím’-et jelent, miként az a „tojásírás”, a kerámia „írókás” vagy a kalotaszegi varrottások „írásos” nevében fönmaradt egészen a 20. századig. Az ornamentális festés következő bizonyítéka Kolozsvárról származik: Baráth Sebestyén hagyatékában 1596-ban négy nyoszolya volt, ezeknek „ketty hímes”.⁷¹ Az írással, hímmel való díszítés gyakorlatát Roswith Capesius kutatásai is igazolják, hiszen a virágos bútorfestést az erdélyi szászoknál a 16. századtól tudta nyomon követni.⁷²

A 17. századi Európában mind inkább popularizálódik a magas ágy alá betolható, helykímélő *kerekes ágy*, amit csak éjszakára gurítanak ki a nagyágy alól.⁷³ Svájból már egy rétoromán népi változatát is ismerjük 1624-ből.⁷⁴ Ez az ágytípus nálunk a század derekán tűnik föl a nyugat-magyarországi és az erdélyi írott

⁶² H. Csukás (szerk.) 1996: 69-76.

⁶³ EMSzT 1984. IV: 86, 89, 90; U. et C. 1967. 1: 203. skk., 2. 393. skk.

⁶⁴ EMSzT 1984. IV: 90, 1997. IX: 848.

⁶⁵ EMSzT 1984. IV: 86, 1997. IX: 848.

⁶⁶ EMSzT 1984. IV: 796.

⁶⁷ K. Csilléry 1972: 57.

⁶⁸ B. Nagy 1973: 97; EMSzT 1997. IX: 848.

⁶⁹ Szamota – Zolnai 1902-1906: 7.

⁷⁰ MTEsz 1970. 2: 228.

⁷¹ Jakó 1957: 381.

⁷² Capesius 1983: 67.

⁷³ Wright 1962: 127.

⁷⁴ K. Csilléry Klára előadása, Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1997.

forrásokban. A ruszti (Sopron m.) evangélikus német lelkész hagyatékában 1655-ben leltároztak kerekés kiságyat.⁷⁵ Valószínűleg a készítő asztalos szavait őrzik a következő kolozsvári följegyzések: „*csinaltam egy karikas niuzolyat*” (1651), „*Csinaltam egy karikas niuzoliat d 80 egy fenek dezkatiss attam bele*” (1671).⁷⁶ Hasonló tolóágy lehetett a soproni polgárházakban 1680-ban leltárba vett ‘*Schubbett*’, illetve ‘*Schub betl*’ is.⁷⁷ Egykorú falusi híradást a következő évszázadokban oly kedvelt népi bútorról még nem ismerünk.

A fenti adatok többsége az asztalosműví ágyak fő típusaira vonatkozik, az írott forrásokban emellett megjelenik a fekvőhelyek gazdag sokfélesége és az ágyhasználat fejlődése, ami a nyelvi jelenségekben is tükröződik.

AZ ÁGY NEVEI

Az ‘ágy’ szó tartalma bővül, és – miként a nyugat-európai nyelvekben a 16. századtól⁷⁸ – fokozatosan magába foglalja az ágyszerkezetet is. Az átmenetiség állapotát jelzi a ‘ágy’ és a ‘nyoszolya’ név egymás melletti, következtetlennek látszó alkalmazása. E téren valószínűleg számottevő különbség van az irodalmi és a beszélt nyelv között. És a királyi Magyarországon, továbbá Erdélyben bizonyos táji eltérés is fölfedezhető. A nyugati és felvidéki részekben a bútor jelentésű ‘ágy’ szó korábban meghonosodik.

Az írott emlékekben a 17. század közepéig a Nyugat-Dunántúlt kivéve ritkán találkozunk a fekvőbútor ‘ágy’ megjelölésével. Comenius az 1600-as évek közepén még az előző évszázadokban megszokott módon úgy fogalmaz, hogy „*vagyon...az ágy, megvetve a nyoszolyában.*”⁷⁹ Mondata szinte rímel egy kolozsvári inventárium 1647-ben leírt sorára, amely úgy szól, hogy: „*Egy fel uetet Agy gjontaros niosolyáual.*”⁸⁰ Az asztalos árszabásokban 1660-as évekig valamennyi ágy „nyoszolya” néven szerepel, 1666-tól viszont már csak a mennyezet nélküli termékeket tüntetik föl nyoszolyaként. Az ‘ágy’ a limitációkban először az 1665-ben Óváron (Moson m.) jelenik meg, „*födeles ágy*” és „*födeletlen ágy*” alakban egyaránt.⁸¹ Az erdélyi iratokban a ‘nyoszolya’ szó használata a 17. században mindvégig széleskörű és uralkodó. A tábori ágyat ugyanúgy jelöli, mint az importált nagy értékű födeles ágyat. A ‘nyoszolya’ az 1600. évtől a legváltozatosabb, a fölépítésre és a külső megjelenésre utaló jelzős szerkezetekben fordul elő. Így van: ‘*faragásos*’, ‘*festett*’, ‘*faragásos és festett*’ (1608), ‘*fehér*’ (*fejer, feier, feer*), ‘*paraszt*’, ‘*gyontáros*’, ‘*gyontáros festett*’, ‘*zöld*’, ‘*zöldes*’, ‘*zölden festett*’,

⁷⁵ Németh 1994: 97.

⁷⁶ EMSzT 1997. IX: 849.

⁷⁷ D. Askercz 1976: 94, 121.

⁷⁸ Havard é. n. III: 410; Gloag 1977: 121.

⁷⁹ Comenius 1959. [1669]: 165.

⁸⁰ EMSzT 1997. IX: 848.

⁸¹ H. Csukás 1996: 69-76.

'feketén festve', 'festett czifrás', 'czifrán csinált s festett', 'virág formára festett', 'hímes', 'fehér fényű' (1638), 'rakott', 'gombos', 'pártázott', 'pártázatos fejtér', 'tornyos', 'fedeles', 'fedeleetlen', 'mennyezetes' (1611), 'superlatos', 'zöld superlatos', 'czifrán csinált s festett superlatos', 'festékes gyontáros, superlatos', 'feketén festett, folium arannyal czifrázott, Pártázatos' (1690), 'karikás' (kerek, 1651), 'egy emberre való', 'két emberre való', 'gyalog' 'kisdéd', 'nyoszolyacska', 'öreg' (nagy), 'új', 'hitvány', 'hársfa', 'tábori'... nyoszolya.⁸² Mégis, a siménfalvi (Udvarhely m.) udvarház 1636-ban keltezett leltárában előforduló 'ágynyoszolya' és 'nyoszolya ágyfa'⁸³ megjelölés előre vetíti az ágy név fölülkerekedését.

A bútor jelentésű 'ágy' szó a 17. században először a győri mezővárosi jobbágyok végrendeleteiben kerül a szemünk elé 1616-ban, 1618-ban és 1619-ben,⁸⁴ majd 1621-ben a Zemplén megyei Barkó vára összeírásában „festet ágy”-ként találkozunk vele.⁸⁵ 1633-ban Kolozsváron vesznek számba egy „öreg festett cifrás ágy”-at.⁸⁶ Az ágy szerkezetére egyik adat sem utal, amiből arra következtetünk, hogy talán nem volt magas fölépítményük, hiszen az értékesebb mennyezetes fekvő bútort a leltárakban 1611-től következetesen megkülönböztetik. Az 1600-as évek első évtizedeiben még a fedett formákat is 'nyoszolyá'-nak hívják. A 'födeles ágy' elnevezést legkorábban a győri végrendeletekben olvashatjuk 1628-ból, amelyekben a század végéig ugyanígy említik további hat esetben.⁸⁷ Majd a század derekán Erdélyben is föltűnik a 'superlatos Aagy', például 1656-ban Dobokán (Doboka m.). Ellenben ott még úgy érzik az 'ágy' magyarázatra szorul, mert hozzátesszik: „auagy harsfa nyozolya”.⁸⁸ Idéztük már, hogy a nyugati országrészben – Óváron (Moson m.) – az asztalos limitációk 1665-ben az ágy szót használják mind a födeles, mind a földél nélküli változatok megjelölésére. Az egy évvel később készült felvidéki bártfai és eperjesi árszabásokban is az 'ágy' szerepel, de csak a 'supellatos' formákat hívják így. Ez a kettősség tapasztalható még a század végi 1696-os abaúji limitációban is.⁸⁹ Erdélyben az 1600-as évek utolsó negyedében az általánosan használt nyoszolya név mellett itt-ott előfordul az 'ágy' alacsony szerkezetek nevéként is: Désen (Szolnok-Doboka m.) „Egy hársbol kötöt edgyes rosz ágyacska” 1675-ben,⁹⁰ Alsóporumbákon (Fogarás m.) 1680-ban egy bakokon álló deszkából lévő 'ágy'.⁹¹ 1699-ben a Kolozs megyei Egeresen 'ágy'

⁸² EMSzT 1997. IX: 848-849; 1984. IV: 86, 89-90, 476, 1244, 1995. VII: 790; U. et C. 1967. I: 28-209, 2: 393-642; Jakó 1957: 38; B. Nagy 1973.

⁸³ B. Nagy 1973: 76-77; EMSzT 1984. IV: 89.

⁸⁴ Horváth 1995. I: 63, 71, 73.

⁸⁵ U. et C. 1967. I: 30.

⁸⁶ EMSzT 1984. IV: 89.

⁸⁷ Horváth 1995. I: 123; 1996. II: 214; 1997. III: 233.

⁸⁸ EMSzT 1997. IX: 848.

⁸⁹ H. Csukás 1996: 71, 73, 75.

⁹⁰ EMSzT 1975. I: 130.

⁹¹ EMSzT 1975. I: 128.

névvel illetik a legkülönféle anyagból, a tölgyből, a fenyő deszkából és a vesszőből készült szerkezeteket.⁹²

Az írott forrásokból megállapítható, hogy a 17. század folyamán az 'ágy' szó lassan átterjed a tartószerkezetre, a bútorra is, de a 'nyoszolya' megjelölés ebben az időszakban az ország legnagyobb részén sokkal gyakoribb. Szabolcsi Hedvig sokat idézett megállapításával⁹³ ellentétben a 'nyoszolya' ekkor még nem tűnik el a leltárak szövegéből, sőt tovább él a 19. század végéig. Mi több, bizonyos szabályszerűségek arra mutatnak, hogy a nyoszolya név megőrzésében a hivatásos írástudóknak jelentős szerepük volt. Ha a 17. századi összeírásokat elemezzük, az ágyaknak legalább nyolcvan százaléka nyoszolya néven szerepel, ezzel szemben a boszorkányperek anyagában szinte kizárólag az 'ágy' fordul elő, ahogy az alábbiakban, a „népi ágyak” tárgyalásánál látni fogjuk. A boszorkányperek tanúvallomásai – miként már utaltunk rá⁹⁴ – a népi tudást és megközelítően a beszélt nyelvet közvetítik. S úgy látszik, a 17. században a 'nyoszolya' még nemigen tartozik az „egyszerű nép” szókincsébe.

A KÖZNÉP ÁGYAI A 17. SZÁZADBAN

Az európai néprajzi szakirodalomban a népi ágybútorokat különféle módon rendszerezték. Az osztályozás többnyire szerkezeti és formai kritériumokon alapszik. Általában megkülönböztetik a *beépített* fal-, alkóv- és szekrény *ágyak*, a szabadon álló *alacsony mobil ágyak* meg a *mennyezetes ágyak* csoportjait.⁹⁵ Ezen belül egyéb technikai paraméterek és a díszítés alapján számos részletesebb klasszifikáció született.⁹⁶ Legtöbb esetben a „fő típusok” után következnek a „primitív” vagy „egyszerű” pótágyak, illetve a szükség-alvóhelyek,⁹⁷ végül, sokszor függelék gyanánt vagy „egyéb” kategóriában az alvópadok, köztük a 17. században megjelenő nyitható padládák és kihúzható ágyak, a kerekés kiságy, a kemencén és padkáján vetett ágyak stb.⁹⁸

A történeti szempontú rendszerezések körében Bruno Schier az európai alvóhelyeket az épülethez való viszonyuk alapján választja ketté: a házfalba vagy mellé épített „ősi” alvó emelvényekre, pad-, padkaágyakra és a „viking-kor”-tól (790-1066) ismert mobil ágyak csoportjára.⁹⁹ K. Csilléry Klára az ágy fajtáit a bútorművesség, a népivé válás és a tárgyfunkció alakulásának összefüggései szerint rendszerezi, s így történeti periódusonként változó állapotokat tud megra-

⁹² B. Nagy 1973: 273.

⁹³ Szabolcsi 1954: 30.

⁹⁴ Zentai 1998: 164.

⁹⁵ Pl.: Mohrmann 1994: 265.

⁹⁶ Dröge 1999; Klein 1983: 35.

⁹⁷ Klein 1983: 35.

⁹⁸ Mohrmann 1994: 266.

⁹⁹ Schier 1966: 280-296.

gadni.¹⁰⁰ Saját kutatásaim céljához K. Csilléry Klára módszere áll a legközelebb. A kiindulás alapja azonban némiképp eltérő, mert az ágy komplex fogalmát nem elsősorban a bútorművesség, hanem a népi használat oldaláról szemlélem.

A szerkezetes ágy jelenléte

A különféle fekvőhelyeket elsősorban írott forrásokból és képekről ismerjük, hiszen a 17. századi ágyaknak Európában is kevés olyan évszamos példánya maradt fenn, ami népi használókhoz köthető. Így az újkor eleji népi alváskultúráról még nem sikerült teljes képet alkotni. A norvég (1650), a svéd (1700), az angol és más datált vagy 17. századiként azonosítható ágyak ismeretében¹⁰¹ azonban bizonyos, hogy ebben az időszakban még az ácsolt ágynek is fontos szerepe van a népi bútorok között.

Magyarországon, mint láttuk, a fönt említett ágyfajták mindegyike megtalálható a fal- és szekrényágyak kivételével, de sok változat esetében homályos a popularizáció mértéke. Ugyanis a 17. században még mindig kérdéses, hogy a köznép milyen széles rétegei használtak szerkezetes ágyakat.

K. Csilléry Klára szerint a magyar paraszti házbelső ekkoriban az egyetlen ágybútor jellemzi.¹⁰² Mivel azonban seregnyi adat szól még a földön alvásról és a szükségágyakról,¹⁰³ mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk az állványos ágy létezésének a bizonyítékait. A mintául szolgáló kulturális környezettel és a „virtuális választék”-kal már megismerkedtünk. A falusi nép otthonába legközvetlenebbül a boszorkányperek jegyzőkönyvein át tekinthetünk be. A tanúk tárgyilagosan írják le a lakásukat és a fekvőhelyet. Az ágy szerkezetére viszont – mivel a vallatás célja más – sokszor csak odavetett megjegyzésekből következtethetünk. Az ágy „fölemelkedett” voltára utalnak az olyan szövegrészek, amelyekből megtudjuk, hogy valaki leesett róla. Egy 1618-ban Nagymacsédon (Pozsony megye) fölvetett tanúvallomásban Boczko János arról számol be, hogy a házban lévő „*agion belöl*” feküdt, felesége pedig kívül, amikor, mint mondja: „hallel nagi zuhanast, felesegemet mellettem tapasztalom vala, tehat ninczen mellettem hanem kerdem hún vagi Borbalia, es ő monda...ugi suitanak az földhöz...”¹⁰⁴ Az idézett sorok minden bizonnyal egy magas hitvesi ágyról szólnak, amelyről le lehet zuhanni. Hasonló lehetett Martics Lukácsé is, akinek a feleségét éjnek idején „*az Agyrul le vontak*” 1665-ben a Sopron megyei Lakompakon¹⁰⁵ vagy a komáromi Boros Ábrahámé, aki megrontott feleségét „*úgy vette le az ágyról*” 1674-ben.¹⁰⁶ A

¹⁰⁰ K. Csilléry Klára idézett művei.

¹⁰¹ Stewart 1972: 30; Erixon 1925. I: 23; Gloag 1977: 121-122.

¹⁰² K. Csilléry 1977: I. 44.

¹⁰³ Zentai 1998: 162-163.

¹⁰⁴ Schram 1982. III: 228.

¹⁰⁵ Schram 1983. II: 17.

¹⁰⁶ Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989. I: 455.

debreceni tanúk 1693-ban és 1694-ben úgy fogalmaznak, hogy „*a fiamat levette valaki az ágyrul*”, illetve „*az ágyrul leszállván*”.¹⁰⁷

Az ágy magasságáról és állvány voltáról vallanak az olyan közlések, amelyekből megtudjuk, hogy valamit tartanak alatta, például a Győr megyei Pázmányon 1648-ban az „*agi alat*” emberfejet.¹⁰⁸

Egyes adatok az ágy szerkezeti elemeire is rávilágítanak. Nagy-Megyeren (Komárom m.) a Varró Asszony nevű boszorkány 1627-ben úgy „vesztette meg” Iván András szolgálával is rendelkező jobbágyot, hogy: „*estve giertia giuitat kor uezstegeh allot az agia feienel, az agira haituan az feiet*”.¹⁰⁹ Ennek az ágynak és ágyfejnek magasnak kellett lennie, ha valaki állva hajtotta rá a fejét. Szó esik az „*ágy lábá*”-ról is; 1629-ben Kolozsváron,¹¹⁰ 1688-ban Mohán (Alsó-Fehér m.) említik.¹¹¹

A várak, kastélyok és udvarházak vagyonleltárainak készítői a szolgáló népek lakásában számos esetben följegyezték az ágyat is. 1636-ban Siménfalván (Hargita m.) a kertészház bútorai közt egy ‘*nyoszolya-ágyfá*’-t, a görgényi vár (Maros m.) szerényen berendezett bástyaszubájában 1652-ben ‘*gyalog nyoszolyá*’-t, a nagysajói (Beszterce-Naszód m.) kastély darabonházában 1681-ben „*egy asztalos csinálta fűrészdeszka nyoszolyá*”-t, a csíkkozmasi (Hargita m.) udvarház cselédházában 1688-ban „*Egy hitván fenyődeszka ágy*”-at, a nagybúni (Maros m.) Bethlenkúria katonaházában 1692-ben „*egy romlott ágyat*”, a tornácán pedig egy másik „*ágy*”-at írtak össze.¹¹² Az egeresi (Kolozs m.) kastély alkalmazottai által használt helyiségekben 1699-ben sok ágyat vesznek leltárba: a porkoláb házban egyet, a közelében lévő tornácán „*öt tölgyfából csinált paraszt ágy*”-at, az onnan nyíló házban „*Három gyalult, fenyő fűrészdeszokából csinált ágy*”-at és öt „*vesszőből font*”-at.¹¹³

Ágytípusok

A felhozott példák kétségtelenül bizonyítják, hogy az ágybútor – köztük az asztalos készítésű is – ott van már a 17. századi köznépi otthonokban. A részletes leírások és tárgyi emlékek hiányában azonban nehéz megítélni, hogy a köznép különböző rétegei milyen fajta ágyakat használnak, és hány van belőlük a lakásban. Ebben az évszázadban az európai országok többségében is együtt élnek a középkorból öröklött ácsolt ágyak az asztalos bútorral és a szükségágyakkal. A néprajzi szakirodalomban közölt datált ágyakat figyelembe véve úgy látszik, hogy

¹⁰⁷ Komáromy 1910: 165, 171.

¹⁰⁸ Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989. 1: 375.

¹⁰⁹ Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989. 1: 437.

¹¹⁰ Komáromy 1910: 98.

¹¹¹ Bessenyei (szerk.) 1997: 93.

¹¹² B. Nagy 1973: 77, 106, 182, 216, 221.

¹¹³ B. Nagy 1973: 273.

Közép-, Nyugat- és Észak-Európában a népi vagy ahhoz hasonló vidéki házakban az 1600-as években jelen van a *mennyezetes ágy* is. Többé-kevésbé igényesen kialakított, faragott és csavart oszlopú, sík fafödélű változatai már ott állnak a nagy svájci és német faépületekben, így a hozzánk közeli Felső-Ausztriában is.¹¹⁴ Valószínűleg a legértékesebb darabok közé tartozik a Bajor Nemzeti Múzeumnak az a képes festésű, faragott, barokk szabású ágya, amit egy tölzi asztalos készített 1655-ben.¹¹⁵ A franciaországi legrégebbi összeírásokban a 17. századi ágyak között szerepelnek oszloposak és mennyezetesek, körbe vont függönnyel¹¹⁶ vagy oldalráccsal.¹¹⁷ Svédországból Sigurd Erixon publikált egy 1693-as évszámú mennyezetes ágyat a végéhez épített szekrénnel.¹¹⁸ Skandináviában és általában Észak-Európában azonban a 17. században az ágyak szekrény- és alkóv változatai a jellemzőbbek.¹¹⁹ A híres breton szekrényágyak legszebb, faltól elvárt megőrzött példányai 1650-es és 1666-os évszámúak.¹²⁰

Magyarországon 17. századi népi mennyezetes ágyról nincs sem biztos adatunk, sem tárgyi emlékünkhöz. Amiért mégis megemlítjük itt ezt az ágytípust, annak az az oka, hogy előfordulása nem zárható ki. Tudva, hogy a paraszti társadalom a középkor végén és az újkor elején mennyire összetett; gazdag, szolgálkkal is dolgoztató felső rétege – amely a háborúktól megkímélt területeken lakott, fölös élelmiszert termelt – a 17. században valószínűleg meg tudta vásárolni az asztalosok kínálta igényesebb bútorokat is. És szeme előtt ott volt a szuperlatos nyoszolya a kismemesi és a mezővárosi polgárházakban. Nincs okunk feltételezni, hogy a reprezentációs szerepet is betöltő ágybútor esetében csak az egyszerűbbek vonzották. Ezt a véleményt támasztja alá közvetve az a tény is, hogy a 17. századi győri testamentumokban a födeles ágy 1628-tól kezdve sokszor szerepel, nemcsak nemesek, hanem gazdálkodók tulajdonában is.¹²¹ Bár a győri székeskáptalan földesúri függőségében élő jobbágyi végrendelkezők zöme, különösen a mennyezetes ágyak tulajdonosai de facto gazdag iparos és birtokos polgárok, mégis érzékeltetik e bútordarab népivé válásának kezdeteit. Rendelkezünk továbbá jó néhány olyan díszes ágyneműről és fölvetett ágyról szóló följegyzéssel, ami szintén a „jobb ágyak” igényéről árulkodik.

A *fedél nélküli ágyak* között egyaránt előfordultak egyszerű nyoszolyák, festett, virágozott, hímes fenyőbútorok és középkori szerkezetű ácsolt ágyak. Az írott forrásokban a közönséges „*paraszt nyoszolya*”-ból van a legtöbb. A „paraszt” szóval mindent elmondanak erről a bútorról, mellette ritkán szerepel egyéb jelző. Még az olcsó zöld festékkel bevont bútor is „több mint paraszt”. Egy 1608-ban

¹¹⁴ Schier 1966: 295; Ritz 1978: 77; Baur-Heinhold 1983: 133, 259. stb. képek; Lipp 1986.

¹¹⁵ Gebhard 1982: 68.

¹¹⁶ Tardieu 1964: 342; 1976: 100.

¹¹⁷ Le Roux-Paugam 1996: 25.

¹¹⁸ Erixon 1925. I: 35., 47. kép

¹¹⁹ Steensberg 1949: 172-202. kép

¹²⁰ Le Roux-Paugam 1996: 25; Tardieu 1976: 95-97.

¹²¹ Horváth 1995. I: 123; 1996. II: 18, 50, 73; 1997. III: 233.

készült kolozsvári összeírásban három nyoszolyát úgy különböztetnek meg, hogy: „Az *ketty faragos es festett az harmadik feier es paraszt*”,¹²² azaz festetlen és díszítetlen. Alakjára és szerkezetére nézve, amennyiben asztalos készítmény, kiindulhatunk Comenius ábrázolásából. Az ágyasház metszetén a sátoros ágy lábánál és a beteg szobájában ott látható az egyszerű nyoszolya is. Ez az alacsony fekvőhely szögletes lábpillérű egyenes támlákból és széles oldaldeszkákból áll. Az ágyoldalnak még nincs párnafogója.¹²³ Fenekét az ágynemű eltakarja. Nagyon valószínű azonban, hogy alja az asztalos készítette ágyakéhoz hasonlóan deszkázott. Az 1660-as füleki (Nógrád m.) árszabásban ugyanis mind a festetlen, mind a festett nyoszolya árában benne foglaltatik a fenékesdeszka is.¹²⁴ 1671-ben már a kerek ágyat is deszkafenékkal készítik.¹²⁵ Alaposan föltételezhető továbbá az is, hogy a „paraszt” megfogalmazás mögött az ácsolt ágyak egy része is megbújik.

A jobb kivitelű asztalos nyoszolyák „*festékes*”-ek vagy „*gyontáros festékes*”-ek. Roswith Capesius 1572. évi levéltári adatok alapján írja, hogy az erdélyi szász parasztházak berendezésében már a 16. század végén volt festett ágy.¹²⁶ A 17. századi magyar írott források „nyoszolya” emlékeinek értékelésekor láttuk, hogy milyen gyakori a *cifra, a cifrán festett* jelző, és használatos a *virágos* meg a *hímes* is.¹²⁷ Bár konkrét bizonyítékunk nincsen, közülük néhány valószínűleg a parasztházakba is eljutott. Az alacsony támlájú, tulipános festésű keresdi ágy megjelenését tekintve mindenképpen odaillo a kályhás és csempés kandallójú „fehér ház”-ba.

Ugyanebben az időszakban kezd népszerűvé válni a „*tornyos nyoszolya*” is. Először csak a városi polgárok otthonában, mert még igen drága. Kolozsváron 1656-ban 16 forint, szemben a 1,5 forintos festett és festetlen támlás nyoszolyákkal.¹²⁸

Az *ácsolt ágy* magyarországi használatával kapcsolatban már kifejtettük,¹²⁹ hogy a késő középkori ábrázolások és a múzeumi gyűjteményekben őrzött 18-19. századi példányok között szükségszerűen kellett lennie kontinuitásnak. Az 1600-as évekből erre írott bizonyítékunk is van.

A 16. századi német képi és angol tárgyi emlékek a keményfából bárdolt és ácsolt ágyak egy részét oldaldeszkákba fűzött kötélhálóval láttatják.¹³⁰ Két ilyen típusú ágyat vettek leltárba nálunk is Uzdiszentpéteren (Kolozs m.) 1679-ben. Bajomi János leírása szerint Teleki Mihály fából épült kúriájának *íróházacsckájában* volt egy „*Két emberre valo fejer nyoszolja nro 1. Ennek parna tarto feneke,*

¹²² EMSzT 1984. IV: 90.

¹²³ Comenius 1959 [1669]: 165; 1970: 274.

¹²⁴ H. Csukás 1996: 70.

¹²⁵ EMSzT 1997. IX: 848.

¹²⁶ Capesius 1983: 67.

¹²⁷ Jakó 1957: 381.

¹²⁸ EMSzT 1997. IX: 849; Jakó 1957: 381.

¹²⁹ K. Csilléry 1954; Zentai 1999b.

¹³⁰ Zentai 1999b.

kenderből szütt hevederből vagy(on) csinálva.”¹³¹ A hevederekről zárójelben megjegyzi, hogy: „keresztül 10 darab, hosszára 4 darab:” Az Úr házában is találtatott „Egy embernek való, fejér nyoszolya nro. 1 (:ennek párnatartó feneke 13 szál kenderhevederből csináltatott:)”¹³²

A szövött aljú ácsolt ágy ekkortájt még Európa más országaiban is előfordul. Arra is van példa, hogy az oldalakkal rendelkező bútordarab szövete vesszőből fonott sövény, ahogy Lengyelországból tudósítanak.¹³³ Angliában a bolti árjegyzékekben és az inventáriumokban még az évszázad végén is szerepel az ágyhoz való *'bedlines and coard'*. 1692-ben essexi paraszti háztartásokban írtak össze kötél-sodronyú ágyakat. E régimódi fekvő bútorok itt-ott használatban vannak a vendégfogadóknak is, de már kuriózumnak számítanak. Mr. Pepys nagy élményei közt jegyzi föl úti naplójába, hogy a rochesteri White Hartban társával együtt *'corded'* ágyba szállásolták el. És szükségesnek érzi tájékoztatni az olvasót arról, hogy az ilyen ágyhoz külön eszközt használtak a kötélet kifeszítéséhez, amivel csak nagyon erős ember tudott bánni.¹³⁴ – Praktikus szempontból jegyzem meg, hogy a puhafa ágykeret nem alkalmas befűzött kötéletre. – A szóban forgó ágynak két egyszerű példánya maradt fenn Walesben: az egyik négy magas, kihajló, hegyes végű oszlopba csapolt, keskeny és vaskos tölgy kávból áll, a másik betétes fejtámlával és faragott, gombos láb felőli sarokpillérekkel készült (9. kép). Mindkettőnek az alja ugyanolyan ácsolt keretbe fűzött kötélháló, mint a 16. századból ismert svájci, német *'Spannbett'*-eké.¹³⁵ Hazai tárgyi emlék híján ezek a külföldi példák is hozzásegítenek ahhoz, hogy elképzeljük az ácsolt ágyak középkorban megfestett példányai és a hét legújabb kori nyugat-dunántúli kercaszomori típusú (10. kép) ágy¹³⁶ készítése között eltelt időszak „láthatatlan” magyar változatainak egyikét.

A 17. századi iratok bőségesen tájékoztatnak a *fonott ágy*król is. A szűkszavú följegyzésekből azonban gyakran nehéz megállapítani, hogy melyik vonatkozik házilag összeütött vesszőfonatos szükségágyra és melyik az igényesebben kialakított, szövött felületű lécvázás pihenőágyra. Egy részük minden bizonnyal az utóbbi, a néprajzi irodalomban *dikó* néven közismertté vált antik eredetű „bekötött” lapú, könnyűszerkezetű ágyak körébe tartozik, különösen a hársfa héj szövetűek. Ezeket a mives, székkötő tudományt igénylő alacsony, keskeny ágyakat (11. kép) úri és jobb módú népi környezetben egyaránt kedvelték. Az újkorban valószínűleg a heverő szerepét is betöltötték. Mivel előállításuk szaktudást igényelt, és nem tartoztak a legfontosabb berendezési darabok közé, a szegények

¹³¹ EMSzT 1997. IX: 848.

¹³² B. Nagy 1973: 143.

¹³³ Reinfuss 1977: 97.

¹³⁴ Gloag 1977: 122, 127.

¹³⁵ Museum of Welsh Life, St. Fagans 55390, F 69.38 ltsz.

¹³⁶ K. Csilléry 1954; Bíró 1984.

otthonába nemigen juthattak el.¹³⁷ Az 1600-as évekből főként az erdélyi forrásokból tudunk róluk. 1657-ben a Szilágy megyei Szurdukon, Lázár Péter udvarházában vettek számba egy „hársfa, kötött nyoszolyá”-t az „Asszony házában”, „két kötött hársfa nyoszolyá”-t az „Úr háza rekeszé”-ben, „két hársból kötött ágy”-at pedig a kapu felett való házban,¹³⁸ 1675-ben Désen (Szolnok-Doboka m.) inventáltak „Egy hársból kötött edgyes rosz ágyacská”-t.¹³⁹ Széleskörű ismerete mellett szól az a tény is, hogy a régi iratokban szereplő ‘hárságy’ név a bekötés anyagának változását is túlélte; az Alföldön még a 20. század közepén is így hívták a dikót, holott szövete már gyékényből, szalmából vagy kukoricaháncsból készült.¹⁴⁰

1679-ben Teleki Mihály uzdiszentszéki (Kolozs m.) udvarházához tartozó különböző ingatlanok szerény lakótereiben olyan sok vesszőfonatos sövényágyat írtak össze, hogy a szolganépek egyszerű kivitelű fekvőhelyére kell gondolnunk. A bástya oldalában lévő sövényfalú épület alsó részében öt „hitván sövényágy” volt, a felső szintjén „sövényes, közönséges ágy nro. 6.”, továbbá négy „sövényes paraszt ágyfá”-t regisztráltak a csizmadiák lakásának pitvarában, négyet a szabók házában és négyet a „most uraim házá”-nak mondott helyiségben.¹⁴¹ Az utóbbi hitvány, közönséges és vessző ágyakról (13. kép) foltehető, hogy a használók saját maguk készítették, hiszen a vesszőfonás ebben a korban az önellátás alapelemei közé tartozott. Az ilyen fekvőhelyek közeli, román párhuzamairól, gyakran cöveklábon álló szerkezeteiről több kutató tájékoztat bennünket.¹⁴²

A szükségágyak

A házilag előállított sövényágyakról szólva már a legegyszerűbb alvás céljára szolgáló szerkezetek csoportját érintettük. Az átlagos 17. századi népi lakásokban a különféle fekvőhelyek száma még jóval fölülmúlja az iparos készítette ágyakét. Kialakításuk igen változatos. Vannak köztük ágy rendeltetésű alkotmányok, nagy részük azonban többfunkciós objektum. Első helyen említjük a kizárólag hálóhelyül használt ágyszékeket (12. kép). E bakokra fektetett, szétbontható deszka állványok a Felföld és a Délvidék hagyományörző tájain egészen a 20. századig tovább éltek.¹⁴³ Szerkezetükről és elhelyezésükről egy 1680. évi alsóporumbáki (Fogarás m.) leltárban a következőket olvashatjuk: „az kemenczen tul az fal mellett bakokon ket szel deszkabol állo egy hitvan agy”.¹⁴⁴ Hasonló elemi módon raktak

¹³⁷ K. Csilléry 1991: 495.

¹³⁸ B. Nagy 1973: 122-123.

¹³⁹ EMSzT 1975. I: 130.

¹⁴⁰ K. Csilléry 1991: 496.

¹⁴¹ B. Nagy 1973: 136, 152, 165.

¹⁴² Capesius 1974. II: 3. kép; Kós 1976: 310.

¹⁴³ Istvánffy 1911: 12; Garay 1911: 16.

¹⁴⁴ EMSzT 1975. I: 128.

össze egyéb állványokat, például rakodópolcokat és munkaasztalokat is. Az oprakercisórai (Szeben m.) ebédlőpalotában leltárba vett berendezési tárgy, melyről azt írták, hogy „Az rekeszben vagyon két darab szék s azokon két darab deszka;”¹⁴⁵, bármelyik említett funkciót betölthette.

A bakos ágyak mellett bizonyára még többen aludtak *széknek*, *lócának* nevezett *padokon*. A gyakorlat emlékét a boszorkánypercek jegyzőkönyvei is őrzik. 1697-ben Nagyorosziban (Nógrád m.) az egyik tanú megemlíti, hogy a „*Locara fekőt*”.¹⁴⁶ A 17. századi leltárakban sokféle padról olvashatunk. „*Az fal körül deszkából csinált Pad székek*” megtalálhatók a fogarasi fejedelmi várirtok alkalmazottainak házában 1632-ben, csakúgy mint a nemesi kúriákban, például a „*körös körül padok*” a szécsi (Zemplén m.) Szilágyi Gáspár szobájában 1671-ben.¹⁴⁷ A padoknak és padszékeknek a népi alváskultúrában betöltött funkciójáról részletesen beszámoltunk a 16. századi állapotok jellemzésekor.¹⁴⁸ A helyzet egy évszázad alatt nem sokat változott. A padon alvás a nép körében az 1600-as években még a mindennapi élet része Magyarországon és Európában¹⁴⁹ egyaránt. Számos tanulmány szól e gyakorlatról a szomszéd népek, Közép- és Északnyugat-Európa vidékeiről.¹⁵⁰

A 17. századi házakban sok a pad; a faházakban rendszerint a boronafalba rögzített pallókból készül, igen gyakran azonban *cövek lábakon* áll (14. kép). Ebben az időszakban a földbe vert lábú padok még számos nemesi kúria berendezéséhez is hozzátartoznak. I. Rákóczi György birtokainak 1638. évi összeírása szerint a kóródszentmártoni (Kis-Küküllő m.) udvarház kéményes pitvarában az új karos szék mellett van „*Egy czeövek labu czierfa szek*” is, a sütőházában pedig „*Ket czövekre cinalt pad szek*”.¹⁵¹ A sárkányi (Fogarás m.) udvarház inventáriumában 1656-ban a „*Konyhában vagion négy darab eöregh czövek lábakra csinált boronából való Pad szék...*”¹⁵² Uzdiszentpéteren (Maros m.) 1679-ben a mosóházról jegyezték föl, hogy „*Vagyon ezen tornácban földbe vert cölöpökön álló, két szál deszkából csinált hosszú tábla*”¹⁵³ Az Alsóporumbákon (Fogarás m.) 1680-ban leltározott két „*paraszt Szék*” esetében a szerkezetről csak annyit tudunk meg, hogy földbe rögzített, ugyanis a leltárba azt jegyezték be, hogy „*az fal mellett czövekeken hét szál deszkából álló*”.¹⁵⁴ A „székek” deszkáinak száma két ülőpad-

¹⁴⁵ B. Nagy 1973: 205.

¹⁴⁶ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 2: 61.

¹⁴⁷ U. et C. 1967. 1: 182, 2. 554.

¹⁴⁸ Zentai 1999b

¹⁴⁹ Schier 1966: 281-282; Braudel 1985: 304.

¹⁵⁰ Schier 1966: 281-288; Capesius 1974: 135; Kós 1976: 310; Vóti 1984: 40. stb.

¹⁵¹ Makkai 1954: 561.

¹⁵² U. et C. 1967. 2: 535.

¹⁵³ B. Nagy 1973: 161.

¹⁵⁴ EMSzT 1975. I: 1221.

hoz soknak tűnik, inkább gondolhatunk olyan szélesebb, fekvőhelynek is alkalmas állványokra, amelyekről Kós Károly még a közelmúltban is gyűjtött adatokat.¹⁵⁵

Az ülő és alvó padok között bizonyára voltak a 20. századi alföldi példákhoz hasonló sárból rakott padkák¹⁵⁶ is, amelyek a forrásokban a 'pad' és 'lóca' nevek mögött rejtőznek. Padok helyezkedtek el a falak mentén és a kemence oldalánál is. A fogarasi várbirtok 1632-ben fölvevett leltára úgy tájékoztat, hogy a tyukász házban „Az kemence mellett keörös körniwl Paraszt Pad szék” állt.¹⁵⁷ A kemencepadka (15. kép) és maga a kemence teteje is – ahol, mint a Felvidéken és a Nyugat-Dunántúlon erre alkalmas terjedelmes, lapostetejű kemencék voltak – jó meleg alvóhelyül szolgált. Ezt példázza a pataki (Nógrád m.) Pap Tamás zsellér 1692-ben tett tanúvallomása, amelyben a lába megrontását panaszolva arról is szót ejt, hogy három személynek kellett őt „az Kemenczerul levenni”.¹⁵⁸

A kemencén és padkáján alvás kelet- és közép-európai hagyománya tehát folytatódik nálunk. A részletekről azonban keveset tudunk. Nem ismerünk olyan egyértelmű adatot, amely a kemence fölé ácsolt orosz típusú alvó emelvényről vagy az Alpok országaiban elterjedt kemence – ekkor már inkább kályha – fölé szerkesztett, tárolásra és alvásra egyaránt használt deszka állványról¹⁵⁹ adna számot. Az okleveles forrásokban mégis van egy-két halvány nyom, amely arra enged következtetni, hogy a kályhás kemencével együtt néhol esetleg az utóbbi praktikus szerkezet is meghonosodott. Ezt a lehetőséget újabban Sabján Tibor vetette föl néhány kályha körüli rostély és korlát adat elemzése alapján.¹⁶⁰ Az előkelő környezetben följegyzett farácsok – köztük az uzdiszentpéteri festett rostély 1679-ben¹⁶¹ – azonban talán csak a kályha védelmét vagy díszítését szolgálták. A bizonyítékok elégtelen volta inkább a másfajta fekvőhelyek kedvelése mellett szól.

A 17. századi alváskultúra képéhez az is hozzátartozik, hogy az északnyugat-európaiak számára – lévén, hogy ők kandallóhoz szoktak – a kemencén alvás megörökítésre méltó kuriózum. Így az angol Negley Farson romániai útjának meglepő élményei közt említi, hogy amikor egy paraszt házban kapott szállást, az idős férfi és felesége fölmászott a kemencére aludni, a fiatalabb szülők pedig gyermekeikkel közös ágyban tértek nyugovóra, és voltak családtagok, akik a földön feküdtek.¹⁶²

A földön vetett ágy

¹⁵⁵ Kós 1976: 190, 310.

¹⁵⁶ Szabó 1992: 679-692.

¹⁵⁷ U. et C. 1967. 1: 182.

¹⁵⁸ Schram 1982. III: 206.

¹⁵⁹ Schier 1966: 282-90; Baur-Heinhold 1983: 113; Franz 1981: 21. kép

¹⁶⁰ Sabján 1998: 20.

¹⁶¹ B. Nagy 1970: 99.

¹⁶² Wright 1962: 179.

Az ágyhasználat bizonyítékai között idéztük a nagymacsédi (Pozsony m.) Boczko János felesége igazolására tett tanúvallomásának egyik részletét a hitvesi ágyról, amelyben együtt aludtak. S miután a boszorkányok az asszonyt a földre ledobták, az nem mert tovább a férje mellett hálni, hanem „*egi vankoson, feküven az kösöbre tötte az feiet.*”¹⁶³ Az eset 1618 augusztusában történt, s ez számunkra azért fontos, mert a nyári szezonális földön alvás olyan módját örökíti meg, ami egészen a 20. század elejéig tovább élt, különösen az Alföldön.¹⁶⁴

Az 1600-as évek első évtizedeiben még a városi jegyzőkönyvek is beszámolnak a földön alvásról.¹⁶⁵ Kolozsváron 1629-ben Horvát István és Varga György fia a ház földjén fekszenek,¹⁶⁶ 1631-ben Marosvásárhelyen foglalták írásba, hogy „*le feküttek eo neki az Aszoni feöldre uetett agjat Böruieinet ide hittak az legeniek uaczioara, es am agiat uetettek neky az haz keözepin...*”¹⁶⁷ Az utóbbi adatból azonban kiderül, hogy az, akinek földön ágyaznak, nem a családhoz tartozó személy. Egy parázناسággal vádolt asszonyról (1675, Szendrő, Borsod megye) azt állítják, hogy „*az ágya előtt vet néki ágyat*”, tudniillik a német katonának.¹⁶⁸

Nagyon lényeges az ágy és bútorhasználat szempontjából, hogy ki fekszik a földön. A földön alvókról szóló híradások többsége vendégről vagy betegről szól. Kolozsváron már az 1593-ból származó adatunk szerint is vendég házaspárnak tettek derékaljat a földre.¹⁶⁹ Nagyenyeden (Fehér m.) a kevéssé tisztelt „oláhné”-t Varga Jánosné tanú úgy fekteti le, hogy utasítja a lányát: „*terits egy pokrócot le neki, hogy feküdjék reá*”, majd hozzáteszi: „*egy vánkost a magam feje alól kiveteték és a feje alá tetetem*”.¹⁷⁰

Érdekes párhuzamként idézzük a Denghelenginé és Imrefiné ellen 1614-ben folytatott boszorkányper egyik vallomásának részletét: „*egyszer bemenék Vingárton az házban, hát két derékalj egymás mellett a földön, s kérdem az vén asszonytól: mire való ez az két ágy? s mondá: az fejedelem hál rajta.*”¹⁷¹ Az elmondottak arra utalnak, hogy vendégként az erdélyi fejedelemnek (Báthory Gábornak) is a földön vetnek ágyat egy igen gazdag főúri házban. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy egy olyan koncepcióssal perrel állunk szemben, melynek célja a hatalmas Báthory-vagyon megszerzése volt,¹⁷² az elbeszélés hitelessége erősen kétséges. A tanú maga is hallomásra hivatkozik. Valószínűleg nem is látta a

¹⁶³ Schram 1982. III: 228.

¹⁶⁴ K. Csilléry 1952; Juhász 1993: 169; MNEA-A 03505 Budai Rudolf kérdőíves gyűjtése 1997: 15, 24, 48, stb.

¹⁶⁵ Zentai 1998: 162-163; 1999a

¹⁶⁶ EMSzT 1982. III: 823.

¹⁶⁷ EMSzT 1975. I: 128.

¹⁶⁸ Bessenyei (szerk.) 1997: 164.

¹⁶⁹ EMSzT 1982. III: 825.

¹⁷⁰ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 37.

¹⁷¹ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 21.

¹⁷² Nagy 1988.

derékaljakat, hanem a saját élettapasztalatai alapján írta le a helyszínt. A földön ágyazást azonban megörökítette, ha nem is főnemesi körből.

Az elszállásolásnak ezzel a módjával már a parasztházban sem minden vendég elégedett. A Kismacsédon (Pozsony m.) lakó Tóth Vida 1616-ban leánya házában lábadozik. Ott tartózkodásáról úgy emlékezik meg, hogy: „alaniom *csak földön vötet uolt agyat a feieknél, ott feketem*”.¹⁷³ Tóth Vidának a *szobában* ágyaztak, de van olyan asszony, aki az *ajtó mellett* (Komárom 1674) vagy a *pitvarban* (Nagymacséd, Pozsony m. 1618., Patak, Nógrád m. 1680 körül) alszik.¹⁷⁴

Hálóhelyül igénybe veszik a *padlást* is, ahol természetesen nincs szerkezetes ágy. 1604-ben Zetelakán (Udvarhely m.) egy tanú arról számol be, hogy „*egy derekalt s egy cherget lattam az Georgifi Peter haza Hyan*”¹⁷⁵ A marosvásárhelyi följegyzésekből már említett Börveiné 1630 körül „*a hiuba(n) fekiüt az szena(n) mert nem mert hazamenni az Uratul*”.¹⁷⁶ Amint az idézetből kitűnik, a padlason alvást itt rendkívüli körülmény motiválja. A férfiak életének megszokott rendjéhez tartozik viszont az *istállóban* és az *udvaron*, a szabad ég alatt való alvás. 1613-ban Gyergyószentimrén (Maros-Torda m.) Cserényi Gáspár úr talál megfelelő fekvőhelyet a jászolban.¹⁷⁷ Csizsár János egy 1696-ban történt eseményről tanúsítja, hogy: „Láttam szememmel éjszakának idején az istállóban az hídláson fektemben egy fekete hódos fejű agarat,...”¹⁷⁸ Kint alszik a gazda vagy fiai és szolgálai az állatokkal a Komárom megyei Nagy-Megyeren és Nagy-Geleren 1627-ben.¹⁷⁹ Az a középkori hagyomány él itt tovább, amelyet Szent Margit kanonizációs vizsgálata során is följegyeztek 1276-ban a Pest megyei Alsónémediből az állatokkal kint éjszakázó családfőről.¹⁸⁰ Az úton lévőek jó időben ugyancsak a szabadban térnek nyugovóra. 1631-ben egy marosvásárhelyi utazó elmeséli, hogy „en az *szekeren* fekiüttem Czetri Giorgi s Uarga Menyhartne az *feöldön*”.¹⁸¹

A földön alvásról Comenius a korabeli vendégfogadók bemutatása kapcsán emlékezik meg a *Januában*. Azt írja: „Ha nincs elég fekvőhely, csak gyékényt és szalmazsákot használnak fekvőhelynek.”¹⁸²

A történeti forrásokból merítve antropológusok és néprajzosok egybehangzóan állítják, hogy a 18. századig szerte Európában, a leggazdagabbnak ismert országokban is nagyon sokan aludtak a földön, szalma- vagy lombzsákokon, bundákon

¹⁷³ Schram 1982. III: 244-245.

¹⁷⁴ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 464; Schram 1982. III: 239, 207.

¹⁷⁵ EMSzT 1978. II: 115.

¹⁷⁶ EMSzT 1982. III: 823.

¹⁷⁷ EMSzT 1982. III: 823.

¹⁷⁸ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 2: 372.

¹⁷⁹ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 181, 408.

¹⁸⁰ K. Csilléry 1987: 45.

¹⁸¹ EMSzT 1982. III: 823.

¹⁸² Comenius 1633: 52. fejezet 570. mondat, K. Csilléry Klára szíves adatközlése

és gyékényen.¹⁸³ Az árnyaltabb megfigyelések és a konkrét esetek tanúsága szerint azonban a földön ágyazás gyakorlata csak a társadalom régi módon élő és alsó rétegeinek az alváskultúráját jellemzi. Az angliai följegyzések például szolgálókról, nincstelen bérmunkásokról, tanoncokról stb. szólnak. Lawrence Wright mások mellett egy halászfűra hivatkozik, aki Rochesterben mesélte, hogy amióta szolgálatba állt, hét éve nem aludt ágyban, csak a gazdái csónakjában.¹⁸⁴ A közép-európai szlávoknál, különösen a déli szlávoknál a földön ágyazás a 17. században viszont még egészen általános.¹⁸⁵

A földön alvás fennmaradásához nemcsak a javak hiánya és a hagyomány, hanem a nagycsaládi együttélés is nagyban hozzájárult. A feudalizmus korában a többszörösen bővített családszerkezet főként a Trieszt-Szentpétervár vonaltól délkeletre lévő területek paraszti népességét jellemezte.¹⁸⁶ A 17. században – akárcsak a megelőző és azt követő időszakban – Magyarországon is bővített családi szerkezetben folyt a jobbágytelek művelése. Az arányok érzékeltetésére idézzük I. Rákóczi György birtokösszeírásából a csetneki uradalomhoz (Gömör és Kishont m.) tartozó két falu példáját. 1643-ban a Pelsőcön megszámlált 28 féltelkes jobbágy-háztartás közül tizenegyben élt együtt a családfő a felnőtt, házas gyermekekkel „egy kenyéren”; Gesztetén a négy egész helyes jobbágy közül egyik ötöd-, kettő negyed- és egy harmadmagával, azaz családos fiakkal és testvérekkel.¹⁸⁷ A vertikálisan bővített többgenerációs család pedig teljesen általános volt, ami az akkori sok gyermeket figyelembe véve, önmagában is tekintélyes lélekszámot jelent.

A fenti adatokból arra következtetünk, hogy a házon belüli földön alvás a 17. században az általános népi lakáskultúra színvonalától való elmaradás jele. Nyári időben azonban valószínűleg még szokásértékű a pitvar és a tornác, valamint a külső terek földjén való alvás. Kulturális elemnek látszik továbbá a haldokló és a halott földre tétele. A 17. századi ravatalképeken még a főúri halott is alacsony, igaz terjedelmes pódiumon, az Apor Péter által ismertetett¹⁸⁸ 'nyujtozósék'-en pihen, amiből egy ismeretlen magyarországi festő *Illésházy Gergelyné ravatalképe* (16. kép) című alkotásán 1648-ban csak a szőnyeg látszik, mintha a test a földön lenne „kiterítve”.¹⁸⁹

A felsorolt adatok többé-kevésbé arra is fényt vetnek, hogy miből állt a földön elkészített ágy. Mint láthattuk, a pokróc, a derékalj és a vánkos népi környezetben még ilyen szerény fekvőhelyeken is előfordult. Az ágybútorba azonban minden bizonnyal több és jobb ágynemű került.

¹⁸³ Pl.: Braudel 1985: 286-287; Eder Matt – Pfrunder 1994: 53.

¹⁸⁴ Wright 1962: 127.

¹⁸⁵ Schier 1966: 280.

¹⁸⁶ Hajnal 1982: 449-494; Andorka 1984: 142-143.

¹⁸⁷ Makkai 1954: 164-165.

¹⁸⁸ Apor 1978 [1736]: 123.

¹⁸⁹ Közli Keresztury 1987: 173. kép

III. AZ ÁGYNEMŰ

A 17. században az ágy tartalmát gyakran 'ágyzserszám' (1618-tól) és 'ágyöltözet' (1634-től) gyűjtőnévvel jelölik.¹⁹⁰ Mindkettő vonatkozik mindenre, ami az ágyban és az ágyon található. A kor színvonalán kívánatos ágy Comenius szerint a nyoszolyában van megvetve „...a szalmán lepedőkkel és paplanokkal (pakrócokkal, dunyhákkal). A főalja (vánkös) vagon az fő alatt. A superlálttal (kárpittal) béködetik az ágy.”¹⁹¹

A gazdag nemesi és patrícius családoknál – akárcsak a 16. században¹⁹² – Radvánszky báró szavaival: „az ágy öltözetére nagy gondot fordítottak...”¹⁹³ A bőséges „ágybeli portéka” a 17. század folyamán tovább gyarapszik. Egy-egy ágyban több ágyneműt írnak össze, mint ami az alváshoz szükséges; 1646-ban Magyarbükösön (Maros m.) Gyerőmonostori Kemény Péter kúriájának „asszony házában” két nyoszolyában hat *hajás derékaljat* és öt *hajás vánkost*.¹⁹⁴ A királyfalvi (Maros m.) új udvarház nagy szobájában 1647-ben listára került „Egy nyoszolya, vagon rajta két viselt, kittyes derekaly, két vereses, négynyüstös héjú derekaly, két meztelen derekaly, négy öreg vánkös, három kisebb vánkös, esmet két vereses vászonvánkös, egy paplan is. Az fal körül egy vég székel kárpit.”¹⁹⁵ Ha összeszámoljuk, ebben az ágyban hat derékaljat, kilenc vánkost és egy paplant halmoztak föl. A nagysajói (Beszterce-Naszód m.) Apafi-kastély ötödik házában 'rekesz'-ében lévő ágyon 1681-ben a következőket regisztrálták: „*fejér, meztelen derékalj nr. 4. Héjas derékaljok, kiknek az csúpjai veres fejtősek, nr. 3. Diktás derékalja jó, nr. 1. Diktás főalj, jók mind, nr. 4. Zöldhajú főalj nr. 3. Párnaszák legfelyül nr. 1.*”¹⁹⁶

Az alföldi és a kisalföldi mezővárosok, Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen, Győr parasztpolgárainak a hagyatékában is tekintélyes mennyiségű ágyi ruhát jegyeztek föl, köztük csipkés, hímes lepedőt, párnahajat, gyakran fémszállal kivarrva.¹⁹⁷ A győri Fodor János 1644-ben készült testamentumában például az „ingó bingó marhák” sorában 9 lepedőt, köztük négy rece-, egy pamutcsipkés és egy kötéses darabot számoltunk meg. Vánkoshéja 21 volt, melyből tíz 'varrott', közülük is hat vörös pamutal hímzett, nyolc kék pamutal-, egy vörössel szőtt, egy-egy pedig rececsipkés, illetve paraszt vászon. Hagyatkozott továbbá 10 derékaljról, 2 vastag, kék pamutal szőtt párnahéjról, 1 paplanról és 1 vékony

¹⁹⁰ EMSzT 1984. IV: 1283; 1993. VI: 275.

¹⁹¹ Comenius 1959 [1669]: 165.

¹⁹² Zentai 1999b.

¹⁹³ Radvánszky 1986: I. 28.

¹⁹⁴ B. Nagy 1973: 79.

¹⁹⁵ B. Nagy 1973: 85.

¹⁹⁶ B. Nagy 1973: 192.

¹⁹⁷ Horváth 1995-1997; B. Bobrovsky 1980: 15, 25, 54.

vászon, recés ‘Supellat’-ról.¹⁹⁸ Fodor János személyéről sajnos csak annyit tudunk, hogy de jure a káptalan jobbágya, és talán gazdálkodásból él, mert van négy marhája. A mezőváros társadalmában elfoglalt helyét nem ismerjük, mert a végrendeletben ingatlan vagyon vagy mesterségre utaló tárgyak nem szerepelnek. A tulajdonában lévő ágynemű sokasága és minősége azonban a gazdag, két házzal, számottevő javakkal rendelkező győri jobbágy és iparos „polgár”-okéhoz, illetve nemesekéhez mérhető.

A példákat még szaporíthatnánk, ennyiből is kitetszik azonban, hogy a 17. században a fekvőbútorok számához képest sok a fölös ágynemű. Egy 1647. évi kolozsvári leltár „*fel uetet Agy gjontaros niosolyáual*” szövegrészlete¹⁹⁹ az „ágybélic” elrendezésére is utal. A „*felvetett ágy*” az ágynemű nagy tömegén túl újfajta ágyazásmód és ágyfunkció elterjedését jelzi. Benne a paraszti otthonokban a 18. századtól népszerűvé váló „paradás” díszágyak (17. kép) elődjére ismerünk. Ennek a magasra vetett, használatától megkímélt ágynak már nem elsősorban a kárpitok, hanem a hímes párnák és lepedők a fő ékességei (18. kép). A kelengye fontos részét képező értékes ágy 1666-ban már a szépirodalomban is megjelenik, a *Szentsei-daloskönyv*be foglalt virágének soraiban:

„Mondanám, jobb volna, ha özvegyet vennék,
Mert két-három vetett ágyos ember lennék.”²⁰⁰

A 17. századi iratokban, különösen a győri végrendeletekben jól követhető a „*vetett ágy*” név tartalmi változása és a magasan „*fölvetett ágy*” kialakulása. A legújabb kori népnyelvben és a néprajzi irodalomban a „*vetött ágy*”-on általában az utóbbit értik, a korai 17. századi források azonban megvilágítják a *vetett ágy* eredeti, „*egy vetet*”, vagyis az alváshoz szükséges ágynemű-garnitúra jelentését. A „*vetet ágy*”, „*vetett ágy*” a Győrből közölt végrendeletekben 1618-tól 1690-ig hét esetben fordul elő. Az első évtizedekben csak „*tisztességes*”, „*vetve mindenképpen*”, „*böcsületes*” minősítő jelzőkkel, 1651-ben azonban Beber Györgyné a fiára testált *vetett ágy*nak az alkotó elemeit is megnevezi: „*...egi uetet Agiban egi derekalt, egi hoszu parnat, ket vankost pamukkal varrotat...*” és fölösen három pár lepedőt.²⁰¹ Bedő Anna 1690-ben ennél nagyobb kényelmet akar biztosítani a férjének, mert úgy rendelkezik, hogy: „*Egy vetett ágyat hagyok az Uramnak, az melyben vagyon két eőregh [nagy] párna, négy vánkost héjastul, egy dunyha és egy paplan, egy eőregh vászony és egy gyolcs lepedő.*”²⁰² De még ez az ágy is alacsony. Magasra vetett ágyról olvashatunk viszont ugyanebből az évből Kelemen Ferencné végakarataiban: „*Az öreg ágyamat, mely feketen van festve, egészen*

¹⁹⁸ Horváth 1996. II: 119.

¹⁹⁹ EMSzT 1997. IX: 848

²⁰⁰ Idézi K. Csilléry 1982a: 549; Klaniczay et al. (szerk.) 1954: 585.

²⁰¹ Horváth 1996. II: 161.

²⁰² Horváth 1997. III: 166.

fell vetvén az mint mostan vagyon hat vánkossal edgyütt, hagyom a fiannak...²⁰³
Ebben az ágyban már egynél több vetet ágyneműt raktak össze.

A mindennapi háló ágyban társadalmi szinttől függetlenül kevesebb, az alacsonyan vetett ágynak megfelelő mennyiségű ágyneműt használnak. Egy 1681. évi konskripcióban is azt olvassuk, hogy a nagysajói udvarház kamrájában lévő ágyban „*vagyon diktás derékalj nr. 1, diktás főalj nr. 1, paraszt, haj nélkül való főalj nr 2.*”²⁰⁴

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a 17. századi főúri és polgári ágyberendezések megismeréséhez bőséges anyag áll rendelkezésünkre, a köznép széles tömegeinek az ágyneműiről viszont keveset tudunk. A tisztánlátást akadályozzák a források értelmezési nehézségei: a fönmaradt textília eredetének a bizonytalansága és az a tény, hogy a közendű mezővárosi gazdapolgár és a falusi negyedtelkes jobbágy vagy zsellér lakásnívója olyan távol áll egymástól, mint a főrendeké a kismemesítől. Mégis vannak olyan emlékek, amelyek az igényesen díszített ágytextília népi használata mellett szólnak. Ennek igazolására egy csikszentgyörgyi szabad székely család végrendeletéből idézünk egy részletet, amely arról szól, hogy Botskor Mátyásné 1630. október 17-én az alábbi ágyi ruhákat hagyta a leányára: „*egj kékes párna helyly és egj Vereses, egj Veres Széllýű Lepedő [...]* *egj derekallyt, 2 párnát...*”²⁰⁵

AZ ÁGYNEMŰ RÉSZEI

Az ágyalap

A boszorkányperek népi tanúvallomásai úgy tájékoztatnak, hogy az ágyat *szalmával* bélelik ki. Kuretik Gergely a Sopron megyei Cindorfon történekről szólva említi, hogy 1662-ben „*az agjaban az szalmaban egér jart*”.²⁰⁶ 1692-ben egy nagyolaszi (Nógrád m.) házatlan „libertinus” (szabad) zsellér beszámolójában „*valami szalma az fatens ágyából ki hullván*” mondatrész szerepel.²⁰⁷ A következő évben Debrecenben egy megvádolt asszony elbeszéléséből idézik, hogy „*az ágy szalmájába tette azt a gyermeket, a kit elvesztett.*”²⁰⁸ A szalmán alvásra utal az „*egy zsúpot forgatni*” paráználkodás jelentésű metaforikus szólás is, amit a Sopron megyei Nyéken lakó Sóly János használ 1672-ben a boszorkánýváddal illetett Padisnéval és szolgájával kapcsolatban.²⁰⁹

²⁰³ Horváth 1997. III: 168.

²⁰⁴ B. Nagy 1973: 185.

²⁰⁵ Kós 1981: 471.

²⁰⁶ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 2: 662.

²⁰⁷ Schram 1982. III: 201.

²⁰⁸ Komáromy 1910: 169.

²⁰⁹ Schram 1983. II: 29.

Uzdisztentpéteren (Maros m.) a Teleki birtok egyik házában 1679-ben az egyszerű nyoszolyákkal együtt egy „szótt gyékény”-t is leltároznak.²¹⁰ A 17. századi iratokban azonban meglepően ritkán fordul elő a gyékény; ami arra vall, hogy ebben az időszakban már háttérbe szorul. A szövött gyékény ágybélés a 17. században ugyan még az európai parasztházakban is jelen van, de egyre inkább tapasztalható a szalma általánossá válása.²¹¹

Az igényesen kialakított ágy aljába szalmazsákokot, Győrben 1619-ben ‘szalma párná’-t,²¹² az előkelőkébe pedig gyapjúval, gyapottal töltött matracot tesznek.²¹³

A derékalj

A derékalj az úri és az átlagos polgári ágyak elmaradhatatlan tartozéka.²¹⁴ Neve ‘párná-’, ‘derékalj párna’ vagy az utóbbiból elvonással keletkezett – az okleveles forrásokból 1400-tól ismert – ‘derékalj’.²¹⁵ A tollal töltött ágyneműt jelölő szláv eredetű ‘párna’ szó²¹⁶ még a 17. század végén is gyűjtőfogalom, erre mutat többek között egy 1678-ban keltezett győri végrendelet alábbi sora: „Az párnáimból hagyok Varga Andrásnének egy párnát, két vánkost.”²¹⁷ A párna eltérő rendeltetésű változatait sok esetben jelzővel különböztetik meg. Az ágy nagyságú alsó párnát ‘ember ala uala parná’-nak (1637), ‘derekal párná’-nak (1615, 1645), ‘derek parná’-nak (1620),²¹⁸ és a század folyamán már konvencionálisan ‘derékalj’-nak hívják.

Egy ágyban több derékaljat is számba vesznek; így 1624-ben Bornemisza Tamás kisbacsai (Hunyad m.) udvarházában „vaygon két kittelhéjú derekaly, az derekalyok alatt egy öreg lasnak, ...”,²¹⁹ Szentdemeteren (Maros m.) 1629-ben hasonlóképpen „ket kittel heiu derekalj, az derekaiok alat egj eoregh lasnak”,²²⁰ Dobokán 1656-ban „Vaygon az nyoszolyab(an) három hozu derekaly.”,²²¹ s a magyarbükkösi, királyfalvi és nagysajói udvarházakban – amint a fölvetett ágygal kapcsolatban idéztük – hat, illetve nyolc derékalj.

A pokróccal vagy lepedővel letakart, szalmára, matracra helyezett tollal, pelyhlyel töltött derékaljak nemcsak kényelmes, meleg fekvőhelyet biztosítanak, hanem díszített változatai az ágy szépségét is emelik. A 17. századi forrásokban 1602-től sok szó esik a derékalj mibenlétének a részleteiről is. Többféle méretben

²¹⁰ B. Nagy 1973: 176.

²¹¹ Zeuner 1990: Bedclothes; Mohrmann 1994: 270.

²¹² Horváth 1995: I. 76.

²¹³ Radvánszky 1986. I: 28; Jakó 1957: 382.

²¹⁴ Radvánszky 1986. I: 29; Jakó 1957: 382.

²¹⁵ MTESz 1967. I: 618.

²¹⁶ MTESz 1976. 3: 111.

²¹⁷ Horváth 1997. III: 113.

²¹⁸ Győr; Horváth 1995. I: 82, 124; 1996. II: 50, 121.

²¹⁹ B. Nagy 1973: 62.

²²⁰ EMSzT 1995. VII: 857.

²²¹ EMSzT 1997. IX: 848.

készül; az inventáriumokban *hosszú, nagy, kis és fél derékaljakról*, illetve *derékaljacsckáról* olvashatunk.²²² Győrben van háromszeles (1618) és *'egy ember ala ualo'* (1637) fajtája.²²³ Sűrű szövétű *'tok'*-ja az 1674-es erdélyi udvartartási iratok szerint *„mángorlott vászonból”* készült.²²⁴ Szép *hájukat, hajukat, dictájukat*, azaz huzatukat külön hangsúlyozzák, miként a győri Fodor János is szólt a vastag kék pamuttal szőtt *'párnaháj'*-akról 1644-ben kelt végrendeletében. Ha nincs rajtuk huzat, *'mezitelen, puszta derekal'*-nak nevezik. A derékalj végeket, a *'csúp'*-okat legtöbbször vörös és kék selyem szállal hímezték vagy fejtő fonállal szőtték. A mintát Kolozsváron szinte mindig rózsásnak mondták. Az értékesebbek közé tartozhatott az az *„Egy merreö kekes rosas seljem derekalj chiup”*, amit 1610-ben vettek számba; olcsóbb, de ugyancsak díszes volt az 1625-ben leírt *„negy nyeosteos veresses rosas”* szőttes. Az utóbbi csúpot 50 dénárba becsülték, viszont pár évvel később 1637-ben *„Egy egész derékalj, vagyon rajta veres fonállal szőtt rózsás derékalj csúp”* 2 forintot ért.²²⁵

A fenti díszített textíliák többsége városi és magas társadalmi körből való. És bár a derékalj a 17. századi boszorkányperekben 1614-től előfordul, ebből az időszakból még kevés részletet tudunk a parasztházakban lévő változatokról. A popularizálódás mellett szólnak azonban az olyan följegyzések, amelyekből kiderül, hogy szegénynek mondott emberek is rendelkeznek derékaljjal, például 1651-ben Tordán (Kolozs m.); továbbá köznapi használatra utal az az 1690-ben hozott határozat, amiben arról rendelkeznek, hogy a fáradt német gyalogos katonáknak Szamosújváron (Kolozs m.) *„Pokrocokat, Lepedött derekalyt, vankost...”* szerezzenek be.²²⁶ A paraszti derékaljakat szövött vászonnak tudjuk elképzelni. Valószínűleg lehetett köztük egyszerű sima és parasztcsíkos, meg díszes *„felszedéses”, „negi nywsteos veres rosás”* és *„kékes szeosz vaszon derekaly hay”* is.²²⁷

Lepedők

A főúri paloták köznapi és fényűző lepedői, amelyek a 16. századi ágyöltözetek oly fontos részét képezték,²²⁸ a 17. századi forrásokban még nagyobb mennyiségben vannak jelen. Thököly Mária kelengyés ládáiban 1643-ban 100 darabot számoltak össze. Közülük 15 arannyal, selyemmel hímezett, 35 „fehér varrásos” –

²²² EMSzT 1978. II: 328.

²²³ Horváth 1995. I: 72; 1996. II: 50.

²²⁴ Horváth 1996; EMSzT 1978. II: 329.

²²⁵ EMSzT 1978. II: 328.

²²⁶ EMSzT 1978. II: 328.

²²⁷ EMSzT 1978. II: 329.

²²⁸ Zentai 1999b

ugyancsak hímzett – volt.²²⁹ A magyar *úrihímzésű* lepedők tárgyi emlékanyaga Európai viszonylatban is kiemelkedő.²³⁰

A *'lepedő'* és az *'ágylepel'* szó még mindig többjelentésű, és főként a díszes változatok esetében egymással helyettesíthető. 1619-ben például Haasz Simberger György győri molnár feleségére testál egy *„tisztességes ágyleplet és arra egy paplant”*. A sorrendiség itt az ágylepel (dísz)lepedő jelentését valószínűsíti. 1678-ban Győrben ezt az ágyra valót már lepedőnek írják *„egy pamukos kőrnyös kőrul varot agjra valo Lepődő”* megfogalmazásban, de 1655-ben *'Supellat lepedő'*-ként aposztrofálják a többnyire ágylepelnek hívott ágyfüggönyt is.²³¹ Az idézetekből is kiténik, hogy a vagyonos mezővárosi gazda és iparos polgárok már a század elején is kedvelik az igényes díszlepedőket. Azt is tudjuk, hogy egy ágyra több darabot terítnek. 1644-ben Győrben például a végrendelet tárgyát képező lepedők között szerepel *„egy lepedő reczes a uege, egy reá fogo, uörös pamukkal uarrott.”*²³²

Egyszerű paraszti háztartásban a lepedő ebben a században, 1674-ben tűnik a szemünk elé a Heves megyei Tar községben; Doczi István jobbágy boszorkánype-res vallomásában említi, hogy a lepedőt az ökörszínre kiterítve szellőztették.²³³ Az 1679. évi uzdiszentpéteri (Maros m.) följegyzések azt mutatják, hogy a lepedő ekkoriban általános használati tárgy, hiszen még a pestisben meghalt szegény emberek hagyatékában is volt *„viseltes lepedő”* és *„févaj”*.²³⁴ Ennek a jobbágyi otthonokban is már több évszázada dokumentált ágyi ruhának,²³⁵ elsősorban díszített változatának tárgyi emlékei tanulmányozhatók a múzeumokban (19. a-b. kép). Egyik legkorábbi, keltezett darabja az a fehér szálvonásos-vagdalásos-laposöltéses lepedőszél betétcsík, amelybe 1677-es évszámot hímeztek.²³⁶ Emellett az ország különböző tájairól maradt ránk több, az úrihímzéshez közelálló színes selyemmel, pamuttal és szőrrel kivarrt díszlepedő vagy annak részlete, amiket a magyar népművészet körébe sorolnak.²³⁷ Figyelemre méltó, hogy a legrégebbi népi ágytextíliák Európában is ebből az évszázadból maradtak fenn.²³⁸ Az előállítás és díszítés technikája azonban fényt vet a megelőző évszázadok kultúrájára is, itthon és külföldön egyaránt. A 17. században a hímzett díszlepedők és párnahuzatok a használatától megkímélt ágyon „bemutatva” már a népi házbelső büszkeségei Németalföldön, az észak- és délkelet-európai országokban.²³⁹

²²⁹ Radvánszky 1986. I: 29-30.

²³⁰ V. Ember 1980: 21. skk.

²³¹ Horváth 1995. I: 78; 1997. III: 63, 16.

²³² Horváth 1996. II: 119.

²³³ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. I: 230.

²³⁴ B. Nagy 1973: 149.

²³⁵ K. Csilléry 1980: 3. 443.

²³⁶ Néprajzi Múzeum 51.14.1574. ltsz.

²³⁷ Fél 1976: XII. t. skk; Domanovszky 1981. II: 165-167; Deli 1989: 235. kép

²³⁸ Martín Í Ros 1978: 151; Heinz 1978: 222; Pylkkänen 1978: 253; Littmann Brunner 1994: 26.

²³⁹ Wardle 1978: 181; Grenander Nyberg 1978: 235.

A fejalj

Az ágy egyik végébe kerül a fej alá való párna, aminek – akárcsak az előző évszázadban – még mindig háromféle neve van, a ‘fejalj’, a ‘vánkos’ és a ‘párna’, illetve származékai. A főúri és polgári leltárakban gyakran valamennyi együtt szerepel.²⁴⁰ A marosvásárhelyi 1629. évi inventárium „agy, parna, feualy” fölsorolása vagy az 1633-as kolozsvári konskripció „Ket fewalj... Haro(m) vankos”-a²⁴¹ más-más ágyneműket jelölnek. Az első szövegrészben a ‘párna’ föltehetően derékalj, a másodikban a vánkos kispárna jelentésű. A legnagyobb múltú ‘feyel’-t szinte az egész ország területén (Győrben például 1640-ben) használják.²⁴² A fejalj – és névváltozatai – a középkori keskeny ‘párnaszák’ utódja lehet, amit Erdélyben még 1681-ben is ezen a néven írnak össze a ‘főalj’-ak között egy nagysajói hálókamrában.²⁴³ Az 1372 utáni oklevelekben megjelenő, a 16. századtól gyorsan terjedő ‘vánkos’ név²⁴⁴ az 1600-as években mind gyakoribb,²⁴⁵ különösen a Dunántúlon, ahol éppen a 17. században válik egyeduralkodóvá. A győri testamentumokban 1604-től folyamatosan szerepel, de az egyértelműség kedvéért még sokszor ‘feyel vánkos’-ról beszélnek (Győr 1615, 1619). A ‘párna’ elsősorban az alföldi részeken váltja föl a fejalj szócsaládot. Mibenlétének magyarázata azonban még a század végén is előfordul. A debreceni 1694-ben lefolytatott boszorkányper egyik, szolgálával is rendelkező tanúja úgy mondja, hogy: „az fejúnk alatt lévő párnán”.²⁴⁶ A század első felében pedig rendszeresen jelzővel különböztetik meg – 1653-ban Győrben ‘feő allia parna’ alakban – a más funkciójú párnáktól, főképp a derékaljtól.²⁴⁷

Egy ágyhoz több párna tartozott. Az alacsonyan fekvés ebben a korban még nem szokás. Thököly Mária hozományában 1643-ban egy ágyra nyolc párnát számítottak, ami természetesen a gazdag kelengye illendő nagyságát jelzi, alváshoz kevesebbet használtak. A főnemesi darabok minőségéről és értékéről fogalmat alkothatunk Zrínyi Ilona egyik 1688-ban 60 forintra becsült vörös bársony, arannyal, ezüsttel hímezett párnahéja alapján.²⁴⁸ A jobbágyok fejalja valószínűleg szintén magas, mert egynél több párnán alszanak. A boszorkányperek tanúvallomásai szerint például a nagyenyedi (Fehér m.) Varga Jánosné több ‘vánkos’-on fekszik az ágyában, mert közülük egyet kivesz a feje alól, és odaadja a földön elszállásolt „oláhné”-nak.²⁴⁹

²⁴⁰ Radvánszky 1986. I: 34.

²⁴¹ EMSzT 1984. IV: 1283, 1001.

²⁴² Horváth 1995. I: 31.

²⁴³ B. Nagy 1973: 192.

²⁴⁴ MTEsz 1976. III: 1087.

²⁴⁵ EMSzT 1997. IX: 472; Radvánszky 1986. I: 32-33.

²⁴⁶ Komáromy 1910: 174.

²⁴⁷ Horváth 1995. I: 56, 76; 1996. II: 77, 178.

²⁴⁸ Radvánszky 1986. I: 32.

²⁴⁹ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. I: 37.

A köznép fejpárnáiról részben a középkori ábrázolások, részben későbbi ismereteink alapján föltételezzük, hogy a vászon szél méretéből (40-50 cm) adódóan többségük még keskeny volt. Az egyszerű változatokat elnyűtték, a féltve óvott díszpárnák (20. kép) közül azonban több értékes pamut- és szőrhímzéses szabadrajzú, keresztöltéses és szálvonásos huzat maradt ránk az ország minden nagy tájáról.²⁵⁰ Bár a „népművészet” e szép, paraszti ízlésű emlékeinek a konkrét kötődéseit homály fedi, ezen anyag és a levéltári források tanulságai tovább erősítik azt a föltételezést, hogy a parasztság felső rétegének otthonában a 17. században már megjelent a fölvetett díszágy. Nem tudjuk viszont, hogy hány darabból állt ez a reprezentatív ágyberendezés. E téren az európai kutatók is bizonytalanok. A Hessen vidéki Tax-Ordnungban 1653-ban például nyolc fejpárnát említenek,²⁵¹ de a korabeli tárggyegyetesek és az életmódbeli összefüggések föltárása még további kutatást igényel.

Takarók

A takarók között népi viszonylatban elsősorban a különféle pokrócokról és a dunnáról kell megemlékeznünk. Az előkelők leginkább gyapjúval, gyapottal töltött *paplan*okat használtak. Sokféle, nemes anyagból készült változatát Radvánszky báró kimerítően ismertette. Igen kedvelt volt a drága vont arany szövet, az aranyos bársony, selyem, taft, kamuka (brokát) paplan. A Zrínyi Ilona által 1688-ban átadott Rákóczi-javak becsüvelésében szereplő Rákóczi-címeres zöld bársonypaplan 350 forintot ért.²⁵² A gazdag mezővárosi polgárok a század elejétől már ugyancsak rendelkeznek paplannal. Egy Pozsonypüspökiben lakó gazda felesége 1604-ben '*paplan*'-t hagy a gyermekére.²⁵³ Arról viszont nincs tudomásunk, hogy a paplan ebben a században eljutott volna a falusi nép körébe, bár a Kisalföldön, az erdélyi szászok és székelyek esetében vélhetően számíthatunk ilyen adat fölbukkanására.

1658-ban gróf Kemény János leltárában „*Kett kekes Dumha (!) hay*”-at, azaz *dunna* huzatot írtak össze.²⁵⁴ Megjegyzendő, hogy ez az okleveles forrásokban a 15. századtól '*duhna*' néven adatolt²⁵⁵ takaróféleség Radvánszky Béla²⁵⁶ és saját tanulmányaink szerint a főnemesi háztartásokban a paplanhoz viszonyítva csekély számban fordult elő, a mezővárosi polgárok – például Sopron és Győr megyében – viszont igen kedvelték.²⁵⁷ A győri Hans Sagner özvegyének, Borbála asszonynak

²⁵⁰ Fél 1976. VII: t. skk; Domanovszky 1981. II: 158-160.

²⁵¹ Rumpf 1963: 132.

²⁵² Radvánszky 1986. I: 35-37.

²⁵³ Horváth 1995. I: 31.

²⁵⁴ EMSzT 1978. II: 497.

²⁵⁵ Szamota – Zolnai 1902-1906: 161.

²⁵⁶ Radvánszky 1986. I: 37.

²⁵⁷ Németh 1994: 96; Horváth 1995. I: 150; 1996. II: 214; 1997. III: 233.

az 1619-ben készített végrendeletéből nemcsak a dunyha létéről, hanem a tulajdonságairól is értesülünk; úgy írja le, hogy: „*feier es kek fonal szut Donha*”.²⁵⁸ Az alakulás folyamatára és a tollas párna differenciálódására vet fény egy másik, 1653-ban keltezett győri testamanetum „*egy duniha szabasu parna*” megfogalmazása.²⁵⁹ A különösebb szakértelmet nem igénylő, házilag előállítható dunyha valószínűleg gyorsan népszerűvé válik az alacsonyabb néprétegek körében is. A falusi parasztok által használt dunyháról a boszorkányperes iratokban olvashatunk; 1674-ben Doczi István, tari (Heves m.) jobbágy említi meg a tulajdonában lévő ‘*dunná*’-át.²⁶⁰

A takarók között, miként az előző századokban is, rengeteg gyapjú és szőr terítőt találunk. Változatai az írott forrásokban különféle, sokszor egymást átfedő néven szerepelnek. A *lazsnak*, a *pokróc*, a *cserge*, a *kecse*, a *kilim*, a *székely szőnyeg*, a *festékes*, illetve *székely festékes* megjelölések között a kutatóknak mindmáig nem sikerült megnyugtatóan eligazodniuk. Mégpedig valószínűleg azért, mert a korabeli iratokban – a technikára kevesebb figyelmet fordítva – két fontos ismérvet emelnek ki, nevezetesen a több szín alkalmazását és a készítés helyét, megkülönböztetve a színes és a hagyományos monokróm, illetve a Székelyföldön előállított és a külföldről származó kelméket. Félreértésre ad okot a korabeli jegyzők téves szóhasználata is.

A középkorból adatolt²⁶¹ közönséges egyszínű *lazsnak* és *pokróc* készítésével a 17. században a földművesek is foglalkoznak, és a termékeikből adóznak. 1637-ből tudjuk, hogy a Szászsebesen (Fehér m.) „*Az paraszt Embereknek vagio(n)... haro(m) vanyoloioik auagy karlojok: Ezekbeól is tartoznak Eószel adni egy egy lasnakot auagy pokrocot.*”²⁶² A ‘*sebesi pokróc*’-ot a nemesi kuriák ágyneműi közt is följegyzik, például a Fehér megyei Mihályfán 1648-ban.²⁶³ A *lazsnak* a 17. században az 1609-től követhető följegyzések szerint készül gyapjúból, gyapjúval kevert kócból, szürke szőrposztóból, de van ‘*gubás lasnak*’ (1620) és ‘*bojtos lasnak*’ (1644), azaz szőrös kelme is, amit Erdélyben rendszerint *csergének* hívnak.²⁶⁴ A *csergét* azonban általában megkülönböztetik az egyszerű *lazsnaktól*. A vastag, rövid- és hosszúszőrű *cserge* még többnyire egyszínű, fehér vagy fekete,²⁶⁵ de 1656-ban a Belényesen (Bihar m.) készült *csergéről* azt írják, hogy „*sárga-veres festékű*”-ek.²⁶⁶ Ez utóbbiak lehet, hogy az értékesebb, tarka mintájú dísztakarók, a *kecse*, a *festékes*, a *kilim* és a *szőnyeg* csoportjába tartoznak. Az

²⁵⁸ Horváth 1995. I: 76.

²⁵⁹ Horváth 1996. II: 178.

²⁶⁰ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. I: 373.

²⁶¹ MTESz 1970. 2: 732.

²⁶² EMSzT 1995. VII: 857.

²⁶³ B. Nagy 1973: 93.

²⁶⁴ EMSzT 1995. VII: 858.

²⁶⁵ EMSzT 1978. II: 115.

²⁶⁶ B. Nagy 1973: 117.

oszmán-török eredetű *kecse* szó alapjelentése, hasonlóan a román, bolgár és délszláv névváltozatokéhoz, gyapjú – illetve szőr – pokróc,²⁶⁷ de hívták így Erdélyben az import teveszőr takarót és a velencei szőnyeget is.²⁶⁸ A kecséről – miként a kilimről is – Szabó T. Attila bizonytalanul föltételezi, hogy az a szövött festékes „vagylagos neve”, ami a 18. században már kihalófélben lévő szó.²⁶⁹ 17. századi funkciója és megjelenése részben azonosnak látszik a festékesével. Alkotó eleme az ágyöltözetnek is. A szőnyegek árának 1651. évi limitációjában háromféle *kecse* is szerepel: a sokszínű ‘*keche*’ 20.-, az ágyra való teveszőr ‘*keche*’ 6.- és a lóra való teveszőr ‘*keche*’ ugyancsak 6.- forintos tételként.²⁷⁰ 1666-ban Bethlen Miklós levelében „*két nagy ágyra való kecsé*”-ről ír. Színe vörös, tarka és sötét-kék, de előfordul a fehér és a sárga is.²⁷¹ Az a tény azonban, hogy a *kecse* és a festékes számos összeírásban egymás mellett szerepel,²⁷² eltérő tulajdonságokra utal. A ‘*székely szőnyeg*’ mai ismereteink szerint legkorábban 1627-ben Kolozsváron és 1628-ban a háromszéki Bodolán tűnik föl a leltárakban.²⁷³ A ‘*székely*’ jelzővel ekkortájt az Erdélyben előállított szöveteket különböztetik meg a 16-17. században nagy mennyiségben forgalmazott usaki (Törökország) csomózott szőnyegektől (16. kép).²⁷⁴ A *festékest* Szabó T. Attila szövött népi szőnyeg-, illetve terítőfajtaként határozza meg, amit nem a földön használtak,²⁷⁵ hanem „*a faloldalon és padon*”, az ágyon vagy „*asztalra való festékes*”-ként. Az idő múltával az összeírásokban a festékes mind gyakrabban szerepel a *székely szőnyeg* szinonimájaként, vagy magyarázata gyanánt, úgy mint „*egj székely szőnyeg (:Festekes:)*”, illetve „*festekes (:székely szőnyeg:)*”. Színe fekete-fehér-vörös, vörös-kék-sárga tarkás.²⁷⁶ A *festékes=székely szőnyeg* megfeleltetések száma a 18. század elejétől gyakori, elsősorban Háromszékben, amiből egyaránt következtethetünk a helyi mintás pokrócszövésre, valamint a drága török szőnyegek jelenlétére. Hasonló kontaminációs névhasználat, jelentésváltozás tapasztalható a törökök által közvetített *kilim* esetében is. A 18. század elején már veres és tarka „itt [Kézdivásárhelyen] szült kilim”-et meg „*székely kilin (:vagy festekes:)*”-t jegyeznek föl a háromszéki Eresztevényen 1719-ben és Rétyen 1728-ban.²⁷⁷

A fölsorolt takarók ágybeli szerepe más és más. A legközönségesebb és megkopott pokrócokat, lazsnakokat szalmatakaróként, lepedővel vagy anélkül a

²⁶⁷ MTESz 1970. 2: 419.

²⁶⁸ B. Nagy 1973: 53; Szabó T. 1962: 148.

²⁶⁹ Szabó T. 1956: 104.

²⁷⁰ Batári 1994: 30.

²⁷¹ EMSzT 1993. VI: 275.

²⁷² Szabó T. 1956: 104.

²⁷³ Szabó T. 1962: 147; 1956: 103.

²⁷⁴ Vö.: Ledács Kiss – Szüts 1977: 71-74.

²⁷⁵ Vö.: Viski 1928: 1.

²⁷⁶ EMSzT 1984. IV: 87.

²⁷⁷ Szabó T. 1956: 105; EMSzT 1984. IV: 87.

derékalj alá terítik, egyszerű, vastagabb változataival – beleértve a csergét is – takaróznak, az értékesebb csergéket, a festékes és egyéb szőnyegeteket pedig díszítő „fedélként” az ágyra borítják.

Ágylepek

A mennyezetes ágyak kapcsán már szó esett az ágykárpitokról. Az ágyat körbevevő, ráboruló textília e században a mezővárosi polgárok körében is divatosná válik ‘supellat’ néven. A győri testamentumokból úgy értesülünk, hogy a ‘Supellat lepedő’ (1655) könnyű anyagból készül. Fodor János 1644-ben ‘uekoni vaszon Supellat’-ról végrendelkezik. Rendszeresen használják az ‘ágylepel’ szót is ugyanebben az értelemben. Stahel Tamás győri jobbágy özvegye 1636-ban szolgáljára hagyja az ‘Agi lelplet nioszoliastul’,²⁷⁸ amit a férfi már amúgyis használ. Az, hogy az ágyleplet ennyire hangsúlyozza, és ad még hozzá két ‘lepedő’-t is – valamint az ‘ágy lepellel’ megfogalmazás gyakorisága –, felső borítóra, ágyfüggönyre mutat. Az ágylepel olyan nagy és becses, hogy lehet és érdemes elosztani. Jakustich Szőcs Mihályné, gazdag jobbágyfeleség 1616-ban Győrben testamentumba foglaltatja, hogy: „az mi az magam ágyleplét illeti, felét fiamnak, felét leányomnak...hagyom...”²⁷⁹ A lefüggönyözött ágyat a boszorkányper-iratok is megörökítik. 1675-ben egy szendrői (Borsod m.) tanú elmondja, hogy azért nem látta a történeteket, mert az „ágy bé volt vonva”.²⁸⁰ Az ágy tulajdonosa, Kiss Panna nemes személy volt, de szerény körülmények között, paraszti környezetben élt.

A fentiekén kívül tudunk az ágyfüggöny speciális változatáról, az ókori multú szúnyoghálóról (8. kép). Népi használatára vet fényt egy 1618-ban készült leltár, amelyben egy zétényi (Zemplén m.) cselédház kamrájában írták össze.²⁸¹ A szúnyoghálóról meg kell viszont jegyeznünk, hogy ez a ritka szövetű vászon ágylepel nem tételez föl mennyezetes bútort, hiszen jobbára csak ágy fölé függesztett „sátor”, ami véd a szúnyogoktól és legyeketől meg a rontástól. A praktikus és mágikus szerepű változatait alaposabban a 18. századtól sokasodó adatokból ismerhetjük meg.

²⁷⁸ Horváth 1997. III: 16; 1996. II: i 19, 43.

²⁷⁹ Horváth 1995. I: 63.

²⁸⁰ Bessenyei (szerk.) 1997: 165.

²⁸¹ Thaly 1895: 10; K. Csilléry Klára szíves közlése.

IV. A BÖLCSŐ

E népi gyermekbútor történetét ott folytatjuk, ahol a 16. század végén abba-hagytuk. Wathay Ferenc énekeskönyvének ábrájánál (21. a-b. kép). Az író az 1599-ben átélt 15 éves háború borzalmainak érzékeltetésére 1604-ben festette meg a fölperzselt faluban árván maradt kisdedeket *talpas bölcsőben*.²⁸² A bölcső tökéletesen kifejelett, biztonságosan ringatható; kialakítása a 19-20. századi földön álló alacsonyabb népi bölcsőkével azonos. Szerkezete megegyezik továbbá az Iparművészeti Múzeumban őrzött 1660-1670 körül készült, diófából faragott, aranyozott előkelő bölcsőével (22. kép). Az hogy Wathay szimbolikus képén a bölcső ilyen fontos szerepet kap, a bútorbarab általános ismeretére vall.²⁸³ A 17. század közepén a bölcső Comenius tanításaiban is a gyermekgondozás elmaradhatatlan kelléke. Az *Orbis pictus* „CXX. Societas parentalis. A' szüléknek állapatt yok.” fejezetében azt írja:

„A' csecsemoe-gyermek
bé-takarítatik pólákba,
belé-fektetik a' boelcsuebe,”

s a mondottakat a talpas bölcső metszetrájával illusztrálja. Ez a bölcső azonban nem ferde, hanem függőleges oldalú,²⁸⁴ ami mutatja, hogy a ringó bölcső tökéletesítése még folyamatban van.

Az említett bölcsők asztalos munkának látszanak, az eddig közzétett 17. századi árszabások közül azonban ez a bútor csak a Moson megyei 1665. évi asztalos limitációjában szerepel. A festett bölcső árát 75, a festetlenét 50 pénzben határozzák meg.²⁸⁵ Majd később, a 18. századi asztalos árszabásokban, sőt az esztergályosokéban is rendszeresen listára kerül.

Az idézett általános vonatkozásokon túl a leltárakban a bölcsőhasználat konkrét bizonyítékait is megtaláljuk. E forrásokból a bútordarab többféle változata és néha a környezete is „láthatóvá” válik. 1614-ben Medgyes városában jegyezték föl, hogy: „*egy pokrociban takarua egy beölczyeöt wwnek ala az hazbol*”, a kolozsvári iratokban a készítő és a tárgy festett volta jelenik meg 1656-ban: „*csinaltam... egy veres böltsöt*”; az 1679. évi uzdiszentpéteri (Kolozs m.) inventáriumban „*böcző alá való labas deszka szék*” és „*Festet bölcző*” szerepel.²⁸⁶ Mivel a szék ebben az időben padot jelent, az utóbbi szövegrész a bölcső alacsony vagy lábatlan formájára utal.

Az említett bölcsők jobbára városi vagy gazdag környezetből valónak látszanak. A boszorkányperek azonban tájékoztatnak az „egyszerű nép” otthonában lévő

²⁸² Wathay 1976 [1604]: 45-46.

²⁸³ Vö.: K. Csilléry 1966: 5-47.

²⁸⁴ Comenius 1970 [1675]: 258-259.

²⁸⁵ H. Csukás (szerk.) 1996: 71.

²⁸⁶ B. Nagy 1973: 145; EMSzT 1975. I: 1060.

bölcsőkről is. Általános ismeretre és használatra vall, hogy a kisgyermek életkorát „bölcsőbeli”-ként határozzák meg; 1661-ben egy Sopron megyei per során a tanú úgy fogalmaz, hogy: „Fülesen lakozonak *böczőbeli* gyermeket is meg csipkedven meg akartak ölni.”²⁸⁷ – Az adat a bölcső létét akkor is igazolja, ha csak ‘bölcsőbeni’ helyhatározói értelmet olvasunk ki belőle. – Az 1671-ben Lakompakon (Sopron m.) Dremel Mihály jobbágy otthonában történt esemény tanúja a talpas bölcsőről ad hírt, amikor elbeszéli, hogy a férfit „*Ijely midön böczőben főkövő Gyermekett rengetven*” a boszorkány „megnyomta”.²⁸⁸ Egyéb városi iratok és boszorkányperes vallomások szólnak még a bölcsőről Ruszton (Sopron m.) 1655-ben, Kőszegen 1678-ban és 1690-ben, Debrecenben 1693-ban stb.

Az 1678-ban jegyzőkönyvezett kőszegi esetből megtudjuk, hogy a gyermek a bölcsőbe szokásos módon bele van kötözve.²⁸⁹ A szokásos pedig az, hogy a bölcső oldalának nyílásain átfűzött vagy a külső oldalon lévő fagombokhoz erősített pólyakötővel rögzítik a pólyavánkosba amúgy is szorosan becsavart kisededet. Ezt a gyakorlatot jól szemléltetik az idézett képek is. A szoros pólya Nyugat-Európában a felvilágosodás századában „lazul”, a távoli és keleti részekben²⁹⁰ – beleértve hazánkat is – néhol csak a 20. században.

Az 1600-as évekből nincsen adatunk arról, hogy mit tettek a gyermek alá a bölcsőbe. Föltételezzük, hogy kis vászon lepedőt, és a későbbi praktikus gyakorlatból kiindulva szinte biztosak lehetünk abban, hogy legalulra a könnyen cserélhető olcsó szalma került.

Néhány tanúvallomásban előfordul a *teknőbölcső* is. 1612-ben Kolozsváron az égett bor készítővel foglalkozó Dési Istvánné beteg gyermekét „*teknőbe vitték*” a gyógyító asszonyhoz.²⁹¹ Nem tudhatjuk, hogy a közlés valóban teknőbölcsőre vonatkozik-e, viszont a századvégi miskolci boszorkányperben kétszer is említett tárgy bizonyosan teknőbölcső. A 20 éves libertina, azaz szabad jobbágy leány előadja, hogy amikor anyja Kis Kovács Jánosné „*gyermek agjra betegvén*”, a rontással gyanúsított öregasszony „*ágya eleiben állott, s az fatens annyais a kezét által vetvén a maga kis gyermekere a tekenőre...*”; hiába védi azonban, mert amikor gyertyát gyújtanak, elborzadva tapasztalják, hogy „*fonnyát váltott gyermek... fekszik a tekenőben...*”²⁹²

Az elmondottak alapján is megállapítható, hogy a 17. században a közrendűek házában többféle bölcsőt használnak. Előfordul a kisebb-nagyobb talpas bölcső és a teknőbölcső. Az oldalirányba ringatható talpas bölcső népszerűségére vall, hogy már az északkelet-szlovákiai görög katolikus ikonokon is szerepel Sáros megyé-

²⁸⁷ Schram 1983. II: 11.

²⁸⁸ Schram 1983. II: 21

²⁸⁹ Schram 1983. II: 526, 528; Komáromy 1910: 169

²⁹⁰ Wright 1962: 170.

²⁹¹ Komáromy 1910: 81.

²⁹² Schram 1983. I: 192-193.

ben. Közülük a dobroszlói Szent Paraskieva bölcsője a Wathay Ferenc által megörökített fejlett formát mutatja,²⁹³ míg a mirolai templomban lévő képen Szűz Mária bölcsője régiesebb szerkezetű: fekvőhely része téglalakú deszkaláda, amit a végeken ívelt talpú, három függőleges lécből álló lábak tartanak.²⁹⁴

A magyarországihoz hasonló, kisebb-nagyobb méretű talpas bölcső a korabeli európai népek otthonában is általános.²⁹⁵ A kisebbeket, akárcsak nálunk, alacsony bútorra helyezték, és ha dolgozni mentek, magukkal vitték a határba. Az utóbbiak között voltak az itáliai Alpokból fennmaradt 1647-es évszámú, mindössze 25,5 cm magas faragott bölcsőhöz²⁹⁶ hasonló ferde oldalú, közvetlenül a talpakra rögzített darabok, és különösen Dél-Európában fatörzsből vajt teknők és félkör alakú deszkával lezárt egyenes végű változatok. Az egyszerű bölcsők mind nagyobb számban készülnek házilag is.²⁹⁷ A míves reprezentatív bölcsőket elsősorban faragással, esztergált elemekkel, ritkán festéssel díszítették.²⁹⁸

Az előkelő házaknál a 14. századtól ismert *állványos függő bölcső* van divatban.²⁹⁹ Nemcsak Európában, hanem nálunk is. Magyarországra, a tárgyi emlékek alapján úgy látszik, éppen a most tárgyalt 17. században ért el. Három fennmaradt példányáról tudunk; egyikük komplett, a másik kettőnek az állványa hiányzik. Az utóbbiak közé tartozik II. Rákóczi Ferenc vörösréz bölcsője, végein szüleinek a monogramjával.³⁰⁰ E praktikus bölcsőtípus ekkor még nem, de a 19. században ugyancsak részévé válik a paraszti lakáskultúrának.³⁰¹

V. AZ ÁGYHOZ FÚZÓDÓ SZOKÁSOK

Az ágy helye

Az uralkodói ágy, amelynek ceremonális szerepe XIV. Lajos Franciaországában különösen hangsúlyossá válik,³⁰² továbbra is központi helyet foglal el a teremben, fejjéggel a falnak támaszkodva. Az ágnak ez a középkorból öröklött, falra merőleges pozíciója jellemzi a főurak pompásan díszített ágyait is. A polgári otthonokban azonban Európa nagy részén már a késő középkorban a diagonális elrendezési elv érvényesül, és a mennyezetes ágy a sarokba kerül. A polgári enteriőr így jelenik meg a 14-16. századi németalföldi festők, Jan van Eyck,

²⁹³ Skrobucha 1971: 54. kép; Kovacevicová 1987: 113. kép

²⁹⁴ Skrobucha 1971: 41. kép

²⁹⁵ Wright 1962: 168-170; K. Csilléry 1997a: 410-411.

²⁹⁶ Ritz 1978: 177.

²⁹⁷ Tardieu 1976: 101-102.

²⁹⁸ Zgliniczki 1979: 247. skk; Ritz 1978: 172.

²⁹⁹ Wright 1962: 169, 173.

³⁰⁰ K. Csilléry 1966: 22; R. Várkonyi 1989: 20-21, 32, 62.

³⁰¹ Gráfik 1988: 182-183.

³⁰² Dбие 1987: 106-110.

Rogier van der Weyden, Jan van der Straet és mások képein,³⁰³ és így tükröződik a babaházakban is. Petronella de la Court 1670-1690-ben készült amszterdami műremekének a hálószobájában a domború mennyezetű függönyös ágy a sarokban foglal helyet az ajtóval átellenben.³⁰⁴

A 17. században – a főnemesi luxuságyak kivételével – az ágy egyre inkább az oldalával simul a falhoz. A tendencia mind a nagypolgári – lásd pl. Claes J. Visscher, Bartolomäus van Bassen képeit³⁰⁵ –, mind a népi lakásbelsőben érvényesül.³⁰⁶ Már ezt a berendezkedést tanítja Comenius is, amikor a mennyezetes ágyat a sarokba, az alacsony ágyat annak folytatásába, a fal mellé állítva szemlélteti.³⁰⁷

A magyar népi ágyakról elsősorban azt tudjuk meg, hogy a ház vagy a házon kívüli tér mely részén találhatóak. A különféle fekvő alkalmatosságok és bútorok bemutatásakor a szituációra is utaltunk. Kiderült, hogy a nagyobb létszámú családok otthonában a ház minden zugában alszanak. A boszorkányperes iratok szerint a gazda és a felesége ágya, valamint az ezzel többnyire azonos „gyermek-ágy” szinte kivétel nélkül a szobában vagy a lakóhelyiségben van. Elhelyezkedéséről nem esik szó, csak föltételezhető, hogy a szoba elülső, ablaktalan sarkában áll, hiszen ez a fő ágy. A népes családokban még nincs mindenkinek állandó ágya vagy ágyhelye. Igen jellemző az az 1633-ban írott marosvásárhelyi följegyzés, miszerint a város szolgájának a felesége „*éó maganak hol a pitvarban, s hol a kamaraba uet agiat*”.³⁰⁸ Még inkább változó a kicsapongó Szabó Pálné alvóhelye. Az 1648-ban Miskolcon folytatott boszorkányper vallomásaiból kiviláglik, hogy a tanúk – lévén „nemes személyek” – a házban alszanak, invitálják Szabónét is, de ő hol a „*setét pitvarban*”, hol a *pincében* vagy éppen a szekéren hál, persze nem egyedül. Azonban nemcsak ő alszik a *szabadban*, mert az egyik „nobilis” férfi tanú a szekér mellett éjszakázva szerezte be ezeket a tapasztalatokat.³⁰⁹

A *kamara*, a *hálókamara* állandó alvóhely. A 17. századi boszorkányperekben az 1618. évi nagymacsédi (Pozson m.) eset után szinte az ország minden táján említik. Alszik ott családtag, özvegyasszony, vendég, szolgáló és nemesember.³¹⁰ De alszanak a *pitvarban*, a *tornácon*, férfiak és nők is, többségük azonban csak meleg időben.³¹¹ Az udvari kemence födele és a sütőház elsősorban a cselédeknek és nőknek nyújt éjszakai szállást, például a '*kemenczes kert*' 1627-ben

³⁰³ Hinz 1980: 85-217.

³⁰⁴ Pijzel-Dommissie 1987: 38.

³⁰⁵ Hinz 1980: 217, 231; Zglinicki 1979: 188. kép

³⁰⁶ Baur-Heinhold 1983: 133-134; Ritz 1978: 77, 94.

³⁰⁷ Comenius 1959 [1669]: 165.

³⁰⁸ EMSzT 1993. VI: 66.

³⁰⁹ Schram 1983. I: 135.

³¹⁰ Schram 1982. III: 232-235; 1983. I: 133; Bessenyei (szerk.) 1997: 231, 233 stb.

³¹¹ Schram 1982. III: 207; Bessenyei (szerk.) 1997: 166.

Felsőgeleren (Komárom m.) vagy a 'sütő ház' a Borsod megyei Szendrőn 1675-ben.³¹²

A földön alvás kapcsán beszámoltunk arról is, hogy legények és szolgák gyakran hálóznak a *padláson*. A korabeli iratokban e szokás bizonyítékait az ország minden nagytáján megtaláljuk.³¹³ Köztük egy büntény kapcsán olyan sajátos esetről is hallhatunk, hogy a Pozsony megyei Bolstán az öreg szolgáló asszonyt halála után „*az ház héjára vitték nyujtóztatni*” 1637-ben.³¹⁴

A férfinép, főleg az alkalmazottak *istállóban* alvása országszerte rendszeres gyakorlat. A korabeli forrásokban hálóhelyként említik a jászlat, különösen a szélesebb ökörjászlat,³¹⁵ amely alkalmasint az intim együttlét helye is. 1613-ban Görgényszentimrén (Maros-Torda m.) például Cserényi Gáspár úr is kellemesen időzött ott, amikor „*egi azzonniai egi iaszolba fekütt*”.³¹⁶

1604-ben Szentábrahámból (Udvarhely m.) arról tudósítanak, hogy „*Imar alutunkis wala az chwrben Este kesen...*”³¹⁷ A példa csak egy mozzanatát idézi a *csűrben* alvás korábbi és a 20. századig folyamatos gyakorlatának. A csűr és a *színek*³¹⁸ ugyancsak elsősorban a legények, szolgák és a nem különösebben becses vendégek – jobbára – nyári hálóhelye volt.

Ennél is több adat örökíti meg az épületen kívüli, az *udvarban*, a *kert alatt* és a *határban* alvást. A boszorkányperek tanúi és a rontások áldozatai sorra beszámolnak arról, hogy – miként Márk Lukács 1627-ben Alsógeleren (Komárom m.) az „*Vduaron hált az eökreökel*”³¹⁹ – a férfiak a szabadban éjszakáztak a földön vagy szekéren, rendszerint a lovakra, tehenekre vigyázva.³²⁰

A közös ágy

A szerkezetes ágyakban, legyen az asztalos készítette komoly bútordarab vagy széklábas pótágy, nem egyedül alszanak. A közös ágy középkori hagyománya folytatódik. A külföldi irodalomban is sok szó esik az együttalvásról, még a legmagasabb szinten is. A fáma szerint XIII. Lajos francia király (1610-1643) az első nevezetes személy, aki nem volt hajlandó mással megosztani az ágyát.³²¹ A nép körében ez az igény az 1600-as években még föl sem merül.

³¹² Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 412; Bessenyei (szerk.) 1997: 164.

³¹³ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 2: 593; EMSzT 1982. III: 823; Bessenyei (szerk.) 1997: 162.

³¹⁴ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 2: 593.

³¹⁵ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 10.

³¹⁶ EMSzT 1982. III: 823.

³¹⁷ EMSzT 1975. I: 272.

³¹⁸ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 412.

³¹⁹ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 408.

³²⁰ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 181, 414, 444; Komáromy 1910: 98; Schram 1983. I: 182.

³²¹ Wright 1962: 59.

A magyar parasztházakban a boszorkánypererek tanúsága szerint a felnőttek viszonylagos alváskényelmet élveztek. Nincs ugyanis olyan adatunk, amely egy ágyban kettőnél több felnőttől szólna. A házaspárok azonban a 17. században idős korukban is együtt hálóznak. Néhány elbeszélés arra is kitér, hogy a férfi alszik belül a fal felől. Idéztük már a nagymacsédi (Pozsony m.) Boczko János 1618. évi vallomását, melynek során erről is beszámolt. Hasonlóan írják le a házaspár ágybeli elhelyezkedését 1648-ban a miskolci tanúk is.³²² Külön ágyban csak a súlyos beteg és a gyermekágyas asszony feket a kisbabával. Ez a gyakorlat falun és városon egyaránt szokásos, ahogy egy a boszorkányperes jegyzőkönyvben megörökített életkép is mutatja: 1691-ben Nagy Mátyásné rozsnyói (Gömör m.) házukban betegen feküdt az ágyban, az ura pedig „*az asztal megett feküdvén*”³²³ bizonyára a padon töltötte az éjszakát.

Az alvás ideje

A paraszti élet rendjéből, de a korabeli szokásokból és a világítási nehézségek-ből is következett, hogy napszállta után hamar nyugovóra tértek. A korán fekvés magasabb körökben is általános lehetett, mert Bethlen Miklós (1642-1717) *Önéletírásában* (1708-1710) említi, hogy ő az átlagosnál egy órával később, 9-10 óra tájban ment aludni, hat-hét óra körül kelt, és ebéd után is pihent egy órácskát.³²⁴ Télen legalább tíz órát a paraszti munkából élők is aludtak, nyáron viszont jó, ha hetet.

Ruhában vagy meztelenül

1614-ben a Báthory rokonság ellen folytatott boszorkánypererek során az is elhangzott, hogy a főnemes Denghelenginé fölédredvén „*also Inghben Jeott ki az hazbol.*”³²⁵ ÓrOLA ugyan nem tételezzük föl, hogy nem volt hálóruhája, hiszen a „hálógúnya” 1635-ben már a marosvásárhelyi polgári leltárakban is szerepel,³²⁶ a köznép ruhatárába ekkor azonban még biztosan nem tartozott bele.

Lefekvés előtt többé-kevésbé mindenki levetkőzött. Az erdélyi Septéren 1672-ben a következőket jegyezték föl: „akkor etzaka mikor azokat az Tulkokat ellop-tak, estve *levetkeződek s lefekűvek*, reggel is onnet kele fel az hova estve fekiút vala s ugj eoltőződek föl”.³²⁷ Azt azonban nem tudjuk, hogy a szóban forgó személy mit vetett le, és miben aludt. A parasztok éjszakai öltözetéről sajnos a korabeli források nem emlékeznek meg. Beszámolnak viszont olyan esetekről, amikor *meztelenül* fekszenek az ágyban. Mozsgai Ambrusné elmeséli, hogy Nagyma-

³²² Schram 1982. III: 228; 1983. I: 133-134.

³²³ Bessenyei (szerk.) 1997: 234.

³²⁴ Radvánszky 1986. I: 37.

³²⁵ EMSzT 1984. IV: 955.

³²⁶ EMSzT 1984. IV: 998.

³²⁷ EMSzT 1982. III: 825.

csédon (Pozsony m.) 1618-ban „feküttem az agiamban haniatat csupa mezeitelen... az zobaban”.³²⁸ Szavai egyfajta általánosnak tekintett középkori alvásmódról³²⁹ tájékoztatnak. Az emlékek gondos értékelése alapján azonban úgy vélem, hogy meztelenül alvás a nép körében inkább csak meleg időben lehetett általános.³³⁰ A 17. században pedig a szokás elmúlásának jelei tapasztalhatók. Az 1618-as nagymacsédi (Pozsony megye) tanúvallomásban már elítélően szólnak róla, sőt a rontás tényét is ezzel magyarázzák. A kárt szenvedett asszony elmondja, hogy éjszaka „fekuttem az agion csupa mezeitelen”, az ártó boszorkányos asszony pedig arra intette, hogy „ennekutanna mezeitelen ne fekugiel am mert nem io...”³³¹ Nem térünk itt ki az alváskultúrához lazán fűződő szexus témakörére, amelynek az ágybeli esetei kapcsán viszont gyakran szó esik a meztelenségről, úgy ahogy egy mohai (Fehér megye) tanú is beszámol a pokróc alatt „anyaszült meztelen” fekvő házasságtörő párról.³³²

Az ágy különleges funkciója

Két köznapitól eltérő szerepkörrel kell itt megemlékeznünk. Egyik a fölvetett díszágy, a másik a gyermekágy. Az előbbivel az ágynemű ismertetésekor potenciális lehetőségként foglalkoztunk, az utóbbi létezése viszont a bizonyítékok fényében kétségtelen.

A gyermekágy a paraszti értékrend szerinti legfontosabb eseményhez, az élet reprodukciójához kapcsolódik. Következésképpen a figyelem középpontjában áll. Komoly bizonyosága e ténynek, hogy a 17. századi boszorkányperekben szinte ez a legtöbbször említett „színhely”. A gyermekágy a frissen szült anya és a kised gondosan előkészített és őrzött fekvőhelye. Több mint valószínű, hogy a lakóépület legfontosabb helyiségében áll, azon belüli pozíciójáról – mint nyilvánvalóról – nem szólnak az elbeszélők. Arra, hogy a szoba megbecsült felében kap helyet, csak utalásokból következtethetünk. 1674-ben például egy komáromi nemes személy, Hetényi Kis Mihály úgy tanúskodik, hogy amikor gyermekágyas feleségét megrontották, a házhoz hívtott bába „...ezt adta okul: »Máskor ne feküdjél az ajtó mellett;«...”³³³ A lakásnak ez a része, mint a későbbiekből tudjuk jól,³³⁴ a hétköznapi, sőt piszkos munkatér volta miatt nem méltó sem tisztelt személy, sem fontosabb bútor számára.

A szájhagyomány szerint az anya hat hetet tölt a védelmét szolgáló izolációban, mialatt nem szabad elhagynia az ágyat. Azonban már az 1600-as évek végén is

³²⁸ Schram 1982. III: 238.

³²⁹ Claude – Salvy 1971: 135.

³³⁰ Zentai 1999b.

³³¹ Schram 1982. III: 239.

³³² Bessenyei (szerk.) 1997: 93.

³³³ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. I: 464.

³³⁴ Ránk 1949: 257-258; Gunda 1961: 247.

előfordul ennél rövidebb gyermekágy; a miskolci Kovács Mihályné libertina anyja a keresztelő – amire a szülést követően egy-két nap múlva került sor –, azaz a „keresztése után három héttel fel költ”.³³⁵ Továbbá akkoriban sem volt betartható a szigorú ágyhoz kötés. Egy 1694-es debreceni tanúvallomásból meg is tudjuk, hogy az anya szükség szerint ki-be jár az ágyba; Makai Gergelyné szavaival: „*En gyermekágyban fekvén, mikor éjszaka kijöttem...Reggel is kimenvén...*”³³⁶

Az anyával együtt, vele egy ágyban vagy közvetlenül mellette fekszik az újszülött még csak pólyában vagy teknőbölcsőben. Legalábbis a gyermekágyi periódus elején. A korabeli följegyzések erről is tájékoztatnak. 1617-ben egy nagy-megyeri (Komárom m.) vallomás szerint az anya „*giermekagi fekteben egiczter föl uette melleie az giermeket, es az balogh tsetsit szaiaba aduan...*”³³⁷ a század végén Miskolcon viszont a teknőben alvó kiseddel közvetlenül az anya mellett lehetett, mert azt mondja a tanú, hogy: „*annyais a kezét által vetvén a maga kis gyermekere a tekenőre*”.³³⁸

Az ágyhoz fűződő hiedelmek

A gyermekágyat fekvő asszony és az újszülött különösen védetlen. A rontások jelentős hányadának ők a szenvedő alanyai. A sérelmükre elkövetett cselekményekért legtöbbször az erre specializálódott „gyermekágyas-démon boszorkány” a felelős.³³⁹ A sokszor mondai formában előadott történeteket az ország különböző részén foglalták írásba. 1627-ben például a Komárom megyei Szilason azt vallották: „...hogj Bedané. az katus Asszoni leania Turi Vram hazanal fekiut giermek agiat, es komondor kepeben, mentenek rea...”³⁴⁰ Az ártó személyt igen gyakran a bábaasszonyban vélik fölismerni, aki valamilyen sérelmet torol meg az anyán és gyermekén. Sztereotip elemként szerepel az az ok, hogy nem hívták a szüléshez és babagondozáshoz (Komárom 1674) vagy keresztanyának.³⁴¹

A Miskolcraól idézett esetben végül is a gyermeket „elváltják”, ami az újszülött megrontásának legsúlyosabb formája. Mégpedig azért, mert a kicserélt gyermek testileg, szellemileg „tökéletlen”, a visszaváltó mágikus cselekmények ellenére általában halál vár rá.

A váltott gyermekről szóló hiedelemtörténetek leggyakrabban a bölcsőhöz fűződnek. Előfordul, hogy a gyermekcserét sikerül megakadályozni, mint 1677-ben Kőszegen, amikor a boszorkány „éyeli üdön Henicz Tamás Uram belső Városbéli házában bé menvén, az bölcsőben fekvő gyermeket föl oldván el akarta

³³⁵ Schram 1983: I. 193.

³³⁶ Komáromy 1910: 171.

³³⁷ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 439.

³³⁸ Schram 1983. I: 192.

³³⁹ Pócs 1997: 73.

³⁴⁰ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 395.

³⁴¹ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 430; Schram 1983. I: 192-193.

vünnyi, de el nem vühetette, hanem az ablakon ki röpült.”³⁴² Ebből az elbeszélésből az is kiviláglik, hogy a kiseded be volt kötve a bölcsőbe. Egy másik kőszegi, ugyancsak sikertelen elváltási kísérlet leírásából (1690) megtudjuk, hogy a gyermek már háromhetes korában bölcsőben fekszik.³⁴³

A rontás történhet közvetlenül, érintéssel vagy szemmelveréssel. Ilyenkor a maga személyében megjelenő ismerős, például Horvát Jánosné 1627-ben Nagytanyban (Komárom m.) „tsak megh tekintette az menietsket...” és az „el uezset az kezeuel”.³⁴⁴ Máskor a boszorkány átváltozott alakban jelenik meg, ahogy Szilasról idéztük.

Mindebből következik, hogy a gyermekágyat és a bölcsőt védeni kell. A preventió elemi szabálya, hogy a gyermekágyast nem szabad magára hagyni. 1627-ben Sente Pálné tanúsítja, mi történik, ha ezt nem tartják be: Nagytanyban, amikor a menyének újszülött gyermeke volt, ő a „hazabol dolgaira ki ment uolna. azonban az Kemencze meögeöl. latot ualamit az menietske. hogj rea ment es... azonnal ki ütötte az nehessegh”³⁴⁵ A védekezésnek számos mágikus módja is van,³⁴⁶ ezek, bár nagy részük bizonyára középkori gyökerű, az általunk vizsgált írott forrásokban inkább csak a 18. századtól szerepelnek.

A tárgyi emlékek között viszont szép számban találunk mágikus óvó jellel ellátott bútorokat. Példaként említhetjük azt az 1660-as évekből fennmaradt felvidéki bölcsőt, aminek az egyik végére IHS Krisztus-monogramot, a másikra pedig pogány pentagramot vésték (22. kép). A gyakorlat a korabeli Európában is élő hagyomány. A 15-16. századi német metszeteken oly gyakran látható végtelenített vonalú ötágú csillag a bölcsőkön a 17-19. században is megtalálható.³⁴⁷ A lipcsei Johannes Pratorius mester 1666-ban rosszallóan ír arról a „babonaság”-ról, hogy a bölcső végeire még mindig ötágú csillagot véznek a kísértetek elriasztására, amit aztán – teszi hozzá – a jó keresztények kiegészítenek a fejhez tett IHS jellel.³⁴⁸ Ugyanez a „védelmi rendszer” Ausztriában ekkortájt még főúri ágyon is megfigyelhető: a salzburgi vár 1675-ös évszámú címeres ágyának a lábvégére két pentagramot is vésték. Az M monogrammal – ami például egy korabeli Felső-Inn menti tiroli bölcső végén is látható – Szűz Mária oltalmába ajánlották a gyermeket.³⁴⁹ Krisztus és Mária jelképével nemcsak a bölcsőt, de a hitvesi ágyakat is védték,³⁵⁰ ahogy a mosonmagyaróvári ágy is példázza.

³⁴² Schram 1983. II: 526.

³⁴³ Schram 1983. II: 528.

³⁴⁴ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 418.

³⁴⁵ Klaniczay – Kristóf – Pócs (szerk.) 1989. 1: 418.

³⁴⁶ Pócs 1990: 630.

³⁴⁷ Zglinicki 1979: 48-55. kép

³⁴⁸ K. Csilléry 1997b: 60, 58.

³⁴⁹ Ritz 1978: 257. kép

³⁵⁰ Zglinicki 1979: 25-42. kép; Baur-Heinhold 1983: 162.

A 17. századi boszorkányperes iratokban számos történetet olvashatunk még a betegséget, tehetetlenséget és halált hozó rontásokról, amelyek közönséges ágyakban fekvő, különböző korú, nemű és rangú áldozatokról szólnak. Az ártó személyek többségét a gyógyítók, a helyi bábák és a haragosok személyében vélik fölismerni, akik bosszúból cselekszik a rosszat. Az ágyhoz kötődő természetfölötti események egy másik csoportjának a főszereplői mitikus lények: éjjeli boszorkányok, kísértetek, démonok (23. kép). Az alvót elragadják, boszorkányszombatra viszik, és gyakran arra kényszerítik, hogy társukká váljon, ahogy arról többek között Johannes Pankelt uzlopi (Sopron m.) lakos beszámolt 1676-ban.³⁵¹

ÖSSZEGZÉS

A 17. században tanúi lehettünk az európai társadalmi és gazdasági súlypontok áthelyeződésének, a feudalizmus restaurációjának, s vele egy új ideológia és művészeti irányzat, a barokk kibontakozásának. A bútorművesség és a lakáskultúra átalakulásában két központ játszott meghatározó szerepet: az 1620-as évektől a németalföldi polgárság, az 1660-as évektől pedig az abszolutizmus megszilárdulásával XIV. Lajos francia királyi udvara. A barokk Magyarországon az 1660-as évek, még inkább a török kiűzése (1699) után honosodik meg. A háborúk jelentősen hátráltatják, mégis csak helyenként és időnként tudják megakasztani a fejlődés folyamatát.

Az új divatú ágy textil borítású fémvázás sátortetővel készül, és szinte késedelem nélkül eljut a magyar főrendek palotáiba, majd a gazdag polgári otthonokba is. De az egész században tovább él a reneszánsz sík mennyezetű ágy is.

A levéltári forrásokban és az irodalmi művekben rendszerint az ágyak mennyezetes és „egyszerű” fedél nélküli formáit különböztetik meg. Comenius is ezt a kettősséget ábrázolja az *Orbis sensualium pictus* című tankönyvében (1651-1653.), és 1665-től eszerint osztályozzák az árszabásokban az asztalos termékeket is. Az előkelő háztartásokból fennmaradt csekély számú tárgyi emlék mindegyik típust képviseli. Egy késő reneszánsz 1672-ben keltezett fafödélű ágyat a Magyar Nemzeti Múzeumban, egy évszám nélküli mennyezetes ágyat a mosonmagyaróvári, Wesselényi nádor és felesége, Széchy Mária barokk oszlopos, sátortetejű ágyait a zólyomradványi (ma Szlovákia), egy nagypolgári sátorfödélű ágyat a soproni és egy fedél nélküli tulipános festésű támlás ágyat a keresdi (ma Románia) gyűjteményben őriztek meg.

Az írott források a külföldön és itthon készült „fejedelmi ágyak”-nál sokkal több egyszerű nyoszolyáról adnak hírt, amelyek ott álltak a főúri házakban is. A céhes adatok szerint ekkor már számolhatunk a szélesebb fogyasztói kör számára előállított vásári asztalos bútorról is. Az ‘ágy’ szó tartalma bővül, a középkori ágynemű jelentés mellett – az európai fejlődéshez hasonlóan – egyre inkább

³⁵¹ Schram 1983. II: 24.

kiterjed az ágyszerkezetre. A kezdettől fogva állványra vonatkozó 'nyoszolya' név azonban a 17. századi írott nyelvben még túlsúlyban van, miközben a népnyelvben a bútor 'ágy' neve az általános.

A köznép ágybútorairól jobbra az írott források és részben a képi ábrázolások alapján alkothatunk fogalmat, tárgyi emlék ugyanis ebből az évszázadból nem maradt ránk. Korabeli datált népi ágy Európában is nagyon kevés van. Segítségül szolgálnak azonban a múzeumokban őrzött ágtextilek. A különféle iratokból kitűnik, hogy a paraszti munkából élők – jobbágyok és kismesek – sokféle ágyat és ágyneműt használnak. Az népi alváskultúra szempontjából legautentikusabb források, a boszorkányperek tanúvallomásai és a vagyoneleltárak arról győznek meg, hogy az ágybútor és a bölcső már széles körben elterjedt. Ezen adatok és a régészeti kutatások során föltárt kályhás, füsttelen szobájú falusi házak színvonala alapján föltételezzük, hogy a keresdi asztalos készítette „egyszerű tulipános ágy” másai, sőt akár a mennyezetes ágy olcsóbb változatai is eljutottak a jobb módú parasztházakba. Használatban vannak még emellett a középkori módon ácsolt – alkalmasint hevederes – ágyak, a vesszővel befont „sövényes” fekvőhelyek és hársból kötött dikók is.

A földön alvás már népi környezetben is szükségmegoldás. Elsősorban a vendégnek, súlyos betegnek, meg a halálra készülődőnek ágyznak a földön. Pokrócot, szalma vagy tollas derékaljat és fejpárnát azonban rendszerint ő is kap. Az ilyen elszállásolással, miként egy 1618-ban tett tanúvallomásból tudjuk, már a parasztok is elégedetlenek. A nyári szezonális földön alvás azonban még szokásosnak látszik a pitvar, a tornác, a padlás földjén és a szabad ég alatt.

A házban lévő ágyak számáról nincs pontos értesülésünk. Bizonyos, hogy az átlagos parasztházban volt legalább egy ágybútor a szobában, továbbá az oldalkamrában. Emellett – a feudális kori bővített családszerkezet következtében – sokan különféle, a középkortól ismert pótágyakat használnak. Egy részük hagyományosan beépített pad, padka, cöveklábú ágy és északon meg nyugaton a kemence teteje is. Más részük mobil padszék és bakos padágy. A népi otthonokban gyakori a 20. századig szinte változatlan formában továbbélő, kifejtett földön álló talpas bölcső és a kisebb padra helyezett, hordozható ringó bölcső, valamint a teknőbölcső.

Az ágyat hosszú oldalával helyezik a házfal mellé. Az elsőszámú vagy egyetlen mives ágyban a gazda alszik feleségével. Szülés esetén pedig ez a „gyermekágy”, íratlan szabályok szerint hat hétig, a gyakorlatban azonban általában három hétig. A boszorkányperes adatok szerint a gyermekágyhoz fűződik a legtöbb hiedelem és rontás cselekmény, ezért természetes és mágikus módon védik, különösen a kised elváltása ellen, aminek része a prevenció és az elhárító rítusok.

A fő ágy a benne magasan fölhalmozott értékes ágyneművel már reprezentációs szerepet is betölthetett. Városi, mezővárosi polgári lakásból 1647-től van írott bizonyítékunk e 'fölvetett' díszágyakról, népi kezdeményekre pedig a följegyzett

ágynemű darabok számából és a népművészet körébe sorolt 17. századból fönnyaradt ékes hímű párnák és lepedők alapján következtethetünk.

A népi ágyhasználatban kapcsolatban szinte minden adat arról szól itthon és Európában, hogy a házaspárok idős korban is együtt alszanak. Külön ágya csak a frissen szült anyának van. A források alapján úgy tűnik, hogy az ágykénelem nálunk nem rossz, mert két felnőttél több ekkortájt nem fekszik egy ágyban. A hálóágyban szalma, szalmatakaró, lepedő, tollal töltött derékalj, vánkos és takaró-zó pokróc vagy dunna található. Nyáron még alszanak meztelenül, de a szokás eltűnésben van; már a század elején helytelenítik és a rontás okául szolgál.

Végezetül az elemzésből leszűrhető, hogy az ágybútor a köznép körében a 17. század folyamán, különösen annak első két harmadában a súlyos történelmi körülmények közepette is tovább terjed, a földön alvás kényszer szülte gyakorlattá válik, a föld fölött kialakított szükségágyak azonban nagy számban vannak jelen. Indirekt bizonyítékok, főként az ágynemű, a ház fejlettségi foka, és a hazai bútorkínálat alapján föltételezhető, hogy az erősen tagolt köznép felsőbb rétegeinek a lakásába bekerültek az asztalos művű ágyak igényes darabjai, s egyeseknél már a fölvetett díszágy is előfordult. A század alváskultúrájának a megítélésében azonban az adatok hiányossága miatt még sok a homályos részlet.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1984 Two kinds of preindustrial household formation system. (Az iparosodás előtti háztartás rendszer két modellje.) *Population and Development Review* 449-494.
Ethnographia, XCV. 142-143.

APOR Péter

1978 [1736] *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest

D. ASKERCZ Éva

1976 Polgári otthonok a 17-18. századi Sopronban. *Arrabona*, 18. 89-143.

1986 *Sopron. Fabricius-ház I.* (=Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 23.) Budapest,

BÁN Imre

1963 *A barokk*. Budapest

BAUR-HEINHOLD Margarete

1983 *Alte Bauernstuben*. München

BATÁRI Ferenc

1994 *Ottoman Turkish Carpets*. Budapest-Keszthely

BESSENYEI József (szerk.)

1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Budapest

BÍRÓ Friderika

1984 Ácsolt ágyak Lendvadedesről. *Ház és Ember*, 2. Szentendre, 213-216.

B. BOBROVSZKY Ida

1980 *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Budapest

BRAUDEL, Fernand

1985 *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV-XVIII. század*. Budapest

BRIDGEMAN, Harriet – DRURY, Elizabeth (Ed.)

1978 *Needlework: an illustrated history*. New York – London

CAPESIUS, Roswith

1974 *Mobilierul taranesc romanesc*. Cluj

1977 *Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus. Wohnkultur*. Bukarest

1983 *Siebenbürgisch-sächsische Schreinermalerei*. Bukarest

CARNEIRO DE MOURA, Maria Clementina

1978 Portugal. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 158-162.

CLAUDE – SALVY

1971 *Dictionnaire des meubles regionaux*. Grund

COMENIUS, JOHANNES AMOS

1959 [1669] *A látható világ*. Bevezette és jegyzetelte: Geréb György. Budapest

1661 *Janva lingvae latinae reserata aurea... (in Hungariam Linguam translata per Stephanum Benjamin Szilágyi...)* Leutschoviae

1970 [1675] *Orbis Sensualium Pictus. A látható világ*. Brassó, Budapest

K. CSILLÉRY Klára

1952 Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia*, LXIII. 83-111.

1954 A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. *Néprajzi Értesítő*, XXXVI. 71-86.

1966 A magyar bölcső eredeti formája. *Néprajzi Értesítő*, XLVIII. 5-47.

1967 Újabb adalék a talpas bölcső eredetéhez. *Néprajzi Értesítő*, XLIX. 217-218.

1972 *A magyar nép bútorai*. Budapest

1977 Ágy. Ágyszék. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1. Budapest, 42-45.

1977 Asztalosbútor. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1. Budapest, 156-160.

1980 Lepedő. Lepedőbetét. Lepedőszél. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. Budapest, 443-444.

1982a *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest

1982b Vetett ágy. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. Budapest, 548-550.

1987 Egy XIII. századi adategyüttes lokalizálása. In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 45-49.

1991 Bútorművesség. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Magyar Néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*. Budapest, 482-523.

1997a Lakáskultúra. In: Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Budapest, 327-415.

1997b Vallási ábrázolások magyarországi népi bútorokon. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. II. Veszprém – Debrecen, 41-67.

- H. CSUKÁS Györgyi (szerk.)
1996 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626-1820)*. Budapest
- DELI Edit
1989 Lakásbelső, bútorok. In: Gazda László – Varga Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar megye népművészete*. Budapest, 133-161.
- DIBIE, Pascal
1987 *Ethnologie de la chambre a coucher*. Paris
- DOMANOVSKY György
1981 *A magyar nép díszítő művészete*. I-II. Budapest
- DRÖGE, Kurt
1999 *Das ländliche Bett. Zur Geschichte des Schlafmöbels in Westfalen*. Detmold
- EDER MATT, Katharina (Hrsg.)
1994 *Wie sie sich Betten*. Ein Ausstellung zur Kulturgeschichte des Schlafens. Ein Raum nur zum Schlafen. 9-16; Bettformen. 17-24; Das Schlafzimmerbild. 49-50. Basel
- EDER MATT, Katharina – PFRUNDER, Peter
1994 Schlafen ohne eigenes Bett. In: Eder Matt, K. (Hrsg.): *Wie sie sich Betten*. Ein Ausstellung zur Kulturgeschichte des Schlafens. Ein Raum nur zum Schlafen. Basel, 51-57.
- V. EMBER Mária
1980 *Régi textíliák*. Budapest
- EMSZT
1974-1997 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I-IX. Szerkesztette: Szabó T. Attila. Bukarest - Budapest
- ERIXON, Sigurd
1925-1926 *Möbler och heminredning i svenska bygder*. I-II. Stockholm
- FÉL Edit
1976 *Magyar népi vászonzímzések*. Budapest
- FUERNÉ TÓTH Rózsa
1983 A korai reneszánsz (1470-1541), Későreneszánsz (1541-1686), A török művészet emlékei Magyarországon. In: Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon*. Budapest, 148-214.
- FRANZ, Rosemarie
1981 *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz
- GARAY Ákos
1911 Szlavóniai régi magyar faluk. *Néprajzi Értesítő*, VII. 221-248.
- GEBHARD, Torsten
1937 *Die volkstümliche Möbelmalerei in Altbayern mit besonderer Berücksichtigung des Tölzer Kistlerhandwerks*. München
1981 *Kachelöfen. Mittelpunkt häuslichen Lebens. Entwicklung, Form, Technik*. München
1982 *Oberbayerische Bauernmöbel*. München
- GLOAG, John
1977 *A Short Dictionary of Furniture*. London

- GRÁFIK Imre
1988 Vas megyei bölcsőftípusok. *Vasi Szemle*, XLII. 170-191.
- GREANDER NYBERG, Gertrud
1978 Sweden. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 233-239.
- GUNDA Béla
1961 A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, XVII. 247-268.
- HAJNAL, John
1982 Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review*, 449-494.
- HAVARD, Henry (Réd.)
é. n. *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*. Paris
- HEINZ, Dora
1978 Germany, Austria, Switzerland. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 175-232.
- HINZ, Sigrid
1980 *Innerraum und Möbel*. Berlin
- HORVÁTH József
1995-1997 *Győri végrendeletek a 17. századból*. I. 1600-1630, II. 1631-1654, III. 1655-1699. Győr
- ISTVÁNYFY Gyula
1911 A palócok lakóháza és berendezése. *Néprajzi Értesítő*, XII. 1-16.
- JAKÓ Zsigmond
1957 Az otthon és művészete a XVI-XVII. századi Kolozsváron (Szempontok a reneszánsz kori művelődésünk kutatásához). In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest – Kolozsvár, 361-393.
- JOHNSTONE, Pauline
1978 Italy. Central and Southeastern Europe. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 109-145, 267-301.
- JUHÁSZ Antal
1993 *Település és közösség*. Debrecen
1997 Élet a házban. In: Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Budapest, 178-193.
- KERESZTURY Dezső (bev.)
1987 *Ezer év mesterművei. A magyar művészet képeskönyve*. Budapest
- KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva (szerk.)
1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye*. 1-2. Budapest
- KLANICZAY Tibor et al. (szerk.)
1954 *Hét évszázad magyar versei*. Budapest
- KLEIN, Georges
1983 *Elsässische Bauernmöbel*. München

KNÉZY Judit

1992 Köznemesi bútór-jobbágyaraszti bútór a Dél-Dunántúlon (a 16. század végétől az 1850-es évekig). *Ház és Ember*, 8. Szentendre, 153-166.

KOMÁROMY Andor

1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest

KÓS Károly

1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest

1978 Építkezés; Lakásbelső. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kis-kükkülő vidéki magyar népművészet*. Bukarest, 13-143.

1981 Népi frott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. *Ethnographia*, XCII. 471-478.

1989 *Erdély népi építésze*. Budapest

KOVAČEVIČOVÁ, Soňa

1987 *Človek tvorca. Pracovné motívy Slovenska vovyobrazeniach z. 9-18. storocia*. Bratislava

KOVALOVSZKI JÚLIA

1980 *Gótikus és reneszánsz bútorok*. Budapest

LEDÁCS KISS Aladár – SZÜTSNÉ BRENNER Klára

1977 *Ismerjük meg a keleti szőnyeget*. Budapest

LE ROUX-PAUGAM

1996 *Le Mobilier Breton*. Rennes

LIPP, Franz C.

1986 *Oberösterreichische Baurnmöbel*. Wien

LITTMANN BRUNNER, Brigit

1994 Textile betteschichten. In: Eder Matt, K. (Hrsg.): *Wie sie sich Betten*. Ein Ausstellung zur Kulturgeschichte des Schlafens. Ein Raum nur zum Schlafen. Basel, 25-34.

MAKKAI László

1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)*. Budapest

MARTÍN Í ROS, Rosa

1978 Spain. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 146-157.

MÉRI István

1957 A nadabi kályhacsempék. *Archeologiai Értesítő*, 84. 187-206.

MNA

1987-1992 *Magyar Néprajzi Atlasz I-IX*. Szerkesztette: Barabás Jenő. Budapest

MOHRMANN, Ruth-E.

1994 „in der freywilligen Nachlassung der willkührlichen Bewegungen”. Anmerkungen zur Geschichte des Schlafens. In: Hörandner, Edit (Hrsg.): *Innovation und Wandel*. Festschrift für Oskar Moser zum 80 Geburtstag. Graz, 261-278.

MORANT, Henry De

1976 *Az íparművészet története a kezdetektől napjainkig*. Budapest

MTESZ

1967-1976 *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. I-III. Szerkesztette: Benkő Lóránd. Budapest

- NAGY László
1988 *Erdélyi boszorkányperek*. Budapest
- B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest
1973 *Várak kastélyok udvarházak ahogy a régiek látták. XVII-XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest
- NÉMETH Erika
1994 Négy ruszti lakásbelső a 17. században. In: Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században*. (=Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest, 87-98.
- PÁLÓCZI HORVÁTH András
1989 Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészet az Alföldön I*. Nagykőrös, 89-106.
- PALOTAY Gertrud
1940 *Oszmán-török elemek a magyar hímzésben*. Budapest
- PIJZEL-DOMMISSE, JET
1987 *Het Poppenhuis van Petronella de la Court*. Utrecht-Antwerpen
- PÓCS Éva
1990 Néphit. In: Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz*. VII. Budapest, 527-692.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásai-ban*. Budapest
- PYLKKÄNEN, Ritta
1978 Finland. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history*. New York – London, 251-258.
- RADVÁNSZKY Béla
1879 *Lakás és bútorzat a XVI. és XVII. században*. Budapest
1986 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I*. Budapest
- RÄNK, Gustav
1949 *Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker. Ein Beitrag zur nordeurasischen Ethnologie I*. Stockholm
- REINFUSS, Roman
1977 *Meblarswo ludowe w Polsce*. Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk
- RITZ, Gisliind M.
1978 *Alte geschnitzte Bauernmöbel*. München
- RUMPF, Karl
1963 Das Bett im hessischen Bauernhaus. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Bettes. *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde*, 74. 125-142.
- RUSSZKI ISZTORIKO *Etnograficeszkij atlasz*.
1967 Zemledelie. Kresztyanzskoe zsiliscse. Kresztyanzskaja oedszda. Moszkva
- SABJÁN Tibor
1998 Tüzelőberendezések a történeti forrásokban. *Ethnographia*, CIX. 7-46, 477-503.
- SCHIER, Bruno
1966 *Hauslandschaften und Kulturgewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen
- SCHRAM Ferenc
1982 *Magyarországi boszorkányperek III*. Budapest

- 1983 *Magyarországi boszorkányperek I-II.* Budapest
- SKROBUCHA, Heinz
1971 *Ikonen aus der Tschechoslowakei.* Prague
- STEENSBERG, Axel
1949 *Danske bondemobler.* Kobenhavn
- STEWART, Janice S.
1972 *The Folk Arts of Norway.* New York
- SZABÓ László
1992 Sárból készült ülő- és fekvőpadkák az Alföld középső részén. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció II.* Miskolc, 679-692.
- SZABOLCSI Hedvig
1954 *Régi magyar bútorok.* Budapest
- SZABÓ T. Attila
1956 A festékes és társai. *Ethnographia*, LXVII. 99-109.
1962 Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez. *Ethnographia*, LXXIII. 147-149.
- SZAMOTA István
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Budapest
- SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula
1902-1906 *Magyar oklevél-szótár.* Budapest
- TARDIEU, Suzanne
1964 *La vie domesique dans le Mâconnais rural préindustriel.* Paris
1976 *Le mobilier rural traditionnel fran'lais.* Paris
- THALY Kálmán
1895 A gróf Klobusiczkyak zétényi levéltára. *Történelmi Tár*, Budapest
- U. et C.
1967-1981 *Urbaria et Conscriptioes.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai. 1-6. Budapest
- VADÁSZI Erzsébet
1987 *A bútor története.* Budapest
- R. VÁRKONYI Ágnes
1984 *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660-1711.* Budapest
1989 *A fejedelem gyermekkora.* Budapest
- VISKI Károly
1928 *Székely szőnyegek.* Budapest
- VOIT Pál
1993 *Régi magyar otthonok.* Budapest
- VÓTI Tina
1984 *Talutoa sisustus. Eesti Rahvakunst IV.* Tallinn
- WARDLE, Patricia
1978 Belgium. In: Bridgeman, Harriet – Drury, Elizabeth (ed.): *Needlework: an illustrated history.* New York – London, 163-174.
- WATHAY Ferenc
1976 *Wathay Ferenc énekes könyve 1604.* Budapest

WINDISCH-GRAETZ, Franz

1986 *Möbel-Brevier. Barock und Rokoko*. Braunschweig

WRIGHT, Lawrence

1962 *Warm and Snug. The History of the Bed*. London

ZENTAI Tünde

1997 A népi alváskultúra emlékei, alvási szokások. *Kérdőív. Téka*, 57-64.

1998 A földön alvás szerepe az újkori népi lakáskultúrában. *Ház és Ember*, 12. Szentendre, 159-188.

1999a A lakáskultúra emlékei a boszorkányperekben. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest, 573-581.

1999b Az ágy és a népi alvási szokások a 14-16. században. Kézirat a *Ház és Ember* 14. kötete számára.

ZEUNER, Diana

1990 *The Bayleaf Medieval Farmstead. The Recherche – A Road of Discovery*. Singleton, Chichester

ZGLINICKI, Friedrich von

1979 *Die Wiege – volkskundlich – kulturgeschichtlich – kunstwissenschaftlich – medizinhistorisch. Eine Wiegen-Typologie mit über 500 Abbildungen*. Regensburg

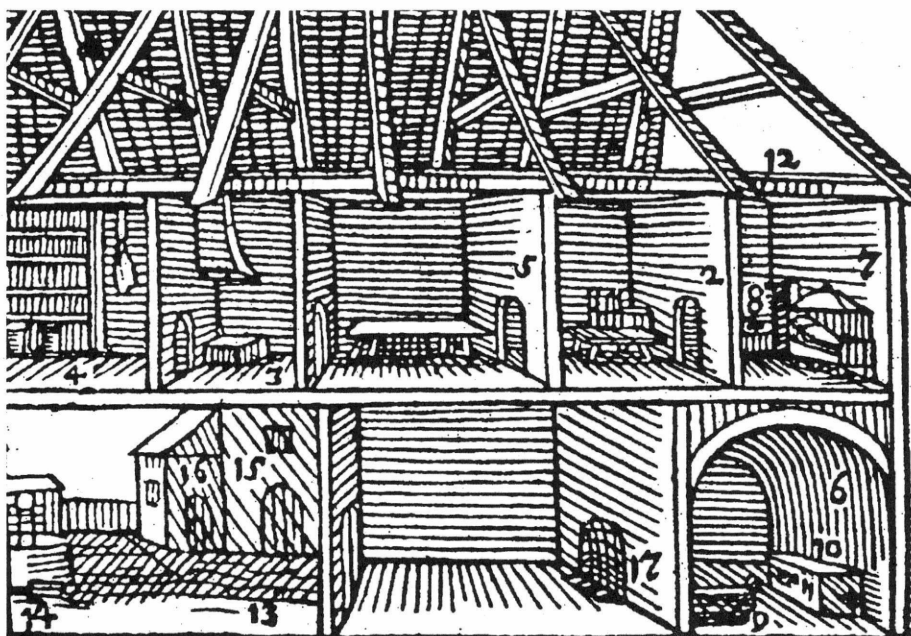
ZIMÁNYI Vera

1994 Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon. In: Zimányi Vera (szerk.) *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században*. (=Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest, 7-18.

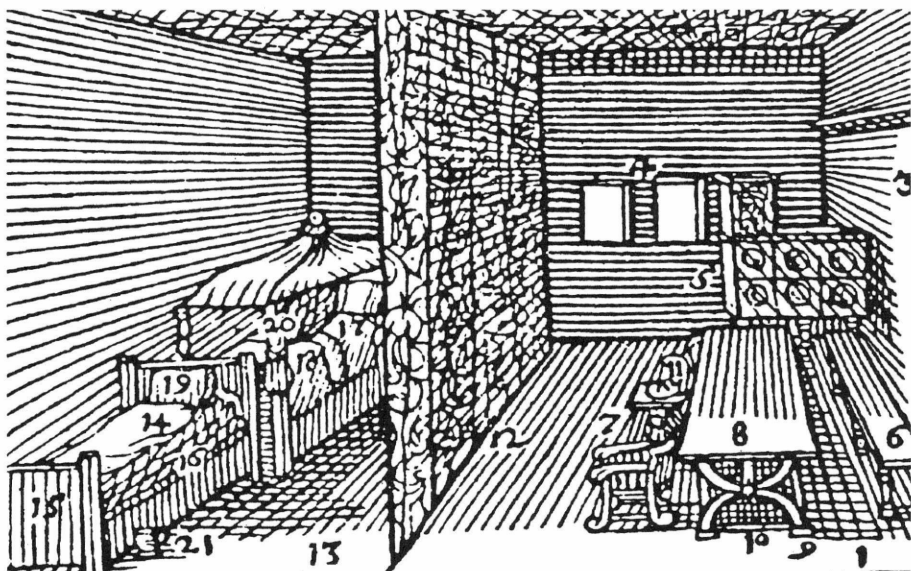
ZIMÁNYI Vera (szerk)

1994 *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században*. (=Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9.) Budapest

KÉPMELLÉKLET

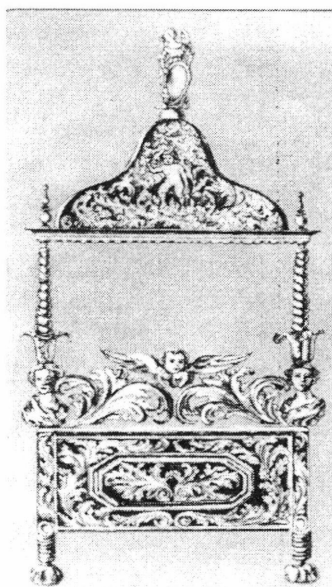
1. „Az háznak részei” Comenius *Orbis sensualium pictus* című tankönyvében (1669). LXXI.

2. „A szoba az ágysházzal” Comenius *Orbis sensualium pictus* című tankönyvében (1669). LXXII.

3. Késő reneszánsz datált főúri mennevezetes ágy 1672-ből.
Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó Dabasi András

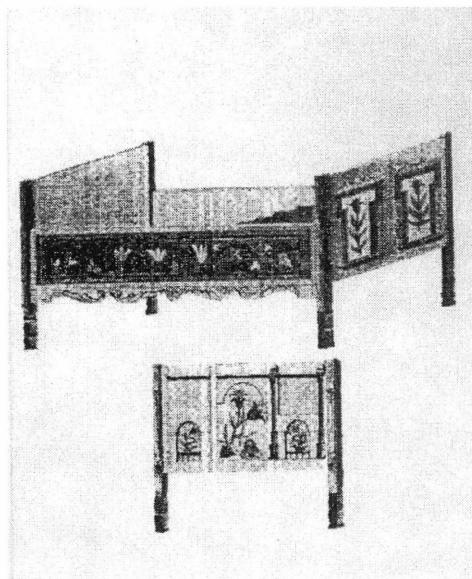
4. Wesselényi Ferenc főnemesi
sátorfedelű barokk ágya a 17. század
közepéről. Vöröskő (Cervený
Camen), Szlovákia. Vadász 1987:
117. képe után.

5. Széchy Mária 17. századi főnemesi sátorfedelű
ágya. Zólyomradvány, Szlovákia.
Voit 1993: 171. képe után.

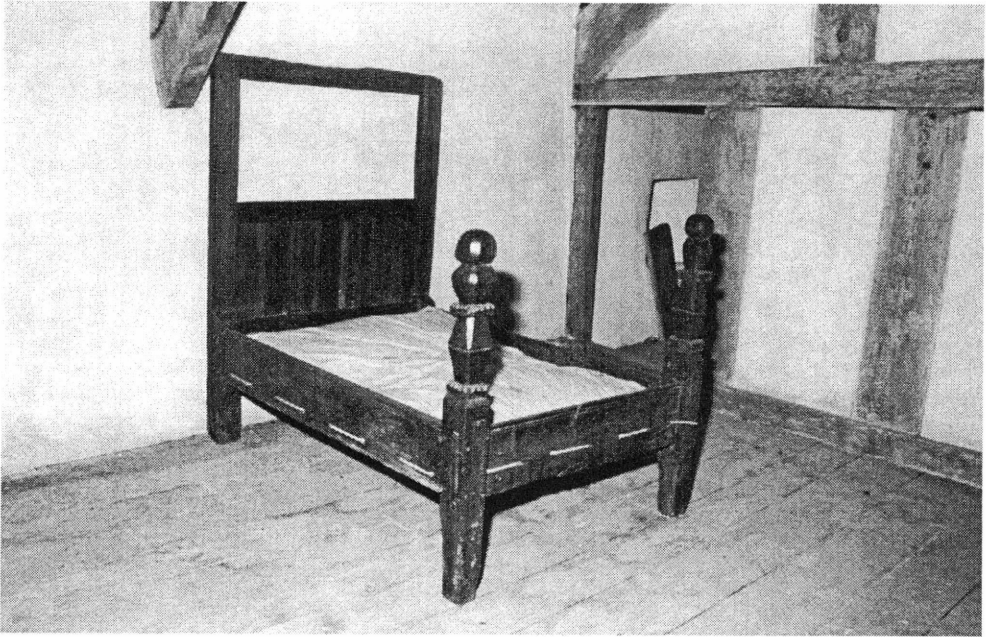
6. 17. századi polgári mennyezetes ágy sátorfedéllel. Sopron, Fabricius-ház.
Fotó Adorján Attila 1999.

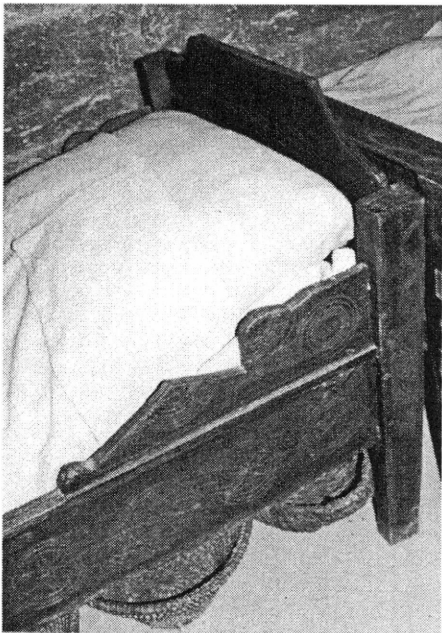
7. Alacsony támlájú, tulipános festésű
17. századi ágy, Keresd (Cris), Nagy-
Küküllő m. Románia. Voit 1993: 167. képe
után.

8. Analógia: 1850 körül készült, idős
parasztember kamrában (ami eredetileg
alacsonyabb volt) használt szúnyoghálója
a Tolna megyei Bátán.
Fotó Zentai Tünde 1999.

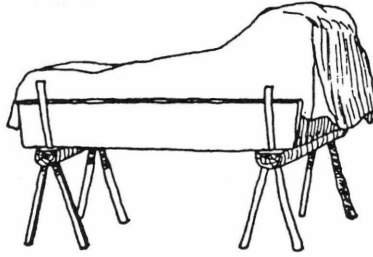
9. 17. századi walesi ácsolt tölgyfa ágy a caernarfonshire-i Hendre-ből. Museum of Welsh Life, St. Fagans F 69.38.

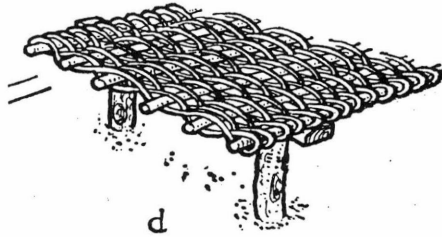
10. Analógia: 18-19. századi ácsolt ágy a Zala megyei Lendvadedesről. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. Fotó Zentai Tünde 1999.

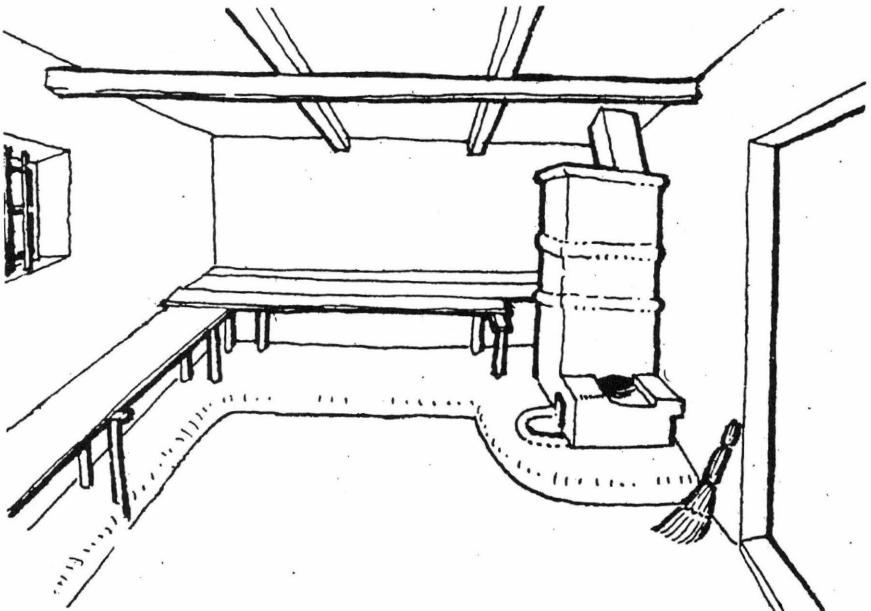
11. Analógia: a dikó néven ismert lécvázás bekötött ágy rozsszalma fonattal. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. Fotó Zentai Tünde 1999.

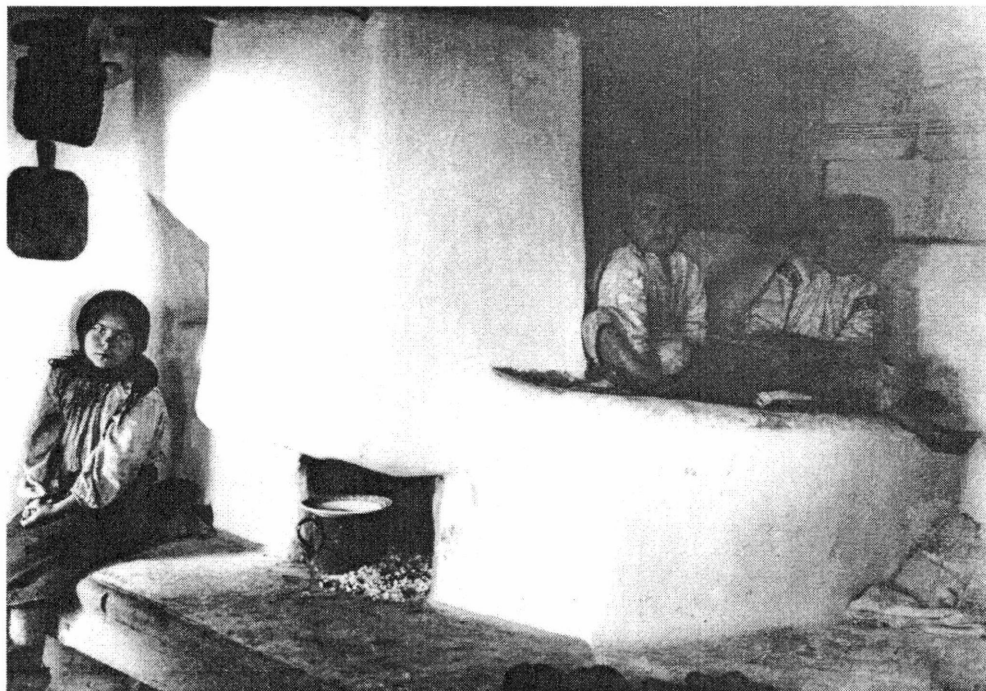
12. Analógia: bakos ágyszék a 20. század eleji szlavóniai magyar 'kulup' alapján. K. Csilléry Klára 1973. Szobabelsök kérdőív rajza után.

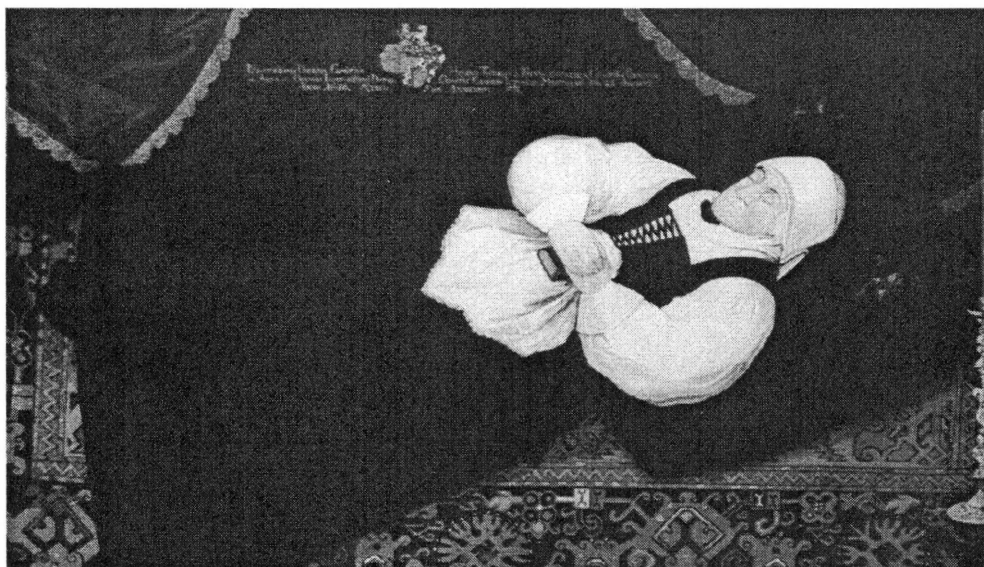
13. Analógia: vesszőből font cöveklábú sövényágy a 20. század közepén Cristinesciben, Dorohoi, Románia. Kós 1976: 310. után.

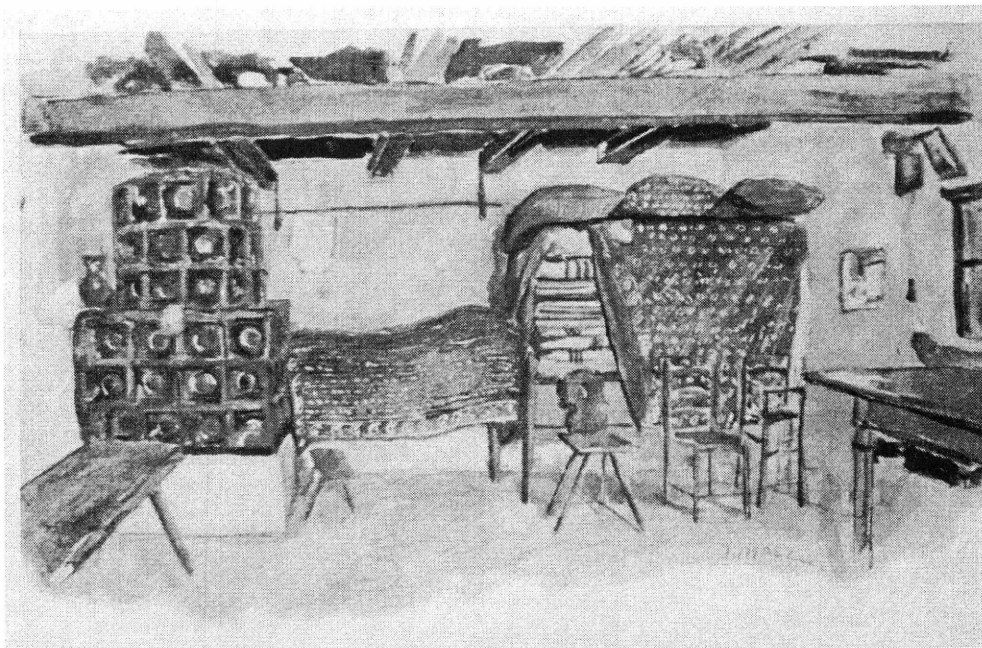
14. Analógia: moldvai csángó sárpadkába rögzített alvó- és ülőpadok Bogdánfalván. Kós 1976: 194. rajza után

15. Analógia: alvó- és pihenőhely a kemence tetején és padkáján Tiszabogdányban (Máramaros m.)
Fotó Sztripszky Hiador 1912, Néprajzi Múzeum

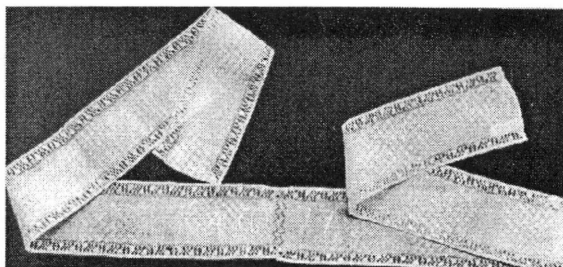
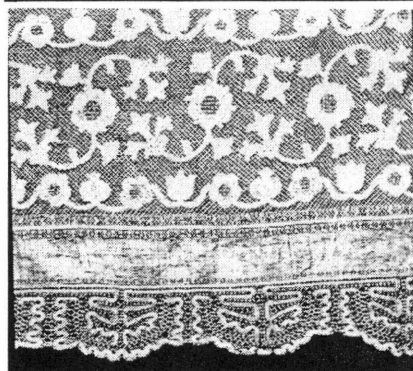
16. Főnemes asszony, Illésházy Gáspárné ravataképe 1648-ból usaki szőnyeggel és úrihímzésű párnával. Ismeretlen magyar festő műve.
Keresztury (bev.) 1987: 173. kép után

17. Analógia: csökölyi (Somogy m.) szobarészlet fölvetett ágygal és háló ágygal a 20. század elején. Malonyay 1912: V. XXXV. táblája után.

18. Analógia: 20. század eleji fölvetett ágy részlete: szalmazsák, durva házivászon lepedő, szövött tollas derékalj, bodorvászson díszlepedő, tollas derékalj, 6 párna, egy dunna lyukhímzéses véggel és széllel. Báta, Tolna m., Fotó Zentai Tünde 1999.

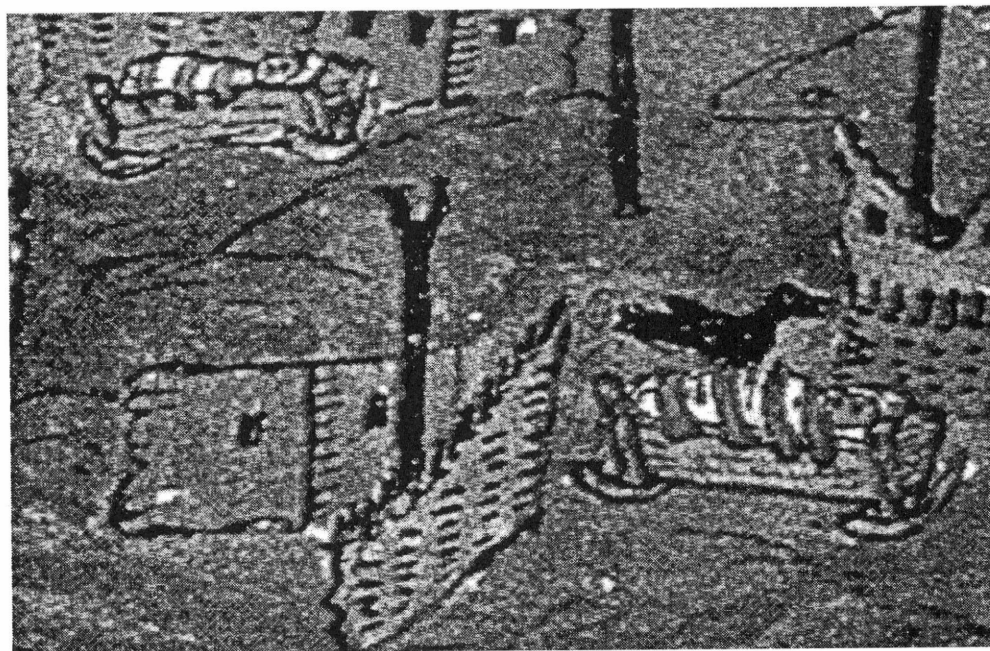
19.a-b. Felföldi lepedőszél a 17. századból, Magyar Nemzeti Múzeum, V. Ember 1980: 40. képe után és felföldi lepedőszél-betét 1677-es évszámmal. Néprajzi Múzeum, Domanovszky 1981: II. 158. 1. képe után

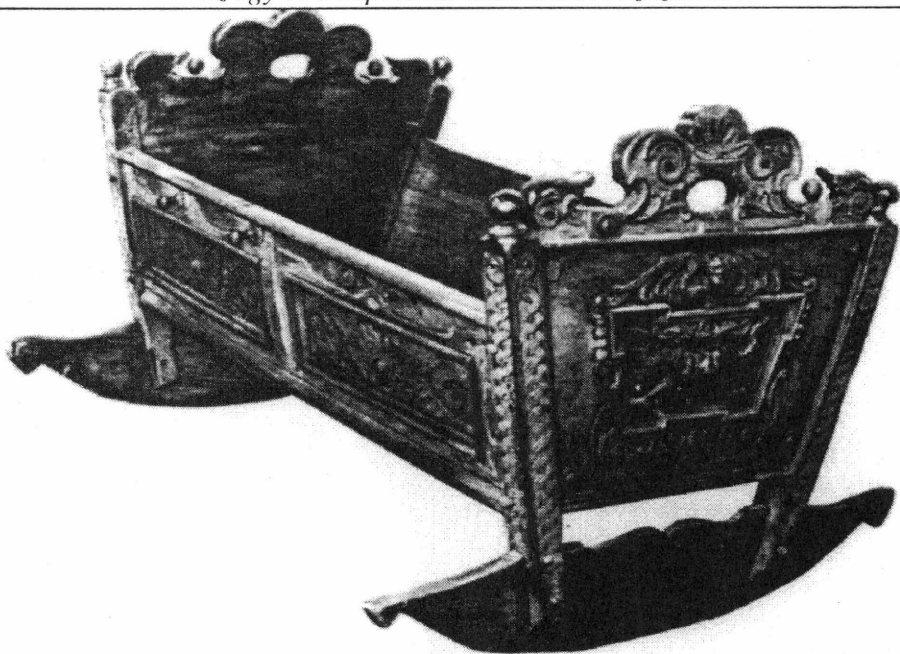

20. „Úri hímzésű” párnahuzat. Készítette Borbély Józsefné 1680-ban Debrecenben. Déri Múzeum. Fotó Lukács Tihamér 1999.

21. a-b. Lerombolt falu két talpasbölcsővel Wathay Ferenc (1604. 45.) festményén

22. 1660-1670 körül készült előkelő felvidéki magyar bölcső az Iparművészeti Múzeumban. Vadászi 1987: 119. képe után

23. Az ágyban fekvők megrontása. A guraszádai román templom falképe 1701-ből. Fotó Bentl Engelbert 1903, Néprajzi Múzeum

THE BED AND FOLK SLEEPING CULTURE IN THE 17TH CENTURY

In the 17th century we can observe a shift in the European social and economic hubs, the restoration of feudalism and with it the emergence of a new ideology and artistic trend, the Baroque. Two centres played a decisive role in the transformation of furniture-making and home furnishing: from the 1620s the Dutch bourgeoisie and from the 1660s, with the consolidation of absolutism, the court of the French king Louis XIV. The Baroque was introduced into Hungary in the 1660s and more dynamically after the Turks were driven out (1699). While wars considerably slowed the process of development, it was only in certain places and at times that they were able to interrupt it entirely.

The new fashion in beds was for a tent roof with a metal frame covered with textile and reached the palaces of the aristocracy almost without delay, and then also the homes of the wealthy bourgeoisie. But the Renaissance-type four-poster bed with a flat ceiling remained in use throughout the century.

Sources in the archives and works of literature generally make a distinction between the forms of bed with a canopy and the simple ones without a cover. Comenius illustrates these two types in his textbook *Orbis sensualium pictus* (Figures 1-2), written in 1651-1653, and from 1665 the products of cabinetmakers are classified into these two categories in the price-lists. The few examples that have survived from noble households represent both types. There is a late Renaissance bed with a wooden ceiling dated 1672 in the Hungarian National Museum (Figure 3), an undated four-poster bed with a canopy in the Mosonmagyaróvár collection, the Baroque beds with columns and tent-roofs that belonged to the Palatine Wesselényi and his wife Mária Széchy (Figures 4-5) can be seen in Zólyomradvány (now Slovakia), there is a tent-roofed bed of a wealthy bourgeois family in Sopron (Figure 6) and a bed with a headboard and no ceiling, painted with tulips (Figure 7) in the collection at Keresd (Cris, Romania).

The written sources contain far more mentions of simple beds, which were also found in the houses of the aristocracy, than of „royal beds” made abroad and in Hungary. According to data on the guilds, by this time there was also furniture produced by cabinetmakers for sale at fairs and intended for a wider range of consumers. The meaning of the word 'ágy' (bed) expanded; besides the mediaeval meaning of bedding, it was increasingly used to refer to the bed structure, similarly to the development in Europe. However, the word 'nyoszolya' which right from the start applied to the frame, still predominated in 17th century written language, while in the vernacular the word 'ágy' (bed) was generally applied to this piece of furniture.

It is mainly from the written sources and in part from illustrations that we can form a picture of the bed furniture used by the common people since no examples have survived from this century. In the whole of Europe there are very few dated folk beds from this period. However, the bedding textiles preserved in museums serve as a guide. The various documents indicate that those who lived from peasant work – serfs and lesser gentry – used a variety of beds and bedding, including mosquito nets (Figure 8). The most authentic sources for folk sleeping culture, the evidence of witnesses in the witchcraft trials and the inventories of estates show that bed furniture and cradles were already in wide use. On the basis of these data and the standard of village houses with stoves and smokeless rooms excavated by archaeologists, it seems likely that pieces very similar to the „simple bed with tulip design” made by the Keresd cabinetmaker, or even cheaper versions of four-poster beds were also found in the more prosperous peasant houses. Besides these, people also used the mediaeval box-bed (Figures 9-10), beds with straps stretched over a frame, wicker-work beds and narrow wooden beds with lathes of lime wood (Figure 11).

Even among the common people, by this time sleeping on the floor was only a makeshift. It was mainly for guests, the seriously ill and those approaching death that beds were made on the floor. But even in these cases a blanket, straw or feather mattress and pillow were provided. As we know from a confession made in 1618, even the peasants were now dissatisfied with such accommodation. However, sleeping on the floor in the summer season, in the porch, the attic or outdoors seems to have still been a custom.

We have no precise information on the number of beds in the house. It is certain that in the average peasant house there was at least one bed furniture in the room, and also in the side storeroom. In addition – due to the extended family structure of the feudal period – many people used various types of spare beds known from the Middle Ages. Some of these were the traditionally built-in bench, peg-legged beds (Figures 13-14) and in the

north and west also the top of the stove (Figure 15). Others were movable bench-chairs and trestle bench-beds (Figure 12). In the homes of the common people we often find the developed cradle on a stand which survived in unchanged form right up to the 20th century (Figures 21-22) as well as the portable rocking cradle which was placed on a small bench, and the tub cradle.

The bed is placed in the house lengthways beside the wall. The master of the house slept with his wife in the main or only bed. In case of childbirth, this was used as the „confinement bed”, according to unwritten rules for six weeks but in practice generally for three weeks. According to the evidence of witchcraft trials, the greatest number of beliefs and deeds involving evil spells were associated with the confinement bed, so it was protected in natural and magic ways, especially to present the transformation of the infant; this formed part of the procedures of prevention and healing.

The main bed with its high piles of valuable bedding (Figures 17-18) could also serve purposes of outward show. We have written evidence of such „made” decorative beds in an urban bourgeois home in a market town in 1647, and its early forms in a folk environment can be deduced from the number of recorded items of bedding and the decorative embroidered pillows and sheets that have survived from the 17th century and are classified as folk art (Figures 19-20).

Almost all data in both Hungary and Europe indicate that among the common people married couples slept together even in old age. The sources suggest that the comfort of beds was not bad in Hungary because around that period no more than two adults slept together in a bed. Straw, a straw cover, sheet, feather mattress, pillow and blanket or duvet were found in the bed used for sleeping. In summer people still slept naked, but the custom was disappearing; it was already looked on with disapproval at the beginning of the century and served as the cause of evil spells (Figure 23).

Finally, it can be concluded from the analysis that bed furniture continued to spread among the common people in the 17th century, particularly in its first two thirds and even amidst the serious historical circumstances. People slept on the floor only as a makeshift solution and various forms of makeshift beds raised above the floor were present in large numbers. On the basis of indirect evidence, particularly the bedding, the state of development of the house and the supply of furniture available in Hungary, it can be assumed that well crafted beds made by cabinetmakers entered the homes of the upper strata of the highly articulated common people, and in some cases the decorative bed piled high with fancy bedding also appeared. However, because of the lack of sufficient data, many aspects of sleeping culture in this century remain little known.

A pokróc-palást*

A következőkben olyan textíliákról lesz szó, amelyek az emberi öltözködés szövött ruhadarabjainak kezdeteire, a Kr.e. 3000-1000 közötti neolitikumra mutatnak. Ezek az arche-textíliák derékszögűek voltak, s e formájukat a szövéskor a lánc- és vetülékfonalak egymást metsző derékszögűsége határozta meg. Érdekes módon ezek az arche-textíliák alkalmazásuk kezdeteitől kettős szerepet tölthettek be, és tölthetnek be alkalmanként ma is: *takaró-pokrócok*, de egyúttal *ruhadarabok* is lehettek. E *kettős funkció* a történelem folyamán a különböző művészeti és viseleti stílusokon keresztül mind a mai napig elkíséri őket.

Legkorábbi, általunk ismert nyomok e takaró-ruhákra, pokróc-palástokra az ókori Ótestamentumban – Károly 1590-es, görögből való fordítása szerint a Kr.e. 14. vagy 9-8 századnak feltételezett Mózes¹ II., IV. és V. könyvében, a valószínűleg Kr.e. 8. századi Mikeás² kisprófétánál, majd egyes szerzők szerint a Kr.e. 7., de legkésőbb 3. századnak tartott Jób³ könyvének 24. és 31. részében, - végül az Újtestamentumban, a Kr.u. 80. és 100 év közötti időből származó Máté⁴ 21. részének 7-8 versében található meg.

Ezek a szövegek a következők: II. Mózes 22. rész 26. verse. „Ha zálogba veszed a te felebarátod *felső ruháját*, naplemente előtt visszaadd azt neki, (27 vers) mert egyetlen *takarója*, *testének ruhája* az, miben háljon? Bizony, ha énhozzám kiált, meghallgatom, mert én irgalmas vagyok”. – IV. Mózes 15. rész 38. vers: „Szólj Izráel fiainak és mondjad nékik, hogy készítsenek magoknak bojtokat az *ő ruháik szegleteire*, az *ő* nemzetségeik szerint és tegyenek a *szeglet* bojtjára kék zsinórt”. – A *ruhák szegleteire* már világos magyarázat az V. Mózes 22. részének 12. verse: „A te *felső ruhádnak négy szegleteire*, a melyet felülre öltesz, bojtokat csinálj magadnak”.

A *Mózesi* szöveghez hasonló az értelme a Mikeás 2. rész 8. versének: „A minap mint egy ellenség támadt fel az én népem; a köntösről a *palástot* letépik a gyanútlanul járókról, a háborútól idegenkedőkről”. E szöveg *palást* szavát a görögből fordító *Vulgata* (Szt. Jeromos, Kr.u. 302) így írja: „... desuper tunicam *pallium* sustulistit...”.

* Párizsban, a Musée de l'Homme rendezésében „Styles et expressions stylistiques” (Stílusok és stílusbeli kifejezésmódok) címmel rendezett konferencia keretében 1999. november 18-án elhangzott előadás közlésre átdolgozott változata.

¹ Gecse 1981: 69.

² Gecse 1981: 69.

³ Gecse 1981: 251.

⁴ Gecse 1981: 300.

veszni indulni és *takaró* nélkül a szegényt”. Hasonló kifejezést használ a Máté⁴ 21. rész 7. verse: „Behozák a szamarat és annak vehmét és *felső ruháikat* rájuk teríték és ráüle azokra”. A 8. versben: „A sokaság legnagyobb része pedig *felső ruháit* az útra teríté; mások pedig a fákról gallyakat vagdálnak és hintenek vala az útra” (Jézus bevonulása Jeruzsálembe).

E kétszer is ismételt *felső ruha* szónak a görög bibliában a *himation* szó felel meg. Ennek derékszögű 'lepel' formáját az 1007 és 1014 között II. Henrik császár számára írott, ún. perikópa könyv (papok számára szolgáló prédikáló-segédkönyv) egyik, Jézus bevonulását Jeruzsálembe ábrázoló képe mutatja.⁵ Az ábrázolt jeleneten jól látszik, hogy a szamar hátára terített és a Krisztus lábai elé dobott *felső ruhák*, *himationok* derékszögű leplek voltak. Az idézett szövegekből úgy tűnik, hogy a 'felső ruha' (Mózes, Máté), a 'palást' (Mózes), a 'takaró', a 'ruha' (Jóbnál) és a 'himation' szavak (Máté) hasonló formájú, négyszögletes, illetve derékszögű takarókat, lepelruhákat jelentettek.

Ilyen ókori pokróc-ruhákról ír Cherblanc⁶ „Le Kaunakès” című munkájában a következőképpen: „A Kaunakès szőttes volt és nem ruha”. Majd így folytatja: „... egy *ruhadarab*, különösen egy *antik ruhadarab* – szolgálhat *lepelként*, amelyen fekszünk, vagy *takaróként*, amely alá bújunk, ez a római szegények tógája”. Ez pedig már a *ruházat* területe. (Cherblanc, 27. old.: „... le Kaunakès étaít un tissu et non un *v+tement*... De plus un *v+tement antique* peut parfaitement servir de *couche*, sur laquelle on s'étend ou de *couverture* sous laquelle on se glisse, C'est le cas de la toge chez les pauvres gens de Rome ... La donc nous restons nettement dans le domaine de *v+tement*”) Ugyanez a szerző, idézett munkájának 28. oldalán Szent Jeromost idézi, aki úgy vélte, hogy Kaunakès egyúttal palást – pallium is (Saint Jérôme [347-420] dit que le Kaunakès est un manteau [Pallium])”.

A fenti idézetekből és első, arche-textiliáknak kettős, ruhaként is – takaróként is való funkciója világos. (Ha ruhaként viselték őket, alattuk valószínűleg valami szemérem-takaró, vagy tunika típusú alsó ruhákat hordhattak, de a következőkben idézhetünk – ritkán ugyan – olyan adatokat is, amelyek e takaró-ruhák, pokróc-palástok egyedüli ruhaként -, archaikusnak mondható viseletét mutatják).

Helyesnek tartjuk e takaró-ruhákat, pokróc-palástokat jelentő szavak, kifejezések értelmét a főbb kosztümtörténetek szövegeivel megvilágítani.

Himation.

Boucher⁷ szerint a *himation* a görögök manteau-ja, nagy derékszögű kelméből készült, amelyet különbözőképpen ráncoltak-holoztak és amelyet mindkét nem viselt. (*Himation – Manteau des Grecs, fait d'un grand rectangle d'étoffe, que l'on drapait de manières très diverses; porté par les deux sexes*”.)

⁵ Kybalová–Herbenová–Lamorová 1974: 105, 121. kép

⁶ Cherblanc 1937: 27-28.

⁷ Boucher 1965: 434.

Thiel⁸ a görögökről azt írja, hogy felső ruháik megőrizték a derékszögű formákat (Die Übergewänder wahrten ebenfalls die rechteckige Grundform”). Majd idézett műve 33. oldalán⁹ azt írja, hogy a férföltözet – mint eddig – chitonból és mantellumból állt, amelyet mint *Himation* és *Chlamys* viseltek. („Die Männerkleidung bestand wie bisher aus Chiton und Mantel, die als *Himation* oder *Chlamys* getragen wurden”). Ilyen volt a peplosz nevű görög palást is. (Baucher 1965: 438.)

Davenport¹⁰ szerint a görög ruházat derékszögű darabokból állt, mint a *himation* vagy *chlamys*, amelyek gyakran a férfiak által viselt *egyetlen* ruhadarabok voltak. („Greek clothing was formed out of rectangles of material... as the *himation* or the *chlamys* was often the *sole* apparel worn by men...”).

Pallium.

Du Cange¹¹ szerint a négyszögletes *pallium* olyan volt, mint a rómaiak paludamentuma. („*Pallium Quadrangulum*, (sic) cuius modi etiam fuit Romanorum paludamentum”).

Boucher¹² szerint a *pallium* a rómaiak felső ruháinak fő darabja volt. Nagy, négyyszögű vagy derékszögű gyapjúposztó, a nyak körül ráncolva-hólozva, amelyet csattal – fibulával – rögzítettek. Hasonlóképpen a nők is viselték, változatos módon ráncolva-hólozva. („*Pallium* – Pièce principale de l’amictus ou vêtement de dessus des grecs... Grand carré ou rectangle de laine, drapé et attaché autour de cou ou sur l’épaule par une broche (fibule)... les femmes le portaient également et de diverses facons”).

Thiel¹³ említi Tertullianust (160-240) De Pallio című munkáját, mely szerint a *pallium* egyszerűbb a mind bonyolultabbá váló tógánál, s mint ilyen az egyszerűbb emberek viselete lett. A keresztények kedvelt felső ruháihoz tartozott, később a hosszú tunikával együtt a Krisztus- és apostolábrázolások közé tartozott. („... das *Pallium* zu den bevorzugten Obergewändern der Christen gehörte, ist es später zusammen mit der langen Tunica für Christus- und Aposteldarstellungen verbindlich geworden”).

Mantellum.

Boucher¹⁴ azt írja róla, hogy általában hosszú felsőruha, amelyet a legrégebb antikvitástól mindkét nem viselt... Előbb négyszögletű volt (*pallium*, *chlamys*), azután félkör- és köralakú lett. („*Manteau* – l’vêtement de dessus généralement

⁸ Thiel 1982: 24.

⁹ Thiel 1982: 33.

¹⁰ Davenport 1972: 46.

¹¹ Du Cange 1888: 419.

¹² Boucher 437. Boucher 1965: 437.

¹³ Thiel 1982: 45.

¹⁴ Boucher 1965: 436.

long, porté par les deux sexes depuis la plus haute antiquité... il fut d'abord quadrangulaire (pallium, chlamyde), puis sémi-circulaire et circulaire...").

E takaró-ruhák, pokróc-palástok első európai ábrázolásai egyidősek a bibliai Ó-Testamentummal. Kr.e. 6. századiak, Szardínia sziget kultúrájának „nurage”-nak nevezett periódusából valók. E korból három, pokróc-palástot viselő bronzszobrocskát tudunk bemutatni. Az első¹⁵ (1. kép) férfit ábrázol, bal vállán egy sima, hosszában kettéhajtott pokróccal. Második képünk¹⁶ (2. kép) ugyanolyan nurage férfit ábrázol, akinek vállain az előbbi sima pokróc látható, most nem összehajtva. Következő képünk¹⁷ (3. kép) ugyancsak a nurage korból nőt ábrázol, vállain hasonló, sima pokróc-paláttal.

E takaró-ruhák derékszögű formája jellemezte a görög női antik peploszt is. A lacedemóniai nők egy egyszerűbb, hólozás nélküli változatát hordták.¹⁸ („Les Lacedémoniennes avaient primitivement porté un modèle plus simple, sans replis drapé”).

Ugyane pokróc-palást típusba tartozik az ókori kelta „sagum”, amely szintén négyszögű-derékszögű volt. Boucher¹⁹ szerint „Sagum – A’ l’origine manteau des anciens Celtes, fait d’une étoffe velue... de forme carrée ou rectangulaire...”.

Az ókori palliumra visszatérve, ennek viselete a középkorban is folytatódik. Boucher²⁰ szerint a 3. században görög püspökök viselték, az egyházi méltóság szimbóluma volt. A 6. században a pápa is viselte úgy, hogy a hólozás a bal oldalra esett. („Pallium - ... Chez les évêques grecs ou il était déjà en usage au IIIe siècle, il était un symbole de la dignité pastorale. Au VIe siècle on le voit porté par le Pape, il est transformé, passant sur les épaules pour retomber sur le côté gauche...”).

Az ugyancsak a 6. századból származó ravennai mozaikok²¹ is többször mutatják (4. kép). Ezen a képen Jézus Kajafás és bírái előtt áll. A bírák vállaikon egyszerű, sima pokróc-palástfélét viselnek. A következő mozaik²² (5. kép) Jusztiniánusz császárt, majd Teodóra császárnét (6. kép) és kíséretét mutatja. Mindkettő vállán gazdagon ráncolt, alapjában derékszögű szabású palást látható.

A 12. századból származik a Chartres-i katedrális reliefje,²³ amely a tűznél melegedő Februárt mutatja. Szegény emberként van ábrázolva, fejét és vállát pokróc-palást fedi.

¹⁵ Boucher 1965: 129., 190. kép.

¹⁶ Boucher 1965: 129., 191. kép.

¹⁷ Boucher 1965: 130., 193. kép.

¹⁸ Boucher 1965: 438.

¹⁹ Boucher 1965: 441.

²⁰ Boucher 1965: 437.

²¹ Busignani é.n.: 19. kép.

²² Boucher 1965: 151., 240. és 241. kép.

²³ Davenport 1972: 169., 475. kép

A 14. századból már magyar vonatkozású ábrázolást is közölhetünk. A Képes Krónika²⁴ (7. kép) 127. oldalán (folio 64^b) „P” iniciáléban IV. Béla király megkoronázza fiát, V. Istvánt. A fiatal király vállain szerény, sima palástot visel, míg az öreg király és a királyné vállain előkelőbb, újabb divatú, nyakban ráncolt palást van.

A magyar palást szó latin megfelelője a pallium szó. Ezt szintén a 14. századból kezdve mutatják szótáraink.²⁵ Legkorábban az 1395 körülről származó *Beszterczei Szójegyzékben*, ahol a 700. szám alatt „palium, palasth: pallium, palast” és „mantellum, palasth” áll. A hozzá hasonló, 15. század első negyedéből származó *Schlägli Magyar Szójegyzékben* az 1267. szám alatt „palium – palasth, clamis – idem, mantellum – idem” áll. *Calepinus*, *Dictionarium vndecim linguarum – tizenegy nyelvű szótárában* már az egyes szavak magyar megfelelői is fel vannak tüntetve az 1585-iki kiadásban. Itt „pallium – Palast (köntös”. – *Verantius* 1595-ben kiadott ötnyelvű szótárában „Lat. Pallium, Italice Sopra vesta. Germanice Rock, mantell, Dalmatice Plaschy. Vngarice Palasth”. – Hasonló megfeleléssel találkozhatunk *Comenius*, J. A. 17. század közepe kerül megjelent *Orbis Pictus* című munkájában, valamint *Szenczi Molnár Albert* 1604-ben megjelent latin-magyar, illetve magyar-latin szótárában is.

Lipótszentmáriáról (ma Svata Mara Szlovákiában) 1450-1460 körülről²⁶ származik az a táblakép (8. kép), amely Krisztus születését ábrázolja. E kép jobb alsó sarkában két parasztasszony látható. Mindkettőn egész alakjukat és fejüket is fedő pokróc-palást van, az egyikén szürke, a másikon vörös.

Ugyancsak a 15. századból annak a csodálatos Breviáriumnak egyik miniatúra-részletét mutathatjuk be, amelyet Grimani bíboros 1510-ben vásárolt Velencében²⁷ (9. kép). Téli parasztudvart mutat, s a miniatúra jobb oldalán egy befelé igyekvő parasztasszony látható. Fejét és vállát nyers-fehér színű, valószínűleg gyapjú, pokróc-palást fedi.

1520-ból a Notre Dame de Henessey Hóráskönyvéből²⁸ mutathatjuk be azt a rajzot, amelyen a fentebb idézett Grimani Breviáriumhoz hasonló pokróc-palástot visel egy parasztasszony (10. kép).

²⁴ Képes Krónika – *Chronicum Pictum*. Folio 64^b „p” iniciálé.

²⁵ Finály 1897: A beszterczei szószedet 700. szám: „palium, palasth: pallium, palast”; Szamota 1894: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből. Galepinus 1885: 224. „pallium – Palast // köntös”.

Verantius, *Faustus*: Venetiis 1595. „Lat. *Pallium*. Italice Sopra vesta. Germanice Rock, mantell. Dalmatice Plaschy. Vngarice Palasth”

Comenius, *Joh. Amos*, *Orbis Pictus* /17. század közepe/. LVII. Sartor, a' Szabó. Der Schneider. 123. old. /készít/ „palla/ palástokat...” *Szenczi Molnár* 1604^a. 1604^b.

²⁶ Radocsay 1963: 14. tábla

²⁷ Bloesch 1935: II. kép

²⁸ Oakes – Hamilton Hill 1970: 100., 084. kép.

Ugyancsak 1520-ból Dovallóból (ma Dovalovo, Szlovákiában) mutathatjuk be (11. kép) azt a táblaképet, amely Jézus keresztrefeszítését ábrázolja a Szent Márton és István oltárképén.²⁹ A kereszt lábánál Mária vagy egy másik szent vállán nyakban ráncolt palást látható. – 1350 körülről a Hohenfurth-i mester³⁰ szintén Jézus keresztrefeszítését ábrázolja (12. kép). Márián a fejet és vállakat fedő, sima palást látható, a derékszögű lepelre mutató szegletekkel. – Az 1560 körüli időből való az idősebb Pieter Brueghel *Gyermekjátékok*-at ábrázoló festménye³¹. Ezen (13. kép) egy kislányokból álló csoport csecsemő-keresztelést játszik. Két kislány fején és vállán gyapjú-pokrócnak látszó pokróc-palást van, amelynek egyik hosszanti oldala a kislányok homloka fölött összeráncolt – összefogott csomót képez.

Következő képünk (14. kép) ismét magyar tárgyú. A 16-17. század fordulója körülről két hajdút mutat, az egyik vállán csíkos-mintásan szövött, sima pokróc-palást van. A Bocskay István (1556–1608) letelepítette hajdúk különböző vidékekre való, olykor szegénylegény félék voltak, szellemi és anyagi kultúrájukban sok régies vonást őrizhettek meg.³²

Szegény emberek pokróc-palástféléje folyamatosan követhető a 17. században is (15. kép). 1610 a keletkezési ideje egy ír férfit, „Wilde Irishman”-t ábrázoló rajznak.³³

Él a pokróc-palást a 18. században is. Francia parasztasszony³⁴ nyakban ráncolt palást-félét visel (16. kép). A jellegzetes skót pléd³⁵ is egyezik az eddigi pokróc-palástokkal (17. kép). Ugyanebből a századból magyar adataink is vannak. Tálasi István 1760 körüli kiskun rendeletet közöl,³⁶ amely intézkedik a cigányokról is, megtiltván a cigányasszonyoknak a lepedő viselését. Ehhez kapcsolódnék egy 14-15. század fordulójáról való svájci költő szövege-költeménye, amely spanyol cigányasszonynak „ruhaként elég egy lepedő, amelyet vállán általvet, így őrzi kecskéit”³⁷ Gvadányi³⁸ 1796-ban megjelent *A falusi nótárius elmékedései, halála és testamentoma* című, néprajzi szempontból is igen gazdag könyvében – a cigányok fajtáit részletezve így ír: „A harmad renden lévő tsúf cigányok. Egy pokróc ruhájuk mind télben, mind nyárban”.

²⁹ Radocsay 1955: CCVI. 4. kép.

³⁰ Šronková 1954: Tafel X.

³¹ Lukácsy 1981: 10. kép

³² Kosáry /szerk./: 1973: 203.

³³ Oakes–Hamilton Hill 1970: 97.

³⁴ Oakes–Hamilton Hill 1970: 104.

³⁵ Hesketh 1964: 56. Ezt az adatot K. Csilléry Klárának köszönöm.

³⁶ Tálasi 1977: 63.

³⁷ Mollay 1957: 356. Ezt az adatot is K. Csilléry Klárának köszönöm.

³⁸ Gvadányi 1796

1821-ben jelent meg Jaschke magyar- és a magyarsággal szomszédos népek viseleteiről szóló albuma.³⁹ Ebben Torockóról való leány vasárnapi viseletét mutatja be (18. kép). Derékszögű, nyakban ráncolt, sötétkék palást van rajta. Ez a fejét is fedheti, s különösen a templomban a leányok beszélgettek, nevetgéltek alatta, a lelkészek nem kis bosszúságára. – Jankó János festő⁴⁰ *Jelenet a cigány-életből* című képén (19. kép) a cigányok között kis cigánylány látható, vállán fehér lepedővel. A 19. század közepéről, 1845-ből való Hölbling Miksa orvos *Baranya vármegye orvosi helyirata* című munkája,⁴¹ amelyben így ír: „De a gyermekek ruhátlansága is megrovást érdemel. Közönségesen „botos” a’ lábon, rongyos szűr vagy ködmön vagy a’ helyett *lepedő* mint kacagány a’ nyakon, ez a szegény iskolások öltözeté”. – 1855-ben készült Théodora Valerio albuma,⁴² amelynek 11. számú metszetén (20. kép) Új Szászba való cigányasszony látható. A metszet alapján jelzés: „Valerio 1855”.

Bolgár pásztorok vállon ruhaként viselt pokrócát „Pled pašterski šal, Momcilovci” (21. kép) mutatja be Vakarelski.⁴³ Vladić-Krstićnél⁴⁴ hercegovinai pásztorok vállon viselt „gunj” nevű, feltehetően gyapjú pokróc van (22. kép). Schneider⁴⁵ 19. századi „Konavljanin” – konavlei pásztor vállán úgy van összehajtván a sima pokróc-palást, mint azt a nuragei férfin, valamint a ravennai mozaik bíráin láthattuk (23. kép). Az 1961-ben megjelent lengyel atlaszban⁴⁶ csíkos mintájú szövőtt takaróféle van a nő vállán (24. kép).

1900-ból való Nyilasi Sándor⁴⁷ festő *Cigányok* című képe (25. kép), amelyen kis cigánylány vállán nyakban ráncolt, piros gyapjúpokróc van. A 20. század közepéről egy Bosznia-Hercegovinából⁴⁸ származó levelezőlapon muzulmán pásztorok láthatók (26. kép). Mindkettő vállán (az alacsonyabbik fejkendős, talán nő) gyapjúszőttesnek kinéző, két végükön rojtos pokróc-palástok vannak. A levelezőlap francia felirata szerint a Szarajevó környéki Bielašnica hegyén ilyen a pásztorok öltözete.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tiszakarádról vőfélymondókát közlő Balassa⁴⁹ *Lápok, fálvak, emberek* című könyvében, amelynek egyik része így szól: „Tél az idő, pokróc kell minden embernek, Jó ideje volt nyáron a kendernek”.

³⁹ Jaschke 1821.

⁴⁰ Jankó János festő (1833-1896).

⁴¹ Hölbling 1845.

⁴² Valerio é.n. /1855/: 11. számú metszet.

⁴³ Vakarelski 1965: XII. tábla

⁴⁴ Vladić-Krstić 1967: 55 tábla I.5. kép.

⁴⁵ Schneider 1971: Slika 31.

⁴⁶ Kmoczy-Kmoczy 1961: Tablica I.

⁴⁷ Nyilasy Sándor festő 1900: *Cigányok* című kép részlete.

⁴⁸ Levelezőlap. Bosznia-Hercegovina, muzulmán pásztorok.

⁴⁹ Balassa 1975: 165.

A gyapjú *pokróc* – pléd – napjainkban is a katonák, turisták felszereléséhez tartozik. Hátizsákjaik alján vagy tetején összegöngyöltve helyezik el. Katasztrófák, természeti és egyéb csapások idején a segítség – élelmiszerek, gyógyszerek mellett – mindig *pokrócokat*, *takarókat* is foglal magában, s ezeknek az utóbbi esetekben 'ruha' funkciójuk is van.

A *pokróc*-palást tematikájához tartozik a szintén derékszögű rendszerű *esőabrosz* kérdése is. A 20. század közepe körül, az esernyőt még nem ismerve, sok helyen a nők eső ellen egy abroszt terítettek magukra (27. kép). Ezt a képet Gönyey Sándor készítette 1930 körül a Borsod megyei Tardon. Egy boldogi középkorú asszony az 1980-as években azt mesélte nekem a Néprajzi Múzeumban, hogy az ő fiatal korában a nők vászonabroszt terítettek magukra eső ellen, míg a férfiak ugyanezre a célra a vastagabb rongypokrócot használták. A baranyai Árpád és Gyód német községekben Manherz – Boross⁵⁰ szerint korábbi gyűjtők megfigyelték, hogy a férfiak egy derékszögű, vastag pamutból készült leplet (Baumwollumschlachtuch) terítettek magukra a hideg ellen. A Somogy megyei Lakócsán az 1970-1980-as években színes-csíkosan szövött pamutleplet viseltek a nők eső ellen (28. kép). A képet Szuhay Péter készítette⁵¹ és közlésének engedélyét is neki köszönöm.

E kender-, len- vagy pamut *esőabroszokról* meg kell állapítani, hogy eső ellen igen rövid ideig és nem is nagyon jó védelmet nyújtottak. Feltételezzük, hogy a távolabbi múltban eső ellen a fenti anyagoknál vastagabb, és a nedvességnek jobban ellenálló matériákból készíthették. Ezt az elképzelésünket alátámasztotta az a tény, hogy a magyar „*esőabrosz*” szó német megfelelője, a német „Regentuch”-ban a német „Tuch” szó kifejezetten 'gyapjúszőttes' jelentésű. És valóban, a délmagyarországi Mezőberényben⁵² a múlt század elején durva gyapjúszőttesből készült *esőabroszt* viseltek. A Néprajzi Múzeum gyapjúabroszai között egy – a Bács megyei Hercegszántóról való (68.83.10. leltári számú) - gyapjúabrosz leírókartonján kifejezetten az „*esőabrosz*” megjelölés szerepel. – N. Fülöp Katalintól kaptam és köszönöm azt az érdekes adatot, hogy amikor ő a 20. század ötvenes éveiben a Baranya megyei Püspökbogádon gyűjtött, egyik napon háziaszszonyával és más asszonyokkal együtt a pécsi vásárra készülődtek. Az esernyőt még nem ismerték, nem alkalmazták és *eső ellen* egy boltban vásárolt, szürkésfekete *gyapjúleplet* vittek magukkal, a hónuk alatt összehajtogatva.

Az eddigiekből látható volt, hogy a derékszögű *takaró-ruhák*, *pokróc-palástok* élete, különböző elnevezések alatt, a szövött ruházat kezdeteitől fogva napjainkig nyúlik, s plédjeink-takaróink, ágy- és asztalneműink a mai napig őrzik ezt a derékszögű rendszert.

⁵⁰ Manherz–Boross 2000: 31.

⁵¹ Szuhay 1970-1980-as évek

⁵² Tábori 1973.

Elnevezéseik a nevüket adó korszakokkal együtt elmúltak, egyedül a mai napig élő *pallium*nál jelentéseltolódás is megfigyelhető. Eredeti derékszögű formája a 8. században a mellen hordott V alakú pánttá változott, amely a 10. században elől és hátul két pántban végződő körré formálódott. (Boucher, 437: „*Pallium*... au VIIIe s. il n'est plus qu'une bande formant un V sur la poitrine... Az „Xe s., le V est devenu un cercle terminé par deux bandes verticales devant et derrière”. Boucher a következő, 438. lapon így folytatja: „...la forme circulaire retournant à la tradition antique soit demeurée Insigne de l'église romaine”). A kerek forma az antik tradícióhoz tért vissza, s ma is a konzervatív római katolikus Egyház jelképe maradt.

IRODALOM

BALASSA Iván

1975 *Lápok, falvak, emberek*. Budapest

BLOESCH, Hans

1935 *Arbeit und Feste im Reigen des Jahres*. Grimani Breviárium (Parasztudvar télen). Bern

BOUCHER, Francois

1965 *Histoire du costume*. Paris

BUSIGNIANI, Alberto

é.n. *I. mosaici ravennati*. Forma e colore i grandi cicli del' arte. Sadea Sansoni editori. h.n.

CHERBLANC, Émile

1937 *Le Kaunakës*. Les Éditions d'Art et d'Histoire. Paris

DAVENPORT, Millia

1972 *The Book of Costume* (X.kiad.) New York

DU CANGE

1888 *Glossarium Mediae et Infime Latinitatis*. Carlo du Fesne Domine du Cange. Tomus Sextum. Q-R.

FINÁLY Henrik

1897 *A beszterczei szószedet*. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. XVI. Budapest

GECSE Gusztáv

1981 *Bibliai történetek*. Budapest

HESKETH, Christian

1964 *Kilts and Tartans*. Paris

HÖLBLING Miksa

1845 *Baranya megye orvosi helyirata*. Pécs

HUGHES, Gerald – TRAVIS, Stephen

1989 *A Biblia világa*. Budapest

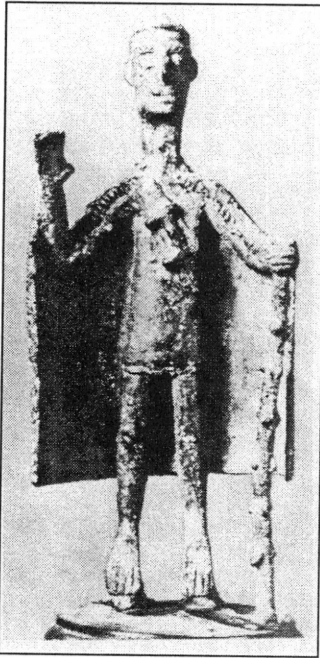
JASCHKE, Franz

1821 *National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slawonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukovina*. Wien

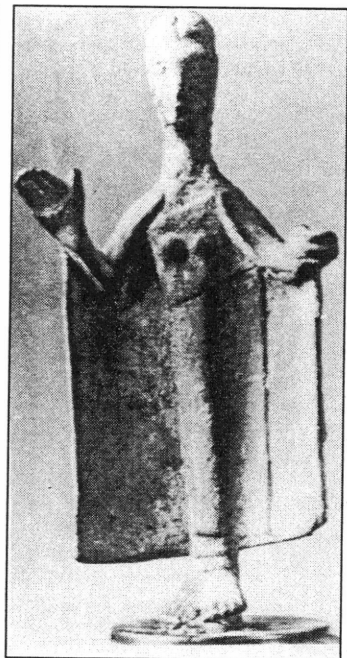
- KAMOCY, Janusz i Maria
1961 *Strój swietokrzyskie XIX. wieku*. Atlas Polski
- KÁROLY Gáspár
1590 *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyarra fordította ~
- KÉPES Krónika – Chronicon Pictum
14. század. Facsimile 1964. Budapest
- KOSÁRY Domokos (szerk.)
1973 *Magyarország története képekben*. 2. kiadás Budapest
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet 1820-1867*. Budapest
- KYBALOVÁ, Ludmila - HERBENOVÁ, Olga – LAMAROVÁ, Milena
1974. *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. Budapest
- LUKÁCSY András
1981 *Gyermekjátékok*. Budapest
- MANHERZ, Karl – BOROSS, Marietta
2000 *Volkstrachten der Ungarndeutschen*. Budapest
- MOLLAY Károly
1957 XIV. századi német vélemény a magyar parasztokról és nemes emberekről. *Ethnographia* LXVIII. 356-357.
- OAKES, Alma – HAMILTON HILL, Margot
1970 *Rural Costume*. London - New York
- RADOCSAY Dénes
1955 *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest
1963 *Gotische Tafelmalerei in Ungarn*. Budapest
- SCHNEIDER, Marijana
1971 *Narodne Nošnje u Slikarstvu i Grafici XIX. Stoljeća*. Zagreb
- ŠRONKOVÁ, Olga
1954 *Die Mode der gotischen Frau*. Prag
- SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula
1902-1906 *Magyar Oklevél-szótár*. Budapest
- SZENCZI Molnár, Alberto
1604a *Dictionarium Latinovngaricum*. Noribergal
1604b *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Noribergal
- TÁBORI György
1973 *Békés megye néprajza*. I. *Szöttesek*. Békéscsaba
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Budapest
- THIEL, Erika
1982 *Geschichte des Kostüms*. Berlin
- VAKARELSKI, Christo
1965 *Etnografia Bulgaria*. Wroclaw
- VALERIO, Theodore
é.n. (1885) *Costumes de la Hongrie et des Provinces Danubiennes*. Paris
- VLADIĆ-Krstić, Bratislava
1967 *Hercegovacki prokrivaci „guriji”*. Sarajevo

1. Nuragei, 6. századi szardíniai kultúrából való férfi szobrocska (Boucher 1965: 129.) Vállán hosszában kettéhajtott pokróc-palást.

2. Nuragei kultúrából való férfi szobrocska, vállán sima pokróc-palást (Boucher 1965: 129./

3. Nuragei kultúrából való női szobrocska, vállán sima pokróc-palást. (Boucher 1965: 130.)

4. Jézus Kajafás és a bírák előtt. A bírakon sima, egyszerű pokróc-palást van. (Busigniani, é.n. I. mosaici ravennati/.

5. Ravennai mozaik, Kr.u. 6. század. Justinianus császár és kísérete. (Boucher 1965: 240. kép, mozaik a St. Vitale templomból).

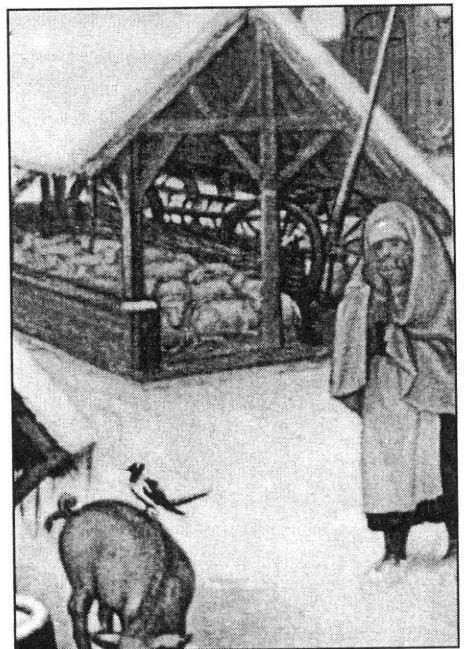
6. Ravennai mozaik, Kr.u. 6. század. Theodora császárné és kísérete. (Boucher 1965: 241. kép-/ mozaik a St. Vitale templomból).

7. Képes Krónika – Chronicon Pictum. Folio 64^b „P” iniciálé.

8. Liptószentmária P.N. mester Jézus születése című, 1450-1460 képeinek részlete. (Radocsay 1963: Tafel 14.)

9. Grimani Breviárium, 15. század. Parasztudvar télen. Február.

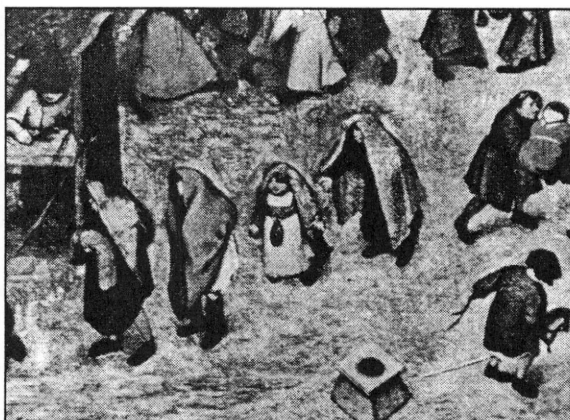
10. Heures de Notre Dame de Hennessey.
(Oakes – Hamilton Hill 1970: 100., 184. kép.)

11. Keresztrefeszítés. Részlet a Dovalló - Dovaló
Szent Márton és Szent István vértanú oltár-
képről, 1520. (Radocsay 1955: CCVI. 4. kép.)

12. Keresztrefeszítés. Részlet a Hohen-
furth-i Mester oltárképéből. (Šronková
1954: Tafel X.)

13. Id. Pieter Brueghel Gyermekjátékok című képének
részlete. Keresztelői menet. (Lukácsy 1981: 10. kép.)

14. Hajdúk a 16-17. század fordulójáról. (Kosáry [szerk] 1973: 203, 5. kép.)

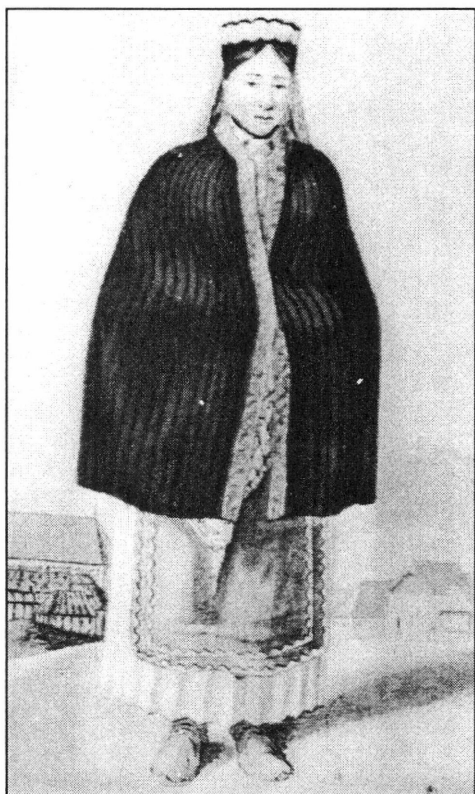
15. Vad ír 1610-ben „Wilde Irishmen”. (Oakes – Hamilton Hill 1970: 97., 178. rajz.)

16. 18. századi Angoulême-i parasztasszony. (Oakes-Hamilton Hill 1970: 104., 192. rajz.)

17. Skót herceg ruhájához „skót” pléd tartozik, 1745 körül. (Heskeht 1964: 56., XIII. kép.)

18. Torockói fiatal leány vasárnapi öltözetben. Jaschke 1821. (Közli Kresz 1956: 28. tábla.)

19. Jankó János festő (1833-1896/ „Jelenet a cigányéletből” című képének részlete. A debreceni Déri Múzeum szíveségéből.

20. Valério 1855: 11. számú metszete. „Femme tzigane d'Uj.Szász”

21. Bolgár pásztoron vállra vetett pokróc. (Vakarelski 1965: XII. táblának 4 rajza)

22. Pokróc hercegovinai pásztor vállán.
(Vladió-Kratió 1967: 55. Tábla I. 5. kép.)

23. „Konavljanin”. (Schneider 1971: Slika 31.)

24. Múlt század végi lengyel nő vállán csikosan szövött, valószínűleg gyapjú pokróc.
(Kamocý-Kamocý 1961: Tablica I.)

25. Nyilasy Sándor festő Cigányok című képének részlete. Kis cigánylány vállán nyakban ráncolt, piros pokróc.

26. Muzulmán pásztorok a 20. század közepén.
Bielasnoca hegység Szarajevó környékén.
(Levelőzlap.)

27. Tardi (Borsod m.) esőabrosz 1930 körül.
(Gönyey Sándor felvétele.)

28. Lakócsai (Somogy m.) esőabrosz 1970-1980 körül. Szuhay Péter felvétele

Alice Gáborján

THE BLANKET-CLOAK

This essay deals with textiles that reach back to the beginnings of woven items of clothing for human dress, to the Neolithic age around 3000–2000 BC. These arche-textiles were square and their shape was determined by the fact that in weaving the warp and weft threads crossed each other at right angles. Right from the start their use served a dual purpose and in cases can still do so today: they could be *blankets*, but at the same time also *items of clothing*. This *dual function* has accompanied them over the course of history, through different artistic and costume styles, and is still found today.

The earliest texts referring to this dual function can be found in the Old Testament: in the books of Exodus, Numbers, and Deuteronomy, in the minor prophet Micah, in the book of Job, and then in the New Testament, in the gospel of Matthew.

The names used for these blanket-clothes were: *himation* in Greek, the Greek women's *peplos*, the Roman-Latin *pallium* and *mantellum* and the Celtic *sagum*. Portrayals are known from as early as the 6th century BC nuraghe culture. Hungarian portrayals and texts are also known from the 14th century.

One variant of these square textiles is the blanket-like rain cloth made first of wool and later of close-woven linen, and used as protection against the rain.

This square form determined by weaving is still found in our blankets, bedlinen and tablecloths.

Adalékok Trencsén megye vásáraihoz és a Trencsén megyei lakosság 18. század végi vásározási szokásaihoz

Trencsén megye a történeti Magyarország földrajzilag egyik legzártabb táj- és közigazgatási egysége volt. A Beszkidek, a Machnács, a Facskó, a Nachlate, a Kicsera, a Biada, a Vincov, a Magura, a Sztocha, a Roszudec, a Pupor és a Bukovie gerincvonulatai több-kevesebb pontossággal képezték a megye határait. Az említett hegyek délkeletre, délnyugatra, nyugatra és délre lejtő kapaszkodói, lankái, dombos hátságai alkották azt a magaslati völgyet vagy hátságot, amelynek majdnem mértani közepén – keletről érkező, majd egy erős, majdnem hajtúkanyar után – előbb enyhén délnyugatnak, majd délnek tartva, sebes vágtával végigrohant a Vág, felfűzve két partjára a megye majdnem minden számottevő települését. Ezt a gyöngyfűzért egészítette ki a Beszkidekből érkező Kisuca, amely Zsolnánál szakadt a Vágba. A Kisuca és a Vág gyűjtötték fel a hegyekben eredő sok-sok keletre és nyugatra folyó patakocskát, ér és forrás vizét is.

Az általunk vizsgált időben mindkét folyó – a Vág is, a Kisuca is – fát, faárut, sót, gabonát, háziipari termékeket, egyéb árut hordozott a hátán. Tulajdonképpen ez a két folyó alkotta Trencsén megye fő közlekedési ütőerét, amellet, hogy energiáit fölösen használták mindkettőnek malmok, fűrészek, kallók hajtására is.

A trencsényi zárt fennsíkról a megye lakóinak nyugatra, északra és északnyugatra, a Jablonkai-hágón át Morvaországba és Sziléziába volt kijárásuk, a Vág mentén Turóc megyébe keletre, s délen, ugyancsak a Vág mentén, Nyitra vármegyébe, s azon keresztül a Magyar Királyság többi vármegyéjébe. Mintha a természet képezett volna saját jószántából egy hatalmas várat két nagyobb és néhány apróbb kapuval a világra, hogy védje a bentlakókat hadaktól, a világ és a természet vad erőitől, egyéb zavaró körülményeitől.

Ez a zárt természeti adottság volt az oka annak is, hogy Trencsén megye közigazgatási határai nem sűrűn változtak. Nyugati és északi határa országhatár is volt. Morvaországot és Sziléziát választotta el a Magyar Királyságtól. Keletről Árva és Turóc megye határolta, délkeletről és délről Nyitra megye. Ez utóbbinak a javára a 19. század első harmadában Trencsénnek le kellett mondania Vágújhelyről és környékéről. Ezt a területi változást kivéve, a megye természetes határai azonban ellenálltak a főispánok, földbirtokosok, diéták szeszélyeinek, s őrizték a változtathatatlanságot. A Trencsényi hátságot körbeölelő hegygerincek

védtek, edzették és egészségesítették a törvényhatóság lakóit.¹ Meg is szaporította ez a védelem a lakosságot. Tatár, török nem kedvelte ezt a tájat. Thököly és Rákóczi hadai meg-meglátogatták ugyan, de hosszan nem időztek itt, mert a megyének se bora, se búzája nem volt annyi, hogy hadakat hosszabb maradásra bírjon.

Alighanem az elmondottaknak volt köszönhető, hogy ez a 4620 km² nagyságú, hegyekkel bőven tarkított vármegye az 1787-es népszámlálási adatok szerint 217.028 embert táplált, négyzetkilométerenként 46,9 lakost, akkor amikor az ország egészének a négyzetkilométerre számított népsűrűsége csak 29,4 volt. Csak Nyitra megyében éltek sűrűbben. Ott 1 km²-re 50,3 lakos jutott, mindenütt máshol az országban kevesebb. Később majd ez az arány a polgárosodás hatására – és az urbanizáció következtében – jelentősen megváltozott, de a 18. század utolsó harmadában ez a demográfiai átrendeződés még nem érzékelhető.

A II. József korabeli népszámláláskor Trencsén megyében 1 szabad királyi városban, 19 mezővárosban, 397 faluban és 6 prédiumon, 34.943 házban, 39. 814 családban 217.028 lakos élt, akik közül 42.135 volt a házas férfiak száma.² Az említett számsorok sejtetni engedik, hogy itt-ott még a nagycsaládi együttélés keretei sem bomlottak fel.

A népesség között a népszámláló biztosok találtak 204 papot, 2995 nemes férfit, 53 tisztviselőt, 2140 magát polgárnak valló családfőt, 13.877 parasztot és 22.911 zsellért. A most itt megemlítették mellett élt a vármegyében 1338 zsidó is, akiknek a száma éppen ekkoriban kezdett rohamosan gyarapodni.³

Trencsén megye már ekkor túlnépesedett volt. Ez a zárt, hegyes régió alig-alig tudott az 1787-ben megszámláltnál több lakost eltartani, bár a lakosság – a nagyarányú migráció mellett is – tovább szaporodott az úrbérrendezést és népszámlálást követő évtizedekben. A népesség viszonylag magas száma és további szaporodása olyan jellemzőket, gazdasági, társadalmi mentalitást alakított ki – már az általunk vizsgált korszakra –, amelyre érdemes a történészeknek és néprajzosoknak is odafigyelni. Egyrészt a népesség gyarapodása, másrészt a modernizáció hiánya, harmadrészt a természeti viszonyok megélhetést nehezítő jellemzői, a mezőgazdaság alacsony termelékenységű szintje szegénységre kárhoztatta, ugyanakkor hallatlan szorgalomra és találékonyságra kényszerítette Trencsén megye lakóit. Mielőtt erről bővebben szólnánk, érdemes egy pillantást vetni arra, miként alakult ennek a 4620 km²-nyi területnek, a benne foglaltatott 1 szabad királyi városnak, 19 oppidumnak, 397 falunak és 6 prédiumnak a lakosság száma a magyarországi polgári forradalomig.

¹ Magda 1819: 197-204; Fényes 1847. II: 135-143; Fekete Nagy 1941. IV: 3-62; Rebro 1959: vonatkozó fejezetei

² Danyi – Dávid 1960: 208.

³ Danyi – Dávid 1960: 198-208; lásd még Nagy 1828.

Trencsén megye népessége 1787-1847 között⁴

Év	Házak száma	Családok száma	Lakosság száma	Mezőváros	Falu	Pusztá
1787	34 943	39 814	217 028	19	397	6
1805			245 674	19	387	11
1828	34 993		281 555	19	411	47
1847			280 324	19	400	23

A települések számának változása, a lakott puszták és diverticulumok gyarapodása, a népesség számának hatvanezer körüli növekedése – változatlan természeti és technikai feltételek mellett – csak az emberi szorgalom fokozásával és a szegényedés vállalásával volt lehetséges. A természet kínálta minden lehetőséget meg kellett ragadni ahhoz, hogy a lakosság megélhetése biztosítható legyen. A termelés és zsákmányolás, a legeltetés és a gyűjtögetés, az erdőélés és a háziipari tevékenység legváltozatosabb formáit kellett megtanulniuk a zord vidékű trencsénieknek, és a megszerzett, házilag elkészített javakkal rendszeresen vásárolni kellett, útra kellett indulni, vásárról-vásárra járni, s messze vidékeken munkát vállalni fiatal kortól annak, aki önmagát, családját el akarta tartani.

Tanulmányunk a megye vásáraitól és a trencsényi lakosság vásárolási szokásairól szolgáltat adalékokat, de ahhoz, hogy megértsük azt a nyüzsgést, szorgalmat és a vándorlásnak azt a kényszerét, ami jellemezte a Trencsén megyei lakosokat, néhány adattal jellemeznünk kell azokat a természeti viszonyokat, amelyek a vasút és a gőzgép megjelenéséig a természethez való szoros alkalmazkodásra és a tájjal való szimbiózisra kényszerítették a megye népességét. Ezúttal nem a természet- és történeti földrajz tudományos eredményeire építünk, mert az írni-olvasni is alig tudó jobbágylakosság inkább élt a hagyomány útján átöröklődő és a hétköznapi praktikum kikényszerítette adottságokkal és lehetőségekkel, semmint a tudományos eredményekkel.

Megítélésünk szerint a 19. századi modernizációt megelőzően egy-egy régió embereinek a létezése szempontjából legalább annyira fontos volt az általuk meglakott, tapasztalati úton megismert mikroregionális tájbeli jellemzők felhasználása, kisajátítása, mint a tudományos kutatás eredményeinek felhasználása. Jól tudta ezt a korabeli közigazgatási apparátus is, ezért faggatták az úrbérrendező biztosok olyan serényen a jobbágyokat, zselléreket a falvak határában és a környéken fellelhető tájbeli jellemzőkről, az erdők, a legelők, a nádasok, a halászó és csikászó vizek világáról, a munkaalkalmakról, fuvarozási lehetőségekről, vásárolási szokásaikról.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával Trencsén megyében is megvallattak minden úrbéres közösséget. A központilag megszerkesztett 9 kérdés, és a

⁴Danyi – Dávid 1960; Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II.

negyedik kérdésnek a falvak haszonvételeire és káira vonatkozó alkérdései – amennyiben komolyan megválaszolták az úrbéres communitások tagjai – majdnem teljes képet rajzolnak a lakosság életmódjáról, gazdálkodásáról, megélhetésének forrásairól, de azokról a nem szokványos paraszti tevékenységekről is, amelyek a szántóföldi növénytermesztés és az ahhoz szorosan kapcsolódó állattartás mellett jövedelmet hoztak a paraszti és a kisnemesi családoknak. Különösen oda kell figyelni ezekre a szántóföldön kívüli haszonvételi lehetőségekre olyan térségben, mint Trencsén megye, ahol a természetföldrajzi viszonyok nem mindig kedveztek a hagyományos paraszti gazdálkodásnak. Mi ezáltal ezeknek a vallomásoknak a nyomán kíséreljük meg felvázolni azokat a jellemzőket, amelyek Trencsén megye lakóinak az életét meghatározták.⁵

Trencsén megye szántható földjeinek a talaja nem volt rossz minőségű, de a túlnépesedett vármegye jobbágyháztartásai nem rendelkeztek kellő mennyiségű szántófölddel, s a hegyek között gyakorta meg kellett elégedni az elvetett mag kétháromszoros hozamával.⁶ A mostoha időjárás viszonyok miatt északon és a magasabban fekvő aprócska völgyekben csak a hajdina, a pohánka, a zab termett meg.⁷ A Vág völgyében általános volt az árpa és rozs termesztése, s mindkét kalászos terméséből a szeszfőzés.

A falvak sora kapott az idők folyamán földesurától egész évre szóló pálinkafőzési és árusítási engedélyt, és a 18. századra megszorodtak a szeszfőzők is. Trencsén volt az a megye, ahol leghamarabb elterjedt a krumpli termelése, s ez az egyik fő tápláléka lett a megye lakosságának.⁸ Búzát azonban csak Trencsén és Beckó környékén vetettek a jobbágyok. Trencsén és Beckó lakossága bő áldásban részesül – állította Magda Pál, s „ahol a kevéske térséget szántás-vetésre használják, nem marad jutalom nélkül a munkás fáradtsága”, de „nagyobb része a lakosoknak kéntelenítettik a gabonába való fogyatkozást a kézi szorgalomtosságnak más nemeivel kipótolni.”⁹ Hasonlóan vélekedett Fényes Elek is, aki mindenekelőtt a gyümölcsös kertek bőségét, a kerti vetemények sokaságát dicsérte, miközben egyes vidékek szegénységét jellemezve azt állította, hogy különösen az északabbra lévő falvak népességének a tápláléka kenyér helyett a krumpli, a káposzta és tej.¹⁰

⁵ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyaga a Helytartótanácsi Levéltár Urbarialia fondjában található, a törvényhatóságok betűrendjében, s azon belül az egyes megyék anyaga községsoros ábécérendben. Ma már az anyag csak mikrofilmen tanulmányozható. Mi magunk e mikrofilmekről készült másolatokat használtuk. Trencsén megyében az úrbérrendezés 395 településre terjedt ki, melyek közül 393-nak maradt meg az anyaga. Rebro csak 392 település anyagát említi Trencsénből (Rebro 1959: 161-164.). Ezt követően, amennyiben forrásunk az említett úrbérrendezés anyaga, arra külön nem hivatkozunk.

⁶ Magda 1819; Fényes 1847. II; Rebro 1959: 139-166.

⁷ Fényes 1847. II.

⁸ Lásd Turzovka lakóinak vallomását.

⁹ Magda 1819: 199.

¹⁰ Fényes 1847. II: 137-138.

Gyümölcsökertje valóban sok volt Trencsén megye lakóinak. Alig akadt olyan trencsényi falu, ahol ne említették volna, hogy szilvásaik vannak. Sok település lakói büszkélkedtek alma-, körte-, diófával is. Máshol a mogyorót emlegették. Egyeseknek csak a háznál, másoknak a mezőben is volt gyümölcsfájuk. Klucsó lakóinak például „a házak körüli kertekben szilvások vannak és más gyümölcsök, a határban pedig körtések.” Alsó- és Felsőlieszkó, Liza, Liszica, Csuklász, Missen, Alsómostenec, Nemeslieszkó, Nemesmitic, Orlove, Petrovic, Pocsarova, Podhragy, Psumovic, Szetyechov, Szlopna lakói és mások vallották szerényen, hogy „ha a Jó Isten termést ad”, szépen pénzelnek az almából, körtéből, dióból, s hogy főzik a lekvárt a szilvából vagy éppen aszalják azt, és hordják messzi vidékekre árulni. Beckó és Hoscsena lakóinak „jó mogyorósaik vannak, melynek terméséből hasznuk van, úgy a mogyoró abroncsokat is jó haszonnal” adják el.¹¹ Szőlőskertjük van többek között Lieszkó, Melcsics, Vieszka, Révfallu, Vágújhely lakóinak, ahol a helybeliek és távolabbi vidékek lakói is kaptak pénzes munkát.

Az időjárás mostohasága, a hegyi falvak szűk, nyomásokra sem osztható mezeje, az erdők és erdei legelők viszonylagos bősége, a vadon termő és ültetett gyümölcsösök sokasága önmagában sem volt elég a lakosság megélhetésének biztosításához. Ezért fábrikákra, mestermívekben való jártasságra, háziipari tevékenységre, kereskedelemre, kupeckedésre, messze vidéken vállalt munkára kellett vetemedniük a trencsényi lakosoknak, hogy életük eltengetése mellett adójukra és egyéb kiadásaikra megszerezzék a szükséges pénzt. A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor kivett parasztvallomásokból sokszínű, a megélhetés okán roppantul gazdag tevékenységű élet tárul elénk, melyről korántsem mondhatjuk el, hogy tipikusan a szántóvető foglalkozású paraszti munka dominanciája jellemezte volna Trencsén megye lakosságát. Zlatócon át, Alsószucsán keresztül Hrabovkáig hallgathatjuk a korabeli lakosokat, akik egybehangzóan vallják, hogy „gabonát nem adunk el, mert abból nekünk, magunknak is kevés terem, így apróbb dolgokat, baromfit, tojást stb... adunk el” adóink és egyéb szolgáltatásaink teljesítése okán. A saját határ hasznosítása mellett: szántás-vetés, legeltetés, erdőelés, zsákmányolás, gyűjtögetés mellett dominanciát élvezett Trencsén megye lakói körében a háziipar és a Vágon való munkálkodás.

A Vág nemcsak a legnagyobb folyója, legfontosabb kereskedelmi útvonala is volt a megyének, lefelé úsztatva a megye termékeit, kincseit, a lakosság szorgalmának eredményeit: faárut, rönkfát, gyümölcsöt, háziipari készítményt, agyagedényt, bőrárut; felfelé vontatva a sót, gabonát, mindent-mindent szállítottak rajta, s alig akadt Trencsén megyei település, amelynek lakói meg ne említették volna közelségét, távolságát, hasznát avagy kárát. Életében alighanem minden trencsényi

¹¹ Trencsén megyében nemcsak természetes tenyészetű, erdőszerű gyümölcsösök voltak, hanem szakszerűen kezelt és nagy szorgalommal telepített oltványosok is. Több falu lakói büszkélkedtek azzal, hogy a mezőkön ültetett almásaik, körtéseik vannak, s oltványokat rendre készítenek és telepítenek.

embernek volt valamiképpen köze a Vághoz. Vagy evezőre szegődött, vagy kereskedett rajta, vagy termelt és vásárolt gabonáját őrlötte a rajta forgó vízmalmokban, vagy kallózott, csapózott az ott forgó malmokban.

Savcsina lakói szerint „a Vágon evezősködnek, kereskednek, főleg fenyőfával esik jó kereskedés”. Kissztankóc úrbéresei szinte sajnálkoznak, hogy nem élhetnek a Vág hasznával: „Ha értenénk hozzá, a Vágon az Alföldre járhatnánk”. Révfaluban „egyesek kereskednek, mások evezésre szegődnek” a Vágon. Csütörtökön a Vágban áztatják a kendert, az alsókocskóciak „onnan a fát bármikor, bármennyit olcsón és könnyedén beszerezhetik”, a nősziciaknak „alkalmuk van tutajokat vásárolni, s a tutajokon gyümölcszel kereskedni”. A klucsóiak szerint falujukhoz „közel folyik a Vág folyó, ahol kereskedést lehet folytatni, elszegődni evezésre, aki ért hozzá, s fenyőfát könnyen el lehet adni”. Ne soroljuk tovább az egybehangzó dicséreteket, vagy sajnálkozásokat, mert ilyenek is elhangzottak, főleg akiktől távolra esett a Vág, avagy a rossz utak miatt nem élhettek hasznával.

A hajózás, kereskedés, favásárlás mellett a Vág nagy haszna volt, hogy a búzát, a rozst, tehát a kenyérnek valót majdnem minden falu lakói a Vág forgatta malmokban őrlötte, vagy a Kisucán, esetleg a Vágba ömlő patakokon. Mintha nem is ismerték volna a szárazmalmot, szélmalmost, ilyenekről Trencsén megyében sehol nem tettek említést a lakosok. Az őrlő malmok mellett legfontosabbak a fűrészmalmostok voltak. Ilyet is sokat hajtott a Vág vize. Horenic lakói vallották: „Két urasági malom van, mindkettő mellett fűrész” is. A dohnányiaknak maguknak volt határukban egy fűrészük. A vizokaiak is büszkélkedtek: „Van fűrészünk, deszkafűrészelésre”. Schavnik, Kisudicsa, Hvoznica lakói hasznára is volt fűrész, ahova „fát adnak felválni deszkának”. Veszka és Bezdedó, Precsin és más falvak lakói is megemlítik, mint fontos haszonvételi forrásukat a Vágon lévő urasági vagy saját fűrészmalmaikat. Részben a Vágon lévő fűrészmalmostokkal, a folyón vásárolt fával, a Kisucán és a Vágon úsztatható tutajokkal kapcsolják össze fafaragó tevékenységüket Dobrasov, Timoróc, Sztaskov, Upohlav, Felső- és Alsókocskóc lakói, akik közül „egyesek karót, cölöpöket s egyebet készítenek”, másoknak „edényekre való fájuk van”, s néhol a „jobb gazdák faedényekkel kereskednek”, megint mások „szerszámoknak való fát” vesznek, és azt dolgozzák fel. Kisbicsében a lakosok „bodnárok, kádárok, mindenféle faárut készítenek”. Beszterce-Podhragyon is sok iparos, főleg fafaragó ember él, „így bodnárok, kádárok”, akik a Vágon vásárolják a fát, és „az abból készített edényeket a Vág mentén, lejjebb eladják”. A Kisbicsén élő bodnárok, kádárok is „mindenféle faárut készítenek, melyet a Vág mentén adnak el”. Szrnye lakói egyéb haszonvételük mellett „talicskát is készítenek”, amelyekhez a „bükkfát 1 forintért vagy többért veszik”.

A Vágon való fuvaroskodás, kereskedés, faúsztatás, favásárlás és az ezzel is összefüggő fűrészmalmostok, fafaragás, szerszám-, edény- és talicska készítés mellett külön haszna volt a lakosoknak, főleg a juhtartó gazdáknak a Kisucán és a Vágon található posztókallókból, ványolókból és posztóhengerlők biztosította munkákból,

illetve az így gyártott háziipari készítményekből. Zariecs, Veszka és Bezdedó, Pruzsina, Viszoka, Broniscse, Puchó, Bán és Puchó-hostat lakói vallották egybehangzóan, hogy a falunak, mezővárosnak, a földesúrnak kallója, ványolója, posztóhengerlője, oláh-kallója van a folyón, ahol gyapjút dolgoznak fel maguk és mások számára, eladásra. A Kisucán, a Vágon való leúsztatásra takács-míveket, posztót készítenek. Puchó mezőváros lakói egyenesen „posztó és takács fábrikáknak” nevezték a mesterségüket segítő vízi alkalmatosságokat.

Önmagukban azonban sem a szántóföldek, sem a gyümölcsösök, sem a juhot, szarvasmarhát tartó legelők, sem a Vág, sem a Kisuca és az azokon megépült malmok, fűrészek, kallók, ványolók, sem a vízi kereskedelem, gyér halászat, tutajozás, kupeckedés nem adott annyi hasznot, hogy a lakosságot maradéktalanul eltartsa. Ezért minden lehetséges természeti forrást ki kellett használnia a trencsénieknek. Így a szén- és mészégetést is.

Tuchinában „egy kovács ... saját ipara szükségére égetett” szenet, de Szeleceen „mindenki foglalkozik mészégetéssel”. Nagyszlatina lakói azt vallották, hogy a környékbeli kismenesség égeti a meszet és a szenet. Kisszlatinán viszont az úrbéres lakosok is égették és eladták „Bán mezővárosában, vagy a környékbeli kismenességnek”. Szvedernik lakói „szenet égetnek, de a fát veszik ehhez”. Frivaldban egyesek meszet égetnek, s „kemencénként egy-egy tallért” fizetnek a földesúrnak. Lutov lakóinak is lenne köve, fája, de sem meszet, sem szenet nem égetnek, mert „azt a Bánba való emberek, s a környező kismenessék végzik ezen a vidéken”. Ksinna lakói nem értenek a mészégetéshez, pedig kövük, fájuk is van. A szénégetés módját tudják, de most „nem cselekszik”. Meszet égetnek még Timorác, Podluzsán lakói, mint ahogyan Sztránszke úrbéresei is. Ez utóbbiak „az uraság engedélyével, ... s egy kemence mész után egy tallért, ... egy boksa szén után egy forintot” fizetnek a földesúrnak. Trebichova lakói a környékbeli kismenesseknek és iparosoknak égetik a meszet és szenet, Zayugróc lakói ugyancsak. Kraszna úrbéresei és iparosai viszont a kismenessektől vásárolják mind a szenet, mind a meszet. Zadubnye lakói hamut égetnek, mint ahogyan Vágújfalu úrbéresei is. Brezolup zsellérei pedig „kátrányt égetnek, amihez a fát vásárolják”. Néhány település lakói fűz vessző eladásából, vagy annak feldolgozásával jutottak jövedelemhez. Kislitcse lakói a „fűz vesszőt kékben adták el”, Beszterce-Podhrágy lakói azonban kosárfonással kerestek pénzt. Az orloviak – ahogy vallották – „mindannyian minden évben pénzt kereshetnek kosárfonással, – s keresnek is”.

Mindezeknél azonban jobban pénzelt a sör- és pálinkafőzés. Sörfőző a falvakban ritkán akadt, de volt minden mezővárosban. Magyarországon a leghíresebb és a legjobb sör a trencsényi főzdeknél készült. Dobrasovban borókapálinkát főztek, a többi faluban többnyire rozsból párolták a szeszt. A zsolnai pálinkafőző üstök szolgálták Sztaskov, Sztranyani, Ugróczávada, Závodje, Dobrasov, Felsőozor, Zayugróc, Zariecs, Zborov, Mesztecsko, Nemespodracs és több más község lakóinak, akik földesúri engedelemmel főzték és korcsmárolták többnyire egész évben a pálinkát, hol saját településükön, ha ország útjában laktak, s a járókelők-

nek, utazóknak, piacozóknak, fuvarozóknak mérték, hol pedig más községekben, mezővárosokban mérhették. Nemespodracs lakói palackozva Nagyszombatba is szállítottak pálinkát. Mesztecsko lakói vallottak erről legrészletesebben, akik „szabadon főzhetnek pálinkát, de itt ugyanilyen szabadon nem árusíthatják, hanem a környéken adják el. Mindenki tarthat egy mézszárszékét is, s a húst szabadon eladhatják”.

A pálinkafőzést, árusítást és egyéb eddig felsorolt tevékenységet kiegészítette a seprűkészítés. Kalnic lakói közül „néhányan seprűt készítenek eladásra”. Nagyjeszenicában „fűzfát ültetnek”, s annak vesszőjét hasznosítják. Orlove lakói kosárfonással kerestek pénzt.

Varin és Bicse lakói rendelkeztek „edények, ... fazekas áruk készítésére való földdel”, s így cserépedényeket készíthettek, s azzal kereskedtek. Mások komlótermeltek, és azt értékesítették a sörfőzdékben. Szvedernik, Alsó- és Felsőlieszkó, Pastyinazávada lakói vallanak erről a haszonvételtől. A szeleciek is hasznot vesznek komlósaikból. Ledecen a „fákon és gátakon”, munkájuk nélkül „bő komlótermés van”, amiből pénzelnek. Szrnye lakói pedig kereskednek a komlóval, „amelyet távolabb veszünk – vallották –, s aztán saját hasznunkra, magunk széthordva, eladunk”.

Voltak, akik az erdők különös hasznával gyarapították bevételeiket. Krivoszudban „néhány madarász ... fenyőrigót és foglyot” zsákmányolt az erdőben, s azzal kereskedett. Ólesnán „zöld taplószivacsot” gyűjtöttek eladásra, Peklinán „húrosmadarat, fenyőmadarat” fogtak, abból éltek néhányan. Prusz lakónak a „nedves évek” hoztak hasznot, mert ilyenkor „bőven termelt hasznukra a gomba, sőt tölgyfagomba is”. Aki „értett hozzá, madarakat, különösen csizet” foghatott be, azzal kereskedhetett. Mások méhet tartottak, s fogtak be az erdőn, annak a hasznából pénzeltek.

Voltak falvak, amelyeknek a lakói marhával kupeckedtek. Ruszkóc lakói „szükségükön felül tudtak tartani igavonó marhát, így kereskedtek velük, s fuvaroztak”. Hoscsena lakóinak is „hasznuk volt a legelőből, mivel marhával gyakran kupeckedtek”. Kövér ökreiknek „nagy híre volt a vármegyében”.

Az említettek mellett az egyik legbiztosabban kalkulálható pénzszerzési lehetősége volt Trencsén megye lakóinak a folytonos sószállítás. Nemcsak fuvarozhatták, kereskedhettek is vele, s a maguk hasznára is vásárolhatták.

A magyar történetírás nem fedezte még fel a hétköznapi létezés egyik elemi szükségletének, a sónak a lakossághoz való eljuttatásában rejlő bonyolultságot, a központi akarat és a mindenkori államszervezés e gazdasági szférába átcsúszó tevékenységét. Legfeljebb a só ára körül időről-időre felburjánzó politikai állásfoglalásokat és az azok nyomán kibontakozó konfliktusokat vizsgálta, holott a sóbányászat, sóforgalmazás nemcsak fontos gazdasági tevékenység volt, hanem az

ország sóval való mindenkori ellátása létfeltételi gondként jelentkezett.¹² E kérdéskörrel alig-alig születtek tanulmányok, mint ahogyan az etnográfia sem igen tárta még fel azokat a sószerezési, sópótlási lehetőségeket, amelyeket időről-időre rákényszerített a rusztikus lakosságra a történelem. Pedig többé-kevésbé kényszerűség, de gyakran fontos lehetőség volt a gyarapodó lakosság és az állatállomány sóval való ellátása. Ilyen formában jelentkezett Trencsén megyében is, ahonnan Morvaországot és Sziléziát is el kellett látni ezzel a melegtüstű élőlények számára nélkülözhetetlen ásvánnyal. Talán ezért – és a domborzati viszonyok miatt – ismertek annyi sóházat Trencsénben, mint sehhol más vármegyében. Nemsován, Zsolnán, Puchón, Bánban, Bicsén, Vágújhelyen, Kisucaújhelyen, Papradnón, Vágbesztercén vásárolhattak sót a megye lakói, s mindenütt – az említett sóraktáraknál – elszegődhettek fuvarra, sóház körüli munkára, avagy sószállításra, s bent a megyében szabadon kereskedhettek is vele. A só fő útvonala természetesen a Vág volt Trencsén megyében. A nehézséget csak az okozta, hogy a Vágon felfelé kellett vontatni a sóval rakott tutajokat, hajókat, amelyeket a Dunáról tereltek a Vágra a korabeli só-vontatók, fuvarozók. Podvazsje lakói vallottak is erről, amikor egyik fontos kereseti lehetőségeik közé számlálták, hogy „sót fuvaroznak tutajon a Vágon”.

A Vágra a Dunáról érkező sószállítmányoknak azonban már megvolt a gazdájuk. A trencsényi lakosok többnyire csak ökröket, lovakat adhattak a vontatáshoz. A sóházak és só körüli munkálkodás inkább a sóházból sóházba való szekerezés volt. Nem ritkán Morvaországba, Sziléziába. Morvaországba a nemsovai sóházból hordták a sót. Kissztankóc lakói azt vallották, hogy Nemsova és Morvaország között „félúton vagyunk, módunk van sófuvarozásra”. Egy órára érték a nemsovai sóházat Szlavnic lakói, s közülük, „akiknek módja van, itt fuvarozásra elszegődhet”. A piechoiak is vallották: Nemsovától 1 órára laknak, „oda s onnan való fuvarozással aki akar, s tehetsége van”, pénzt kereshet. Ujezdo, Klucsó lakói is emlegették a nemsovai lehetőségeket.

A lehetőség azonban nem jelentett biztos keresetet. Még csak nem is arról van szó, amit Lietava Lucska lakói mondtak: „Sószállítással nem foglalkozunk, mert bennünket nem fogadnak fel”, hanem inkább arról, hogy e pénzkeresethez csak a tehetősebb gazdák, többnyire a lovat és vasalt szekeret tartók juthattak. Ahhoz, hogy a hegyi utakon mérföldekre, 4-5 órányi járásra 6-8-10 mázsa sót szállítson valaki, vasalt szekérrel, erős, a hegyi utakat jól bíró igavonó állatokkal, főleg lovakkal kellett rendelkeznie. Akiknek pedig mindez megvolt, máshol is, esetleg

¹² Fraknói Vilmos: Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatban megjelent forráskiadványaiban megfelelő súllyal foglalkozik a sóarak alakulása körüli politikai csatározásokkal. Wenczel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. (Budapest, 1880), a sóbányászatról is megemlékezik, de a magyarországi sóraktározásról, sószállításról, a vízen és a szárazföldön történő sófuvarozásról még csak most kezdtek vizsgáldásba a történészek. Lásd: Takács –Udvari 1994: 183-207.

jobban fizető munkát is vállalhattak. Nem véletlenül hangzott el Zadubnye lakóinak mérlegelése: Zsolnára „régebben jártunk sót hordani, de mióta a fuvar árát lejjebb vitték, nem járunk”. Radolya lakói korábban sót szállítottak Zsolnáról „Sziléziába, de most nem szállítunk, mivel Sziléziában legelőhelyet kapni nem tudunk, sőt még discretiot is adtunk,¹³ de legelőt adni nem akartak”. Kisudicsa lakói a szokás hiányát emlegették akadályként: sőt „szállíthatnánk Morvaországba, de nem szoktak hozzá, így hanyagolják”. Hoscsena lakói Puchó közelében laktak, a sószállítás lehetőségével mégsem nagyon éltek. Állításuk szerint „sót szállíthatnának a morvaországi Lidecskora, de hanyagságunk miatt, s amiatt, hogy féltjük igavonó marháinkat, amelyekkel inkább szokásosan kereskedünk, tehát egynéhány gazda kivételével sőt nem szállítunk, s így az ebből származó hasznot elhanyagoljuk”. Viderna lakói viszont Puchóról Lideckre „sót fuvaroznak, amiből hasznuk és jövedelmük van”. Budetin úrbéresei Zsolnához laktak közel, de „sót nem fuvarozunk – mondották –, mivel kevés igavonó marhánk van”. Hasonlóan vallottak Lédnicrovnye lakói is: Puchóról „sót szállíthatnak Morvaországba, de elégtelenségük miatt nem tehetik”. Alsóhricsó jobbágyai, zsellérei két sóházat – Vágbeszterce, Zsolna – is közel értek, de ebből más hasznuk nem volt „azon kívül, hogy a sőt közel szerezhették be”. Sorolhatnánk még a falvak sóraktárakhoz való viszonyát, szerbe-számba vehetnénk a szekerezési, fuvarozási alkalmakat, a kupeckedés különböző formáit, a háziipari tevékenységeket, a fábrikák körüli rendszeres vagy alkalmyszerű szorgoskodásokat, a papír- és posztófábrikák kínálta munkákat, fuvarokat, az otthon is eladható vajat, sajtot, szárított, aszalt gyümölcsöt kínáló falvak sorát, a megnépesedett települések lakóinak az Alföldre járó buzgalmát, összességében mindezek az adalékok csak tovább erősítenék azt a kirajzolódó törvényszerűséget, hogy Trencsén megye lakosságát a regionális természeti, domborzati, éghajlati és népesedési viszonyok rákényszerítették a folytonos árucserére. Nem véletlen, hogy az országos vásárok tartására jogot szerzett mezővárosaik mindegyikében hetipiacok is voltak. Legtöbb helyen egy, de néhány mezővárosban hetenként kettő is. Mielőtt azonban ezek bemutatására, látogatottságuk számbavételére rátérnénk, érdemes a Trencsén megyei úrbéresek megélhetési, foglalkozási lehetőségeit néhány településről összefüggéseiben felvillantani. Ezúttal eltekintünk a szántóvető szorgalom hasznától, mert legkevesbé ezek a termékek jelentek meg a piacokon. Búzából, rozsból, egyéb szántóföldi termékekből Trencsén megye egésze behozatalra szorult. Azt inkább vásárolták a trencséniek, semmint eladták.

Nagykotesso lakói Bicsén és Zsolnán vásároztak. „Itt, amit az Úristen adott, el tudták adni”. Bicsén sóraktárt értek közel, de „hasznával nem éltek”. Egyéb

¹³ „discretiot is adtunk” – ebben az értelemben: ajándékot, csúszópénzt, megvesztegetést is jelenthet, bár a feudalizmus kései századában ezt természetes velejárójának, már-már az üzletkötés áldomásának tekintették, s ilyen formán rendszeresen gyakorolták, s többnyire kijáró-pénznek nevezték és könyvelték el a communitasok számadásaiban.

lehetőségeikről a következőket mondták: „A Vág nagyon közel van hozzánk, ahol mindenféle dologgal kereskedünk. Akik nem kereskednek, evezésre szegődnek el, ebből jelentős hasznunk van, – a porcióra és cenzusra ebből fizetünk... Falunkban vannak olyanok, akik hitvány és gyenge lovakat vásárolnak olcsón, és amikor azok munkára feljavulnak, eladják, vagy ha munkára nem valók, levágják, s bőrükkel kupeckednek, jó haszonra szert téve. A szegényebbek a határbéli halászatból tesznek szert némi haszonra... Méhek befogásából, újak belövéséből is hasznunk van”.

Babót lakóinak munka- és megélhetési alkalmat adott a községben lévő papírmalom, melynek termékeit is fuvarozhatták. Más elfoglaltságról nem is nagyon vallottak, legfeljebb tagadólag: „Sófuvarozással nem foglalkozunk – mondták –, bár a sóraktár közel van. Akinek arra való fogata és szekere van, azok gabonát fuvaroznak Trencsénbe, Illavára s egyéb kereskedő, piacozó helyekre... Bár a közeli Vágon tutajok járnak, a tutajozásban sem gyalogosan (kézi munkával), sem igavonó marhával nem veszünk részt, inkább fuvarozni és csépelni járunk”.

Turzovka lakóinak kitűnő alma, szilva, körte fái voltak, nagy hasznukra. Településük mellett „folyik el a Kisuca vize, amelyen jó vízálláskor a morvaországi és sziléziai erdőkből vásárolt, s a mi erdeinkből való fát hajtunk le a Vágra, ahol eladjuk. Ez alkalomból egyesek evezőre is elszegődnek... Hasznunkra van Morvaország és Szilézia közelségéből” adódó lehetőség is. „Az ottani erdőkből vásárolt fából zsindelet készítenek, deszkát vágunk, s eladásra széthordjuk. Hasonlóképpen az ott vásárolt tutajokat is drágábban eladjuk... Mivel népesen vagyunk, az Alföldre is lejárnak pénzt keresni... Nemkülönbben gabonával, dohánnyal, vajjal kereskedünk. Mészáros, varga, csizmadia, kovács, fazekas, bodnár mesterek vannak itt. Vasárnaponként hetivásár tartatik itt, ami az adófizetésünkben segít... Szarvasgomba találtatik határunkban, melyet eladva, haszna van egyeseknek... Földi almából, melyet földünkbe vetünk, legjobb hasznunk van”.

Bán mezővárost „iparosok lakják A mezővárosban évente kilenc vásár van, szerdánként pedig piac. Ezen kívül a szomszéd helységekbe is járnak vásárra, úgymint Trencsénbe, Tapolcsányba, Zsámbokrétre. Fábricaik otthon vannak, mivel mindannyian iparosok. Városi sörfőzőjük van. Uradalmi sört nem árulnak, ezért évi 300 rhénes forintot fizetnek... Van posztóhengerlőjük”. Nagy kárakra van azonban, hogy „eddig csak városbéli posztósok árulták a posztót, de két éve egyéb városokból is jönnek, igen nagy kárt okozva a helybelieknek.” Kárak az is, „hogya a fát vásárolják... Földjeik megművelésére munkásokat fogadnak fel, mert ők iparosok... A városban sok a zsidó, akik az iparos-munkához szükséges dolgokat felvásárolják, és ezzel nagy kárt okoznak a lakóknak. A fa eladásában is drágaságot idéznek elő. A város adójának megfizetésében viszont nem segítenek”.

Timorác lakói Bánban és Trencsénben értek közel vásárt, de „gyakorta termelvényeiket, így szárított gyümölcsöt, vaját, sajtot, aprójószágot a falunkban is pénzre tudjuk fordítani” – mondták. „Jó termő szilvások és gyümölcsfák mellett” nemcsak tűzi- és épületfájuk volt elegendő, hanem „edényre való fa is találtatott

erdejükben”. A közelben papírgyár kínált munkát, fuvart. „Mészégetéshez való kő” is volt határunkban.

Uphlav úrbéresei elsősorban az almakereskedelemből pénzeltek. „Szép gyümölcsöseink vannak – mondották –, s gyümölcsfáink a szántóföldre kiültetve. Ezek, mikor jó termést hoznak, bő hasznot adnak... A Vág másfél órára fekszik, itt fával, faedényekkel, szerszámokkal kereskedhetnénk, de főleg almával tesszük ezt... Gyümölcsből pálinkát főzhetnénk, de nem szoktunk”.

Szelec úrbéresei és egyéb rendű lakói „kertjeikből és komlósaikból” vették a hasznot. A közeli „papírfabrikából Pozsonyba és Nagyszombatba papírt hordtak” egyesek, „ezzel a fuvarozással keresve pénzt... Nagyobb részben – vallottak az egyik legfontosabb jövedelmükről – nálunk mindenki foglalkozik mészégetéssel. A meszet Trencsénben vagy Vágújhelyen – alkalmas úton menve – könnyen eladhatjuk.”

Kisszlatina lakói sem panaszkodhattak. „Az aszalt gyümölcsöt, sajtot, vaját helyben is pénzre fordíthatjuk” – mondották, eldicsekedve azzal is, hogy jeles gyümölcsöseik vannak. „Helyben papírfabriká van a faluban, ahol bármink, amink van, eladható” az ott dolgozóknak. „Mésző határunkban van, fa is elég a mész- és szénégetéshez. A meszet és szenet Bán mezővárosában tudjuk eladni, vagy a környékbeli kismemességnek az építkezéshez szükséges meszet”.

Bármiként vallatjuk is a Trencsén megyei úrbéres investigatiókat, faluról-falura haladva, avagy a haszonvételek egyes csoportjait, formáit kiragadva, meggyőződésünké válik, ami a 18. század végén természetes életmódja, megélhetési tere és forrása volt a megye lakóinak, hogy e térségben a jobbágy és úrbéres csak jogi kategóriaként kezelhető. A foglalkozásbeli tarkaság, a mikrorégiókhoz kötődő táji-, természeti létkeret folytonos ügyeskedésre, kereskedésre, migrációra, mozgásra készítette a föld népét. E migráció megyén belül, országon belül és a határon túl is hajtotta, vándoroltatta a lakosságot, széleskörű árucserére és kapcsolatrendszer kiépítésére ösztönözve mindenkit.¹⁴

Az embereknek és áruknak ez a migrációja és cseréje éltette a Trencsén megyei vásárokat, melyeknek látogatottságát és népszerűségét az alábbiakban kíséreljük meg felvázolni.

A Trencsén megyei vásározó helyek

A korabeli táji, természeti adottságokat, a mozgási lehetőségeket maximálisan kihasználó, feltűnő leleményességről és rugalmasságról, dicsérendő szorgalomról tanúskodó Trencsén megyei lakosok legkedveltebb vásározó helye – a jobbágyi, zselléri vallomások szerint – Trencsén szabad királyi város volt, ahol mind országos vásárok, mind heti piacok rendszeresen tartattak. A vásározási szokások

¹⁴ Az áruknak, embereknek, kultúráknak ezt a folytonos cseréjét többen vizsgálták már: Viga 1990; Udvari 1988: 48-60.

szempontjából értékelhető 348 trencségi település közül 88 mezőváros és falu lakói vallották vásározó helyükül Trencsént, s közülük 66 településen első helyen emelték ki. 18 vallomás második, 1 harmadik, 1 negyedik, kettő pedig ötödik helyre sorolta az általuk látogatni szokott sokadalmak között.

Trencsén nemcsak vásáiraival vonzotta a megye lakóit.¹⁵ Ez a már Könyves Kálmán oklevelében civitasként említett, de néhányszor még villaként is feltűnő település a 14. század második felétől egyértelműen városnak minősített. Szerencsés földrajzi fekvésére már a rómaiak felfigyeltek. Meredek hegyek közé ékelődő völgyben fekszik. Védelmi, hadászati szerepe mellett kiválóan alkalmas volt arra, hogy a megye középső és felső tájainak fölös termékét felgyűjtse, az Alföld felé közvetítse, s az alföldi termékeket, főleg a gabonát, a messzebb vidékekről érkező sőt továbbítsa a megye belsejébe, sőt még tovább Morvaországba és Sziléziába. Az úrbérrendezés során is többen emlegették, hogy az itt vásárolt olcsóbb gabonát haszonnal adhatják tovább (Liborcsa, Szvinna, Kiszablát, Hornyán, Farkaska, Hamri, Dvorec, Borcsic, Babótlehota, Babót, Bella, Biskupic), avagy a máshol vásárolt árut adhatják haszonnal tovább Trencsén piacain és vásárain.

Magához kapcsolt tehát Trencsén a 18. század utolsó harmadában egy paraszti kupec réteget, akik a regionális árkülönbözetet, árrést használták fel pénzszerzésre.

A viszonylag módosabb kupecекnél szélesebb azok tábora, akik gyalogos vagy szekeres munkára szegődtek el a város jobb módú polgárainál, esetleg a vásározó céheseknél. A paraszti vallomások szerint Biskupic, Babót, Orecho, Nagyhradno, Hrabovka, Szvinna, Kiszablát, Szelec, Nagyszlatina, Szrnye, Ruszkóc lakói jártak több-kevesebb rendszerességgel a trencsénieknek dolgozni: aratni, csépelni, fuvarozni, szántani, vetni, kapálni, egyéb végezni való munkával pénzt vagy megélhetést keresni.

A kupeckedés haszna, a napszám és fuvarosbér mellett növelte még Trencsén vonzását a piarista gimnázium, a királyi harmincadhivatal, a híres fürdők, a gyümölcs-aszálványok, a messze földön elhíresedett sörfőzők. Méginkább azonban, hogy megyeszékhely volt, az általunk szemlézett időben már állandó megyeházzal, ahol évenként legalább négy alkalommal megyegyűlésre sereglettek össze Trencsén megye nemesi, és pereskedés okán is meg kellett jelenniük olykor-olykor a nemesi famíliáknak ebben a városban.

Trencsén belső városának 82 házában, és a városfalon kívül megépült több mint 300 lakásában az úrbérrendezéskor megközelítően 3000 ember élt. Jelentős részük földműveléssel, állattartással foglalkozott, de a város 200 körüli iparúzóje félszáznyi mesterséget művelt, részben céhes keretek között, részben céhen kívüli kontárként. A vegyiparban, ruházati és textil ágazatban, az építőiparban és a vas- és fémfeldolgozásban tevékenykedő minősített mesterek, és a mellettük tevékeny-

¹⁵ Magda 1819: 200-201; Fényes 1847. II: 139-140; Fekete Nagy 1941. IV: 79-81; Bácskai – Nagy 1984; Fényes 1851.

kedő 80-90 kereskedő árulkodik arról, hogy a Vág völgyének egyik központi termék-gyűjtő és elosztó helye volt a város. Bécs, Pozsony, Nagyszombat viszonylagos közelsége, a Vágon Morvaországból, Sziléziából le- és feláramló áruk, Trencsén megye kiterjedt háziipara eredményezhette, hogy gyorsuló ütemben áramlottak a városba a zsidó lakosok, akik jelentős mértékben hozzájárultak Trencsén város céheinek hanyatlásához, a szabadabb iparűzés és kereskedelem meghonosodásához.

Gabonára, dohány- és faárura, viaszra, erdei termékekre, borra, haszonnal tovább adni szándékolt marhára, gyapjúra, illetve kender-, len- és más szövött árura, ruházati és bőripari termékekre, vegyi cikkekre, fémipari árukra, szerszámokra nagy vásári és hetipiaci forgalma volt Trencsénnek. Hetipiacaait ipari termékekkel a város mesterei látták el, élelmiszerekkel, batus erdei és háziipari készítményekkel a környező falvak lakói, s mindazon helységek, ahonnan több-kevesebb rendszerességgel munkát vállalni is eljártak Trencsénbe a lakosok. Országos vásárait pedig a megyéből majdnem száz település lakói keresték fel, de bizonyára gyakoriak voltak más megye szekeresei, vásározói, kereskedői is e sokadalmakban.

Trencsén megyéből az alábbi települések lakói első helyen keresték fel a trencsényi vásárokat: Apátfalva, Apáti, Bán, Bella, Biroc, Biskupic, Borcsic, Bossán, Kischocholna, Nagychocholna, Csernólehota, Dobra, Dobrasov, Felsődrietoma, Dubodiel, Dvolec, Farkaska, Hamri, Hanclikfalva, Hrabovka, Nagyhradna, Kishradna, Isztebnik, Ivanóc, Jasztrabje, Klucsó, Nagykolacsin, Kosztolna, Kosztolna-Mittic, Kiskubna, Nagykubna, Lehota, Liborcsa, Melcsics, Missen, Rozsonmitic, Alsómotesic, Felsőmotesic, Nemeslieszkó, Nemesova, Rozsonneporác, Noszdrokóc, Orecho, Petyovka, Prilesz, Ribari, Ruszkóc, Szelec, Szkola, Szrnye, Szoblaho, Kissztankóc, Nagysztankóc, Alsószucsá, Szvinna, Tepla és Teplic, Turna, Ujezdo, Újfalva és Szkala, Velcsic, Kiszablát, Nagyablát, Zamoróc, Zárieics, Závada, Zlatóc.

Második helyen említették a trencsényi vásárokat: Kraszna, Krivoszud, Lehota-Péter, Lutov, Nemesmitic, Kisneporóc, Prusz, Pruska, Sipkov, Babót, Babótlehota, Dubnicska, Hornyán, Kochanóc, Kisszlatina, Nagyszlatina, Timorác, Trebichova.

Harmadik helyen: Cimena.

Negyedik helyen: Zsabinec.

Ötödik helyen: Kissztrice és Nagysztrice.

A felsorolt települések lakói többnyire gabonát, búzát vittek Trencsénbe, vagy zsendítésre vett, felhizlalt szarvasmarhát, lovat értékesítettek haszonnal, a legtöbben azonban csak apróbb holmikat, ami a ház körül megtermett: aszalt gyümölcsöt, vajot, sajtot, túrót, szalonnát, csirkét, kappant, tojást, kerti veteményeket, zöldséget, háziipari termékeket. Voltak, akik faszenet, hamut, meszet, cserépedényeket.

Trencsén központi hely lévén, a Vág bal partjáról vám és hídpénz fizetése nélkül közelíthették meg a vásározók, a Vág jobb partján élők azonban hídpénzt kellett fizessenek, ha nem voltak az illetők nemesek. A jó és rossz utak váltakoztak. A hegyek belső völgyeiben élők nehéz, sziklás úton közlekedhettek, a környékbeliek, 1-2 óra járásról könnyű, sima úton. A városban lakóknak – iparosoknak, kézműveseknek, értelmiségieknek, honorácioroknak, de még a kereskedők többségének is – megvolt az az előnyük, hogy központi, gyűjtőhely lévén Trencsén, mindent behordtak a városba, s amit nem is oda szántak, kis- és nagykereskedők mindent felvásárolhattak a Vág partján, kellő alkukészség mellett. Maguk a trencséniek nem is nagyon vásároztak máshol. A mezővárosok lakói közül Bán és Pruszká úrbéresei úgy vallottak, hogy – helyi jeles vásárai, piacaik ellenére – eljárnak Trencsén sokadalmaiba. Bizonyára még inkább eljártak oda e két mezőváros kézművesei. Bácskai Vera és Nagy Lajos tudni vélik, hogy Vágújhely, Illava és Teplic lakói, kézművesei is rendszeresen felkeresték a trencsényi vásárokat. Ennek ellenére Trencsén lakói 1828-ban már kézműiparuk és kereskedelmük hanyatlásáról panaszkodtak, s különösen Bán és Vágújhely előretörését fájlalták. Mindezen fejlemények ellenére bizton állíthatjuk, hogy Mária Terézia uralkodásának idején Trencsén gazdasági központja volt a megyének, s vásárai, piakai maguk mögé utasították a megye többi vásározó helyeit, amelyek közül rangsorban Zsolna következett.

Amit a megye déli térségeinek Trencsén, megközelítőleg azt jelentette az északi térségek falvainak, mezővárosainak Zsolna mezőváros, majd a megváltakozását követően szabadalmas, rendezett tanácsú város. Talán valamivel többet is, mert innen indult és ide érkezett a Kisuca völgyében Kisucaújhely és Csatcsa érintésével a Jablonkai hágón át a Morvaországba vezető út, és Varin, Nagyfalun, Alsókubinon keresztül – a Szepességen át – Galícia is megközelíthető volt Zsolnáról. Ezek a távolsági utak befutva Zsolnára, akár a Vágon, akár a Vág hol jobb, hol bal partján futó országos úthálózaton juttathatták Magyarország alföldi térségei felé és felől az árut, embert, híreket, információkat, nem utolsó sorban a hadsereg egységeit. Zsolna maga is kőfallal kerített város volt, melynek sorsát, rangját a történelem zajló sodra szállította le mezővárosi státuszra, hogy aztán újra emelkedő pályára terelje. Nagy sóháza, amelyből főleg Morvaországba jutott bőven só, katonai raktára, melyet időről-időre fel kellett tölteni termékkel, élelemmel, hadfelszerelési tárgyakkal, egyebekkel, kiemelt szerepet juttatott a településnek, mint ahogy a Harmincadhivatala is, amely a külforgalomban megfordult áruk gyorsabb mozgását tette lehetővé. Gyógyszertára, postahivatala volt az oppidumnak, a Vágon átvélő kőhídja, gimnáziuma, normális iskolája, ferences monostora, rozstot és árpát bőven termő földje, a közeli hegyek fenyőkben bővelkedő erdeje. A Vágon úsztatni és vontatni szokott áruk igencsak fontossá tették ezt a II. József népszámlálásakor 414 házat, 621 családot, ezekben 2611 lakost

számláló mezővárost.¹⁶ „Négyszögű tágas piacán”, évenként többször megrendezett országos sokadalmain több-kevesebb rendszerességgel 76 Trencsén megyei település lakói fordultak meg áruikkal. Gabona-, állat- és faforgalmát Bácskai Vera és Nagy Lajos is dicsérik, az 1828-as vásározási tendenciákat vizsgálva. Fényes Elek pedig úgy tudta a múlt század első felében, hogy a helyben főzött „híres serrel..., borral, fával, vászonnal és gabonával élénk kereskedést” folytat a város lakossága. Ezt erősítik azok a parasztok is, akik Mária Terézia úrbérrendező biztosainak a kérdéseire válaszoltak az 1770-es évek legelején. Hetente kétszer tartott piacait is sokan látogatták, még inkább azonban országos vásárait.

A 76 értékelhető vallomásból 40 település lakói első helyen választották a zsolnai vásárokat: Banova, Bitcse, Bitsica, Brezány, Brodnó, Budetin, Chumec, Csatca, Cserne, Divina, Gbellán, Felsőhricsó, Huorka, Illove, Kunyerad, Lalinek, Lehota-Bitcse, Lietava, Lietava-Lucska, Luky, Ovecsarszko, Podhorje, Podluzsie, Podviszoka, Porubka, Rakova, Sznazsnica, Sztaskov, Sztranyani, Sztrazsov, Sztrecsén, Szvedernik, Szvracsinovec, Trnové, Visnyove, Zadubne, Zariecs, Zasztranyé, Szunyog-Závada, Závodje.

Második helyen 29 település lakói vallották Zsolnát vásározó helyül: Babkov, Bella, Dlhépole, Hricsó, Alsóhricsó, Konzka, Nagykotesso, Kőporuba, Lietava-Lehota, Liszica, Olesna, Ocsadnica, Oskerda, Petrovic, Povinna, Predmir, Purnovic, Radolya, Rovne, Kisudicsa, Szetyechov, Szvinna, Teplice, Turo, Varin, Vrane, Paucsina-Závada, Peklina, Ochodnica.

Harmadik helyen mindössze hét településen: Krásznán, Kotrzina-Lucska, Marcsek, Nedeca, Nezbud-Lucska, Turzovka, Középvadicsó.

Negyedik-, ötödik helyen már nem látogatják Zsolnát sehonnan. Inkább felkeresték morva és sziléziai kereskedők, de bizonyára meg-meglátogatták vásárait a Szepességből, Árva és Turóc megyékből a kupeckedsből, kereskedésből hasznot remélő vásározók. Üstművei miatt bizonyára mindazon trencsényi, árvai, turóci falvak lakói, ahol szabadon főzhették a lakosok a pálinkát. A Zsolnára vásározni járók között vásártartó mezővárosok lakói is előfordultak: Bitcse vagy Bicse, Csatca, Predmir, Varin, Turzovka lakói rendszeresen vásároztak, alighanem kézműveiket árulták és kupeckedtek Zsolnán.

Zsolna nemcsak vásáraival, heti két piacával vonzotta a környék lakóit. Állandó fuvarot kínált. Sóházából Morvaországba és Sziléziába szállítottak sót a lovas gazdák. Ahogyan Ocsadnica lakói vallották: „Fuvározással alkalmunk van pénzt keresni, különösen pedig kamarai só, réz Zsolnáról Tessinbe történő szállításával”. Valamikor Zadubnye lakói is éltek ezzel a haszonszerzési lehetőséggel, „de amióta a fuvar árát lejjebb vitték”, felhagytak lovaik gyötrésével. Szvracsinovec lakói közül azonban, akinek lova van, az rendszeresen fuvaroz sót Zsolnáról Tessinbe, bár panaszoznak, hogy „messze kell menniük”, és az utak sem a legjobbak. Felsőhricsó lakói pedig „utat és hidakat építenek, javítanak pénzért” Zsolna

¹⁶ Fekete 1941: 412-413; Magda 1819; Fényes 1847. II: 140; Bácskai – Nagy 1984.

városának, így keresik megélhetésüket, s ez azért is előnyükre van, mert a zsolnaiak nem szednek vámot tőlük.

Zajlott hát az élet Zsolnán is, és nyüzsgöttek az emberek a piacokon, vásárokon. Azon nem kell csodálkoznunk, hogy a fél vagy egész megye lakossága nem lepte meg sem Trencsén, sem Zsolna vásárait. A kis területű, viszonylag népes Trencsénben húsznál több vásározó hely volt. Két-három, de maximum négy-öt órányi szekerezésre legalább két vásározó helyet talált bárki a 18. század utolsó harmadában Trencsénben. A közlekedési, domborzati, vízrajzi viszonyok, az ezekkel összefüggő vám-, híd- és révpénzek nemcsak megnehezítették, meg is drágították a messzebb való sokadalmakba vezető utakat. A Vág egyébként is tucatnyi mezővárost fűzött partjaira Zsolna és Trencsén között. Másfél-két óra alatt bárki piacozó, vásározó helyet ért, s megvásárolhatott, többnyire el is adhatott mindenki mindent a Vágon. Ez az oka annak, hogy Trencsén megyében az eddig említett két vásározó hely mellett a többi vásárhely a közvetlen környezetének lakóit vonzotta mindenekelőtt, s rangsorban legfeljebb az emeli egyiket a másik fölé, hogy a vásározási, piacozási alkalmak mellett mi minden pénzszerzési lehetőséget ígért még a mezőváros.

Zsolnát Bán, Vágbeszterce, Puchó, Bicse, Vágújhely, Rajec, Illava, Kisucaújhely, Pruszka és Bellus követi a rangsorban. Az említett mezővárosok mind-mind vásározási központok egy-egy mikrokörzet lakóinak, s legalább 10-20 településen emlegetik első helyen adás-vevési lehetőségeiket. Közülük igazán Bán emelkedik ki, ahova 62 településről járnak, s 40 falu lakói első helyen említik vásárait, piacait.

Bán mezővárosban első helyen vásározók: Babót, Babótlehota, Kisborcsán, Brezolup, Nagychlevin, Cimena, Csuklász, Dubnicska, Dvorec, Hornyán, Kraszna, Ksinna, Lehota-Péter, Lutov, Miezgóc, Alsónasztic, Felsónasztic, Nemesmitic, Kisneporóc, Ómasztina, Alsóozor, Felsőozor, Pecsenéd, Podhragy, Podluzsán, Pravotic; Prusz, Radisa, Sipkov, Kisszlatina, Nagyszlatina, Kissztrice, Nagysztrice, Rongyossztrice, Timorác, Trebichava, Trebosóc, Zayugróc, Ugróczávada, Zsitna.

Második helyre sorolták Bán vásárait: Apáti, Bossán, Csernőlehota, Dobrasov, Dubodiel, Farkaska, Nagyhradno, Kishradno, Jasztrabje, Kosztoina-Mitic, Rozsonmitic, Alsómotestic, Felsőmotestic, Rozson-Neporác, Petyovka, Ruszkóc, Szvinna.

Harmadik helyre: Bella, Noszdrokóc, Kissztankóc.

Negyedik helyre: Biskupic, Hamri.

Bán mezővárosában évenként 9 országos vásárt tartottak, s minden szerdán hetipiacra várta a vevőket, eladókat. Ennek ellenére a mezőváros lakosai rendszeresen vásároltak Trencsénben, a Nyitra megyei Nagytapolcsányban és Zsámbokréten. Trencsén város lakosai 1828-ban féltékenyen emlegették a báni vásárokat, amelyek szerintük kárakra növekedtek, de a trencséniek sem korábban,

sem későbbben nem jártak el ide adni-venni, viszont Bán kupecei, kereskedői, de úrbéres lakói is rendszeresen látogatták a trencsényi piacokat, vásárokat.

Panaszért persze a bániaknak sem kellett messze menniük. Dicsérték ugyan saját sörfőzőjüket, de panaszkodtak, hogy a földesúrtól évi 300 forinton bérlik a sörfőzés jogát. Fényes Elek, Bácskai Vera és Nagy Lajos egyformán dicsérik Bán népes vásárait, de a Bácskai-Nagy szerzőpáros csak igen gyengén fejlett központnak minősíti az oppidumot, ahol „megyei keretek között jelentős gyapjú-, gabona- és vaskereskedelem” bonyolódik. A lakosok – Fényes Elek szerint – „kereskednek gyapjuval, gabonával, és vassal”. Maguk a bániak sem tagadták ezt, s büszkén vallották, hogy mindannyian iparosok, ami egyben szoros kapcsolatot jelent a kereskedelemmel is.¹⁷

Bán vásárainak népszerűségét nagyban elősegítette, hogy iparosok lévén lakói földjüknek „megművelésére munkásokat fogadnak fel”. Így nemcsak vásárolni, szántani, vetni, aratni, egyéb munkát végezni is eljártak a környező falvak zsellérei, napszamosai, fogatos gazdái Bánba. Vallják is sorra Szvinna, Prusz, Kraszna, Zayugróc, Dvorec, Csuklász, Alsóozor, Kis- és Nagyszlatina, Buszkóc, Podluzsán lakói, hogy Bánban a vásárok mellett hasznuk van abból is, hogy ott iparosok laknak, akiknek fuvarozhatnak, szántást-vetést és kézi munkát végezhetnek.

Bánt Vágbeszterce követte a trencsényi vásárok rangsorában. Ide 60 községből jártak adni-venni, de már csak 21 településen említették első vásároló helyként. Másodiknak 25 falu lakói, harmadikként 11, de ötödik helyen is két településen. Mielőtt vásáraitól, vonzásának okairól szólnánk, vegyük számba, kik látogatták Vágbeszterce sokadalmaival.

Első helyen: Beszterce-Podhragy, Domanis, Hatne, Kliestyina, Felsőlieszkó, Marikova, Milochoy, Orlove, Plevnik, Podmanin, Alsómostenec, Felsőmostenec, Puchó, Puchó-hostát, Rassov, Trsztye, Nagyudicsa, Vrtizser, Zaszkalje, Nemeszávada, Vágtepla.

Második helyen: Drienove, Gyurgyove, Hvoznica, Kisjeszenic, Nagyjeszenic, Kosztelec, Lednice, Lehota-Plebani, Alsólieszkó, Papradnó, Pocsarova, Podszkal, Podvazsje, Praznov, Precsin, Upohlav, Proszne, Sebestyénfalva, Szadecsne, Szlozna, Sztupne, Szverepec, Vrchtepla, Vizsolaj, Kisudicsa.

Harmadik helyen: Bellus, Hlozsa, Kasza, Konzszka, Nószic, Petrovic, Predmir, Purnovic, Rovne, Schavnik, Szetyechov.

Negyedik helyen: Podhragy-Podhorje.

Ötödik helyen: Alsóhricó, Ledec.

A Vágbesztercét első helyen választók viszonylag alacsony száma mellett elgondolkoztató, hogy Puchó, Lednic, Bellus és Predmir mezővárosok lakói első, második, illetve harmadik helyen emlegetik vásárait a népszerűségi, feltehetően

¹⁷ Magda 1819; Fényes 1847. II: 143; Fényes 1851; Danyi – Dávid 1960; Fekete Nagy 1941. IV: 84-85; Bácskai – Nagy 1984.

látogatottsági sorrendben is, amikor maguknak is van piacuk, vásáruk, s Puchónak és Bellusznak nem is lebecsülendő a vonzáskörzete.

Ez a II. József népszámlálásakor csak 270 házat, 359 családot, mindösszesen 1701 lakost számláló mezőváros úgy tűnik, jelentősebb regionális szerepkört töltött be, mint utólag gondolnánk. Gót stílusú temploma, gyorsan megépült nagy zsinagógája nemcsak a tekinteteket, a vásározókat is vonzotta. Egyik oka volt ennek, hogy egy uradalom központja volt, s ezáltal gazdasági, igazgatási és igazságszolgáltatási centrum is. A mezőváros mellett 26 község tartozott az uradalomhoz, s ezek úriszéki bírászkodása itt zajlott. Ide kellett befizetni a taksákat, befuvarozni a természetbeni szolgáltatásokat, itt kellett instanciázni, kérvényezni, kegyet keresni. Innen lehetett segílyt, támogatást remélni, s innen jöttek a szigorú vagy enyhébb parancsok. Híd vezetett a Vág jobb partjára, s a Rieka patak is a városon keresztül folyva ömlött a Vágba, miután megforgatta a város két darab 4 kerekű malmát. Sok volt Vágbesztercén a mester, kézműves is, bővelkedett nemeseekben is, és feltűnően sok volt a fazekas. Természetesen mind a mesterek, mind a nemesek, mind a fazekasok „mezei munkát is folytattak”, még inkább végeztek a környező falvak paraszti lakóival. Vallják is több község lakói, hogy „itt marhával, fogattal alkalmunk van pénzt keresni”. Podmanin, Drienove, Alsóhricsó lakói emlegetik az itt adódó munkaalkalmakat, külön is szólva a vágbesztercei sóraktárról, ahova és ahonnan sót szállíthattak.

Maguk a vágbeszterceiek nem dicsekedtek vásáraikkal. „Kereskedésre városunkban is lehetőség van – mondották –, de adást-vételt végzünk Belluson, Bitsén (Bicsén), Rajecben”. Ez utóbbi helyre, Rajecbe annak ellenére eljártak, hogy „ennek nem volt jó útja”. Számon tartották, hogy évi három vásár tartására Miksa császártól és királytól kaptak jogot, amit III. Ferdinánd megtoldott még további kettővel, s „Advent idején szarvasmarhával” való kereskedésre „van privilégiumuk”. Hetipiacai is voltak Vágbesztercének, mint majdnem minden Trencsén megyei mezővárosnak.¹⁸

A vásározó falvak számát tekintve alig maradt el Pucho a sorban Vágbesztercétől. Puchóra 57 településről jártak, de 27 községben első helyen említették a puchói vásározó-piacozó alkalmatosságokat. Maguk a puchóiak elégedettek voltak vásáraikkal. Ahogyan vallották: „évente hat kirakodó és marhavásár tartatik a mezővárosban, s szombatoként hetivásár, – királyi privilégium mellett”. Ehhez társult, hogy az újévi, a húsvéti, a Margit-napi és még egy vásár előtt „két héttel szabadon mérhetnek bort”. Sört és pálinkát szabadon főzhettek s árulhattak. Nagy sóraktáruk volt, ahonnan bárki fuvarozhatott sót bármikor Morvaországba, az ottani sóraktárakba. Maguk a puchóiak ezzel nem nagyon éltek, mert „posztó kalap, csizma, takács, cipőfabricátorok, illetve mesterek” voltak, s ipariális szorgalmuk jobb haszonnal kecsegett, mint a fuvaro-

¹⁸ Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Bácskai – Nagy 1984; Danyi – Dávid 1960; Fekete Nagy 1941: 63-65, 84-86.

zás. Egyébként is, aki szállítani, fuvarozni akart, hasznosabb volt a Vágon, ahol „aki tud kereskedik, – elad, vesz”, árut szállít. Akinek jobban tetszik, az meszet éget, de ehhez a „szükséges, illetve kellő fát” a Vágon kellett beszerezni. Mindazok a posztósok, cserépedényt készítőik, akik nem elégedtek meg belső vásárikaikkal, piacaikkal, a Vág kínálta lehetőségekkel, eljártak Puchóról adni-venni, vásárolni Vágbesztercére és Bellusra. Mindkét mezőváros közel feküdt hozzájuk. Ha hetipiacei nem is mindig, de országos vásárai népesek voltak Puchónak.¹⁹ A megyéből az alábbi településekről az alábbi sorrendben látogatták:

Első helyen: Dohnyán, Dubkova, Horenic, Hoscsena, Hrabovka, Ihristye, Alsókocskóc, Felsőkocskóc, Kvasso, Láz, Lednic, Liza, Luky, Mostistye, Nimnic, Nószic, Papradnó, Precsin, Proszne, Sztreszenic, Kisudicsa, Upohlav, Veszka és Bezdedó, Viderna, Zariecs, Zbora, Mesztecsko.

Második helyen: Alsóbrenzic, Felsőbrenzic, Breznic, Hatne, Kliestyina, Lehota, Marikova, Miksova, Milochoy, Orlove, Lednic-Rovne, Nagyudicsa.

Harmadik helyen: Beszterce-Podhragy, Broniscse, Illava, Kisjeszenic, Nagyjeszenic, Ledec, Felsőmostenec, Podhragy-Podhorje, Savcsina, Pucho-hostat, Sipkov, Sztupne, Újfalú és Duló.

Negyedik helyen: Bellus, Babótlehota, Horóc, Rovne, Schavnik

Puchó vásárai, piacei és kézműves fábrikái mellett sóházáról volt híres. Morvaországba indultak innen a sóval rakott szekerek, hogy 5-6 órás fuvarozás után az ottani sóraktárakban rakodjanak ki. Több település lakói is vallották, hogy „a puchói sóraktár... keresetet biztosít” (Felsőkocskóc, Nószic). Alsókocskóc lakói is „olykor-olykor a puchói sóraktár körül dolgozgatnak”. Hrabovka-Lednic lakói mondták: „Fél órára van a sóraktár, ahonnan sót fuvarozhatunk Morvaországba... Morvaország 3 órára van tőlünk, ahol kereskedhetünk, ha akarunk.” Nimnic lakói viszont, akik fél órára laktak Puchótól, panaszkodtak, hogy sajnálatukra Puchóról Morvaországba sót „nem szállíthatunk, mert nem vagyunk erre tehetősek”.

A sószállítás, egyéb fuvar és munkaalkalom majdnem minden trencsényi mezővárosban adott volt. A Puchót sorrendben követő Bitscén (Bicse) is.

Bicse hatodik a trencsényi vásároló helyek rangsorában, az emlegetés gyakorisági listáján. Ötvenkét vallomást tevő település lakói nevezik meg, és harmincan az első helyen. Inkább fekvésével, megközelíthetőségével függ ez össze, semmint a korábban említett vásároló helyek fölötti népszerűségével. Hat országos vására és szerdai hetipiacei beilleszkednek abba a trencsényi kényszerbe, ahol örökösen adni-venni kellett a lakosoknak, hogy a hegyvidéki gazdálkodás, a háziipari tevékenység, állattartás és gyűjtögető-, zsákmányoló lehetőségek mellett regionális munkamegosztásuk következtében a megélhetéshez szükséges javakhoz hozzájussanak. Nemcsak öröm, kényszer is volt az árucserre folyton zajló, fölöt-
több élénk ritmusa Trencsény megye minden mikrorégiójában. Ez kényszerítette a fazekasmesterséget, a fa megmunkálását és a fával való kereskedést magas szinten

¹⁹ Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 89-90.

űző bicseieket is arra, hogy saját vásáraikon, piacaikon kívül rendszeresen látogatói legyenek Zsolna, Kisucaújhely, Rajec és Morvaország közel érhető vásárainak, még akkor is, ha ez utóbbi két helyre – Rajecbe és Morvaországba – rossz utakon mehettek télben, nyárban egyaránt. Volt Bicsének sóháza is, és fölöttébb sok iparosa is. Uradalmi székhely is volt, s a mezőváros mellett 21 falu tartozott az uradalomhoz. Termékeny határa, jó erdeje és kiváló legelője, több vízimalma azonban mégsem vonzotta annyira a fuvarozókat, napszámosokat, mint tették azt a fentebb tárgyalt települések.

Néhány településen megemlégték ezeket a lehetőségeket, de mindjárt el is háritották, mondván: „de mi ezek hasznával nem élünk”.

Bicse 925 háza, a benne élő 867 család a 4558 lakossal bizonyára önellátó volt igás és gyalogos napszámosokból, fuvarozókból.²⁰ A magas népességszám, a félszáznál több település vásározói, piaczói azonban mégis vonzóvá tették a mezőváros sokadalmait.

Első helyen látogatták a bicsei vásárokat: Broniscse, Dlhepole, Drienove, Felsőhľuboké, Hricsó, Alsóhricsó, Alsóhľubok, Hvoznica, Jablonove, Kisjeszenic, Nagyjeszenic, Konzka, Kiskotesso, Nagykotesso, Marcsek, Nemeskotesso, Olesna, Peklina, Petrovic, Predmir, Psurnovic, Rovne, Schavnik, Sebestyénfalva, Szetyechov, Sztupne, Pastyinazávida, Podvazsje, Vizsoka, Kisbitcsa.

Második helyen: Beszterce-Podhragy, Vágbeszterce, Hradna, Ovcsarszko, Podviszoka, Rassov, Sztaskov, Végtepla, Plevnik, Szujó, Zariacs.

Harmadik helyen: Divina, Felsőhricsó, Kosztelec, Lehota-Bicse, Orlove, Papradnó, Szvedernik, Vrchtepla, Zaszkalje, Závodje.

Negyedik helyen: Turzovka.

A Bicsén vásározók felsorolásából kitűnik, hogy nemcsak e mezőváros lakói látogattak idegen vásárokat, ide is eljártak más mezővárosokból a lakosok. Predmir lakói saját vásáraik, piacaik után nyomban Bicsének adták az első helyet, Vágbeszterce lakói a második helyre rangsorolták, amíg az önmaga számára vasárnaponként piacot tartó Turzovka lakói a negyedik helyen emlegették a bicsei sokadalmakat.

Ha kevesebben is emlegették első helyen a választott vásározó helyek közül Vágújhelyet, vonzáskörzete, látogatottsága, a megye lakosságára gyakorolt hatása legalább annyira fontos volt, mint Bicsének. Vágújhelyre – bevallottan – 49 településről jártak rendszeresen adni-venni, árut cserélni az emberek. Közülük 22 település lakói első helyen emlegették e mezővárost: Adamóc, Kisbiróc, Beckó, Bohunic, Bohuszlavic, Bossáca, Csütörtök, Dubje, Dunajov, Halusic, Kalnic, Kochanóc, Kocsóc, Krivoszud, Lieszko, Nemespodracs, Neszlussa, Révfalu, Szrnye, Vágújfalva, Vieszka, Zsabinec.

²⁰ Magda 1819; Nagy 1828; Danyi – Dávid 1960; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Bácskai – Nagy 1984; Fekete Nagy 1941: 65, 88-89.

Második helyen: Biskupic, Broniscse, Kischoholna, Nagychoholna, Felsődrietoma, Hamri, Felsőhricsó, Ivanóc, Kosztolna, Lalinek, Lehota-Bicse, Melcsin, Nemeslieszkó, Noszdrokóc, Ribari, Szelec, Szkola, Kissztankóc, Velcsic, Kiszablát, Nagyzablát, Zamoróc, Zárieacs.

Harmadik helyen: Apáti, Alsóhricsó.

Negyedik helyen: Bella

Vágújhely úrbéres lakóinak a vallomására nem bukkantunk rá, így hát nem tudjuk, ők hogyan vélekedtek saját vásáraikról, piaci és vonzáskörzeti szerepükről, de annak ellenére, hogy a Bácskai – Nagy szerzőpáros szerint Trencsén lakói féltékenyen szemlélték 1828-ban az emelkedését, és az említett szerzők is hangsúlyozzák kereskedőinek mozgékonyágát, a vásárain évenként forgalmazott gabona és bor mennyiségét, a Bécsbe, Pozsonyba, Pestre közvetlenül szállított viasztermékeit, gyertyáit, ezt a mezővárosok lakói nem jelzik vissza. Egyedül az évenként „négy haszontalan” (haszon nélküli) vásárt tartó Beckó lakói közlik, hogy hozzájuk közel van, s első helyen járnak vásárolni Vágújhelyre. Ez a viszonylag másodlagos szerepkör azonban csak a Trencsén megyei lakosok között járt ki Vágújhelynek. A jelek szerint Nyitra vármegyéből többen jártak vásárolni ide, mint Trencsénből. Később aztán közigazgatásilag is Nyitrához csatolták, és Fényes Elek már úgy tartotta számon, mint Nyitra megyei mezővárost. A mezőváros nagyszámú iparosa, minősített szaktereskedői is riaszthatták az egyszerű jobbágy embereket, akik képtelenek voltak versenyre kelni a gabona-, dohány-, viasz-, bor- és egyéb távolsági kereskedőkkel. Pálinkaháza, serháza, likőrüzeme, posztónyíró, posztókészítő, kőfaragó, tetőfedő, festő, kártyafestő mesterei, nyolc utcára járó hatalmas piactere, 50 minősített kereskedője azonban olyan pezsgést teremtett Vágújhely áruforgalmában, ami ritkaságnak számított a megye húsznál több vásároló-piacozó településén. Nem lehet véletlen, hogy oly nagy mértékben megszorodtak a városka zsidó lakosai. 1828-ban már 2221 zsidót számlált a Bácskai – Nagy szerzőpáros az oppidumban. Ennek a jelenségnek az előzményei ott kellett munkáljanak már az 1770-es években is e településen. Forgalmának egyik kulcsa, hogy Morvaországból nemcsak a sót, nagyon sok település lakói innen szerezték be a gabonát, bort is. Magának a mezővárosnak is jeles szőlőkertjei voltak, amelyek burgundihoz hasonló bort érleltek. Gabonájával együtt kelendő volt ez Morvaországban is. Ugyanakkor gyűjtőhelye volt Vágújhely a Trencsén megyéből leérkező mindenféle árunak, s utolsó állomása az alsóbb vidékek Trencsén megyébe szállított termékeinek, árucikkeinek. Jellemzője még a mezővárosnak, hogy nagyszámú fuvarozót és napszámost vonzott.²¹ Isztebnik lakói Vágújhelyről Nemsóvára fuvarozták a sót. Hasonlóan tettek Ribari lakói is. Lieszkó lakói Morvaországba szállították Vágújhelyről a sót. Alsóhricsó lakói

²¹ Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Danyi – Dávid 1960; Bácskai – Nagy 1984.

marhakereskedelemmel kerestek pénzt Vágújhelyt. Vágújhely és Nemsóva között fuvarozták a sót Kiszablát és Kissztankóc lakói is.

A vágújhelyi szőlőhegyeken pedig a következő falvakból vállaltak munkát: Vágújfalu, Kocsóc, Krivoszud, Halusic, Lieszkó, Melcsics, Révfalu, Szrnye. Joggal feltételezzük, hogy Vágújhely Trencsén és Nyitra közös kapujában jelentősebb szerepet töltött be, mint azt a Trencsén megyéből vásárain megfordulók számából megítélhetnénk.

Rajec a vallomások sorrendjében a 8. helyet foglalja el a trencsényi vásározó helyek között. 44 faluban emlegették, s ebből 27-ben az első helyen, 12-ben a második, 2-ben a harmadik és 3-ban a negyedik helyen.

Első helyen: Babkov, Csetna, Kiscserna, Nagycserna, Facskó, Frivald, Gyurcsina, Gyurgyove, Hradna, Jaszenovo, Klacsán, Konzka, Kosztelec, Kóporuba, Lednice, Lehota-Plebani, Lietava-Lehota, Pocsarova, Praznov, Precsin, Suja, Szadecsne, Sztránszke, Szvinna, Vrchtepla, Turó, Zbinov.

Második helyen: Domanis, Illove, Kunyerad, Lietava, Lietava-Lucska, Podhorje, Podluzsie, Porubka, Pruzsina, Zaszkalja, Nemeszavoda, Závodje.

Harmadik helyen: Vágbeszterce, Bicse.

Negyedik helyen: Beszterce-Podhragy, Alsóhricsó, Predmir.

Rajecen 1785-1787-ben 475 házat számláltak a népösszeírók, és 583 családban 2803 ember élt, akik közül 93 férfi nemesnek vallotta magát, s 207-en polgárnak. Ezek közül, illetve ezek utódaiból került ki az a 134 iparúzó, akikkel a Bácskai – Nagy szerzőpáros találkozott az 1828-as forrásokban: az irhatímárok, a kallósok, csapósok, posztónyírók s egyéb 26 mesterséget űzők. Híresek voltak a rajeci méhészek és viaszfeldolgozók is. A mezőváros papirosmalma is adott okot a kereskedelemre.²² Néhány községből munkára is jártak Rajecre. Suja lakói gyalogos és szekeres munkát végeztek itt megrendelőik óhajára, Konzka lakói trágyahordásra, szántásra szegődtek el, Jaszenova úrbéresei fogatos munkával kereshettek pénzt, ahogyan Nagycserna lakói is.

Rajec után a számszerűséget tekintve Illava következik a sorban. 41 településen emlegették, de első helyen csak 11-ben.

Első helyen látogatták az illavai vásárokat: Bellus, Dubnic, Kasza, Kispodhragy, Klubina, Lede, Podvazsje, Felsőporuba, Prejtha, Pruszka, Nagypodhragy.

Második helyen: Bella, Bolessó, Borcsic, Hlozsa, Horóc, Ilavka, Isztebnik, Kamenicsán, Klucsó, Nagykolacsin, Lieszkovec, Missen, Piecho, Podhragy-Podhorje, Prilesz, Szavcsina, Újfalu, Duló, Szlavnice.

Harmadik helyen: Biskupic, Babót, Babótlehota, Felsődrietoma, Hamri, Illove, Kosztolna, Mikcsova, Nagyablát, Zamoróc, Zsabinec.

Negyedik helyen: Szkola.

²² Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 76; Danyi –Dávid 1960; Bácskai – Nagy 1984.

A II. József kori népszámláláskor Illavát 953-an lakták. A 229 család 155 házban élt. Négy tisztviseelő, 3 pap és 96 polgár képezte a mezővárosi elitet. Az oppidumnak ser- és pálinkafőző háza, vendégfogadója, kórháza volt, s uradalmi székhelyként is vonzotta a környék lakosságát. Néhány településről rendszeresen jártak dolgozni az itt lakó „szorgalmatos mesteremberek... vargák, szegkovácsok... posztósok” földjeire. Lieszkove fogatos gazdái szántásra, fuvarozásra, trágyahordásra szegődtek el Illaván. Klobusic tehetősebbjei szántásra jártak át, Kasza lakói „mindenféle munkára, aratásra, cséplésre”, az illoveiek pedig „gyalog és fogattal kereshettek pénzt” a mezővárosban.²³

Az illavaiak nem büszkélkedtek, de nem is szerénykedtek, amikor saját vásáraikról szóltak. Tényként közölték: „Városunkban évi hét (7) vásár esik... Hetente egyszer, csütörtökön hetivásár van mezővárosunkban. Ezenkívül eljárunk a környékbéli mezővárosokba is – Pruszka, Bellus, Puchó –, ahol vásárok vannak.” Fontosnak tartották azonban azt is közölni, hogy „mivel házaink az országút mentén fekszenek, sört, pálinkát árulhatunk, amit... contractus szerint főzhetünk”. Kereskedni természetesen a „határunkban folyó” Vágon is kereskedhettek, mert az „mindenféle kereskedésre alkalmas”.

Miközben Illava lakói Pruszka, Bellus, Puchó vásárait látogatták, hozzájuk Kasza, Bellus és Pruszka vásározói látogattak, mindhárom településen elsőként emlegetve az illavai kereskedési lehetőségeket.

Rangban hasonló volt a helyzete Kisucaújhelynek, amely település vásárait ugyancsak 38 községben emlegették név szerint, de ebből 22-ben első helyen, 12-ben második helyen, 1 településen a harmadik, 3 településen pedig a negyedik helyen.

Első helyen: Horelica, Klubina, Kraszno, Lehotá-Budetin, Lieszkovec, Lodne, Lopusa, Óbeszterce, Ochodnica, Ocsadnica, Oskerda, Povinna, Radolya, Nagyrudina, Kisrudina, Rudinszka, Teplica, Újbeszterce, Alsóvadicsó, Középvadicsó, Vrane, Zborov.

Második helyen: Bicse, Brodnó, Chumec, Csatca, Divina, Luky, Marcsek, Sznazsnica, Szvedernik, Szvrascinovec, Zadubnye, Zasztranye.

Harmadik helyen: Gbellán.

Negyedik helyen: Kotrzina-Lucska, Liszica, Závodje.

A már többször említett népszámlálás adatai szerint az 1780-as évek derekán Kisucaújhelynek 1705 lakosa volt, akik 363 családban és 338 házban éltek. A 33 nemes férfi mellett 187 vallotta magát polgárnak, 119 pedig zsellérnek. 1828-ban a Bácskai – Nagy szerzőpáros már 258 iparűzőről és 7 kereskedőről tud, akik közül 244 a mester, és összesen 20 szakmában jeleskedtek. A Kisuca völgyében fekvő mezőváros lakói közel találták Zsolnát, de az úrbérrendezéskor a megvallottak nem tettek említést arról, hogy járnának a zsolnai vásárokra, annak ellenére

²³ Udvari 1994: 102-112; Magda 1819; Nagy 1828; Fényes 1847. II; Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 72-73, 87-88; Danyi – Dávid 1960; Bácskai – Nagy 1984.

sem, hogy Kisucaújhely communitasanak privilégium szerinti jogállása ugyanolyan volt, „mint Zsolna város lakóinak”. Ha a kisucaújhelyiek meg is elégedtek saját vásáraikkal, minden vasárnap tartott szabad piacukkal, az ő sokadalmaikat második helyen látogatták Bicse és Csatcsa mezővárosok lakói.

Kisucaújhely fenyőerdeje, juhtartása, borvásárai és kézművesei vonzották a kereskedőket is. Munkát idegen települések lakói nem nagyon vállaltak Kisucaújhelyen.²⁴ Egyedül Vrane lakói vallották, hogy itt vagy Zsolnán pénzért dolgozhatnak. Maguk az oppidum lakói a pénzszerzési lehetőségekkel kapcsolatban azt vallották, hogy „egyesek fával kereskedhetnek”, a „szegényebbek” a Kisucán „evezővel... kereshetnek” pénzt, de „egymásnál vagy gyalog, vagy marhával” is vállalhatnak pénzért munkát, mivel „itt mindenféle mesterember van”.

Pruszká és Bellus még az a két mezőváros Trencsénben, ahová viszonylag több településről jártak vásárolni. Pruszkára 30-ból, Bellusra 29-ből. E két mezővárosban a látogatottság rangsora a következőképpen alakult.

Pruszkára első helyen: Bolessó, Felsőbreznic, Illava, Kamenicsán, Miksova, Piecho, Podhragy, Savcsina, Szedmeróc, Szlavnica, Újfalú és Duló.

Második helyen: Bellus, Dvorec, Kalnic, Klobussic, Kvasso, Liborcsa, Prejtha, Tunyesic, Zsabinec.

Harmadik helyen: Borcsic, Horóc, Ilavka, Isztebnik, Klucsó, Lieszkovec, Szkola.

Negyedik helyen: Kasza, Pruzsina, Zamoróc.

Míg Pruszká saját, szerdánkénti hetipiaci és évenkénti öt országos vására mellett Illavára és Trencsénbe küldte lakóit kereskedni, vásárolni, addig a pruszkai vásárokat és piacokat több-kevesebb rendszerességgel látogatták az illavaiak, a bellusiak. Bár a megközelítően ezer lakoshoz viszonyítva sok mester, iparúzó élt Pruszkán, de a domborzati, vízrajzi viszonyok nagyban gátolták, hogy vásárolóit szélesebb körből toborozza.²⁵ Ez gátolta kézműiparának gyorsabb ütemű fejlődését is.

Hasonló közlekedési akadályok fékeztek Bellus forgalmát és dinamikáját is. Itt 29 település lakói vásároltak rendszeresen.

Első helyen: Vágbeszterce, Hlozsa, Horóc, Ilavka, Alsólieszkó, Podhragy-Podhorje, Podszkal, Pruzsina, Lédnicrovnye, Szlopna, Szverepec, Tunyesic, Viszolja.

Második helyen: Horenic, Illava, Kasza, Alsókocskóc, Felsőkocskóc, Ledec, Felsőlieszkó, Felsőmostenec, Nőszic, Precsin, Puchó, Puchóhostat, Sztresenic, Trsztye, Hrabovka.

Harmadik helyen: Nem említették sehol.

Negyedik helyen: Újfalú és Duló.

²⁴ Udvari 1994: 113-118; Bácskai – Nagy 1984.

²⁵ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 176-177; Bácskai – Nagy 1984.

Annak ellenére, hogy Bellusnak minden kedden hetipiaca volt, és évenként 6 országos „nagyvásárt tartott”, lakói „a környékbeli városokba is” eljártak vásározni, piacozni, úgymint Illavára, Pruszkára, Vágbesztercére és Puchóra. Az említett mezővárosok lakói viszonzták is a látogatókat. Vágbeszterce, Illava, Kasza, Puchó lakói is vásároltak Bellus sokadalmain.²⁶

Ezzel le is zárhatnánk Trencsén megye fontosabb mezővárosainak vásári forgalmát, mert jószerével minden település lakói elérték 1-2 órányi járásra, egy-két mérföldnyi távolságra valamelyik vásártartó, piacozó helyet a már megemlítették közül. Igazságtalanok lennének azonban a történelmi valósághoz, a Trencsén megyei lakosokra nehezedő kényszerhez, ha nem említenénk meg azokat a kisebb jelentőségű vásárokat, piacokat, amelyek pár község lakóinak a megélhetéséhez szükséges mikroregionális árucserét biztosították, avagy csak felvették eladni való árujukat. Trencsénben ugyanis éppen a lakosság kényszerű regionális munkamegosztása, a természeti viszonyokhoz alkalmazkodó megélhetési források különbözősége miatt, kényszerből olykor-olykor még egyetlen település belső lakosai számára is meg kellett szervezni az árucseré lehetőségét. Ilyen volt például Turzovka, a Morvaországgal és Sziléziával határos erdős hegyek között szétszórt 864 házával, a 898 családban élő 4832 lakosával, hatalmas tömegű zsellérével a Kisuca völgyében.

Turzovka falu volt, privilégium nélkül. A maga akaratából és a maga hasznára szervezte meg vasárnapi piacait. Ahogyan a lakosok vallották: „Vasárnaponként hetivásár tartatik itt, ami az (adó) fizetésünkben segít”. Az adófizetés kényszere mellett egyéb okok is árucserére készítették ezt a majdnem ötezernyi hegyilakót. A portákon, külső telkeiken termesztett és aszalt gyümölcsöt, a morvaországi erdőkből vásárolt fából készített eszközöket, edényeket, zsendelyt, deszkát, a varga-, csizmadia-, kovács-, bognár-, fazekas műveket, a szarvasgombát, a földi almát (krumplit) vásárolók, piacozók, hátaló és szekeres kupecsek könnyebben felvásárolhatták a vasárnapi piacokon, mintha a meredek lejtőkkel, nagy emelkedőkkel tarkított völgyben házról-házra kellett volna kilincselniük.

Sorolhatnánk még a megvallott és a feltételezett okokat, amik kikényszerítették a belső vasárnapi adás-vételi alkalmakat. Más község lakói nem említik a turzovkai piacokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kupecsek, felvásárlók nem jelentek meg haszonszerzés céljából és szándékával Turzovkán. Inkább arról van szó, hogy az a felvásárló, kupecsedő réteg, amelyik több-kevesebb bizonyossággal folyton mozgásban volt, nem a megvallott úrbéresek közül került ki. Turzovka lakói saját vasárnapi piacuk mellett rendszeresen jártak vásározni, kereskedni nemcsak a Vágra, a Kisucára, hanem Morvaországba, Sziléziába, Zsolnára és Bicsére is. Léván „elnépesedett település” Turzovka, lakói az Alföldre is eljártak pénzt keresni, ezzel együtt vásározni is.

²⁶ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 176-177; Bácskai – Nagy 1984.

Turzovkához hasonló helyzetben volt Kossa vagy Kasza mezőváros. Ez az Illavától félórányi szekerezésre lévő mezőváros nem vallott ugyan saját vásáraitól, de lakói négy vásározó helyet látogattak. Elsőként a rajeci, másodikként a bellusi, harmadikként a vágbesztercei, negyedikként a pruszkai sokadalmakat. Ugyanakkor Miksova lakói – egyedül a trencsényi falvak közül – negyedik vásározó helyükül említették Kossa vagy Kasza mezővárosát. További kutatás derítheti majd ki, hogy a Kaszán élő „számos posztó-szövők”, a „ser- és pálinkafőző ház”, a Vágon keresztül ívelő kőhíd – korábban és későbbben – mennyire tette frekventált kereskedőhellyé a mezővároska piacait, vásárait.²⁷

Csatca (Csácsa, Csatcsa, Csattza) mezőváros lakói is túl szerénynek bizonyultak. Az úrbérrendező biztosok kérdésére csak annyit mondtak, hogy „Kisucaújhelyre járnak piacozni, de rossz és alkalmatlan utakon”. Mind Fényes Elek, mind a Bácskai – Nagy szerzőpáros megemlékezik azonban róla, s mint a Kisuca partján „fő ország- és postaútban” fekvő, a Sziléziába tartók számára elkerülhetetlen települést említik. Vámhivatala, sóháza is rangosította a mezővárost, és számos fuvaros, borkereskedő fordult meg benne, nemcsak egy pihenőre, adás-vétel céljából is. Rejtély, miért nem említette sem a saját lakosság, sem a környék településeinek egyetlen vásározója sem a csatcai sokadalmakat.²⁸

Kasza, Turzovka és Csatca némaságba burkolt piacai és vásárai mellett volt Trencsén megyében még néhány kevesek által látogatott, valószínűleg csak a legközvetlenebb környék lakosságának belső árucseréjét előmozdító vásározó hely. Ezek közé kell sorolnunk Varin, Trencsenteplíc, Predmir, Lednic, Dubnica és Beckó mezővárosokat, amelyek viszonylag kevés falu lakóinak az emlékezetébe vészték be magukat vásáiraikkal, piacaikkal.

A felsoroltak közül Varin vásárai voltak a legnépesebbek. Ez a mészégetéséről, a Vágban fogott pisztrángjairól, kézműves mestereiről elhíresedett mezőváros Fényes Elek szerint „hajdan nevezetes vagyonos város volt, de a sok tűz miatt elszegényedett”. Jó rétje, legelője, termékeny határa révén önellátó is lehetett volna, de fekvése, geográfiai helyzete piaci feladatokat rótt rá. A lakosok úgy vallottak, hogy „királyi privilégium alapján.... vannak piacok, vásárok” a településen, de a lakosság Trencsenteplícire és Zsolnára is eljár adni-venni. Trencsenteplícen a vásározás mellett a fábrikában is dolgozhattak volna, de vallomásuk szerint „ebből hasznuk nincs”. Annál többet pénzelték a községi serfőzdéből és a pálinkafőző üstökből. A sört és pálinkát egész évben főzték, s „az uraság engedélyével” hat hónapon át szabad „sörkorcsmájuk” volt, „a másik hat hónapban” azonban „csak négy korcsmában mérhették” a maguk főzte sört. A pálinkát egész évben szabadon korcsmárolták. A 168 házban, 205 családban élő

²⁷ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 69-71, 87.

²⁸ Fényes 1851; Bácskai – Nagy 1984.

1088 lakos korcsmával tehát bőven el volt látva. Az ezekben elköltendő pénzt fazekasmesterséggel és egyéb kézműves tevékenységgel keresték.²⁹

Ezt a Vág jobb partján lévő mezővárost 12 helység lakói tartották számon vásárai, piacai okán.

Első helyen: Bella, Krasznyán, Liszica, Kotrzina, Lucska, Nedeca, Nezbudlucska, Felsővadicsó.

Második helyen: Varín, Középvadicsó.

Harmadik helyen: Sznazsnica, Zasztranye, Teplica.

Egygel kevesebb, összesen 11 községben emlegették Trencsénteplic vásárait.

Első helyen csak három településen: Alsóporuba, Sztrázsa, Varín.

Második helyen: Gbellán, Krasznyán, Kotrzina-Lucska, Nedeca, Nezbudlucska, Felsővadicsó.

Harmadik helyen: Liszica.

Negyedik helyen: Zasztranyé.

Ez a II. József által elrendelt népszámláláskor 728 lakossal, 111 házzal, 141 családdal bíró mezőváros „meglehetős papírost” készítő papírmalmáról volt nevezetes. Hanyatló, majd „elenyésző posztógyára” már ekkor sem sok embert foglalkoztatott. Termékeny földje, kiváló legelői, elégséges erdeje mellett a „lakosai... vászon-szövésből, kézi mesterségekből és pálinkafőzésből táplálták magokat”. Vásárai – a látogatottság hiánya is bizonyítja – „nem nevezetesek”. Maguk a mezőváros lakosai szerényen vallották: „Évente helyben négy vásár van, melyeket marhapiac előz meg”. Itt „minden terményüket, holmiaikat eladhatták”, de a helybeli fabrika alkalmazottai is megvásárolták mindenüket. A fábrikában a lakosok is jól kereshettek, méginkább pénzelhettek azonban a Vágon. Vásáraik gyenge voltát bizonyítja, hogy maguk a mezőváros lakói rendszeresen eljártak Kisucaújhelyre, Zsolnára és Varínba adni-venni, kereskedni, „szükségüket beszerezni”.³⁰

A teplici vásároknál is jellegtelenebbek voltak a Predmir mezővárosában tartani szokott sokadalmak. A „dicső emlékezetű Lipót császár és király 1685-ben kiadott privilégiuma alapján évente négyszer” tartott országos kirakodó vásár mellett hetivásáruk is volt. Jobban pénzelték azonban „a földesúr engedélyével mindegyik polgárnak” meglévő „szabad korcsmájából az országút mentén”. Predmir lakói nemcsak korcsmát tartottak, hanem „szabadon főzhették a sört és pálinkát” is. Handellel, azaz kereskedéssel a Vágon is kereshettek pénzt, „de nagyobb részben jövedelmük a tutajozásból” volt.

Ebben a „szép és termékeny rónaságon” megtelepült mezővárosban 788 lakó élt 124 házban, 156 családban, akik között számos mesterember volt, és „több nemesi curia” is találtatott.³¹

²⁹ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 83, 92.

³⁰ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 195; Danyi – Dávid 1960.

³¹ Fényes 1851; Fekete Nagy 1941: 89; Danyi – Dávid 1960.

A Vág bal partján lévő mezőváros vásárait első helyen csak Szujó lakói említették. Második helyen Schavnikból látogatták, s harmadik helyen Hradna, Hvoznica és Rassov lakói.

Évi négy vásárt tartott „privilégium levél szerint” Lednic mezőváros lakossága is. A 121 házban, 132 családban 657 lakost számláló közösség vásárait három településen említették csak: Alsóbreznic, Breznic és Lehota, ezek viszont első helyen. Vásárait a mezőváros uradalmi központ volta tartotta életben, és a sörfőzőház, a mészégető kemence, az „igen szép kőris, fenyő, bikfából álló erdő” faragványai, háziipari termékei öregbítették a hírét. A 24 falut és 2 mezővárost átfogó uradalmi központ székhelye nem volt azonban annyira forgalmas, hogy egy hetipiacot is fenntarthatott volna. Ezért a ledniciek maguk is sűrűn látogatták Puchó mezőváros hetivásárait, országos sokadalmait.³²

Ha jelentéktelen forgalmúnak minősítjük a lednici vásárokat, még alacsonyabb rangúnak kell mondanunk Dubnica mezőváros sokadalmait. A Vág bal partján lévő mezőváros II. József uralkodása idején 1418 lakost számlált, akik 199 házban és 293 családban éltek. Korán megtelepedtek benne a zsidók. Nem annyira vásárainak forgalma, a település központi fekvése miatt jöttek ide, sokkal inkább azért, mert jeles búcsújáró hely volt, s ez időről-időre nagy jövedelmi forrásnak bizonyult. Fényes Elek leírása szerint az „uraság várkastélyát” övező „gyönyörű angol-kert” mellett a település nevezetessége „egy szép kálvária, s a boldogságos szűz Mária csodatévő képe”. E képhez „nagy búcsújárások történnek”. Alighanem a búcsújárások éltek elevenebben a lakosok emlékében, s csak mellékes motívumként az ezekkel összefonódó vásározási lehetőségek. A dubnicaiak úrbérrendezés kori vallomása nem maradt fenn, de három falu lakói megemlékeztek róla mint vásározó helyről. Első helyen Lieszkovec, harmadik helyen Prejtha, negyedik helyen Ilavka lakói szóltak Dubnicáról, mint vásározó helyről.³³

Trencsén megye belső vásározó helyei közül meg kell még említenünk az 1841 lakosú, 247 házzal, 402 családdal bíró Beckót. Fényes Elek elragadtatással írt erről az „igen régi, s hajdan kőfallal, sáncokkal körülvéttett” mezővárosról. Dicséri „hajdan Bolondócz várának is nevezett” omladozó erődítményét, a Cservenahora „nevezetű hegyeiben” ásott „veres anyagot”, az egész „megyében a legjobbak közül” való „kiterjedt határát”, jó legelőit, szép erdejét, „igen sok mesteremberét”, s még népes vásárait is. El volt ragadtatva gyümölcsösei bőségétől, csak a szőlő-hegyei említések korrodáltak meg a jelzői, mondván: „Savanyú bort terem”.

Beckó lakói nem becsülték olyan sokra a maguk vásárait 1770-ben, mint tette azt nyolc évtizeddel később Fényes Elek. Lakonikusan csak annyit közöltek: „Évente négy vásárunk van, de semmi haszon nincs belőle”. Maguk a beckóiak saját vásáraikon kívül a közel, jó úton elérhető Vágújhelyen piacoztak.³⁴

³² Fényes 1851.

³³ Fényes 1851.

³⁴ Fényes 1851.

Íme Trencsén megye belső vásározó, piacozó helyeinek listája. Első, ami szembetűnik vizsgálatuk során, hogy sűrű hálózata alakult ki a piacozó helyeknek. A másik, hogy az országos vásárok mellett a mezővárosok többsége tartott hetivásárokat is. Még a viszonylag gyéren látogatott Varín és Predmir is. A hetivásárokat nem tartó mezővárosok piacainak, vásározási alkalmainak gyérebb emlegetése összefügghet azzal is, hogy a sajátos természetföldrajzi viszonyok között élő trencsényi lakosok rá voltak kényszerítve a folytonos árucserére, s azokat a piacozó helyeket, ahol évenként csak négyszer-hatszor forgalmazhattak, cserélhettek, árulhattak, azért hallgatták el, mert a rendszeres áruforgalom helyei tolokodtak emlékezetükbe, amikor az úrbérrendező biztosok kérdezősködtek haszonvételeikről, pénzszerzési lehetőségeikről. Azt azonban világosan látnunk kell, hogy a sűrűbben emlegetett helyek piacai, vásárai lényegesen fontosabb szerepet tölthettek be az árucserében, az adás-vételben, mint a ritkán vagy egyáltalán meg nem nevezett helységek, mezővárosok. Ebből a szempontból tényként kell elfogadnunk, hogy Bellussal, legfeljebb Varínnal zárul az a sor, amely helységek vásározási lehetőségei meghatározták a trencsényi emberek és települések árucseres kapcsolatait. A többiek már csak kiegészítő alkalmatosságokként segítették a termékeiket, javaikat minduntalan cserélni, adni-venni kényszerülő lakosokat.³⁵

A trencsényiek megyén kívüli vásározó helyei

Csatcát is számításba véve Trencsén megye lakói 21 belső vásárt látogathattak, melyek közül 15-16 helyen rendszeresen tartottak hetipiacokat is. Ez a 18. század utolsó harmadában feltűnően élénk árucseréről tanúskodik, még akkor is, ha a javaknak ez a nagyarányú cseréje nem a haszonelvűséget tekintette elsődlegesnek, és nem a tőkefelhalmozást célozta meg, csupán a megélhetés kényszerítette ki. Még izgalmasabbá válik a helyzet, ha számba vesszük azt is, hogy hány megyén kívüli piacot, vásárt kerestek fel ennek az északnyugati törvényhatóságnak a lakói, s merre fordultak meg az országhatáron kívül. Jártak ugyanis vásározni a lakosok Nyitra, Turóc, Bars és Pozsony megyébe is, és feltűnő számban Morvaországba és Sziléziába. A szükség lekényszerítette őket az Alföldre is, bár vallomásaik szerint ide aratni, kaszálni, csépelni szegődtek el, néhány népesebb községből szőlőt kapálni, de majdnem elképzelhetetlen, hogy faragott faedényeikkel, eszközeikkel, szerszámaikkal ne kereskedtek volna az Alföldön, s a fazekasok, mész- és szénégetők, erdei terméket – mogyorót, gombát, gyógynövényt, szurkot, taplót, szárított gombát, aszalt gyümölcsöt, viaszgyertyát, mézet, prémet, madarakat –

³⁵ A 18. század végi árucseres jellemzőire, az úrbéres lakosság kényszerű, a megélhetéssel összefüggő migrációjára és munkavállalására lásd: Balassa 1985; Dankó 1974: 175-187; Divéky 1905; Eperjessy 1966: 495-501; Gráfik 1983: 1-35; Hőke 1886: 2447-2449; Takács 1988: 105-121; Takács – Udvari 1989: 359-381; Takács – Udvari 1990a: 195-207; Takács – Udvari: 1990b: 209-225; Rác 1980; Udvari 1988: 48-60; Viga 1990; Udvari – Viga 1993: 165-199; Udvari – Viga 1994a: 89-120; Udvari – Viga 1994b: 257-294.

kínálók leszekerezve a sík vidékekre, néhány vásárban meg ne fordultak volna. Ha másért nem, a maguk számára vagy haszonra vásárolt gabona és bor, esetleg szerszámok, só, fűszer beszerzése céljából.

A megyén kívüli vásárok közül a Nyitra megyei Nagytapolcsányt említették a legtöbb helyen. Összesen 13 település lakói – közöttük Bán mezőváros szolgálónépei – vallották piacozó helyükül Nagytapolcsányt.

Tapolcsány uradalmi központ volt, jó rozstermő vidéken, ahol elhíresedett baromvásárokat tartottak, s ahol főleg a fuvarozni szándékozók szerezhették be a lovakat.³⁶ Trencsén megyéből első helyen Ribin lakói emlegették kedvenc vásározó helyükül.

Második helyen látogatták a tapolcsányi sokadalmakat: Brezolup, Nagychlevin, Cimena, Alsónasztic, Pecsened, Rongyossztrice és Bán lakói.

Harmadik helyen: Kishradna, Prusz.

Negyedik helyen: Ómasztina, Kissztrice, Nagysztrice.

Nagytapolcsányt Zsámbokrét követte a sorrendben. Vásárait hat településen említették meg, de első helyen sehol.

Második vásározó helyükül vallották: Kissztrice és Nagysztrice.

Harmadiknak: Ómasztina, Bán és Brezolup

Negyediknek: Kishradna.

Németprónára már csak négy helyről jártak, valószínűleg kést vásárolni, azzal kereskedni. Első helyen Csicsman lakói emlegették.

Második helyen Facskó és Ómasztina.

Harmadik helyen: Csernólehota úrbéresei.

Óturát mindössze Felsődrietoma lakói vallották vásározó helyükül, de ők is csak a negyedik helyen. Óturáról valószínűleg többen jártak Trencsénbe vaját, sajtot, aszalt gyümölcsöt vásárolni, mint Trencsénből ide adni-venni. Az óturaiak ugyanis híres házaló kereskedők voltak, akik az északi vármegyékben felvásárolt vaját, sajtot, diót, mogyorót, aszalt gyümölcsöt Pestre, Bécsbe hordták a nagyobb haszon reményében.³⁷

Egyetlen helyen említették Privigyé vásárait is: Ribin lakói. Ők is csak harmadik helyen. Bizonyára híres gabonavására fordította a ribiniek szekere rúdját e Nyitra megyei mezőváros felé.

Amíg Nyitra megyéből 5 vásár nevét emlegették a trencsényi úrbéresek, a nehezebben megközelíthető Turóc megyéből csak két mezővárost: Szucsát és Turócszentmártont. Szucsára Podhragyáról a második, Sztrecsenből a harmadik helyen jártak a lakosok vásárolni.

Turócszentmártonba csak egy helyről, Sztrecsenből. Ott is csak a negyedik helyen említették.

³⁶ Fényes 1851.

³⁷ Fényes 1851.

Bars megye messze esett a Trencsén megyei lakosoktól, de Oszlán nevű mezővárosának mind heti, mind országos vásárait néhány községből megmeglátogatták. Második helyen Ribin, harmadik helyen Kissztrice és Nagysztrice lakói.

Pozsony megye is vonzott vásáiraival egy trencsényi települést. Nagyszombat vásárait Nemespodracs lakói látogatták. Igaz, csak a harmadik helyen említették.

A szomszédos és távolabbi megyék piacozó, vásározó helyeinél többen és szívesebben látogatták a Trencsén megyeiek közül a velük szomszédos külföldi piacozó és vásározó, munkát, fuvar, adás-vételi lehetőséget kínáló helyeket: Morvaországot és Sziléziát.

Morvaország felkapottabb volt, mint Szilézia. Sót fuvarozni, fát vásárolni, az Alföldön vásárolt gabonát, bort eladni szívesen jöttek ide Trencsénből. Az alkalmi munkák mellett 35 településről rendszeresen eljártak a morvaországi vásárookra. Igaz, első helyen sehol sem említették, de második helyen 19, harmadik helyen 9, negyedik helyen 5, és ötödik helyen 2 trencsényi község lakói vallották vásározó helyükül Morvaországot.

Második helyen: Hoscsena, Ihristye, Láz, Lieszko, Liza, Luky, Mesztecskó, Mostistye, Nemespodracs, Nimnic, Szrnye, Alsószuca, Turzovka, Ujezdo, Veszka, Bezdedó, Viderna, Vizzoka, Zariacs, Zbora.

Harmadik helyen: Dvorec, Hrabovka, Podvizzoka, Puchó, Ribari, Lédnicrovnye, Szlavnica, Sztreszenic, Kisudicsa.

Negyedik helyen: Bitcsa, Broniscse, Ólesna, Papradnó, Kissztankóc.

Ötödik helyen: Felsődrietoma, Miksova.

Az itt felsorolt községek úrbéres lakói összehangzóan vallották, hogy vásározni járnak Morvaországba. Rajtuk kívül azonban még legalább ennyi helyen említették meg, hogy Morvaországba só és rezet szállíthatnak, avagy éppen szállítanak is. Sokan vallották azt is, hogy az itt vásárolt fából fűrészelnék deszkát, hasítanak zszindelyt, avagy faragnak edényeket, szerszámokat. A Morvaországba kiszekerezők minden bizonnyal gabonát, dohányt, bort, pálinkát, aszalt gyümölcsöt, vaját, egyéb élelmiszert vittek eladni, s onnan fát, fémeszközöket, egyéb manufaktúra termékeket vásároltak, nemcsak saját hasznukra, hanem eladásra is.

Morvaországba tehát haszonszerzés céljából fuvaroztak, jártak vásározni a trencsényi lakosok.

Ugyanez a cél fordította velük a szekerek rúdját Szilézia irányába is. Ide azonban sokkal kevesebb településről jártak rendszeresen vásározni. Az utak erre nehezebben voltak járhatók, és a szekerezőknek, vásározóknak bajosabb volt állataik számára legelőt bérelni, mint Morvaországban.

Számos település vásározói, fuvarozói panaszkodtak, hogy a sziléziaiak még diszkréció, külön ajándék ellenében sem hajlandók jószágaiknak a fuvarozáskor szükséges legelést biztosítani, ezért nincs lehetőségük oda só, rezet szállítani. 15-20 községben vallottak arról, hogy szoktak, vagy lehetőségük van Sziléziába só szállítani, de azt hogy ott rendszeresen vásároznak, csak 8 településen vallották.

Ezek közül Turzovka lakói első helyen említették a sziléziai vásározási, piacozási lehetőséget.

Második helyen: Rakova, Zborov.

Harmadik helyen: Ólesna, Osecsadnica, Radolya, Szvrascinovec.

Negyedik helyen: Podviszoka. E falvak lakói nemcsak vásároltak Sziléziában, hanem több-kevesebb rendszerességgel sőt és rezet is fuvaroztak oda. Visszaúton pedig onnan hoztak árut, főleg szerszámokat, ruhaneműket, egyebet.

A vásárt nem valló települések

A Mária Terézia által elrendelt, az országban egységes szempontok szerint végrehajtott úrbérrendezés során Trencsében voltak községek – viszonylag nagy számban –, amelyek lakói nem nevezték meg piacozó helyeiket, legfeljebb a nehézségekre hivatkoztak, amelyek akadályozták a vásározó, piacozó helyek megközelítését. Cserne lakói maleficiumaik, káraik között említették: „Piacozó hely messze van, és kényelmetlen úton”. Csicsman úrbéresei sem dicsekedtek: „Piacozó és vásárhelyek 2 mérföldre vannak tőlünk, hegyes, rossz utakon, ahol tetejében a rossz utaknak, még vámot is kell fizetni. Németpróna csak egy mérföldre van, s oda vámot nem kell fizetni, de szintén csak rossz, hegyes utakon közelíthető meg”. Hlinik curális helység, szolgálónépei „az uraság házában laknak”, ezért úrbéres szolgálattal nem, csak úri szolgálattal tartoztak. Sem úrbéres hasznuk, sem úrbérrel összefüggő káruk nem volt, ezért nem is válaszoltak a kérdezőbiztosok, conscriptorok vallató kérdéseire: „Nekünk sem urbáriumunk, sem contractusunk nincs, mivel sem úrbéri szántóföld, sem semmilyen tartozéka nincs. Az uraság házában lakunk, sem hasznunk, sem kárunk – mondották – Szabad menetelűek vagyunk”.

Kiszsámbokrét lakói még egyszerűbben intézték el a rendezés előtti vallatásukat. Közölték a conscriptorokkal: „A kishemesi településen jobbágytelkek nincsenek, így községi hasznokról, károkról nem tudunk szólni”. Persze voltak hasznok is, károk is, de nem úrbéres jellegűek, s a nemesi communitás hasznai, kárai nem tartoztak az államhatalom intézkedési körébe. Azok összeírásáról, számbavételéről legfeljebb a rendi országgyűlés, a diéta intézkedhetett, nemesi felkelés vagy egyéb országos megajánlás kapcsán. Ezúttal tehát törvény és szokás adta joguk volt a kiszsámbokrétai kurta nemeseknek kitérni a válasz elől. Kopec lakói „nagy hegyekkel” vannak „körbevéve, különösebb pénzkereseti lehetőségünk nincs”. Lutissa, úrbéresei sem említettek vásározó helyeket: „Városok – mondották –, ahol termelvényeinket eladhatnánk, messze vannak, és rossz út vezet hozzájuk”. Ilyen és hasonló válaszokat adtak, vagy csak elhallgatták vásározó, piacozó helyeiket az alábbi falvak lakói: Moys, Lucska, Pazsitye, Radvosztká, Riecsnica, Kaszarovnye, Szkalite, Viszocsan, Beszterce-Podhragy, Zliechó, Kisbitcse, Sztrázsa, Benyov, Bobrovník, Kischlevin, Dezsér, Kisdivinka, Drskóc, Halács, Hrabove, Klobusic, Kiskolacsin, Latkóc, Krivoklád, Rakoluk, Marsova, Medne, Miksova,

Nemeskócóc, Nozdrovic, Rozvadz, Szedlicsna, Felsőszucsna, Tridvori, Tuchina, Urbanov, Vaszka, Zakopce, Zubák, Vöröskő.³⁸

Egyértelműen megállapítható a vallomásokból, hogy Trencsén megye lakossága szinte egyöntetűen 1-2 mérföld, 1-2 órányi járásra, legfeljebb 3 órányi távolságra kereste vásározó helyeit. Ennél messzebbre, 5 mérföldre, 5 órányi járásra csak azok távolodtak el lakóhelyüktől, akik a vásározási alkalmatosságokat összekötötték a pénzért végezhető munkával, fuvarozással, aratással, kapálással, csépléssel. Akik azonban ezt a távolságot is felvállalták, azok már Trencsén megyén kívül is keresték a sokadalmakat, a munkaalkalmakat, az adás-vételi lehetőséget.

Külön néprajzi, történelmi dolgozat témája lehetne az Alföldre járók kérdése. Ahol erről vallanak, 7 mérföldnyi távolságot emlegetnek, de konkrét településeket sohasem. Alighanem az aratás, cséplés és egyéb munkalehetőségek, még inkább a szekerező, batyuzó vándorkereskedelem mindenkori útvonalai és nem konkrét települések felkeresése szabták meg az ez irányú és célú mozgás irányait és kereteit. Alföldön többnyire a Duna északi partjára lejtő síkvidéket, a Dunántúlt, legfeljebb a Kisalföldet értették Trencsén megye lakosai.

Végezetül tekintsük át azt a táblázatot, amelyik számszerűsíti a megye lakóinak vásározási szokásait. (A táblázatba nem vettük fel Csatcát, mint olyan települést, amelyiknek a lakói saját vásáraikat nem említették meg, és sehol a megyében nem emlékeztek meg arról, hogy Csatcára vásározni jártak volna.)

Vásártartó helyek	I. helyen	II. helyen	III. helyen	IV. helyen	V. helyen	Összesen
Trencsén	66	18	1	1	2	88
Zsolna	40	29	7	-	-	76
Bán	40	17	3	2	-	62
Vágbeszterce	21	25	11	1	2	60
Pucho	27	12	13	5	-	57
Bicse	30	11	10	1	-	52
Vágújhely	22	23	2	2	-	49
Rajec	27	12	2	3	-	44
Illava	11	18	11	1	-	41
Kiszucaújhely	22	12	1	3	-	38
Pruszká	11	9	7	3	-	30
Bellus	13	15	-	1	-	29
Varin	7	2	3	-	-	12
Trencsén-teplic	3	6	1	1	-	11
Prednir	1	1	3	-	-	5
Lednic	3	-	-	-	-	3
Dubnica	1	-	1	1	-	3

³⁸ A Trencsén megyei úrbérrendezés lebonyolítására, a telkekhez kapcsolódó appertinentiákra, a megváltott falvak adataira bővebben: Rebro 1959.

Beckó	1	1	-	-	-	2
Kossa	-	-	-	1	-	1
Turzovka	Önmagának tart vasárnapi piacokat					

Nyitra megyében is vásározók

Vásártartó helyek	I. helyen	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Nagyapolcsány	1	7	2	3	-	13
Zsámbokrét	-	2	3	1	-	6
Németpróna	1	2	1	-	-	4
Ótura	-	-	-	1	-	1
Privigye	-	-	1	-	-	1

Turóc megyében is vásározók

Vásártartó helyek	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Szucsá	-	1	1	-	-	2
Turócszentmárton	-	-	-	1	-	1

Bars megyében is vásározók

Vásártartó helyek	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Oszlán	-	1	2	-	-	3

Pozsony megyében vásározók

Vásártartó helyek	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Nagyszombat	-	-	1	-	-	1

Morvaországban kereskedők

Vásártartó helyek	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Morvaország	-	19	9	5	2	35

Sziléziában kereskedők

Vásártartó helyek	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Szilézia	1	2	4	1	-	8

IRODALOM

- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos
1984 Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BALASSA Iván
1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest
- DANKÓ Imre
1974 A járszági vásárok-piacok néprajza. In: *Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum fennállásának 100. évfordulójára*. Jászberény, 175-187.
- DANYI Dezső – DÁVID Zoltán
1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest
- DIVÉKY Adorján
1905 Felső-Magyarország kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal. Budapest
- EPERJESSY Géza
1966 Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 495-501.
- FEKETE NAGY Antal
1941 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye. Budapest
- FÉNYES Elek
1847 Magyarország leírása. I-IV. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. Pest
- GRÁFIK Imre
1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia*, XCIV. 1-35.
- HŐKE Lajos
1886 A vándorló tótok. *Fővárosi Lapok*, XXIII. 335. sz. 2447-2449.
- MAGDA Pál
1819 Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai leírása. Pest
- NAGY Ludovicus
1828 Notitiae politico-geographico-statisticae Inlyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum. Buda
- RÁCZ István
1980 A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1848-1914). Budapest
- REBRO, Karol
1959 Urbarska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Josefa II. na Slovensku. Bratislava
- TAKÁCS Péter
1988 Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez. *Folia Historica et Emographica*, II. Nyírbátor, 105-121.
- TAKÁCS Péter – UDVARI István
1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXVII. Miskolc, 359-381.
1990a Adalékok Abauj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abauj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXVIII-XXIX. Miskolc, 195-207.

- 1990b Adalékok Gömör megye lakóinak vásározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXVIII-XXIX. 209-225.
- 1994 Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig). In: Németh Györgyi (szerk.): *Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások*. Sátoraljaújhely, 1991. október 3-4. Miskolc, 183-207.

UDVARI István

- 1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. In: Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza I.* Miskolc, 48-60.
- 1994 Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában. Nyíregyháza

UDVARI István – VIGA Gyula

- 1993 A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. *Népi kultúra – Népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XVII. Budapest, 165-199.
- 1994a Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a XVIII. század derekán. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári Évkönyv VII.* Miskolc, 89-120.
- 1994b A Kárpát-medence peremén. A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXII. Miskolc, 257-294.

VIGA Gyula

- 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen – Miskolc

WENCZEL, Gusztáv

- 1880 Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest

Péter Takács– István Udvari

**DATA ON THE COUNTY FAIRS OF TRENCSEN COUNTY
AND THE CUSTOMS RELATED TO FAIRS AND MARKETS AT THE END OF
THE 18TH CENTURY**

Trencsén County was one of the most densely populated areas of Hungary at the end of the 18th century. People lived under harsh conditions in the valleys surrounded with high mountains. The mostly Slovak population was unable to live solely from cultivating the land and breeding animals. Whoever had the opportunity engaged in various crafts, while others gathered things offered by the natural environment. Many people undertook work as hired labourers outside the county: harvesting, threshing and hoeing vineyards.

Collecting things, working as craftsmen and earning money as hired labourers in the fields made it necessary for people to organise county markets and fairs as frequently as possible, because this was the only way of exchanging their goods. National fairs and weekly markets were held in one free royal city, eighteen provincial towns and one village in Trencsén County. The free royal town of Trencsén and the majority of the provincial towns had one or two markets weekly. Such a weekly market, dictated by the necessity of organising a means of exchanging goods, was held at Turzovka. This was perhaps the first place where people began to grow potatoes especially for the market, and not directly for the household.

The most popular county fair was in Trencsén, where the marketplace was regularly visited by people from 88 villages of the county. They sold or exchanged their goods there, and some also had to undertake work at the market for lack of any other occupation.

In addition to Trencsén, the provincial towns of Zsolna, Bán, Végbeszterce, Puchó, Bicse and Vágújhely had popular county fairs.

The markets of Rajec, Illava, Kisucaújhely, Pruszka, Bellus, Varin, Trencsénteplic, Predmir, Lednic, Dubnica, Becko and Kossa were usually able to attract the people of the neighbouring villages. The marketplace of Turzovka was a place where mostly local villagers exchanged their goods.

In addition to going to their own markets, the people of Trencsén more or less regularly visited the markets in the neighbouring counties. They went to the county fairs of Nagytapolcsány, Zsámbokrét, Némétróna, Ótura and Privigyé in Nyitra County.

In Turóc County the fair-grounds of Szucsá and Túrócszentmárton were popular with the people of Trencsén. In Bars County it was the market of Oszlán which was most frequently visited by the people of Trencsén County. The people of some of the villages of Trencsén County preferred to go to the market of Nagyszombat in Pozsony County.

As for more distant regions, the people of Trencsén County visited the fairs down on the Hungarian Plains, and they were also frequent visitors in Moravia and Silesia on the northern side of the Carpathians. According to the records taken in the time of the socage, the people of 35 villages visited the marketplaces of Moravia, and people from 9 villages went to Silesia on a regular basis.

The customs and traditions related to organising and attending markets show that the Slovakian people of Trencsén County lived a busy and variegated life. They not only distributed and exchanged their goods in their own region, but they found their way to the markets of many other counties, and also to several of the fair-grounds of the neighbouring countries. The records of the socage under Empress Maria Theresa, the declarations of serfs and hired labourers have been used as a source for the present paper.

Péter Takács – István Udvari

PRRÍSPEVKY K JARMOKOM V TRENČIANSKEJ ŽUPE A K JARMOČNÝM TRADÍCIÁMOBYVATEL'OV TEJTO ŽUPY KONCOM 18. STOROČIA.

Koncom 18. storočia patrila Trencianska župa k najhustejšie osídleným krajom v Uhorsku. Obyvatel'stvo žilo v macošských podmienkach v doline medzi vysokými kopcami. Zväčša slovenské obyvateľ'stvo sa nemohlo uživiť poľ'nohospodárskou výrobou a chovom dobytka, preto ten, kto mohol, sa venoval domácej remeselnej výrobe. Iní zase využívali prírodné danosti tohto kraja, ale väčšina z nich chodila za prácou do iných miest aj za hranice vlastnej župy. Vypomáhali pri žatevných prácach, mlátení, okopávaní viníc.

Zberateľ'stvo, domáca výroba a zarobené peniaze zo sezónnych prác nútili obyvateľ'ov k neustálemu obchodovaniu. V Trencianskej župe v 1 kráľ'ovskom meste, 18 poľ'nohospodárskych mesteckách a v 1 dedine sa konali celoštátne jarmoky a týždenné trhy. V slobodnom kráľ'ovskom meste v Trencíne a vo väčšine poľ'nohospodárskych miesteciek sa týždenne 1-2 krát konali trhy, kde sa pravidelne vymienal tovar. Z týchto pohnutí vznikol trh aj v Turzovke, ktorý sa konal každý týždeň. Práve tu začali obyvatelia prvýkrát pestovať zemiaky aj na obchodovanie. Najobl'úbenejším mestom bol Trencín, ktorý navštevovali obchodníci z 88 miest, mnohí tu chodili aj za prácou. Významné jarmoky trhy sa konali aj v Žiline, Bánovciach, Považskej Bystrici, Púchove, Bytci a Novom Meste nad Váhom. Dediny ako Rajec, Ilava, Kysucké Nové Mesto, Pruské, Beluša, Varín, Trencianske Teplice, Predmier, Lednice, Dubnica, Beckov a Koš lákali najmä obyvateľ'ov z blízkeho

okolia. V Turzovke vymienali tovar najmä domáci, ale aj potulní obchodníci. Okrem týchto vnútorných miest navštevovali obyvatelia Trencianskej župy jarmoky aj v susedných župách: V Nitrianskej župe v Topol'canoch, Žabokrekoč, Nitrianskom Pravne, Starej Turej a v Prievidzi. V Turcianskej župe sa veľ'a ľ'udí obrátilo najmä v Suci a Turcianskom sv. Martine. V Tekovskej župe sa navštevovali jarmoky v Oslanoch, no boli aj takí, čo zavítali aj na trnavský jarmok Bratislavskej župy.

Okrem dolnozemských miest sa z Trencianskej župy chodilo obchodovať aj na Moravu a Sliezsko. V urbárskych knihách možno z poddanských priznaní vycítať, že obyvatelia pravidelne navštevovali Moravu z 35 miest a Sliezsko z 8 miest. Jarmocné zvyky tiež ukazujú, že v poslednej tretine 18. storočia žilo v Trencianskej župe veľmi dynamické a pohyblivé obyvatel'stvo, ktoré svojimi výrobkami navštevovalo obchodné miesta nielen vo vlastnej župe, ale aj v odľ'ahlejších miestach uhorského štátu, ba dokonca sa vybrali na jarmoky aj do zahraničia.

Všetky tietky skutočnosti sme zistili z výpovedí poddaných a želiarov, ktoré sú zachytené v urbáriálnych knihách z cias Márie Terézie.

Adalékok a fehérló monda értelmezéséhez

Az a történet, melyet „Fehérló monda” néven ismerünk, Krónikáink mindegyikében megtalálható – legalább az utalás szintjén – az Árpád-kortól egészen a 16. századig.¹

A mondával foglalkozó elemzések fókuszában eleddig két probléma állt, az egyik az elbeszélés szimbolikájának értelmezése, illetve e jelképek párhuzamainak felkutatása, másrésről annak tisztázása, hogy a feltételezett népi változathoz képest mennyi eltérést mutathat a lejegyző átracionalizált változata.

A témával foglalkozó szakirodalom finomított ugyan Ipolyi múlt század közepi értelmezésén, ugyanakkor az utóbbi évtizedekben napvilágot látott elemzések sem hoztak újabb szempontokat a vizsgálatba – inkább csak a vélt – valós párhuzamok száma növekedett, Fehér Géza könyve² nyomán új irányt is vett, az ő elmélete azonban elsősorban a történészek körében vált elfogadottá, s mint majd igyekszünk rámutatni, e megoldás sem kevésbé vitatható, mint a többi.

Dolgozatunkban egy eddig fel nem fedezett párhuzamra mutatunk rá, ugyanakkor az eddigi elemzések módszerét elvetve, más megközelítéssel értelmezzük a mondát.

Mindenek előtt azonban az eddig megjelent tanulmányokat nézzük át.

Kísérletek a monda értelmezésére

Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájában* több helyütt foglalkozik e mondával.³ Legfontosabb megjegyzéseit a következőkben foglalhatjuk össze: 1.) a monda jelentése elhalványul a lejegyző átírásában, 2.) a fehérló monda pogány kori loáldozás emlékét őrzi, 3.) a föld-víz-fű szimbólumegyüttes, mely a joggyakorlatban a középkor utánig fennmarad, eredetileg mítoszi alapú és vallási töltettel bíró jelkép.

A föld-víz-fű szimbólum Hérodotosznál olvasható párhuzamára, mely szerint Dáriusz perzsa király a szkítákat úgy szólítja fel behódolásra, hogy tőlük földet és vizet kér, nemcsak Ipolyi, de már Dugonics András is felfigyelt.⁴ Heller Bernát további közel-keleti példákkal gazdagította ezt, s a magyar monda legközelebbi

¹ Kríza 1996: 46.

² Fehér 1940.

³ Ipolyi 1854: 234-235, 514-515.

⁴ Dugonics Etelka című regényének (1791) 53. és 65. jegyzete – én Hellertől (1940: 41.) és Krízától (1996: 45.) idézem.

rokonát a III. Jezdegerd perzsa király At-Tabarinál feljegyzett történetében találja meg.⁵ E párhuzam szerinte azért is pontosabb, hiszen a perzsa uralkodó tudtán kívül adja át az arab hódítóknak az ország kulcsát, amikor a követség legelőkelőbb tagjára, illetve annak lovára homokot tetet. Heller az itt szereplő lovat feltételeesen szintén párhuzamnak véli. Hivatkozik még a bibliai apokrif Judit könyvére (II.7), ahol Nebukadnezár (Heller írásmódja szerint) meghagyja hadvezérének, Holofernesnek, hogy a lázongó néptől földet és vizet kérjen.⁶ Ibn Faqih és Al Muqaddaszi feljegyzéseiből azon részeket, melyekben a Nabukodonozor elől menekülő zsidók Jeruzsálemből földet és vizet visznek, s csak ott telepednek le, ahol ugyanolyan minőségűt találnak, azzal állítja párba, ahogyan a magyar mondában Árpád a követek által hozott földet és vizet megvizsgálja.

Sebestyén is hoz latin és görög forrásokban feljegyzett perzsa vonatkozású történeteket, melyekben a perzsa uralkodók föld és víz kérésével szólítják fel szkíta, makedón és spártai ellenfeleiket a meghódolásra, ugyanakkor csuvas, udmurt és mordvin példákat is felsorakoztat, a mondát a földrablással rokonítva, melyet a fehér lóval utólag nyíltan megváltanak.⁷ A ló mint áldozati állat nála is szerepel.⁸

Fehér Géza a bolgár törökök békekötési szertartásában látja a magyar monda hátterét. A bizánci források feljegyzése szerint, amikor Omurtag békét kötött V. Leo császárral, bolgár rítus szerint kettévágtak egy kutyát, vérét megízlelték, azután vizet öntöttek a földre, megfordítottak egy nyeret, megérintettek egy féket és egy marék füvet tartottak az ég felé.⁹ Ez az elmélet bővebb kidolgozást nyert, s végül oda vezetett, hogy a fehérló monda nem is a honfoglalás, hanem az azt megelőző morva-magyar békekötések lenyomata,¹⁰ melyről később még részletelesen szólunk.

Már Ipolyinál megjelenik az az értelmezés, mely a monda lényegének tekinti, hogy a morva fejedelem nem érti meg, vagyis félreérti a szimbolikus üzenetet. Ezt Solymossy úgy fogalmazza meg, hogy „a tréfás eset éle a morva fejedelem jóhiszemű tudatlanságán fordul meg.”¹¹ Kríza Ildikó ennél még tovább megy,

⁵ Heller 1916: 236-238.

⁶ Heller 1940: 40.

⁷ Sebestyén 1905: 101-102.

⁸ Sebestyén 1905: 244.

⁹ Fehér 1940: 9.

¹⁰ Györffy 1948: 589; Kristó 1987: 60; Szűcs 1997: 213. valamint ez a verzió került a Magyar néprajz (Balassa – Ortutay 1980.) kötetbe is.

¹¹ Solymossy 1942: 197.

amikor a mondát egyrészt két szimbólumrendszer ütközésének látja,¹² másrészt, amikor az ostoba ördög típusú mesékkel hozza összefüggésbe.¹³

Annak okán, hogy a történet lejegyzője nyilvánvalóan átértelmezte az eredeti formát, több kísérlet történt a monda középkori, nyugat-európai szertartásokhoz és történetekhez kapcsolására is. Hofer Tamás – Bartha Antal utalásszerű megjegyzését¹⁴ továbbgondolva – a hűbéri beiktatás ceremóniáját veti össze a mondával,¹⁵ lehetőséget látva így az addig külön vizsgált szimbólumok (ti. föld-víz-fű és fehér ló) egységesen, azaz egyetlen szimbolikus cselekménysor részleteiként kezelésére. A Widukindnál feljegyzett szász ifjú földszerző furfangját a monda nyugati paralleljeként tartják számon többen,¹⁶ Veszprémi László pedig egy hispániai történetben találja meg a magyar monda párdarabját.¹⁷

De nézzük, mennyiben rokoníthatók e megfeleltetések a magyar mondával!

Az eddigi értelmezések kritikája

Elsőként vegyük szemügyre a föld-víz-fű szimbólum jelentését – ez esetben annyiban könnyű dolgunk van, hogy a monda, ha késleltetve is, de maga adja meg az értelmezést, amikor kiderül, hogy a morva vezér országát adta át, vagyis az országot jelképező szimbólumokkal, tudtán kívül, jelképesen egész országáról mondott le. A perzsa és közel-keleti párhuzamokat, amelyek a szakirodalomban is igen támogatottak,¹⁸ ennyiben megalapozottnak tekinthetjük, ugyanakkor két megjegyzés feltétlenül ide kívánczok. Egyrészt e példák alapján széles körben elterjedt *nomád* szimbolikáról beszélni kissé merész feltételezés, másrésztől, mivel a fent említett népekkel és birodalmakkal a magyarság közvetlenül nem érintkezett, így e távoli adatok összefüggése a magyar mondával nem egyértelmű. Arra is érdemes felfigyelni, hogy a sok helyütt felbukkanó egyeztetés néhány kutatónál már úgy szerepel, mint a nomád szimbolikus *földvásárlás* magyar mondai megjelenése,¹⁹ holott a perzsa és zsidó történetekben vásárlásról szó sem esik, a diplomáciai üzenet valójában a behódolásra vonatkozó egyértelmű felszólítás.

¹² Kríza 1996: 49.

¹³ Kríza 1996: 52. Hasonlóan értelmezi még Lengyel (1988: 159), hozzátéve mindehhez, hogy az „ellenfél ilyenféle rászédése erőnynek számít, olyan, mint a vad lépreccsalása, vagy a látszólagos menekülés a harcban, majd a visszafordulás.”

¹⁴ Bartha 1963: 57.

¹⁵ Hofer 1996.

¹⁶ Csóka 1967; majd nyomában Lengyel 1988: 159; Horváth 1980: 459.

¹⁷ Veszprémi 1994.

¹⁸ Heller fentebb idézet művein kívül pl.: Solymossy 1942: 197; Mályusz 1967: 31; Horváth 1980: 459; Kríza 1996: 49.

¹⁹ Mályusz 1967: 31; Sándor 1979: 93; Horváth 1980: 459; Kríza 1996: 49.

A Sebestyénnél szereplő csuvas, mordvin és votják földrablás és a hozzá kapcsolódó szokásjog²⁰ több pontot hagy homályban a mondából, mint amennyit „megold”, hiszen a terület kikémlése nehezen hozható összefüggésbe a földrablással. Főleg amiatt, hogy Árpád számára nem ez az aktus jelenti a föld jelképes megszerzését, hanem az, amikor e szimbólumokat maga a morva fejedelem küldi el neki.

A Fehér Géza javasolta egyeztetés első olvasatban azért nem meggyőző, mert a monda mégiscsak a honfoglalást beszéli el. A rítus és a monda összekapcsolását Theotmar salzburgi érsek 900-ban kelt levele erősítené meg, amelyből kiderül, hogy a morvák a magyarokkal pogány módra, kutyára esküdtek. Szűcs Jenő szerint a mondában a kutya helyett szereplő ló az ugor kori lóáldozás emléke,²¹ magunk úgy gondoljuk, hogy márpedig vagy kutya, vagy ló, vagy a bolgár párhuzam kedvéért idevonjuk a theotmari értesítést, és akkor a többi elem mellett a ló is párhuzam nélkül marad, vagy azt tesszük föl, hogy a bolgár rítushoz hasonlót feljegyezz ugyan a magyarokkal kapcsolatban Theotmar, de annak nincs köze a fehérló mondájához. Ha a rítust és a monda valamelyest azzal egybevethető részleteit egymás mellé helyezzük, látjuk, hogy nem sok a legalább hasonlóknak sejtethető részlet:

Rítus	monda
1. Kettévágtak egy kutyát	8. Kusid aranyos nyergű és fékű nagy fehér lovat visz Szvatopluknak
2. vérét megízlelték	
3. vizet öntöttek a földre	10. és földet, vizet, füvet kér
4. megfordítottak egy nyeret	14a., föld – ló, fű – fék, víz – nyereg. b., ló – bunkósbót, fék – rét nyereg – Duna. c., ló – kutya, fék – kaszálók, nyereg – halászk
5. megérintettek egy féket	
6. füvet tartottak az ég felé	

Ha figyelembe vesszük is, hogy egy röviden – és feltehetőleg tényszerűen – lejegyzett rítus áll szemben egy többszörösen transzformálódott mondai szöveggel, a hat *szóazonosság*, mely egyetlen esetben sem kapcsolódik cselekmény- vagy *funkció* azonossággal, igen szerény alap az összehasonlításhoz. Az elmélet alátámasztásául szolgálna még a mondában szereplő Szvatopluk neve, aki 894-ben, tehát még a honfoglalás előtt meghalt. Hogy neve mikor került a népnévből

²⁰ Sebestyén 1905: 101-102; hasonlóan Lengyel 1988: 159.

²¹ Szűcs 1997: 213.

perszonalizálódott Marót helyére, régóta vitatott,²² a monda népi változatában azonban bizonyosan a Marót név szerepelt. Úgy tűnik tehát, hogy a történeti érvek nem pótolják a túlsúlyban álló, és a vonatkozó szakirodalomban sehol át nem hidalt eltéréseket.

Hañsgerd Göckenjan, aki a monda és a rítus egyeztetését szintén elfogadja, olyan altaji példák sorába illeszti a bolgár-török adatot, melyben az eskü tartalmaz önelátkozási elemeket.²³ Így véleménye szerint a víz földre öntése: „Így folyjon a vérem, ha eskümet megszegem”, ugyanígy a nyereg megfordítása „így bukjam el”, illetve a fű „a föld nyeljen el” jelentésű lenne. A rítus minden elemére Göckenjan nem tér ki, s ami itt a mi szempontunkból a legfontosabb, hogy ez a magyarázat sem hozza közelebb a monda és a rítus értelmét. A bolgár-török példára és annak más fajta magyarázatára a későbbiekben még vissza kell majd térnünk.

A Nyugat-Európában keresett párhuzamok egyike, annak a szász ifjúnak az esete, aki a türingiaiaktól homokot vásárol, majd azt nagy területen szétszórja, így furfanggal hatalmas földet szerez.²⁴ Nos, hogy a magyar mondában a furfang valóban szervező elem-e, illetve, hogy szó van-e egyáltalán cselről, azt a monda elemzésekor érintjük majd, az a tény azonban már most megjegyzendő, hogy a Widukindnál szereplő történet nem szimbolikus. A furfang egyszerűen „csak” logikai, nem arról van szó ugyanis, hogy egy zsáknyi homok jelképezi egy nagyobb terület egészét, csupán arra épül, hogy a tulajdonjog nem tesz (nem tehet) különbséget annak alapján, hogy a föld milyen „mélységig” adott tulajdonos tulajdona.

A hűbéri beiktatás és a monda kapcsolata sem problémamentes, nem is csak azon okok miatt, melyeket Hofer maga is említ, tudniillik, hogy olyan alapvetően fontos gesztusok „kimaradnak” a magyar mondából, mint a kézátkulcsolás, a két fél közös nyilatkozata vagy a csók.²⁵ De állítsuk egymás mellé e két megfélemltetést

²² Melich 1922-es cikke nyomán eleinte elfogadott volt az a nézet, hogy a Szvatopluk név az ősgesztában nem szerepelhetett (vö.: pl.: Györffy 1948; Györffy 1968: 417; Kristó 1970: 120-123; Szűcs 1997: 208-209). Györffy később változtatott nézetén, mivel az archaikusabb szövegű Sambucus kódexben a nazálisos (korábbi) alak jelentkezik (1986: 285. 262. jegyzet), ugyanakkor Horváth – szintén Melich cikkére, és a Kézainál található formára hivatkozva úgy véli, hogy Szvatopluk neve már a 11. századi gesztában is benne lehetett (1980: 460).

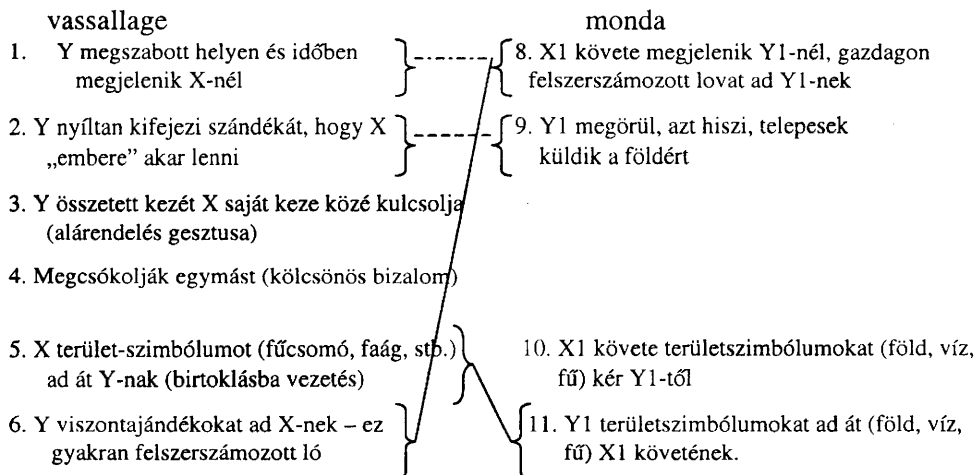
A Melich cikkre hivatkozó és egymásnak feleselő nézetek külön tanulmányt érdemelnének (Egy nyelvészeti cikk kalandos utóélete címmel), itt most csak két megjegyzés erejéig időzünk. Mind Györffy, mind Horváth elköveti azt a hibát, hogy egy adott névalaknak csak egy részét veszi figyelembe (persze azt, amelyik elképzelését alátámasztja). Ugyanakkor Melichnek a forrásokban fellelhető változatok szempontjából is alapvető megjegyzése mintha mindenkinek elkerülte volna a figyelmét, jelesül az, hogy a magyarok ilyen nevű cseh-morva hercegekkel még a 12. század folyamán is érintkeztek. Melich kigyűjtötte a közel egykorú latin források Szvatopluk alakjait is – ezt szintén nem vették figyelembe.

²³ Göckenjan 1997.

²⁴ Csóka 1967; Horváth 1980: 459; Lengyel 1988: 159.

²⁵ Hofer 1996: 63.

is. (A könnyebb átláthatóság kedvéért a *vassallage* két szereplőjét X-szel (hűbérúr) és Y-nal (hűbéres) jelöljük, valamint a csak a rokonítható elemekkel vázlatosan leírt mondában a hódítót X1-gyel, a – tudtán kívül – behódolót Y1-gyel.

Mint látjuk, a legalapvetőbb eltérés a „szereposztásban” mutatkozik, hiszen a *vassallage* alkalmával a hűbérúr adja át a területszimbólumot, s a hűbéres ad ajándékol lovat.

A fehér ló (melynek színét csak a *Budai Krónika* jelzi) áldozati lóként nemcsak Sebestyénél és Szűcsnél szerepel, bár a mondában a ló feláldozásáról nem esik szó.²⁶ Szekfű László nagy fantáziával és ennél jóval kevesebb kritikával egy különös áldozati szertartást képzel a monda mögé, mely szerint a magyarok a lovat az elhunyt Szvatopluk szellemének áldozzák, hogy tőle, vagyis szellemétől a föld ősbirtoklását megvásárolják. Predszláv, Szvatopluk harmadik fia pedig mérgében, mivel nem ő kapta ajándékba a lovat, azt fabunkóval agyonütteti.²⁷ Ehhez az elmélethez nincs mit hozzátennünk.

A ló szerepel még szimbolikus vételárként vagy csereszözként,²⁸ Hofernél pedig egy újabb kontextusba ágyazva, germán paralelek mellett a csalárd módon adott, végzetes ajándékokról szóló történetek sorába kerül.²⁹

²⁶ Lóáldozásról csak Anonymusnál olvashatunk, és ott sem a követek által vitt ajándék kapcsán. A követségbe küldött Ond és Ketel, valamint a kémlélés végett küldött Tarcál áldoz lovat: (Cap 16.) „A három úr ... megszemlélte a földet: kimondhatatlanul meg is szerette azt, és mindjárt azon a helyen, pogány szokás szerint egy kövér lovat ölje le, nagy áldomást csapott.” (Györffy (szerk.) 1986: 149).

²⁷ Szekfű 1989. – én Szováktól idézem (1984: 586).

²⁸ Pl.: Kríza 1996: 48; Horváth 1980: 459.

²⁹ Hofer 1996: 64.

Szovák Kornél a lovat egyszerűen követi ajándéknak tekinti, megjegyezve, hogy még II. Béla idejéből is találni egészen hasonló példát – II. Béla Lothar császárnak két felszerszámozott fehér mént küld ajándékba.³⁰ Ez a felvetés aztán visszhang nélkül maradt a kutatók körében, számunkra nem világos okokból.

Egy új értelmezési koncepció körvonalai

A monda értelmezési nehézségeit már az itt bemutatott színes kavalkád is jelzi. Bár minden kutató hivatkozik arra, hogy a Krónikákban megőrzött történet keveredik a lejegyző racionalizálási, illetve átértelmezési igyekezetével, ugyanakkor nem láttunk világos törekvéseket arra, hogy az ily módon fennmaradt történetben e két szintet szétválasszák, ez az utólagos átértelmezés-racionalizálás inkább kibúvóként szerepel egy-egy nehezen támogatható elmélet kidolgozásánál.

Mindemellett nem kapott eddig hangsúlyt az a tény sem, hogy amennyiben a monda eredetét a 10. századig vezetjük vissza, a monda Krónikákban megőrzött formáját nemcsak a lejegyzők alakították át, de számolnunk kell egy több (kettő-három) évszázados³¹ mondaalakulási folyamattal is. Ez esetünkben azért is kiemelten fontos, mert eközben a történetet hagyományozó közösség egy kulturális paradigma-változáson esik át. A történetnek van tehát egy olyan magva, melyet egy (fél)nomád életmódú, többé-kevésbé pogány közösség alkot meg és örökít át, egy fokozatosan kereszténnyé váló, letelepült életmódú, régi kultúráját részben feladó, részben transzformáltan továbbvivő közösség hagyományozza tovább, majd egy ebből a kulturális közegből származó, de nyugati műveltségű személy jegyzi le – esetleg nemcsak kulturális, hanem politikai koncepcióinak is alárendelve azt.

Elemzésünk elején mindjárt egy – talán furcsának tűnő – kijelentést kell tennünk: a Krónikákból ismert fehérló monda története *sántít*. A benne lévő fordulatok nem furfangosak, inkább érthetetlenek, de ha érthetők is, mindig csak utólag. De hogy konkretizáljuk e kijelentésünket, bemutatjuk a monda – kétségkívül e szempontokra kihegyezett – kivonatát.

- I. X szemet vet Y országára.
- II. X ajándékot küld Y-nak és apró semmiséget kér tőle.
- III. Y örül a gazdag ajándéknak és szívesen küldi a semmiséget.
- IV. X, mint a föld örökös jogú tulajdonosa bevonul Y országába.
- V. X felszólítja Y-t, hogy hagyja el országát, hiszen azt tőle megvásárolta. Az ajándék tehát vételár volt, míg a semmiség maga az ország.
- VI. Y megsemmisítené az ajándékot – hasztalan.
- VII. X harcban legyőzi Y-t.

³⁰ Szovák 1984: 565.

³¹ Hogy a későbbi krónika-szövegek milyen mértékben vezethetők vissza az ősgeszára, illetve, hogy az ősgeszta mikorra datálható, annak igen nagy irodalma van (vö. pl.: Hóman 1925: 24, 70; Györffy 1948; Horváth 1954; Szűcs 1997: 253-295, 287).

Ha e vázlatot úgy módosítjuk, hogy a második pontnál beiktatjuk a „szimbolikus” jelzőt, akkor, bár a történet nem lesz világosabb, de eljutunk a „lovon vett, illetve csellel vett ország” értelmezési koncepcióhoz. Ezzel a megközelítési móddal nemcsak az a baj, hogy nem tisztázódik a történet, vagyis a benne feszülő ellentmondások nem oldódnak fel, sokkal inkább az a probléma, hogy ily módon a történet lényege az volna, hogy Árpád (X) a másik fél kultúráját ismerve direkt módon használja a csak általa értett szimbólumokat – Árpád tehát kora kultúrtörténésze lenne. Kríza Ildikó még annak lehetőségét is felveti, hogy a két szimbólumrendszer keletet és nyugatot, vagy a letelepült és nomád életmódot jelképezi – eszerint a ló volna a nomadizmus, a föld-víz-fű pedig a letelepült életmód jelképe.³² Láttuk azonban a fentebbi példákon, hogy a föld-víz-fű szimbólumegyüttes nem lehet ilyen jelentésű.

A mondában feszülő ellentmondásokat a következőkben foglalhatjuk össze: a végül harccal legitimált országfoglalásnak háromféle előzetes jogalapja van, a.) Y országát maga adja át, b.) X megvásárolta a földet Y-tól, c.) X örökös jogú tulajdonosa a földnek. Hogy „a” és „b” pont nem azonos, sőt egymásnak ellentmondó tartalmú, az a későbbiek folyamán még bizonyítást nyer, itt most annyit szögezzünk le, hogy a hódoltatás, melynek szimbólumai itt szerepelnek, egyetlen eddig, s majd ezután felhozott példában sem kötődnek „vizontszolgáltatáshoz” vagy ellenértékhez – ez a hódoltatásnak ellent is mondana –, ugyanakkor a *vásárlás* olyan pragmatikus cselekvés, mely sehol nem kapcsolódik szimbolikus cselekménnyel. Feltételezésünk szerint a krónika-történet háttérében meghúzódó háromféle paradigma-rendszer nemcsak apróbb változtatásokként, vagy apróbb hozzáfűzésekként jelenik meg, a mondát tehát elemzésünkben nem egységes egészként kezeljük. Pontatlanul ugyan, de az egyszerűbb fogalmazás kedvéért használni fogjuk az *eredeti* megnevezést (noha természetesen csak hipotetikusan tételezhetünk fel egy eredeti formát). Jelen esetben „eredeti” formaként kezeljük az általunk ismert történetnek azt a magvát, mely a monda kialakulásától egészen addig a – szintén hipotetikusan meghatározható – időpontig létezik és formálódik, míg az azt hagyományozó közösség a kialakulás korával viszonylag azonos kultúrát képvisel, azaz amíg a történet számára egy adott jelentéssel bír. A *népi változat* kifejezést pedig igen szűk értelemben használjuk majd, hiszen ez magában foglalná nemcsak az „eredeti”, de valamennyi későbbi, a szájhagyományban élt változatát is. Esetünkben a „népi változat” nem takar mást, mint a lejegyzés időpontjában, sőt ennél még szűkebben, a lejegyző(k) által ismert változato(ka)t.

Ha világosan el akarjuk különíteni a monda három rétegét, tehát az általunk ismert krónika-formán belül megpróbáljuk leválasztani az eredeti és a népi változatot, akkor amellett, hogy a monda vonalvezetésében kitapintható töréseket, ellentmondásokat meghatározunk, ezek mellé az eddigiéknél bizonyíthatóbb értelmezést is kell rendelnünk.

³² Kríza 1996: 50-51.

Egy lehetséges párhuzam és annak háttere

A föld-víz-fű jelképegyüttes közel-keleti párhuzamai igen meggyőzőek, ezzel kapcsolatban annyi megjegyzést tettünk korábban, hogy ezen adatok összefüggése a magyar mondával a kultúrtörténeti háttér hiányában nem világos.

A föld-víz mint területszimbólum, sőt egy földrajzilag, politikailag körülhatárolt terület (ország) megnevezése a törökségnél az első írott forrásoktól napjainkig jól adatható. A magyarság a honfoglalást megelőző évszázadokban a törökség több ágával élt szorosabb-gyengébb kötelékben, s hogy ennek jelentős kulturális hozadéka is volt, az vitathatatlan.

Minthogy a török adatok a magyar szakirodalomban, úgy tűnik, ismeretlenek, néhány példát feltétlenül idéznünk kell, annál is inkább, mert e példák vonatkozásában a török folklórral foglalkozó kutatók körében is van némi félreértés.

Mivel néhány recens néprajzi adatban az ótörök *yer-sub* ('föld-víz') megfelelői egy megszemélyesített, pártfogó szellem neveként szerepelnek (Basilov haksz altaji és kirgiz példákat említ³³), az ótörök hitvilág rekonstruálásakor a *yer-sub* összetétel mögött többen egy földistenség nevét feltételezték.³⁴ Valójában a II. türk kaganátus időszakából fennmaradt, és e témában legtöbbször hivatkozott ún. orhoni feliratokban³⁵ a *yer-sub* összetétel egy földrajzi, politikai értelemben véve egységes terület jelentésű. A szövegekben háromszor fordul elő:

- „Elődeink, hogy a megszerzett föld-víz gazdátlan ne maradjon, az az (vagy kevés) kirgiz népet megszervezték.” (KT k 19, BQ k 16)³⁶
- „Hogy a Kögmen föld-víz gazdátlan ne maradjon, az az (vagy kevés) kirgiz népet megszervezték.” (KT k 20, BQ k17)
- „A tokuz oguz földjét-vizét elhagyván Tabgacs felé ment.” (BQ k 35).

Az összetétel *iduq* 'szent' jelzős változata a feliratok szövegében már valóban egy, a türk birodalmat legitimáló, elvont, szakrális erő. A feliratok vonatkozó szövegrészei:

- „Fent a türkök Istene, a türk szent földje vize így mondták, a türk nép neve meg ne semmisüljön, a nép megmaradjon, mondván apámat Elteris kagánt

³³ Basilov 1988.

³⁴ Pl.: Lot-Falck 1956; Stebleva 1972; Basilov 1988.

³⁵ Ide tartozik Köl teginnek, a kagán öccsének állított rovásírási felirat (Kr.u. 732), a Bilge kagánnak állított felirat (Kr.u. 735). Földrajzilag nem, de tematikusan mindenféleképpen ide sorolható a kaganátus miniszterének, Tonjukuknak állított emlékoszlop (Kr.u. 726).

Az ótörök hitvilág kutatásában e feliratok azért is kiemelt fontosságúak, mert a törökségnek, a tételes vallások itteni elterjedése előtti legbővebb és legtöbb hitvilági utalást tartalmazó forrás-csoportja ez.

³⁶ A felirat rövidítése (KT = Köl tegin, BQ = Bilge kagán, T = Tonjukuk) után a felirat oldalának rövidítése (k = kelet), majd a sor száma következik.

A szöveg átírásához és fordításához a következő műveket használtuk: Thomsen 1896; Gabain 1950; Malov 1951; Clauson 1972; Tekin 1988.

és anyámat Elbilge katunt az Isten felkarolván uralkodóvá tette.” (KT k 10, BQ k 10),

– „Fent az Isten, a szent föld-víz, nagybátyám *qut*-ja elégedetlenek voltak.” (BQ k 35),

– „Isten, Umaj és a szent föld-víz támadni engedett.” (T 38).

A mai adatok között is megtalálhatjuk ezt a kettősséget, hiszen a fentebb már hivatkozott hakasz, altaji és kirgiz adatok mellett számos olyat találunk, ahol az ótörök *yer-sub* mai megfelelői ‘haza’, valamint ‘földbirtok’ jelentésben vannak meg: karaim *yer-suv* ‘rodina, otčizna’,³⁷ tatár *jir-su* ‘ugod’e, pomest’e’,³⁸ baskír *yer-hiu* ‘obščee naimenovania rodnoj zemli, ugod’e’,³⁹ hakasz *ada čir-su* ‘rodina’,⁴⁰ csuvas *šeršiv* ‘rodina’.⁴¹

Úgy véljük, hogy e példákban a fű hiánya nem kérdőjelezheti meg a török és magyar adatok egybevetetőségét.⁴² Már Kríza Ildikó utalt a történetben meglévő következetes hármasszerkesztésre – ő is ezzel magyarázza a föld-víz szimbólumegyüttes kiegészülését föld-víz-fű jelképcsoporttá, melyhez hozzáteszi még, hogy valószínűsíthetően ugyanez a poétikai rendező elv mutatkozik meg abban is, hogy a magyarok háromszor mennek a morva vezérhez (kétszer követeik, egyszer az egész sereg), s ugyanígy a hármasszerkesztés ki az ajándék ló esetében is, mely így ló-nyereg-fékként jelenik meg.⁴³ Kríza e hármasszerkesztést a latin prózával hozza összefüggésbe – holott ilyen példákat a népi epikában is találhatunk.

Emellett van még egy török példa is, éppen az a fentebb már ismertetett bolgár-török rítus, melyet, mint a magyar monda pontos megfelelését ugyan elutasítottuk, de szimbólumhasználatában találhatunk párhuzamosságot. Göckenjannal ellentétben a rítus elemeinek jelentését nem önelátkozásként értelmezzük, így egy rövid kitérőben egy másik lehetőséget vázolunk.

A kutya és a farkas a törökség körében kultikus tisztelettel övezett (esetleg totem-) állat volt.⁴⁴ Ennek és a föld-víz összetétel jelentésének ismeretében a rítus elemeit egy meg nem támadási szerződés jelképes kifejezéseként értelmezzük, mely így a következő elemekből tevődik össze:

1. Veled (népeddel) testvériséget vállalunk (hiszen iszunk az ősként tisztelt állat véréből – vérszerződés).
2. Területedet (földedet – vizedet [és legelőidet – fű] tiszteletben tartjuk).

³⁷ KRS 1963.

³⁸ TRS 1966.

³⁹ BRS 1958.

⁴⁰ HRS 1953.

⁴¹ CRS 1982.

⁴² A fű mint hódoltatási jelképre vö.: Binder 1902: 287.

⁴³ Kríza 1996: 49.

⁴⁴ Vö. pl.: Roux 1984; Tryjarsky 1979; Golden 1991.

3. Meg nem támadunk (lovunkat féken tartjuk, nyergünket megfordítjuk – fordított nyeregre nem lehet felszállni, így támadni sem lehet róla).

A nagy fehér ló és az ajándéklista

Ami a követekkel küldött, gazdagon felszerszámozott lovat illeti, Szovák nézetét osztjuk, hozzátéve még azt, hogy a ló követi ajándékként a nomádoknál igen gyakori.⁴⁵ E diplomáciai szokás kapcsán ki kell térnünk még egy problémára, melyet akár úgy is megfogalmazhatunk, hogy mit nevezünk fehérló mondájának, avagy csak a Krónikákban megőrzött történetet fogadjuk el valamelyest „hitelesnek”, vagy az Anonymus Gestájában olvasható történetnek is hasonló hitelt adunk. A kérdés nem véletlenül a követi ajándék kapcsán merül fel, hiszen a Névtelen Jegyző ugyan szétdaraboltabban és más szereplőkkel is adja elő a történetet, mégis a követekkel küldött ajándék – mely nála egy egész lista – az a pont, mely alapján a szakirodalomban az anonymusi változat erőteljes elutasításra talál.

Mielőtt sorra vennénk azokat az eddig megfogalmazott érveket, melyek a Gesta-szöveg elvetését vonták maguk után, helyezzük egymás mellé a kétféle szöveg vázlatát⁴⁶, melyből egyrészt világossá válik az is, hogy itt *egy* történetről van szó, még akkor is, ha szerkezeti (vagy szerkesztési) különbségek is kimutathatók. Azt a lehetőséget is fel szeretnénk egyben vetni, hogy Anonymus (ha merített is az ős-gesztából), ismerhetett ugyanakkor egy másik népi variánst is.

Ami azonban elemzésünk szempontjából itt most a legfontosabb: Anonymus szövegében ugyanúgy benne feszül a három ellentmondás, mint a Krónika-szövegekben.

⁴⁵ Erről pl. Ecsedy 1979: 140.

⁴⁶ A Györffy (szerk.) 1986 szövegfordításait használtuk.

Budai Krónika

Anonymus Gesta Hungarorum (Cap 14)

1. Tanácsot tartván Künd fia Kusidot követül küldik, 2. ismerje ki a földet és lakosait 3. Kusid a földet kitűnőnek találja. 4. Szvatoplukhoz megy, előadja, hogy miért jött. 5. Svzatopluk megőrül, azt hiszi, földművesek jönnek. 6. Kusid földdel, vízzel, fűvel tér vissza, 7. amit igen jónak találnak, Árpád iszik a vízből, Isten segítségét kéri. „Deus, Deus, Deus” kiáltják 8. Kusidot visszaküldik, aranyozott nyergű aranyos kantárú nagy fehér lóval, Svzatopluk földjéért. 9. Svzatopluk megőrül, azt hiszi a telepések küldik a földért. 10. Kusid földet, fűvet, vizet kér. 11. Vegyenek annyit, amennyit akarnak, ezért az ajándékért – válaszol Svzatopluk. 12. Árpád örökös jogú tulajdonosként bevonul, 13. és üzen Svzatopluknak, hogy a tőle megvett földről menjen el. 14. Szópárbaj: a.) a vásárlás (földet lovon, fűvet féken, vizet nyergen vették meg), b.) a visszakozás: a lovat üssék agyon bunkósbottal, a feket dobják a rétre, a nyerget vessék a Dunába, c.) a visszakozás hasztalan: az agyonütött ló kutyaik eledele lesz, a fűbe dobott feket emberei találják meg, a Dunába vetett nyerget halászhai fogják ki. Mert akié a föld, víz, fű, azé minden. 15. A magyaroktól félvén Svzatopluk sereget gyűjtve indul Árpád ellen. 16. Magyar győzelem, Svzatopluk a Dunába fül	<p>1. Salán követei útján bolgár módra fenyegetőzik.</p> <p>2. Árpád válasza:
– ősapjái, Attilái volt a Duna-Tisza köze
– a barátság kedvéért örökségéből kéri a Sajóig terjedő területet, valamint két korsó Duna vizet és fűvet Alpár homokjából.</p> <p>3. Árpád tanácsot tartván Ondot és Ketel követül küldi</p> <p>4. valamint Tarcalt, kémlelés végett.</p> <p>5. Ond és Ketel 12 lovat, 12 tevét, 12 kun fiút visz Salánnak; vezérének 12 orosz lányt, 12 nyestbőrt, 12 hölgymenyétrémet, 12 aranyos köntöst.</p> <p>(Cap. 16)</p> <p>6. Egy magas hegyről a helyet megszemlélve szerfölött megszeretik azt, pogány szokás szerint lovat áldoznak.</p> <p>7. Tarcalt visszamegy Árpádhoz, Ond és Ketel Salánhoz indulnak.</p> <p>8. Salán szerfölött megőrül.</p> <p>9. Salán ajándékokon kívül nevetni való tréfaképpen két korsó Duna vizet, egy nyalábót Alpár homokjából, meg a Sajóig elterülő földet adja.</p> <p>10. Ond és Ketel visszatér Árádhoz.</p> <p>11. Szertelen, három napos vigasztás Árpád udvarában.</p> <p>(Cap. 39)</p> <p>12. Salán megijed Árpád növekvő hatalmától, üzenetet küld: Árpád menjen vissza szülőföldjére</p> <p>13. Árpád válasza: a maguk pénzén vették, a föld ára fejében küldték a 12 fehér lovat, meg a többi ajándékot, tehát Salán hagyja el a földet</p> <p>14. Salán bolgár és görög segédcsapatokkal Árpád ellen indul.</p> <p>15. Magyar győzelem, Salán elmenekül, seregének nagy része a Tisza vizébe fül</p> |
|--|---|

(Az anonymusi szöveget nem mondatról mondatra foglaltuk össze, csak a Krónika-szövegekkel egybevezethető részeket emeltük ki.)

Solymossy az Anonymusnál olvasható történetéről még azt gondolja, hogy az egy korábbi, teljességében még ki nem alakult változat,⁴⁷ ezt ma már biztosan tudjuk, hogy nem így van, hiszen a 16. századi Krónika-kompozíció adott szövegrésze régebbre vezethető vissza. Horváth János és Kríza Ildikó úgy vélik, hogy Anonymus szándékosan alakítja át a monda eredeti értelmét, amikor az egyetlen ló helyébe egy egész ajándéklistát állít. Kríza szerint azért változtat rajta, hogy az eredeti szimbolikus értékű cserét valódi értékcsere névének tüntesse fel,⁴⁸ Horváth szerint épp ellenkezőleg, a szimbólum-furfang helyére Anonymus az Attila-genealógiát állítja, koncepciójába tehát „nem fér bele” a föld megvásárlása.⁴⁹ Kríza érvelése azért nem meggyőző, mivel egy országnyi területért a Gestában olvasható ajándéksor ugyanúgy nem értékazonos csere, ahogyan egy arannyal gazdagon felszerszámozott ló, s mellesleg Salán ugyanúgy nem érti vásárlóértéknek a több ajándékot, ahogyan Szvatopluk a fehér lovat. Az sem támogatja ezt az elméletet, hogy Anonymus az oroszok évi adójaként ennél jóval több értéket sorol fel (pl. tízezer márka, ezer ló orosz módra díszített nyereggel, száz kun fiú, negyven teherhordó teve, stb. [Cap. 9-10.]) Horváth véleménye azért nem érthető, mert Anonymusnál ugyanúgy szerepel a vásárlásra hivatkozás, mint a Krónikákban. Veszprémi László tudni véli a lista származási helyét is, bizonyosnak tekinti, hogy Anonymus azt egy trójai történetből veszi.⁵⁰ Hogy P. Magiszter az ajándéksort esetleg népi hagyományból meríti, eddig fel sem merült – ebben talán szerepe van annak is, hogy a monda „A fehérló mondája” címen fut már a múlt század óta.

A 870-890-es évek viszonyait tükröző, Dzsájháni hagyományra visszamenő Ibn Ruszta és Gardízi feljegyzésekben⁵¹ olvashatunk egyrészt arról, hogy Kercsben a magyarok szláv (orosz) rabszolgákkal kereskedtek (vö.: Anonymusnál, 12 ügyes orosz lány), valamint a leánykérés alkalmával a megkért leány édesapja a fiú apjának küldött ajándékainak listáján a következő tételek szerepelnek: coboly-, hermelin, nyestprém (vö.: hölgymenyétprem), mindenféle bőr (vö.: nyestbőr), brokát ruhahuzatok (vö.: aranyos köntös), ugyanakkor a leány apja állatokat kap (vö.: teve, ló).

A két lista ahhoz elegendő hasonlóságot mutat, hogy legalább felvessük a lehetőségét: Anonymus egy a hagyományban gyökerező ajándéksort ír le. Megjegyzendő, hogy a mondára csak utaló Kézainál is a többes számú „különbéle ajándékok” kifejezés szerepel.⁵² Mindennek fényében tehát még inkább eltúlzottnak

⁴⁷ Solymossy 1942: 196.

⁴⁸ Kríza 1996: 48.

⁴⁹ Horváth 1988: 38-39.

⁵⁰ Veszprémi 1994: 42.

⁵¹ Györfly (szerk.) 1986: 88-89.

⁵² Györfly (szerk.) 1986: 188.

érezzük a ló mint áldozati állat értelmezést, s újra letesszük voksunkat amellett, hogy a követek – koruk és kultúrájuk követelményeinek megfelelő – diplomáciai vagy követi ajándékot visznek a morva (illetve titeli) vezérnek.

A monda rétegzettsége

A monda rétegeit a történet törésvonalai (ellentmondásai) mentén igyekszünk meghatározni. A történet eredetinek nevezett magvát a fentebb leírt török párhuzam alapján a következőkben foglaljuk össze: Árpád országszimbólumokat kér a morva fejedelemtől, azaz behódolásra szólítja föl – a morva vezér elküldi az országszimbólumokat, azaz behódol. (Mint tudjuk, a Kárpát-medencébe érkező magyarság nem ütközött különösebb ellenállásba.)

Az ezt megelőző szemlézést, azt tehát, hogy a követek elsőként hírt és „mintát” visznek, szintén ehhez a réteghez sorolhatjuk ugyanúgy, ahogyan Szűcs egy a vándorlás során ismételt előforduló jelenségről tipizálónan megállapodott népi hagyománynak nevezi a szemlézést követő „tetszést”, mely a fehérlő mondában kétszer is megismétlődik, de feltűnik a Csodaszarvas mondában is.⁵³

Az a másik szegmens, melynek eredetét biztos kézzel kezelhetjük, az Attila-Árpád genealógia. A hun-magyar rokonság elve nyugat-európai eredetű – ezt a szakirodalom már bizonyította, így a monda ezen utalásait a lejegyző(k) hozzátoldásának tekintjük. Ezt mutatja az a tény is, hogy a Krónika-szövegben mindkét erre vonatkozó utalás beszúrás jellegű, a szöveggörnyezetet és a monda többi részletét nem szervezi át.⁵⁴

Hofer nézetére, noha azt elutasítottuk a monda egészének vonatkozásában, itt most mégis visszatérünk, két apróbb hozzátoldás ugyanis talán valóban a lejegyzőhöz köthető, aki saját korának automatikus asszociációjával színezi át a morva vezér „örömét” a két követjárás alkalmával: „Ezt hallván, Szvatopluk nagyon megörült, mert azt gondolta, hogy telepések, s azért jönnek, hogy a földet megműveljék.”⁵⁵ „Ennek láttára a fejedelem még jobban megörült, mert úgy vélte, hogy azt (ti. a fehér lovat) mint holmi telepések, a földért küldötték.”⁵⁶

A harmadik szegmens, mely tehát a föld megvásárlásaként értelmezi az itt eredetinek nevezett monda kezdetet, már „kizárásos alapon” is a lejegyzés kori népi változat sajátja kell hogy legyen. A monda keletkezésének és alakulásának kezdeti

⁵³ Szűcs 1997: 215-216.

⁵⁴ „Azután a tartomány Szvatopluk nevű fejedelméhez ment, aki Attila után uralkodott.” (Györffy (szerk.) 1986: 130). „Erre Árpád és a hét vezér benyomult Pannóniába, nem mint jövevény, hanem mint a föld örökös jogú tulajdonosa.” (Györffy (szerk.) 1986: 132.) Anonymus kissé szervezesebben építi be hosszasan és töredékesebben előadott történetébe e jövevény, amikor Salántól a Sajóig elterülő földet Árpád, mint „magam jussából egy részecskét” kéri. (Cap. 14., Györffy (szerk.) 1986: 147.)

⁵⁵ Györffy (szerk.) 1986: 130.

⁵⁶ Györffy (szerk.) 1986: 132.

időszakára azért nem datálhatjuk, mert akkor a hódoltatás szimbóluma még értett jelkép, s nemcsak nem kíván, de nem is enged egy olyanfajta értelmezést, mely ezt az aktust vásárlássá alakítja (degradálja). A lejegyző „számlájára” azért nem írhatjuk, mert annak koncepciójával éppen hogy ellentétes. Hogy változatában ezt mégis megtartja, annak világos üzenete az, hogy e nélkül a történet (vagyis annak eredeti magva) számára teljességgel érthetetlen. Felvetésünk szerint tehát az eredeti történet még tovább él akkor, amikor szimbolikája már értelmét veszti a hagyományozó közösségben, de a jelkép jelentésvesztése még nem vezet a történetnek a hagyományból való kikopásához. A monda ezek után úgy maradhat fenn, ha átértelmeződik. Ezt a feltételezés támogatni látszik az a tény is, hogy míg a törökség folklórájában, sőt nyelvhasználatában a föld-víz összetétel „ország” jelentésben a mai napig megmaradt, addig magyar adatot erre a későbbiekben nem találunk.

Ennek fényében a monda lejegyzés kori népi változatához kötjük a csak a Krónika-szövegben megtalálható párbeszédet is, mely a követ és Szvatopluk közt folyik, s melyet „szópárba”-ként foglaltunk össze. Mint már utaltunk rá, Kríza Ildikó véleményével ellentétben nem, hogy nem tartjuk kizáró oknak a hármas, sőt ez esetben háromszor hármas szerkesztést,⁵⁷ ellenkezőleg, azt kifejezetten a népi epika szerves részének tartjuk.

Összegzés

Dolgozatunkban nem foglalkoztunk a Krónikákba és Anonymus Gestájába bekerült történet feltételezett népi változatának műfajával, a monda terminust tehát csak az eddigi gyakorlatnak megfelelően használtuk, s használjuk a továbbiakban is.

Nem vállalkoztunk arra sem, hogy a monda későbbi előfordulásait akár csak számba vegyük - azt a legrégebbi formáját tettük csak vizsgálatunk tárgyává, mely önmagában is számos kérdést vet fel, s mely minden későbbi alak alapját jelentette.

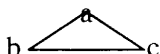
Munkahipotézisként feltételeztünk egy eredeti és egy a lejegyzés időpontjában létezett népi formát az általunk ismert lejegyzett forma mellé. Ezt azért tartottuk szükségesnek, mert amennyiben a történet kialakulását a honfoglalást követő időkre datáljuk, akkor a monda háttérben olyan, a kultúra egészét átható paradigma-váltások történtek, melyek nagy valószínűséggel a mondára is hatással

⁵⁷

I.	II.	III.
1 Föld ló	ló bunkósbot	ló kutya
2 Víz fék	fék – Duna	fék halászok
3 Fu – nyereg	nyereg rét	nyereg kaszálók

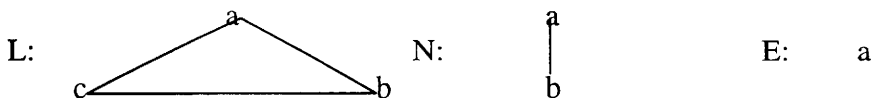
voltak, ugyanakkor azért tartottuk lehetségesnek, mert a történetben három egymással ellentétes tartalmú elemet mutattunk ki.

Miután különválasztottuk e három elemet, ezeket külön szegmensekként kezeltük, s csak e három csomópontra összpontosítottuk figyelmünket. Kiindulópontunk tehát így ábrázolható:

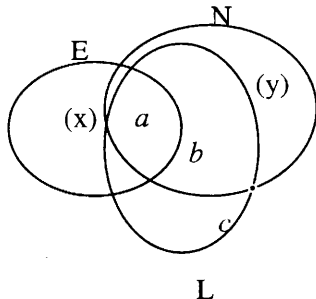

(Ahol a 'szimbolikus hódoltatás', b 'földvásárlás', c 'ősi jog')

A történetben szereplő szimbólumok értelmezése, valamint a hun-magyar hagyomány datálása után arra a következtetésre jutottunk, hogy az a , b , c , szegmensek az általunk hipotetikusán feltett E (eredeti), N (népi változat), L (lejegyzett) formákhoz köthetők, így a fenti ábra következőképpen egészült ki:

Ez a kép így persze nem pontos, hiszen már L forma is több, mint $a+b+c$, ugyanakkor az E és az L formákról semmi biztosat nem tudunk, illetve ha elemzésünk jó, akkor csak annyit, hogy E tartalmazza a , míg N tartalmazza $a+b$ szegmenst. Pontosítva a fentieket a három forma egymáshoz való viszonyát inkább így ábrázolhatjuk:

(Ahol $[x]$ és $[y]$ feltételezett, de nem ismert számú és jelentésű szegmensek)

Így jelölhetjük a három forma egymáshoz való viszonyát, de a szegmensek belső és egymásra ható változásait még ezzel sem tudjuk bemutatni, hiszen például az L formából ismert a szegmens bizonyára nem azonos az E forma a szegmensével. Még egy finomítással tehát inkább így íránk fel a mondaalakulás és lejegyzés vázlatát:

$$*E: \{a(+x)\} > *N: \{a^1 + b(+y)\} > L: \{a^2 + b^1 + c\}$$

Az a , a^1 , a^2 kapcsolatáról annyit állapíthatunk meg, hogy biztosan van közös részelemük, hiszen ennek hiányában a^2 -ből még hipotetikusán sem tudnánk rekonstruálni egy eredeti a -t, azt is megjegyeztük azonban, hogy a és a^1 (valamint a^2) nem lehet azonos, hiszen a szegmens eredeti formájában és értelmében nem tűrné b jelenlétét. Az a^1 változás engedi, sőt teszi szükségessé b beiktatását. E folyamat felvázolása előtt még azt a kijelentésünket kell újrafogalmaznunk, hogy

a , b , c szegmensek egymásnak ellentmondóak, hiszen e szegmensek tartalmuk egy szintjén éppen hogy azonosak. Az a , b és c szegmens három különböző módon mondja el ugyanazt, jelesül a honfoglalást – ebből adódik, hogy nevezhetjük egymásnak ellentmondónak és egymással azonosnak is. E látszólagos anakronizmusnak a felismerése és feloldása jelentik mondaelemzésünk kulcsproblémáját. Itt térünk el leginkább az eddigi értelmezések gyakorlatától, melyek a monda szinkron és diakron értelmezését egybemosták. Ha azonban túllépünk most már annak bizonyításán, hogy a monda szegmensei különböző kronológiai rétegekhez tartoznak, akkor arra kell választ adnunk, hogy hogyan rakódtak egymásra e rétegek, vagyis a mondaalakulás lehetséges folyamatát kell felvázolnunk.

A történet tartalmát így foglaljuk össze: „ X területet szerez Y -tól” ezt a továbbiakban jelöljük „ Θ ”-val. A szegmens egyrészt áll egy verbális jelsorból: X ad Y -nak ϕ -t, Y ad X -nek γ -t melyet jelöljünk α -val és egy a jelsorhoz tartozó ‘ Θ ’ jelentésből. A jelsor és a jelentés között ekvivalencia áll fenn:

$$a: \{ \alpha = ' \Theta ' \}$$

a' ugyanazt az α jelsort és ugyanazt a ‘ Θ ’ jelentést tartalmazza, azonban ezek között a reláció megszűnik – ezt neveztük korábban a szimbólum jelentésvesztésének. Az a' -et tehát így írhatjuk fel:

$$a': \{ \alpha, ' \Theta ' \}$$

A jelsor és a jelentés közötti relációhiány kiküszöbölésére egy β jelsor ékelődik be, mely α , ‘ Θ ’ -t magyarázza

$$\phi = \text{vásárlóérték}$$

$$\gamma = \text{ország}$$

módon, így tehát az $a > a' > a' + b$ folyamat nem más, mint:

$$\alpha = \{ ' \Theta ' \} > \{ \alpha, ' \Theta ' \} > \{ \alpha \leftarrow \beta \rightarrow ' \Theta ' \}^{58}$$

E képletben látjuk, hogy az eredeti ekvivalencia nem áll helyre, azt egy plusz jelsor és egy magyarázó, valamint egy következtető reláció pótolja. Erre vezetjük vissza az a és b szegmensek azon különbségét, hogy b -ben Y nem érti sem saját, sem X cselekedeteit. A β pótlás tehát csak a reláció hiányt képes feloldani, az eredeti ekvivalenciát nem tudja visszaállítani.

A c szegmenst az L forma sajátjának tartottuk, mely betoldás csupán. Nem ejtettünk azonban még szót arról a d -nek nevezhető részlelemről, mely a történet befejezése – a területfoglalást végül harc zárja le (legitimálja) –, s melynek jelentése szintén ‘ Θ ’. E szegmens valamely formához kötése kevésbé egyértelmű, mint az előzőké, legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy már az N formában meg lehetett, s talán épp a fentebb leírt reláció eltolódás hozománya.

⁵⁸ A szintaktikai elemzésből vett jelek: \leftarrow ‘magyarázó’, \rightarrow ‘következtető’ értelműek.

IRODALOM

- BARTHA Antal
1963 Hozzászólás, (Mályusz Elemér: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban című előadásához). *Történelmi Szemle*, VI. 56-58
- BASILOV, V. N.
1988 Jer-szu. In: S. A. Tokarev (szerk.): *Mitológiai Enciklopédia* II. Budapest, 514.
- BINDER Jenő
1902 A fű, mint a hódolás jelképe. *Ethnographia*, XIII. 287.
- BRS
1958 *Baškirsko-russkij slovar'*. Szerkesztette: Ahmerov, K. Z. Moskva
- CLAUSON, SIR GERARD
1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London
- CRS
1982 *Čuvaško-russkij slovar'*. Szerk. Skvorovcov, M. I. Moskva
- CSÓKA J. Lajos
1967 *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században*. Budapest
- ECSEDY Ildikó
1979 *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest
- FEHÉR GÉZA
1940 *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet-európai művelődés kialakulásában*. h. n.
- GABAIN, Annemarie von
1950 *Alttürkische Grammatik*. Leipzig
- GOLDEN, Peter B.
1991 The dogs of Medieval Qipcaqs. *Varia Eurasistica*, 45-55.
- GÖCKENJAN, Hañsgerd
1997 Eskü és szerződés az altaji népeknél. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. Budapest, 333-345.
- GYÖRFFY György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest
1987 Honfoglalás és megtelepedés. In: Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története*. 1. kötet. Budapest
- GYÖRFFY György (szerk.)
1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 3. kiadás. Budapest, 577-716.
- HELLER Bernát
1916 A fehér ló mondájának egy arab párdarabja. *Ethnographia*, XXVII. 236-238.
1940 A fehér ló mondája és keleti változatai. *Ethnographia*, LI. 40-41.
- HOFER Tamás
1996 A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehér-ló monda. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Tanulmányok. Budapest, 61-66.

- HÓMAN Bálint
1925 *A Szent László kori Gesta Ungarorum*. Budapest
- HORVÁTH János ifj.
1954 *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest
1980 Thuróczy János: *A magyarok Krónikája*. Fordította: Horváth János ifj. Budapest
1988 [1931] *A magyar műveltség kezdetei*. Reprint. Budapest
- HRS
1953 *Hakassko-russkij slovar'*. Szerk. Baskakov, N. A. Moskva
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar Mythologia*. Pest
- KRISTÓ Gyula
1970 Ósi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia*, LXXXIX. 113-135.
1978 Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához III. Mítosz és kultúra*. Budapest
1987 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest
- KRÍZA Ildikó
1996 A fehér lóért vett ország. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzetudat változó jelképei*. Tanulmányok. Budapest, 45-60.
- KRS
1974 *Karaimsko-russkij slovar'*. Szerk. Baskakov, N. A. Moskva
- LENGYEL Dénes
1988 Monda. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz. V. kötet. Népköltészet*. Budapest, 148-166.
- LOT-FALCK, E.
1956 A Propos d'Atügan Deesse mongole de la terre. *Revue de l'Histoire des Religions*, CXLIX. No. 1-2. 156-199.
- MÁLYUSZ Elemér
1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest
- MELICH János
1922 Szvatopluk. *Magyar Nyelv*, XIII. 110-114.
- MALOV, S. E.
1951 *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*. Moskva – Leningrad
- ORTUTAY Gyula – BALASSA Iván
1980 *Magyar néprajz*. 2. kiadás. Budapest
- ROUX, Jean-Poul
1984 *La religion des Turcks et des Mongols*. Paris
- SÁNDOR István
1979 A fehér ló mondája. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. II. kötet. BP.
- SEBESTYÉN Gyula
1905 *A magyar honfoglalás mondái*. II. Budapest
- SOLYMOSSY Sándor
1942 Monda. *A magyarság néprajza* III. 195-197.
- STEBLEVA, I. V.
1972 K rekonstrukcii drevnetjurkskoj religiozno-mifologičeskoj sestemy. *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1971. 213-226.

SZEKFŰ László

1989 *Equus faulosus*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára*. Szeged, 31-46.

SZOVÁK Kornél

1984 A fehérló monda kérdéséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984-1985. II.* (1991). 563-570.

SZŰCS Jenő

1997 *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest

TEKIN, Talat.

1988 *Orhon Yazitlari*. Ankara

THOMSEN, Vilhelm

1896 *Inscriptions de l'Orkhon*. Helsingfors

TRYJARSKY, Edmund

1979 The dog in the Turkic area. An etnolinguistic study. *Central Asiatic Journal*, 23. 279-319.

TRS

1966 *Tatarsko-russkij slovar'*. Szerk. Denisov, D. T. Moskva

VESZPRÉMI László

1994 Közös motívumok a 12-13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában. *Aetas*. 41-43.

Edina Dallos

REMARKS ON THE INTERPRETATION OF THE LEGEND OF THE „WHITE HORSE”

The narrative from the time of the Hungarian Conquest, the legend of the „white horse” has survived in many Hungarian chronicles, but it was probably based on popular poetry.

It is generally considered that the story was based on an eastern nomadic (Arabic, Jewish, Persian) tradition, that has been transformed and distorted by medieval record. Some researchers connect the legend with some West European stories or with the „vassalage” with reference to medieval record. All of these interpretations explain the legend as a story of a „country bought by a trick”. The author of this article does not share these views, and she also rejects a common opinion of historians that finds a parallel between the legend and a Bulgar-Turkic rite of peace-making. Her counter-arguments are set out in the first part of the study.

As a starting point of the article the author states that the legend in the form we know it from chronicles cannot be explained without analysis of the formation of the story. Beyond the transformation of the legend by the medieval record we need to reckon with another alteration effect too, namely the bequeather community meanwhile went through a cultural paradigm change. So the legend has three historical or cultural layers. It is possible to identify them from the text with the help of some old and recent Turkish data that illuminate the original meaning of the request for soil, water and grass. On the other hand the three layers need to be separated, because otherwise the story is incomprehensible.

The present study explains the legend in its chronicle form as a story that has been transformed and re-interpreted many times over, causing it to lose its meaning. The chronological first segment is a symbolic narrative of a conquest-surrender. This part was formed and bequeathed by a (semi-)nomadic and more or less pagan community. After a change in the way of life and the culture of the bequeather community the original story lost its original meaning, but the story survived in tradition. The symbol deprived of its meaning required a comment that arose from a misunderstanding. The second segment contains this commentary. The genealogy of Attila comprises the third segment; it is linked to a medieval recorder.

KÖZLEMÉNYEK

Fári Irén

Szegedi betyárfényképek

A Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztályára 1989-ben vétel útján került Letzter Lázár szegedi fényképész cég betyárokat ábrázoló sorozata,¹ amely 1870-es évek elején készült Ráday Gedeon királybiztos hírhedt működése eredményeképpen. Marcona tekintetű, viharezzett arcú férfiak néznek ránk a képekről, némelyikük subát, báránybőr sapkát vagy kalapot, gombsoros mellényt visel, néhány félalakos portrén jól látható a gatyá, hárman szűrben vannak. A posztókabátok állása, szabása, zsinórdíszítése eltérő, mégis a ruházatban az Alföld jellegzetes öltözködésére ismerünk.² A nevek alatt a magyarázat, ami az ideiglenes sorsközösséget adta, az elrettentő bírói ítéletek: rablógyilkosságért, rablásokért vagy lopásokért halál vagy 10- 15 évi börtönbüntetés.

Az alföldi betyárvilág kialakulásával, történetével³ irodalmi és főképp folklorisztikus földolgozásával⁴ többen foglalkoztak. A betyárportrék közül néhányat közöl a kiskunsági betyárokkal foglalkozó könyvében Bánkiné.⁵ Mégis meglehetősen elnagyolt, kissé romantikus kép jut eszünkbe. A fennálló társadalmi-politikai rend ellen sajátos módon tiltakozó és azt kijátszó, szabad életet élő, bátor és üldözött lázadó jelenik meg előttünk. Nemzeti történelmünk, különösen a leverett 1848-49-es szabadságharc szinte diktálja az együttérzést a bujdosó, törvénytől kívüli életet élő betyárokkal. Bár a nép jól meg tudta különböztetni a közönséges zsványokat, útonállókat, házásó, lóköttő, kapca betyárokat⁶ az ún. futóbetyároktól, akik azért rejtőzködtek, csavarogtak, mert a hatóság által körözött személyek, pl. katonaszökevények voltak, mégis együttműködött – kényszerből vagy érdekből – minden betyárral, dalokat, balladákat költött róluk. Nyílt szembenállásuk az idegen elnyomó hatalommal, mely olykor az életüket követelő összezapással végződött, a szabadságvágyat testesítette meg. Ilyen értelemben került bemutatásra a betyárportrék közül néhány „Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc emlékei a néphagyományban” című kiállításon Makón⁷ a magyar függetlenség megjelenítő jól ismert motívumok, pl. a mindennapi használati tárgyakon ábrázolt magyar címer, emigrációs relikviák, rabmunkák, öreg honvédeket ábrázoló portrék és a Kossuth-kultusz emlékei között.

A betyárportrékat vizsgálva a következő kérdésekre kerestem a választ a korabeli *Szegedi Híradó* című lap, a szakirodalom utalásai, a közgyűjteményekben föllelhető betyárfényképek alapján: mikor készült Letzter betyársorozata, milyen célból és hány darabot tartalmazott a sorozat.

Letzter Lázár fényképész 1869 novemberében kezdett dolgozni Szegeden, harmadik fényképészként a városban. A következő évben már önálló műtermet épített. Hamarosan a legkeresettebb fényképésszé vált Szegeden, az országban több városban volt műterme.⁸

¹ A fényképeket szolnoki tulajdonosától Nagy Ádám gyűjtötte. Móra Ferenc Múzeum (Szeged) [=MFM] Tört. Dok. 89.27.1.-89.27.40.

² T. Knotik 1990: 155-232.

³ Reizner 1899; Szabó 1962; Szabó 1991.

⁴ Bálint 1980; Küllős 1988.

⁵ Bánkiné 1999: 66.-67.

⁶ Tömörkény 1897; Nagy Czirok 1965.

⁷ Makó 1998. október 3. Rendezte: Markos Györgyi.

⁸ T. Knotik 1980: 138-145; Szakács 1984: 57.

A betyárportrékkal egyidőben a múzeum megvásárolta Letzter L. fényképész cég bírókat és ügyészeket ábrázoló sorozatát, amely szintén látogatójegy formátumú, az előlapon a cégjelzés mellett az 1873-as évszám található.⁹ A 18 db műtermi felvételen az aradi törvényszék tagjai láthatók. Talán rendkívüli feladatuk végeztével álltak a fényképész kamerája elé. Ez az alkalom, vagyis a perek befejezése, a sokat vitatott királybiztos működésének lezárása indítéka lehetett a betyárportrék elkészítésének is. A betyárportrékon évszám nem szerepel, az alanyokat fehér fal elé ültették, több képen ugyanaz a fából készült szék látható.

Készült fénykép a Pest megyei delegált törvényszék tagjairól is.¹⁰ Ovális keretelésüknel kivágtott és tablóra ragasztott képeken nem szerepel a fotós neve, sem a készítés ideje. Mivel a bíróság tagjai 1870-ben viszonylag keveset tartózkodtak Szegeden, 1872-ben pedig három bírót utazott le átadni az ügyeket az aradiaknak, illetve csak Edvi Illés maradt a helyén, a fényképek készítését 1871-re tehetjük. A két bíróság tagjairól készült felvételek hasonlósága miatt a Pest megyeiekéről készült fotókat is Letzter képeknek tarthatjuk. Egyik sorozat sem segít a betyárképek datálásában. Az a tény azonban, hogy a fotókon az ítéltek közül a legnagyobb – kétes – hírnévre szert tett szereplők vannak a szegedi várban fogvatartott több száz személy közül, arra enged következtetni, hogy a képek 1872 vagy 1873-ban készültek. A fényképsorozat fotói egyszerre készültek, valószínűleg a királybiztos megrendelésére. A világtól gondosan elzárt várba egyébként fényképész nem juthatott volna be.

A kartonra, amelyre a fotókat ragasztották, a nevet és az ítéletet nyomdai úton írták rá. A bácskai társaságot 1872 júliusában, a kecskeméti szeptemberben, Rózsa Sándort szegedi társaival decemberben ítélték el. Természetesen hamarabb is készülhettek a fotók, mint az ítéletek, de azt, hogy egy több tíz főt számláló, egymással szorosabban-lazábban összefüggő bandában kinek mi van a rovasán, kit érdemes mint fő bűnöst elretentő céllal lefényképezni, a tárgyalások előkészítésekor sejthető volt, a tárgyalásokon viszont kiderült, hogy mit sikerült rábizonyítani. A letartóztatások (1869-1870) és a tárgyalások között három év állt rendelkezésre a bűnlajstromok összeállítására. A tárgyalások elhúzódtását a bírói gyakorlatban szokatlan, tömeges mennyiségű eset okozta és az, hogy egy-egy gyanúsított neve több bűnügyben szerepelt. A bizonyítási eljárás legfőbb érvei az egymásra valláson kívül a befogottak önvallomásai voltak. Így a tárgyalások „előkészítésére”, vagyis a beismerő vallomások megszerzésére hosszabb idő kellett.

Arra a kérdésre, hogy hány fénykép készült, nem tudunk teljes bizonyossággal választ adni. A szegedi múzeum betyárportréi hátoldalukon 1-45 sorszámmal fekete tollal számozottak. Az 1-es számot egy idős, fejkendő nő arcképe kapta, melyen semmilyen felirat nincs. A 2-es kép hiányzik, ezenkívül a 16-os, 33-as és 36-os sorszáma. A többi kép a sorszámozás rendjében:

1. idős nő	21. Jász Szabó János	41. Drecesin Vasilie
2. -	22. Kecskés Istenes Gergely	42. Szűts György
3. Veszelka Imre	23. Szeleczi Pál	43. Medorits Vása
4. Rózsa András	24. Tapodi János	44. Pantalin Pével
5. Tombác Antal	25. Renkó Kálmán	45. Medorits György
6. Csonka Ferenc	26. -	46. Mia Mihalia
7. Simon József	27. Csikós József	47. -
8. Schwáb Herman József	28. Halász Podusa Pál	48. Fazekas Mihály
9. Bajdor János	29. Id. Szeghi Tódor József	49. Turcsányi Illés
10. Szikora Mihály	30. Lázár Hihály	50. -
11. Tükör Gubicza József	31. Csomó Dancs János	51. Kónics Molnár József
12. Kátai Kis Imre	32. Csonka Bálint	52. Nemes Nagy Pál
13. Id. Tényi Ferencz	33. Szabó Gáspár János	53. Nemes Nagy Péter
14. Surányi György	34. -	54. Drecesin Vasilie
15. Forgó József	35. Fazekas Mihály	55. Szűts György
16. -	36. Turcsányi Illés	56. Medorits Vása
17. Kátai Balogh András	37. -	57. Pantalin Pével
18. Borbély István	38. Kónics Molnár József	58. Medorits György
19. Habran György	39. Nemes Nagy Pál	59. Mia Mihalia
20. Szép Menyő István	40. Nemes Nagy Péter	-

⁹ MFM Tört. Dok. 89.287.1.-89.28.18.

¹⁰ Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza. Ltsz. nélküli tabló a Börtönkiállításban.

Kísérletet tettünk a fotósorozat kiegészítésére. A *Néprajzi Múzeum* egyetlen név nélküli betyár-portréja leginkább Csonka Ferencre hasonlít. A fotót Kovács János 1901-ben kiadott művében szintén név nélkül közölte, mint az utolsó betyárt Rózsa Sándor bandájából.¹¹ A fotó Letzter sorozatához tartozása kérdéses.

A *Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fotótárában* az általunk keresett képekből 12 db található és 2 db Rózsa Sándor fotó. A betyárportrék ugyanazok, de nem cégjelzéses kartonon található. A nevek kézírással kerültek a fotók fölé, az ítéletek szintén kézírással a fotó alá, hét esetben németül. Rózsa Sándor egyik fotója – kalapos, subás – Lojanek János nagyváradi fényképész cégjelzéses kartonján látható. A többi portré hátoldalára a Szamosújvári Örmény Kath. Egyház Gazdasági Hivatala 1940. feliratú pecsét került (kivétel a Lojanek cégjelzéses Rózsa portré). Azt a vélekedést, hogy a szegedi várból a szamosújvári fegyházba került elítéltek fényképeit őrzi a Történelmi Fotótár, cáfolja az a tény, hogy a kecskeméti banda tagjai (Bajdor, Tükör Gubicza, Habran) az illavai börtön lakói voltak,¹² és ott töltött el húsz évet Rózsa egyik embere, Csonka Ferenc is.

Kiskunfélegyházán a *Kiskun Múzeum* őrzi az Országos Börtönügyi Múzeum anyagának egy részét. Valószínűleg a teljes Letzter sorozatot begyűjtötték, ma az eredeti, nyomdai úton feliratozott betyárportrékból 12 db van meg, ebből 7 db német szövegű. Az elítéltek nagyméretű arcképeit tartalmazó gyűjteményben (kiállítás lebontott anyaga) 28 egykori szegedi rab fotójára ismertünk rá, melyeket Letzter képeiből nagyítottak ki. Az eredeti sorozat fotóival együtt 36 betyár fényképét őrzi a Kiskun Múzeum.

A kiskunhalasi *Thorma János Múzeumban* található betyárképek közül 13 db-ot az Országos Börtönügyi Múzeum kiállítási képeiről reopróztak az 1950-es években. A halasi térségből származó vagy ott is ténykedő betyárok képeit gyűjtötték össze.

A legteljesebb sorozattal a *Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára* rendelkezik, amelyet egy barna színű, kapcsos albumban őriznek. A Letzter cégjelzéses kartonon (23 db német feliratú) a 42 betyár portréja között ott van Rózsa Sándor subás, kalapos képe, amely megtalálható a Történelmi Fotótár gyűjteményében Lojanek János nagyváradi fényképész cégjelzéses kartonján is.¹³ A sorozat egyetlen női portréja Rózsa Sándor édesanyját ábrázolja. Az édesanya személyazonossága mellett szól az, hogy az Embertani Tár fotója alá kézzel németül ezt odaírták – Letzter L. 1873. szövegre, illetve egy Szegeden kiadott ponyvaregényben ezt a fotót közölték.

Az Embertani Tár és a szegedi múzeum fotói vélhetően kiadják a teljes sorozatot, mely 45 képből állhatott Rózsa édesanyjával együtt. A szegedi sorozatból hiányzik Rózsa Sándor (ez lehetett a 2. számú fénykép), Keserű Rebek István, Megyeri Ferenc, Ördög János.

Rózsa Sándor 1869 januárjában került Ráday csapdjába, a szegedi várbörtönbe. Bár a szegedi sorozatból hiányzik, valószínűtlen, hogy a vár legnevesebb rabjáról ne készült volna fotó. Az 1. sorszámot az édesanyja fényképe kapta, a 3-8. sorszám alatt a szegedi banda tagjai láthatók, Rózsa Sándor legközvetlenebb emberei (Veszélka, Rózsa, Tombác, Csonka) és Szeged környékének legnagyobb orgazdája (Schwab Herman). A másik monstre per szereplői, a kecskeméti banda tagjai következnek a sorban (Bajdor, Tükör Gubicza, Borbély, Habran, Szép Menykö).

Rózsa Sándor,¹⁴ a vezér, már életében legendává vált, ponyvaregények¹⁵ foglalkoztak vélt és valós cselekedeteivel. Móricz Zsigmond róla szóló regényéből halálának századik évfordulójára tévéfilm készült, sírját – valószínűleg egyetlenként a betyárok közül – folyamatosan gondozzák a szamosújvári rabtemetőben. A jelenleg látható síremléket 1971-ben állították az addig is jellel ellátott

¹¹ Kovács 1901: 156.

¹² Ruszti 1899: 150-168.

¹³ Lojanek cégjelzésével Szamosújváron készült fotóként közli Békés 1966: 240.

¹⁴ Rózsa Sándor Szeged 1813. július 16. – Szamosújvár 1878. november 22.

¹⁵ Békés 1966.

sírhant fölé.¹⁶ Rózsa Sándor 1848-as tevékenysége és a többször elnyert kegyelem feledtette minden „köztörvényes” tettét. A betyárság, mint társadalmi jelenség a külföldi kutatók érdeklődését is fölkelte, a fölkelő nap országában, Japánban is jelent meg Rózsa Sándorról könyv.¹⁷ Legendája napjainkban is tovább él, ezt a róla időnként megjelenő újságcikkek, legutóbb dokumentumfilm jelzi.¹⁸

Azt a tényt, hogy Letzter a szegedi várban raboskodó többszáz elítélt közül 44-ről készített fotót, megerősíti a Szegeden kiadott ponyvaregény. A könyv csonkán maradt napjainkra, a címlap, az első ötven oldal és a vége hiányzik,¹⁹ de így is megtalálható benne Rózsa édesanyjának portréja és 22 betyárfotó Letzter sorozatából. A hiányzó fejezet megmaradt két lapja a kecskeméti banda viselt dolgairól beszél Tükör Gubicza József fényképével. Három fejezet Rózsa Sándorról szól: A puszták királya, A guerilla-vezér, A nagy paraszt vége. Ezek a fejezetcímek érdekes módon tükrözik a betyárokról alkotott értékítéletben bekövetkezett változást: a betyárvilág szerencsére elmúlt, az emlékezést megszépíti az időbeli távolság. Az 1870-es évektől a betyárokról csak negatív módon, mint közönséges banditákról beszélnek az egykorú források.

A fényképpel illusztrált ponyva nem előzmények nélküli. Engel Lajos nyomdájában három regény is készült.²⁰ A Tömörkény Istvánnak tulajdonított *Betyárlegendák. Az alföldi rablóvilág történetei* című 1898-ban jelent meg, ismeretes 1901-es kiadás is. Rió (Békfi Antal): *Sötét idők. Történetek a szegedvidéki rabló világból Ráday gróf korában* címmel (1899), második kiadása 1906. Ez utóbbiban két betyárportré található: Veszélka Imre és Rózsa Sándor. A harmadik, a fényképes könyv a *Sötét idők* stílusával rokon, sőt némely fejezetben csaknem azonos, pl. a kisteleki Nemes Nagy testvérek, a szegedi Csonka Ferenc élettörténetét a kitöltött 15-20 éves fegyházbüntetés után is követi (A putri csárda törzsvendégei c. fejezet). A Selyem-legények részben összegyűjtött 13 betyár Szeged környékén kevésbé ismertek, a csanádi, a vásárhelyi és a félegyházi határban ténykedtek. A nevek és a rájuk kiszabott büntetés mellé a *Betyárlegendák* című könyvből idéz. Alakja, szöveggözü rajza mindhárom könyvnek hasonlóak.

A betyárportrékat közlő és hiányos könyv azonosítása egy hirdetésnek köszönhető,²¹ mely egy lapon kínálja a *Sötét idők* második kiadását és a keresett, fényképekkel ellátott regényt. A könyv címe a hirdetés szövege szerint: *Rózsa Sándor és bűntársai Ráday gróf ítélőszéke előtt a szegedi várban 44 elítélt betyár arcképével*. A közölt címlap rajzán valóban ott áll az inges-gatyás alföldi betyár az asztal körül ítélkező zsinóros-mentés, öltönyös bírái előtt. A reklám így kínálja a könyvet: „A Betyár-legendák és Sötét idők történeteinek befejező kötete ez a könyv. A Ráday-féle 'tisztogatás', a betyárok kézrekerítésének és elítélésének története van benne elmondva. A negyvennégy elítélt betyár arcképe teszi ezt a könyvet felette érdekessé és tanulságossá.” Az Engel Lajosnál Szegeden megrendelhető könyvet akciósan, féláron kínálja.

A könyv ötlete valószínűleg egyszerre született a fényképsorozattal, bár a fényképpel illusztrált könyv technikáját még nem találták föl a betyárpercek idején. Amikor az ítéletek gyorsított ütemben születtek 1872. közepén, olyan irodalmi mű megjelenését ígérte az újság *A szegedi vár Pitavalja*²² címmel, amely nem csupán a bűneseteket sorolta volna fel, hanem az egyes bandákat, és főleg a

¹⁶ Gabányi 1978; CsM Hírlap 1978; Czako 1981.

¹⁷ Shingo Minamizuka 1992. – Ismerteti Blazovich 1993.

¹⁸ *Betyárok csillaga*, rendezte: Szentesi Zöldi László, készült 1996-ban, bemutatták: Duna Tv 1997. február 15.

¹⁹ A könyv fénymásolatú példányát Zombori István gyűjtötte 1978-ban szegedi családtól, akik a könyvben szereplő Csonka Ferenc leszármazottjai.

²⁰ Békés István a magyar ponyvairodalommal foglalkozó munkája nem ismeri ezeket a Rózsa Sándorral is foglalkozó műveket. Békés 1966.

²¹ A hirdetésre Dr. Apró Ferenc hívta fel figyelmünket, szívességét köszönjük.

²² *Szegedi Híradó* 1872. augusztus 4.

vezéreiket akarta bemutatni jogászi kritikával. Annyi bizonyos, hogy nem a könyvhöz készültek a fényképek, mivel a nyomdai úton reprodukált fotó közlése csak az 1880-as évek elején vált lehetővé.²³ Addig a fényképek egyetlen terjesztési módja az volt, hogy több példányban előállítva albumokba rendezték a képeket. Bár nem jutottak el olyan tömegekhez, mint a sajtótermékek, mégis fontos közvéleményt formáló erejük volt. A fénykép alá írt szöveg rögtön informálta is a szemlélőt.²⁴ Valószínűleg e tény fölismerésének köszönhető a szegedi várban fogvatartott és elítélt betyárokról készült fényképsorozat elkészülése.

A rettegett királybiztos eljárásának helyességét lehetett igazolni a főbűnösök megjelenítésével és a rájuk kiszabott büntetés ilyen módon való közzétételével.

Ráday királybiztos működése szélsőséges vélemények megfogalmazására adott alkalmat: aki átélt és túlélte, a borzalom hangján beszél,²⁵ aki részt vett benne, vagy Ráday-párti, a részletek boncolgatása nélkül helyesli a történeteket.²⁶ A korabeli közvélemény keveset tudott, mégis háborgott Ráday túlságosan nagy hatalma és módszerei miatt. A királybiztos felhatalmazása alapján Csongrád, Csanád, Békés, Arad, Torontál, Temes, Krassó, Pest-Pilis és Solt, Bács-Bodrog vármegyékre, a Jászkun Kerületre, valamint ezen területeken levő szabad királyi városokra terjedt ki illetékessége. A helyi rendészeti szerveknek utasítást adhatott, igénybe vehette a katonaságot is.

Szeged sem örült annak, hogy a királybiztos a székhelyét Szegeden rendezte be. A gazdák előbb fáklós felvonulással tüntettek mellette, amikor megbízatása meghosszabbítása után 1872 február végén visszatért Szegedre, de a júniusi országgyűlési képviselőválasztás alkalmával nem támogatták kellő számban. A helyi újság keserűen vette tudomásul a szegedi vár elhíresülését. Több vármegyényi bűnhalmazt kapcsoltak össze Szeged nevével, a korabeli sajtó a tárgyalásokról *Szeged vidéki bűnkrónika* címen tudósított, jóllehet a fogva tartottak egy fél országrésznyi területről kerültek Szegedre.

Miután az alkalmazott vizsgálati módszerek miatt a királyi biztosságot hevesen támadták a képviselőházban, a belügyminiszter azt az utasítást adta Rádaynak, hogy az ügyek gyorsításával a biztosság működését 1871-ben be kell fejezni.²⁷ Ekkor tulajdonképpen még csak elkezdődtek a perek.

Az 1871 februárjában közzétett statisztika szerint addig 2242 bűnesetet vizsgáltak, ebből teljesen befejeztek 172 esetet, részben kiderített ügy, de be nem fejezett vizsgálat 633, kezdetleges állapotban 720 eset volt. A kimutatásból hiányzik a befogott gyanúsítottak pontos száma, melyet 500 fölé tesz az újság.²⁸ A vizsgálatok előrehaladtával a befogások folytatódtak, az ítélezés minden sürgetés ellenére nehezen haladt. A vallomások alapján gyakran tíz – tizenöt évvel azelőtt elkövetett bűnökre derült fény, rablógyilkosságokra, rablásokra, boltfeltörésekre, melyekben a szereplők vagy orgazdák ugyanazok a személyek voltak.²⁹ Az 1871-es évben a viszonylag egyszerű ügyek kerültek tárgyalás-

²³ Szilágyi 1982: 231.

²⁴ Szilágyi 1996: 275.

²⁵ Nagy Czirok 1962; 1965; Békés 1966.

²⁶ Edvi Illés 1923; Csongor 1992.

²⁷ Szabó 1962: 127.

²⁸ *Szegedi Híradó* 1871. február 24.

²⁹ Az egyik nevezetes szegedi orgazda, egykor ékszerész, „örökös bűnszerző és cégéres gonosztevő” Sváb Herman József, csúfnevén Gereblye Jóska volt, a másik Csonka Ferenc. Vallomásaik alapján tárgyalták újra a 15 évvel azelőtt Szegeden elkövetett Schönfeld-féle hármas rablógyilkosságot – *Szegedi Híradó* 1871. január 27. Nevük az 1871 során tárgyalt ügyekben sűrűn előfordul az újságban: május 17. aranyműves bolt ellen elkövetett rablás, július 7. a földéaki Návay kastély kirablásának ügye (1853), július 27. a szegedi boltfeltörések (1865-1867 közt) tárgyalása

ra, novemberre elkészült a vádirat a Kecskemét környékén elkövetett bűnökről, és elkezdődött a Bácskában ténykedő csoport ügyeinek tárgyalása.³⁰

1871 végén a Pest megyéből delegált bíróság befejezte szegedi működését: „a kecskeméti nagy bűnpör még csak a védőbeszédnek egy részének beírásáig haladt”, vagyis félbemaradt – írta több évtized távlatából (1891-ben) az eseményeknek mindvégig részese Edvi Illés Károly ügyész, aki még a Pest megyei bírósággal érkezett Szegedre.³¹ Ráday királybiztosi megbízatását éles képviselőházi vita után január végén újabb tíz hónappal meghosszabbították. Ráday hosszas távollét után február végén érkezett vissza Szegedre, ugyanakkor az Aradról delegált törvényszék is megérkezett. Az új bíróság, amely kezdetben négy bíróból, későbbi kinevezésekkel nyolc bíróból állt, „a szükség által kényszerítve” igyekezett meggyorsítani az ítékezést: „Olyan volt a bíróság, mint aratás után a cséplőgép, melybe szünet nélkül rakják a kéréket.” Az aradi törvényszék első ülésétől, március 1. – július között 180 rab ítélete született meg, 10 egyént főbenjáró bűnökért – rablógyilkosság, rablás – 20 évre, 18 rabot 3-6 évre, a többieket rövidebb időre ítélték tolvajlás, bűnpártolás, orgazdaság, vesztegetés stb. miatt.³² A belügyminisztérium 1872. október 31-ével megszüntette a királyi biztosság intézményét, ekkor még „900 letartóztatott egyén sorsát kellett nyilvántartani” – írja Edvi Illés. Ráday 1873 elején elhagyta Szegedet, viszont a tárgyalások „még nagyobb eréllyel” április közepéig tartottak, „de azért lehetetlenség volt mindent elintézni, ami a törvényszék kezébe került”, majd a vár gyors kiürítése következett. Az elítélt rabokat a különböző fegyintézetekbe (Vác, Illava, Szamosújvár), a le nem zárt ügyeket és a gyanúsítottakat a fogoly lakhelye szerinti illetékes bírósághoz szállították. A törvényszék és a királyi ügyészség iratait az aradi királyi törvényszék levéltárába juttatták.

A fényképsorozat, a bírókról készült két sorozattal együtt a Ráday-kor egyedülálló tárgyi emléke, hiszen a királyi biztosság hátrahagyott emberei: Laucsik Máté és Edvi Illés feladata az intézmény teljes felszámolása volt. A rabok felhalmozott és addig megőrzött holmiját elárverezték, az iratokat továbbküldték. Néhány év múlva, a nagy árvíz után a szegedi várat, minden titkok tudóját, a város elbontatta, a kevés szerencsés túlélő pedig mélyen hallgatott évtizedekig.

A kiegyezéssel konszolidálódott politikai viszonyok megkívánták az abszolutizmus örökségeként kapott nehéz teher: a teljesen szétzilált köz- és vagyontudományosság megteremtését, a korrupt és kompromittálódott hivatalnokok cseréjét. Ezt kíméletlen eszközökkel, de hathatósan hajtotta végre Ráday Gedeon az Alföldön. A betyárok, akik bűjtattott szegénylegényekből profi bűnözőkké váltak (ebben az időben már vonat- és postarablás, kasszaforrás is szerepelt az újságok címlapjain), méltán kerültek nemcsak a hatalom által üldözöttek, hanem a közvélemény által is kitagadva a társadalom peremére. Ennek a fájdalmas folyamatnak az emléke ez a betyárfénykép sorozat.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1980 A szegedi nemzet. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1978-79/2. Szeged

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

1999 *Betyárok a Kiskunságban*. Debrecen

BÉKÉS István

1966 *Magyar ponyva Pítaval*. Budapest

³⁰ Turcsányi Illés, Devernyák Örzse szabadkai, Kónic Molnár József halasi illetőségű személyek és bűntársaik tárgyalása. *Szegedi Híradó* 1871. november 29.

³¹ Edvi Illés 1923.

³² *Szegedi Híradó* 1872. július 21.

BLAZOVICH László

1993 Rózsa Sándor a felkelő nap országában. Japán nyelvű monográfia a magyar betyárvezérről. *Szeged*, 1993. március

CZAKÓ Ferenc

1981 Rózsa Sándor nyomában. *Petőfi Népe*, 1981. október 2.

CSM Hírlap

1978 Rózsa Sándor sírköve. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1978. október 26.

CSONGOR GYŐZŐ

1992 A „vérbíró” és a „betyárkirály”. *Délmagyarország*, 1992 február

EDVI ILLÉS Károly

1923 Emlékeim a szegedi várból. *Világ*, 1923. április 19- május 8.

GABÁNYI János

1978 Rózsa Sándor sírja. *Utunk*, 1978. július 14.

T. KNOTIK Márta

1980 A Csongrád megyei fényképészet kezdetei (1859-1879). *Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 1978-79/1 Szeged

1990 Öltözködés, viselet. In: Juhász Antal (szerk.): *Csongrád megye népművészete*. Budapest

KOVÁCS János

1901 *Szeged és népe. Szeged ethnográfiája*. Szeged

KÜLLŐS Imola

1988 *Betyárok könyve*. Budapest

NAGY CZIROK László

1962 *A Ráday-kor és a szegedi vár titkai*. Kiskunhalas

1965 *Betyárélet a Kiskunságon*. Budapest

REIZNER János

1899 *Szeged története*. 2. Szeged

RIÓ [Békefi Antal]

1899, 1906 *Sötét idők. Történetek a szegedvidéki rabló világból Ráday gróf korában*. Szeged

1906 *Rózsa Sándor és bűntársai Ráday ítélőszéke előtt a szegedi várban 44 elítélt betyár arcképével*. Szeged

RUSZTI R. J.

1899 Reizner János: *A kecskeméti banda. – Korrajz a rablóvilág idejéből. – Szegedi Napló Karácsonyi Könyve*. Szeged

SZABÓ Ferenc

1962 *A dél-alföldi betyárvilág*. Gyula

1991 A tanyai közbiztonság, betyárvilág. Gaál Endre (szerk.): *Szeged története*. 3/1. Szeged

SZAKÁCS Margit

1984 Magyarországi fényképészek és fényképésműtermek. *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*, 1983. Budapest

SZILÁGYI Gábor

1982 *A fotóművészet története*. Budapest

1996 *A magyar fotográfia története*. Budapest

TÖMÖRKÉNY István

1897 A betyárfajták. *Szegedi Napló*, 1897. dec. 15.

1898, 1901. *Betyárlegendák. Az alföldi rablóvilág története*. Szeged

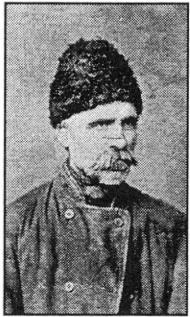
Irén Fári

PHOTOGRAPHS OF OUTLAWS FROM SZEGED

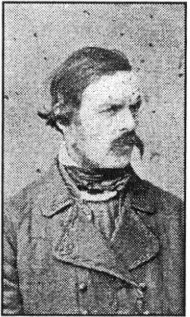
The paper examines the sequence of 40 photographs figuring outlaws which were taken by Szeged photographer Lázár Letzter in the early 1870's. The collection came into the possession of Szeged's Ferenc Móra Museum, Historical Department in 1989. The photos are of a ticket format, they were all taken at the same time and they bear inscriptions of the names and the court verdicts but no date. Surveying the popular literature and press of the time as well as specialist literature and other photographs of outlaws available in public collections, the author was aiming to determine when and to what aim the series was made and how many pictures it actually consisted of. Photographs were also taken of the judges and prosecutors – it is possible that the conclusion of these famous court cases and of the related activity of royal commissioner Gedeon Ráday was the reason for making the photographs, as publicising the images of the culprits and their punishment in this fashion may have served to prove the effectiveness of the commissioner's work. The series of outlaws' photographs, supplemented by the two sequences featuring the judges and the prosecutors, represent unique objective documents of the eradication of the outlaw subculture that was prevalent on the Great Hungarian Plain.

1.

2.

3.

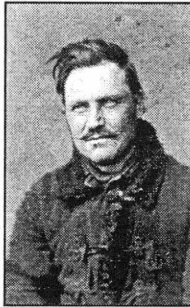
4.

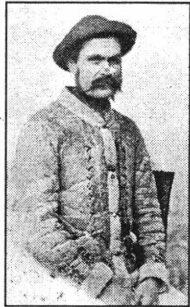
5.

6.

7.

8.

9.

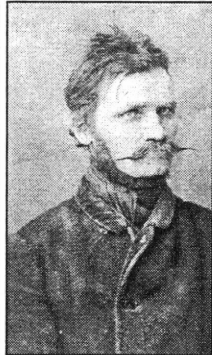
10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

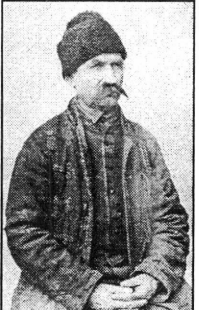
17.

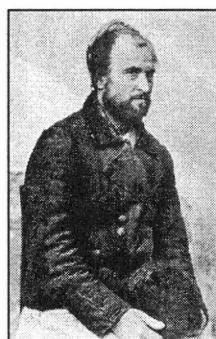
18.

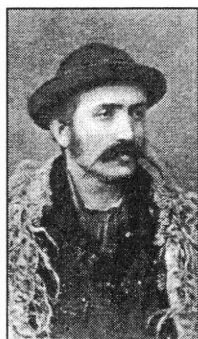
19.

20.

21.

22.

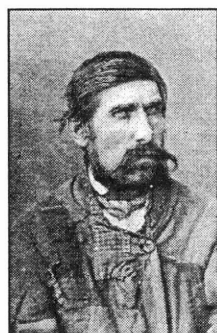
23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

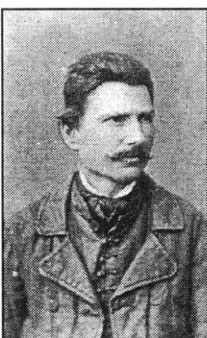
30.

31.

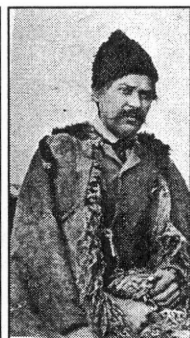
32.

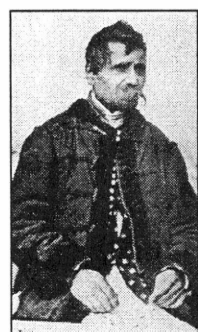
33.

34.

35.

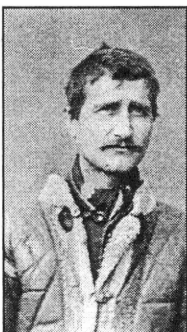
36.

37.

38.

39.

40.

„Diktálós énekek” Vámosoroszi temetkezési hagyományában

Minél messzebb tekintünk a múltba, annál több hagyomány elevenedik meg előttünk, s ahogyan közelebb kerülünk a jelenhez, hagyományaink elhomályosodnak. Temetkezési szokásaink szerteágazó rendszerében is egyre kevesebb az a láncszem, amely élő kapcsolatot teremtvé összeköti a jelent a múlttal.¹ Vámosoroszi életében a diktálós ének az, mely múlthoz való kötődése által emlékeztethet távolból derengő örökségeinkre.

Erdőháti gyűjtőutam alkalmával elsősorban a népi többszólomáság nyomait kutattam. Később láthatóvá vált számomra, hogy a népi többszólomáság elválaszthatatlan alkotóeleme Vámosoroszi temetkezési hagyományainak, s feldolgozása sem történhet meg azok feltárása nélkül.

Vámosoroszi temetkezési hagyományai

Mai világunkban az emléknymok vizsgálatához azok a kis falvak nyújthatnak segítséget, melyek elszigeteltségükből adódóan még hordozzák hagyományait. Ilyen hagyományőrző település Vámosoroszi is. Bár esetenként már itt sem az élő hagyomány, hanem az emlékezet az, mely átörökítheti a múltat. Így a falu temetkezési hagyományainak a bemutatása két síkon: az élő gyakorlat tapasztalása, és a múltbeli hagyományok felidézése által történhet.

Vámosoroszi Szatmár megyében, Erdőháton található. A középkorban az Oroszi nemzetség birtoka, és a Tapolnak patak hídján átmenő forgalom vámszedőhelye volt. Temploma a 15. század második felében épült. 1540-ben reformálták a Drágffyak és Bethlenek idejében.² Az itt élő emberek vallásossága régen is meghatározta azt, hogy a halál előjeleivel kapcsolatos hiedelmek nem ragadtak meg mélyebben a falu életében. Csak egyetlen előjel, a vonító kutya esetében mondják azt, hogy halál lesz.

A halál beálltát megelőző állapot a haldoklás. Időtartama változó, van amikor órákig eltart, van amikor csak néhány másodpercig. A hozzátartozók a haldokló mellett vannak, s jelenlétükkel enyhítik szenvedéseit. Ilyenkor lehet sírni, de siratással nem nehezítik meg a haldokló helyzetét. A halál beállta után kézzel lefognak a halott szemét, állát fekete szalaggal felkötik. 20 évvel ezelőtt még az elhunyt halottkém vizsgálta meg, aki bizonyos életjelek – légzés, szívdobogás – elmaradásából következtetett a halál tényleges beálltára. Vámosorosziiban ezt a feladatot utoljára Dióverő István látta el. A tükör letakarása ma már nem élő hagyomány, s az ablak kinyitásához, becsukásához sem kapcsolnak babonás gondolatokat. A legelső teendők közé tartozik a halott mosdatása, öltöztetése. Ezt mindig a közeli hozzátartozók végzik, de nem szülők, hitvestársak, gyerekek. A halott testét vizes ruhával megdörzsölik, s ünnepőbe, általában feketébe öltöztetik. Csak ezek után értesítik a papot, s harangozással adják hírül, hogy halott van a faluban. Ha férfi halott: tizenkettőt harangoznak, ha nő: hatot, s ha gyermek: hármat. A harangozás módja a következő. Ha tizenkettőt harangoznak, akkor tizenegyet húz a nagyharang, s a tizenkettediknél rákondítják a kisharangot is. Ha hatot harangoznak, a hatodiknál, ha hármat, akkor a harmadiknál húzzák össze a harangokat.

¹ Vö. Felhősné 1986; Kunt 1987; Novák 1989; Liszka 1990; György Horváth 1994: 53-70; Kelemen 1994: 9-19; Molnár A. 1994: 21-39.

² Barcsa 1905; Várady 1991: 1004-1007.

Amíg a ravatalozó nem épült fel, addig a halottat otthon a felsőszobában (tisztaszobában) ravatalozták fel. Ilyenkor ezt a helyiséget átrendezték. Középre tették az ágyat, arra ráhelyezték a deszkát és a *surgyét* (szalmazsák), amire fehér lepedőt húztak. Ezen feküdt a halott, lábbal az ajtó felé. Amikor a koporsó megérkezett, behelyezték az elhunytat, feje alá párnát raktak. Kis termetű halott alá szőttés pokrócot is helyeztek, hogy a tetet kiemelje a koporsóból. Néha – ha valaki életében meghagyta – előfordult, hogy a Bibliát, férfiak esetében a kalapot és a pipát is a halott mellé rakták. Ha mindezzel megvoltak, a koporsóban fekvő halottat visszahelyezték az ágyra. Jó harminc éve a koporsót és a fejfát is otthon készítették el. Mindenki nevelt a kertjében egy fát, általában tölgyfát, amit fejfának szánt, s azt csak akkor vágták ki, ha a haláleset bekövetkezett. Ekkor a hozzátartozók kerékgyártó mestert vagy asztalost hívtak, aki elkészítette a sírjelet.

A felravatalozott halott mellett a hozzátartozók, ismerősök két éjszakán át is virrasztottak. A halottlátás a végső tiszteletadás egyik fontos eleme volt, ezért aki csak tudott elment. Virrasztóba az esti munkák elvégzése után gyülekeztek. Ilyenkor az ún. *felkapó ruhát* vették magukra. Ez az öltözék nem munkaruha volt, de nem is ünneplő. Teljes ünneplőben csak a temetésen jelentek meg. A virrasztóban mindenkinek megvolt a maga helye. A halottas szobában csak a férfiak tartózkodtak. A közeli női hozzátartozók az alsó szobában ültek, s mindössze két alkalommal, az éneklés közben mentek be a halottas szobába, s ott körülállták a koporsót. A diktáló és a kántor a halott fejénél, a karosládán ült. Köréjük csoportosultak a férfi énekesek. Amikor úgy gondolták, hogy mindenki összegyűlt, elkezdték a diktálást. A virrasztás mindkét napján énekeltek, általában 10-20 ének diktálására került sor. Az éneklésben csak a hozzátartozók nem vettek részt. Öt évvel ezelőttig, a ravatalozó felépítése előtt külön volt a faluban virrasztó kántor és templomi kántor. A virrasztó kántor a virrasztáson vezette az éneklést, a templomi pedig a temetésen. Mindkettőjüknek volt külön „diktása”, tehát a diktálás nem a kántor hatáskörébe tartozott. A *diktás* feladata az volt, hogy alkalomhoz, a halott személyéhez illő énekeket írjon, illetve válasszon ki, s diktálja is azokat. Az énekek megírása, kiválasztása nem okozott különösebb gondot, mert a falu lakói jól ismerték egymást. Kb. 30 éve 6-8 diktáló is volt a községben. Ma Nagy József kántoron kívül esetleg egy-két ember diktál. Diktáló lehet az, aki erős, jó hanggal, érthető beszéddel rendelkezik, s vállalja is ezt a feladatot. A diktálás Vámosorosziiban kizárólag a férfiak dolga, nők sohasem diktáltak. (Hajdú-Bihar megyében. Bárándon ez éppen fordítva volt. Ott virrasztás alkalmával, míg az asszonyok a halott mellett énekeltek, addig a férfiak kinn álltak, s nem vettek részt az éneklésben. S mivel Báránd vegyes felekezeti település, református halott mellett katolikus is kezdhette az éneket, s katolikus halott mellett református is vállalhatta az előéneklést. Ezeken az alkalmakon egymás felekezeti énekeiből diktáltak, s azokat közösen énekeltek).³

A virrasztás mint közös alkalom az éneklésen kívül a beszélgetésnek és a vendéglátásnak is teret adott. A házigazdák kenyérral, kaláccsal, pálinkával és borral kínálták az egybegyűlteket. A virrasztás befejezésének az időpontja változó, voltak akik már korábban elmentek, de a hozzátartozók, közeli rokonok éjjeli 11-12 óráig is maradtak. Ma virrasztó helyett a ravatalozónál, a temetés előtt fél órával gyűlnek össze az emberek, s a lelkész megérkezéséig 3-4 diktálós éneket énekelnek. Még a virrasztás éjszakáján, amikor az emberek hazatérésre készülődtek, a hozzátartozók egyike sírásra hívogatva a következőket mondta: „Aki a fáradságot nem sajnálja, jöjjön a temetőkertbe sírásni.” A temetés reggelén került sor a sírásra. Ez még ma is így van. A faluban élő fiatal emberek végzik ezt a feladatot. Az idősek is ott vannak, de nem dolgoznak, hanem jelenlétükkel kívánják megadni a halottnak járó végtiszteességet. Van úgy, hogy 50-60 ember is összegyűl, „de abból nem dolgozik még tíz se”, hiszen a sírásást egyszerre csak 1-2 ember tudja végezni. A halottas háztól ilyenkor ellátást visznek a temetőkertbe, s kenyérral, szalonnával, hagymával, itallal kínálják az ottlévőket.

³ Vö. Bencze 1985: 465-494; Bartha 1995: 24.

Régen, amikor háztól temettek, a temetés előtt a szobában levették a koporsót az ágyról, s azt két lócára tették, majd az ágyat aurgyéval együtt kivitték az udvarra, s ezt követően a szobában lezárt koporsót ráhelyezték. A koporsót mindig úgy vitték az udvarra, hogy a halott fejjel kifelé legyen. A temetés kezdetét harangozással, „csendítéssel” jelezték, ami fél óráig tartott, ez volt a gyülekező ideje. A szertartáson a pap és a kántor a halott fejénél helyezkedett el, mögöttük álltak az énekes férfiak. A koporsó jobb oldalánál álltak a közeli női hozzátartozók, hátuk mögött a távolabbiak, a koporsó bal oldalánál a közeli férfi rokonok, mögöttük pedig a távolabbiak. A lelkéssel szemben, a halott lábánál, a gyászoló gyülekezet állt. A gyászistentisztelet a 90. genfi zsolttár első két versének az éneklésével kezdődött. Ilyenkor csak a második verset diktálták. Majd a pap elmondta a prédikációt, s elbúcsúztatta a halottat. Éneklés után felvették a koporsót, s a temetési menet a harangok zúgása mellett kikísérte a halottat a temetőbe. A harangozó tudta, hogy a „falu derekától” a temetőig kb. mennyi időbe telik az út, s a harangozás időtartamát is ehhez igazította. A harangok a hantolás közben hallgattak el. A temetési menet élén a pap ment a kántorral és az énekes férfiakkal. Utánuk vitték a koporsót három rúdon, illetve termettől függően kettőn. A halottvivők fiatal emberek voltak, akik útközben váltották egymást. A koporsót követték a családtagok, közeli hozzátartozók, s a gyászolók. Zászlót nem vittek magukkal, s a fejfát is már korábban kivitték a temetőbe. Az úton egészen a sírig diktálás énekeket énekeltek. A sírnál folytatódott az egyházi szertartás. A pap felolvasta a vigasztalás ígését, ami után leeresztették a koporsót a sírba. Ilyenkor szokás volt, hogy az a sírásó, aki elrendezte a koporsót, szakított a szemfedőből egy darabot, és átadta azt a közvetlen hozzátartozóknak. Tette ezt egyrészt azért, mert emlék, másrészt azért, hogy ne álmódjanak a halottal. Ma, amikor a ravatalozóból temetnek, tulajdonképpen ugyanez a sorrend, csak kevesebb éneket énekelnek, mert rövidebb az út a sírig.

Amikor a koporsót behantolták, a hozzátartozó megbízott egy embert azzal, hogy vendégségbe hívogassa a gyászolókat. A meghívás módja még ma is így történik: „Emberek legyenek szívesek feljönni a halottas házhoz!” Vámosorosziiban úgy tartják, hogy mindig az utolsó halott vigyáz a temető csendjére, nyugalmára.

A diktálás történeti háttéré

Az imént leírtakból kitűnik, hogy a diktálás vagy „csinált” énekek Vámosoroszi temetkezési hagyományait, ha nem is a régi idők teljességében, de még ma is gazdagítják s átszövik. A falubeliek *csinált énekeknek* nevezik azokat az alkotásokat, melyeket az ott élő emberek írtak, s melyeket különböző alkalmakon diktálás alapján énekelnek. A diktálás mint éneklési forma nemcsak a temetési énekekhez, hanem a templomban énekelte zoltárokhöz és dicsérekhez is kapcsolódik. Vámosorosziiban kb. 30 éve még az istentiszteleten is diktáltak. A diktálás lényege az, hogy a diktás az énekszöveget soronként előre mondja, a gyülekezet pedig utána énekel. A csángó magyaroknál a diktálás előénekelte változata is megtalálható.⁴ Kárpátalja egyes településein pedig az előre recitált formát alkalmazzák.⁵ Ez utóbbi Nagyecsedén is gyakorlatban volt.⁶

Az énekdiktálás megszilárdulásában három tényező játszott szerepet. Az egyik az, hogy Magyarországon a reformáció elterjedését követő időszakban a kiadott énekeskönyveket nem tudták elegendő példányban a gyülekezetek számára kiadni. Viszont addig is gondoskodni kellett arról, hogy az énekek

⁴ Vö. Jáki 1995-1996: 429-433.

⁵ Szabó Csaba – Németh István kárpátaljai gyűjtése (Salánk) 1998. MTA ZTI hangtár

⁶ Dr. Szűcs József tisztabereki lelkipásztor szíves közlése. 1999. „...Annak idején nagyapám, Kovács Sándor otthon a családban sokat énekelte. Levette a kucsmáját, és akkor elkezdett énekelni, énekelte sokáig, vagy a Bibliát magyarázta nekünk szinte órák hosszáig. Úgy énekelte egyedül is, mintha a templomban lett volna, és diktált magának, mivel a templomban, a virrasztóban és a temetéseken mindig diktálni szoktak ez időben.”

bekerüljenek az istentiszteleti gyakorlatba, s a gyülekezetek megtanulják azokat. Ezért a templomokban és az iskolákban az énekek elsajátítása céljából, a szóbeliség elvein alapuló diktálás módszerét alkalmazták. A második ok az írni-olvasni tudás hiányában keresendő. Igaz, a reformáció törekvése az volt, hogy minél többen megtanuljanak írni-olvasni, de ennek a megvalósítása hosszú időt vett igénybe.⁷ A harmadik ok a zenei írásbeliség hiányában rejlik, mely egyben a gyülekezetek zenei képzettségének a hiányosságait is magába foglalja. Ezt a tényt igazolja az, hogy a 16. században kiadott gyülekezeti énekeskönyvek ún. cantionálék nagy többsége (Váradai énekeskönyv 1566, Szegedi Gergely énekeskönyve 1569, Debreceni énekeskönyv 1579, Bártfai énekeskönyv 1593.) hangjegyeket nem tartalmazott, csak szövegeket.⁸

Még az 1602-ben Szilvás-Újfalvi Anderkó Imre által kiadott énekeskönyvben sem találunk kottás lejegyzéseket. Szilvás-Újfalvi énekeskönyvének előszavában elmondja, hogy szerette volna közölni a dallamokat azok számára, akik ismerik és értik a zenei jelzéseket, kulcsokat, de hogy ez mégsem így történt, abban közrejátszott egyrészt a sietség, másrészt „az bevetetett szokás, melyet megváltoztatni, bátor jobbra lenne... igen nehéz és rágalmaszra ok adó”, s harmadszor pedig a zenei felkészületlenségből eredő bizonytalanság: „az mi nem mi munkánk mindentül fogván, abban nem illik nekünk practicálni”.⁹ 1607-ben megjelent Herbornban Szenci Molnár Albert gyűjteménye, a Psalterium Ungaricum, melyben a genfi zsolnárokat jó hangjegyzéssel közölték. A jó hangjegyzés viszont a kezdeti időkben nem könnyítette meg a zsolnárok helyes megtanulását. Asztalos András nagyszombati prédikátor és iskolamester Szenci Molnár Alberthez írt leveleiben többször is említést tesz azokról a nehézségekről, melyek a gyülekezeti zsolnártanulásban megmutatkoztak. 1608. március 6-án kelt levelében így ír: „...minthogy az musica, tudja kegyelmed, az magyaroknál nem felettébb vagyon ususba, a nótákat nehezen találják föl.” 1609. augusztus 4-én írt levelében a következőket olvashatjuk: „Hogyha volna ki tanítani a psalmusoknak franciai notait és nagyobb caracterekre volnának nyomtatva, igen kedves volna ez az Kegyelmed munkája...”¹⁰

A változtatás igénye Geleji Katona István püspökben is felmerült, aki az 1636-ban megjelent Öreg Graduál előszavában panasolja, hogy a diktálás mint énektanítási módszer még mindig nagyobb mértékben van jelen, mint a kották szerinti elsajátítás: „Az mi Deákinknak penig, ha többet nem is, de annyit szükségképpen kívántaték az Musikához érteniek, hogy az kótákból vagy clavisokból, az lineákhoz képest megtudhatnák magoktól is akármely Psalmusnak, Prosának, Antiphonának, és egyéb ceremoniáknak notajukat, [...] Mely egy részént az Cantoroknak, ha nem tudatlanságoktól is, de restségektől vagyon, hogy a Templumon kívül az Scholában, az Deákságot és gyermekséget az éneklésben nem gyakorolják és az notákra meg nem tanítják, hanem az Chorusban tsak neki kezdik, s azonban az Deákság utánok zendülvén, ha magok jól tudnák is, az szájokból kivonszák, mely miatt gyakorta igen dísztelen és az hallgatók előtt kedvetlen éneklést téznek”.¹¹ A „kóták szerinti” énektanítás elterjesztésén fáradozott Maróthi György debreceni professzor is. 1740-ben kiadta a *Szent Dávid Király és próféta Száz-ötven 'Soltárinak minden Francziai Nótáji* című gyűjteményét, melyben a zsolnárok első versei mellett a dallamokat is közölte. Ehhez a gyűjteményhez hozzátartozt egy kompendiumot (A 'Soltárok Kóták szerént való éneklés mesterségének rövid summája), melyben a zsolnárénekléshez kívánt alapvető zeneelméleti ismereteket nyújtani. Célja az volt, hogy az istentiszteleten a gyülekezet is „kóták szerént” énekeljen, de törekvései csak a kollégiumi diákság körein belül valósulhattak meg.¹² A diktálás gyakorlata tehát tovább folytatódott, s később az egyházközponti közgyűlések tiltása ellenére is megmaradt. Az 1813-

⁷ Molnár Cs. 1994: 41-51.

⁸ Dobszay 1995: 19.

⁹ Csomasz Tóth 1978: 16-17.

¹⁰ Csomasz Tóth 1967: 10.

¹¹ Geleji Katona 1996: 5-6.

¹² Csomasz Tóth 1978:23.

ban Debrecenben megjelent énekeskönyv újra nyomásánál sem engedélyezték az énekek változtatását, szaporítását, mert az új énekek felvétele ismételten erősítette volna a diktálást. 1831-ben az egyik közbirtokos neje vádat emelt a rector ellen, mert a vasárnapi istentiszteleten nem engedélyezte az énekek diktálását. A vádat az egyházkerületi gyűlés is megvizsgálta, s az esperest bízták meg a vádaskodó nő felvilágosításával, miszerint az énekek diktálása már régóta kiadott rendelettel ellenkezik. Mivel pedig ugyanakkor jelentették, hogy sok helyen szokásban van az énekdiktálás, az egyházkerületi gyűlés meghagyta, hogy „ezen helytelen és az istentisztelet céljaival és méltóságával ellenkező szokás elháríttassék.” Ennek ellenére még 1839-ben is jelentették, hogy énekek diktálását abbahagyták ugyan, de újra kezdték. Mire az egyházkerületi közgyűlés ismét kérte az előjáróságok közbelépését, mert állásfoglalásuk szerint a diktálás az áhitatot zavarja és az istentiszteletet díszteleníti.¹³ Napjainkban Magyarországon az istentiszteleten való diktálás teljesen megszűnt, illetve azokon a településeken, ahol a temetéseken még diktálnak, nagyon ritkán előfordul a templomban is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyülekezet kottaolvasóvá vált, s zenei ismereteinek hiányát bepótolta. Láthatjuk, ehhez több évszázad sem volt elegendő. Éppen ezért el lehetne gondolkodni azon, hogy a diktálás, mely oly hosszú időn keresztül életképesnek bizonyult, hogyan segíthetné ma is a gyülekezetek énektanulását.

Virrasztóénekek

Vámosorosziban a diktálás megmaradásához hozzájárult az élő hagyomány is. A virrasztásra, a temetés különböző szakaszaira megírt énekeknek ugyanis mindig a halott személyéhez, az elhalalozás körülményeihez kellett igazodnia, ami magával hozta azt, hogy egy-egy ének csak egyszer vagy ritkán került bemutatásra. Ezért a diktálás fontos feltétele volt az alkalomról-alkalomra írt énekszövegek előadásának. Azokat a temetési énekeket, melyeket Vámosorosziban ma a temetéseken énekelnek, a virrasztóénekek csoportjába sorolhatjuk.¹⁴ Létrejöttükben egyaránt meghatározó volt az egyéni ihletettség, és az a formáló erő, mely a közösség belső igényéből fakadt. Fontosságukat mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a későbbiekben gyűjtésükre, megőrzésükre a falubeliek közül többen is vállalkoztak. Nagy József kántor a „régii öregektől” kb. 15-20 éve írta össze az énekeket.¹⁵ Dióverő Elemér pedig rendelkezésemre bocsátotta apjának, Dióverő Istvánnak (1902-1986) a gyűjteményét, amely az apósától, Nagy Ferenctől gyűjtött énekeken kívül saját énekszövegeket is tartalmaz. Nagy József is írt énekeket, de most már nem ír, mert „van elég”. A füzetlapokon, kis könyvecskékben őrzött énekek mellett fel van tüntetve, hogy az adott szöveget milyen dallamon kell énekelni. Ezek általában zsoltár és dicséret dallamok, de előfordulnak azok a saját dallamok is, melyek a hagyomány útján maradtak fenn. A két gyűjteményben összesen 18 zsoltárt és 10 dicséretet jelölnek meg, három ének dallama egyéni alkotás (példatár: 29., 30., 32.).¹⁶ Az énekek közül a 32., 38., 66., 89. zsoltárt, valamint a 80. és a 370. dicséretet többször is felhasználták. Az énekek mellett azokat az utalásokat is megtalálhatjuk, amelyek a halott személyére, korára, a haláleset okára vonatkoznak: gyermek felett, ifjú felett, apa felett, anya felett, nő felett, középidéjű felett, közönséges, öreg felett, vallásos öreg felett, vándor felett, hosszas betegség, hirtelen halál, tűz miatt elhalt. Egyes darabokban az elhunyt korát is pontosan közlik. De napjainkban az énekek ismételt felhasználása miatt az adatok megváltoztatása szükségszerűvé válik. Például az alábbi részlet: „Édes jó Istenem, Kegyelmedet kérem,

¹³ Barcsa 1905: 185.

¹⁴ Vö. Katona 1982: 133-144.

¹⁵ Vámosorosziban Török László, Dióverő István, Nagy András, Id. Kiss István, D. Varga József írt virrasztóénekeket.

¹⁶ Az 1948-as kiadású énekeskönyvből zsoltárok: 23., 32., 33., 35., 38., 42., 43., 65., 66., 77., 84., 89., 90., 105., 119., 138., 140. Dicséret: 162., 195., 278., 316., 370., 441. Az 1921-es kiadású énekeskönyvből: 8., 18., 80., 325.

Nyolcvan év teltével, Szólitád el lelkem.” a változtatások után a szótagszám megőrzésével így hangzik: „Édes jó Istenem, Kegyelmedet kérem, Hetvenöt év után, Szólitád el lelkem.” (példatár: 27., 30.)

A virrasztóénekek központi gondolata az elmúlás, ami gyakran természeti képekben fogalmazódik meg.¹⁷ A hervadó virág és rózsza különösen a fiatal halálakor énekelt darabokban figyelhető meg (példatár: 4.1., 6.1., 11.2.). A sárguló falevél az emberi élet érettebb szakaszát jelképezi (példatár: 8.1.). A halál gondolata már a gyermekkorban is foglalkoztatja az embert, de valójában az öregkorban teljesedik ki.¹⁸ Az élet természetes lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az egyén fokozatosan megérjen a halálra (példatár: 13.1.). Az érési folyamat a növekvő gabonavetéshez hasonlítható, mely napról-napra közelebb kerül az aratáshoz (példatár: 5.1.). A halál a természeti jelenségek által is kifejeződik (példatár: 3.1., 6.1., 7.1., 8.1.).

A halál beálltával az elhunyt emberben már nincsenek meg azok az életfunkciók, amelyek az élő embert jellemzik. Az állapotváltozás a halott környezetében lévő gyászolóknak úgy rögzül, mint az élet és a halál közötti különbség. Ami az életben megvan, az a halálban már nincsen (példatár: 4.2., 14.2., 18.3., 23.1., 24.3., 25.2.).

A változással azok a testi fájdalmak és szenvedések is megszűnnek, amelyek különösen idős korban a halál utáni vágy előidézői lehetnek (példatár: 1., 12., 25.1., 26.1.).

A virrasztóénekek sajátos tartalmi vonása, hogy az emberi test sérülékenysége mellett a lélek halhatatlansága is kidomborodik. A lélek a halál által átkerül egy másik világba, egy másik minőségbe, ahol a földi világ szüntelen változása helyett az örökkévalóság állandósága a meghatározó (példatár: 6.2., 21.2-3.). Az új világban azokat a képességeket is visszakapja az ember, amelyeket a halállal elveszített, s a mennyországban lehetővé válik a szerettek viszontlátása is (példatár: 1.3., 20.3., 22.4.). A túlvilág megtapasztalása többféleképpen történhet. Gyermek és ifjú felett mondott énekek jellegzetes képe, hogy a lélek angyalok vezetésével száll fel a mennybe (4.1., 22.3.). Másról az átmenet az álomból ébredő ember állapotához hasonlít. A halál passzív létforma (2., 13., 16.1.).

Mivel a halál a földi és a földön túli világnak is része, értelmezése attól függ, hogy melyik világból szemléljük. Míg a halál a földi életben veszteség és pusztulás, addig a földön túli világban az élet feltétele (példatár: 7.3.). Térben és időben a földi lét a halálhoz közelebb van, mint a mennyországhoz, s ez az emberek halálhoz való viszonyát is befolyásolja. A halál fizikai valósága a hátrahagyott, élettelen test által láthatóvá válik, de szellemi valósága, a lélek továbbélése láthatatlan marad. Ezért a földi embert a fájdalom hamarabb áthatja, mint az örök élet reménységéből fakadó vigasztalás. A virrasztóénekek szerkezetében ez úgy jelentkezik, hogy először a halál földi észlelése által kiváltott gondolatokat, érzelmeket írják le, s csak ezek után említik meg a túlvilágot, ahol a gondolati, érzelmi állapotok megtapasztalása már kizárólag szellemi észlelés útján történhet (példatár: 9., 15., 20.).

A halál korai stádiumában a halott még képes arra, hogy a földi világot és a földön túli világot is észlelje.¹⁹ Látja a gyászolók fájdalmát, de látja az élet folytatását is, ezért vigasztalni próbál, s szólni kíván szeretteihez. A virrasztóénekek első csoportjában ez oly módon jut kifejezésre, hogy a diktáló egyes szám első személyben mondja el a halott gondolatait, búcsúszavait (példatár: 12., 13., 17., 21., 26., 30.).

Az énekek második csoportjában a diktáló szólítja meg a halottat, bemutatja neki a halál állapotát, közvetíti a hozzátartozók fájdalmát, s felkészíti az új világ befogadására (példatár: 2., 4., 5., 18., 25.). A kapcsolatteremtés tehát a földiek számára is fontos mozzanat.

A diktáló azáltal, hogy közvetít, sajátos pozícióra tesz szert: a földi világot és a földön túli világot is érzelmi. Hasonlatos ez a pozíció táltoséhoz, aki különleges adottságai révén bejárhatja a világminőséget: megtapasztalhatja a gonosz szellemek lakta alsó világot, a földi életnek helyet adó középső

¹⁷ Vö. Kríza 1993: 9-31.

¹⁸ Vö. Zsók 1994: 91-99.

¹⁹ Vö. Polcz 1989: 138-240; Bo Yin Ra 1997: 7-70.

világot és a jótékony szellemekkel benépesített felső világot. A diktáló a három világ közül a középső és a felső világ összekapcsolására törekszik.

Az énekek harmadik csoportjában a diktáló közvetítő szerepe egyszerűsödik abban a tekintetben, hogy a túlvilágba küldött, illetve a túlvilágból érkező információk átadása megszűnik, s a kapcsolat-teremtés kifejezetten a földi világ keretei között marad. A folyamatok racionalizálásával a diktáló elsősorban az események elbeszélőjévé válik, s feladata csak a gyászolók megszólítására, vigasztalására terjed ki (példatár: 9., 11., 23.).

A haláleset nemcsak az egyént, hanem a közösséget is érinti. Az énekek negyedik csoportjába azok a darabok sorolhatók, amelyekben az emberek félelmei, reményei közösségi szinten fogalmazódnak meg (példatár: 3., 7.).

Természetesen Nagy József és Dióverő István gyűjteményében olyan énekekkel is találkozunk, amelyek a különböző típusok keveredésével új kategóriákat alkotnak. Az első két csoport (amikor a diktáló a halott nevében szól, és amikor a halotthoz szól) ötvözetéből párbeszéd keletkezik. A párbeszédnek egyetlen szereplője van, a diktáló, aki a halott és a gyászolók gondolatain kívül a saját gondolatait is tolmácsolja. A 6. példa első két versében először a diktáló szólítja meg a halottat, a harmadik versben pedig a halott válaszát olvashatjuk. A 15. énekben a gyászoló és a halott között alakul ki dialógus. A gyászoló hitestársát siratja, s fájdalmas szavakkal fordul hozzá. Bánatát társa meghallgatja, s vigasztalással válaszol. A 16. énekben a halott szól először, s elbúcsúzik szeretteitől, ezután a gyászolók búcsúznak, majd a diktáló vigasztaló szavai következnek. A második és harmadik csoport (amikor a diktáló a halotthoz szól, és amikor a közvetítés kizárólag földi szférában marad) költői pozíciójának keveredése figyelhető meg a 10., 14., 20., 22. példában. A 10., 14. példában a diktáló bemutatja a halál állapotát, az elhunyt földi életének jellemzőit, majd megszólítja a halottat. A 20., 22. példában a diktáló először a halotthoz beszél, az utolsó versben pedig a túlvilági lét reményességével szól a gyászolókhöz. Ehhez a csoporthoz kapcsolható még a 19. példa is, bár az utolsó versben a halott gondolata is megjelenik. Ez a gondolat viszont nem egyes szám első személyű közlés, hanem üzenet, melyet a diktáló ad át a hozzátartozóknak (vö.: 8. példa).

A virrasztóénekek nemcsak önállóan, hanem párokban, egymáshoz kapcsolva is előfordulhatnak. Ez azt jelenti, hogy egy többverses (4-5 versből álló) ének után megszakítás nélkül elénekkelnek egy egyverses darabot. A többverses éneket nagy énekek, az egyverses pedig kis énekek nevezik. A nagy éneket mindig diktálják, a kis ének bemutatása történhet diktálással és diktálás nélkül is (28-29., 30-31., 32-33.).

Népi többszólamúság

Vámosorosziiban a virrasztóénekek előadása mindig többszólamban történik, ahol ezt az éneklési formát „tercelésnek” nevezik. Gyűjtésem ezt a gyakorlatot mutatja be (példatár: 28-33.). 1950-ben, amikor még 30 férfi tercelt, az istentiszteleten és a temetésen nagyon szép volt az éneklés összehatása. Jelenleg kilencen tercelnek és már csak a temetéseken. Arra az emberre, aki a fődallamot (zsolnár, dicséret) éneklő, egyaránt mondják, hogy a „prímet”, az „egyenest” vagy a „rendes hangját” éneklő. Arra az emberre, aki a fődallam alatti szólamot éneklő azt mondják, hogy az „alsó tercet” éneklő. Arra pedig, aki a fődallam feletti szólamot éneklő, azt mondják, hogy a „felső tercet” éneklő.²⁰ A terceléshez hasonló éneklési technikát Erdélyben: Szászcsáváson és a Szilágyságban, Kárpátalján is alkalmazzák. E többszólamúság gyökere mindegyik esetben a középkori gymel, amely legendős létszámú éneklő csoport jelenlétével fauxbourdonná bővíthet. E gyakorlat erdélyi előfordulásait Szabó Csaba közléseiből ismerjük. Ő a népi többszólamúságot a szólamok elnevezése, a repertoár és

²⁰ Prímet énekel: Szabó Lajos, Pinczés András, Pinczés Dezső, Csernyi László, Szaniszló Mihály, Póti Sándor. Alsó tercet énekel: Nagy József (kántor), Dióverő Elemér. Felső tercet énekel: Szaniszló Albert, Dióverő Elemér.

a tenorpraxis alapján 18. századi deákos többszólamúsággal hozta összefüggésbe, s a néphagyományba történő elterjedését is ehhez a korhoz kapcsolta.²¹ Elképzelhető viszont, hogy a népi többszólamúság már korábban is része volt a néphagyománynak, s onnan került a kollégiumi énekgyakorlatba.²²

Vámosoroszi temetkezési szokásainak áttekintésével olyan természetes életszemlélet tárul elénk, melyben az élet értékes, de sohasem túlértékelt valósága mellett a halál is helyet kap. A halál tudata, az elmúlás gondolata egyéni és közösségi szinten a hagyományok által teljesedik ki, így segítve az embert abban, hogy elfogadja a visszafordíthatatlant. Hagyományaink elhagyásával viszont nemcsak a halál tudatától, hanem magától az élet tudatától is távolabb kerülünk, hiszen napjaink teltével nem az életünkből van kevesebb, hanem magához az „élethez” vagyunk közelebb.

Példatár²³

1. „Öreg felett”: A 80. (207.) dicséret dallama (1921) (Hogy eljött az idők teljessége...).

1. Édes Jézus segedelmed kérem,
Kérlek légy már jelen én mellettem,
Pályafutásom én már elvégeztem,
Letett jutalmat add meg énnékem.

3. Ha porrá válik is testem itten,
Föltámadok, erősen én hiszem.
Meglátja Idvezítőmet szemem,
Mikor ítélni fog én felettem.

2. Testem eltemetni hagyom néktek,
Koporsómata sírba vigyétek.
Ítélelnapig ott lesz nyugvásom,
Ott vár éneám csendes nyugalom.

4. Áldott Jézus végső szótart vártam,
Halld meg, elégeld meg az én harcom,
Terjeszd ki lelkemnek szent karodat,
Részletted velem szent országodat.

2. A 43. zsoltár dallama (Ítélj meg engem Úr Isten...).

1. Ó elhunyt nő csendes álmodat
E gyász-koporsó rejti el.
A nyájas nap szép napsugarakat
Hő kebledre már nem lövell.
De szép lesz szelíd éjjeled,
Örök béke veled.

2. Majd fog tavasz sírodon lengeni,
Amely fel fog majd költeni.
Mert Jézusnak lesz hívogató,
Túl a síron jobb létet adó.
Őbenne higgyünk, reméljünk,
Benne idvességünk.

²¹ Szabó 1980: 34-55.

²² Sápy 1997-1998: 157-172.

²³ Dióverő István gyűjteményéből válogattam a következő sorszámú énekeket: 1., 2., 3., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17. Nagy József gyűjteményéből pedig az alábbiakat: 18., 20., 21., 22., 23., 24., 26., 27. A mindkét gyűjteményben megtalálható énekek sorszáma: 4., 5., 9., 19., 25. Saját gyűjtés: 28., 29., 30., 32., 33.

3. „Közönséges”, a 370. dicséret dallama (Jövel Szentlélek Úr Isten...).

1. Ó halandó jer tekintsd meg
 Minő az ember élete,
 Ha ráfuvall az enyészet
 Zordon hideg lehelete.
 Elenyészünk mint a pára,
 Mint kies mező virága.
 Hiába hullatunk könnyet,
 Mert nem ismer könnyörületet.
 A zord halál sírunkba zár.

2. Hatalmán a zord halálnak
 Kincs, arany és kor diadalmat
 Nem vesznek, bár fáj a válás.
 Sírunkba küld hol a szállás.
 De hit ég a mi szívünkben,
 Mert por lelkünk kebelünkben.
 Nem enyészünk el örökre.
 Sőt nyugtató álmainkon túl
 Hervadhatatlan tavasz virul.

vagy 2. Hatalmán erős halálnak
 Kincs, rang, kor ellent nem állnak.
 Mikor eljön, fáj a válás.
 Sírba fektet, hol a szállás.
 De hit ég a mi szívünkben,
 Itt lángol porhüvelyünkben.
 Nem enyészünk el örökre,
 Feltámadunk az új életre.
 Győztes Jézus Reád várunk.

4. A 66. zsoltár dallama (Örvendj egész föld az Istennek...).

1. Kihűlt a szív, ajkad bezárult,
 Halálos ágyra dőlt fejed.
 Nagy útra készülsz, más hazába.
 Most búcsúznak, Isten veled.
 Szép arcodról eltűnt a rózsza
 Elszállt a tűz, mely éltetett.
 Elmégy te is, angyalok jöttek,
 Hogy véled égbe térjenek.

2. Kihűlt a szív, kebled nem dobog,
 Égő szemed már nem ragyog.
 Kedveseid, akit itt hagytál,
 Zokognak ravatalodnál.
 Édesen pihenj e sírágyon,
 Nem zavar már gond és bajok,
 Majd békén alszol angyalok között.
 Vár reád a sötét sírbolt.

5. „Öreg felett”, a 66. zsoltár dallama (Örvendj egész föld...).

1. Megért gabona, hajtsd le fejed,
 Itt az aratási idő.
 Lám megszáradt minden tetemid,
 Vár a csűr, a nagy temető.
 Sok zivataron át futottál,
 A sűrű fátumok alatt.
 Míg az aratáshoz jutottál,
 Mely hetvenöt évig haladt.

2. Ugyan életed küszködés volt,
 E világi bajok között.
 De már befedvén a sötét bolt.
 Nyugodni fogsz a por között,
 Ahol a sírnak éjszakája
 Mindennek azt prédikálja:
 Ádámnak minden ivadéka
 Nyugszik az Úr karja között.

Nagy József gyűjteményében a második vers a következőképpen hangzik:

Úgy van életed küszködés volt,
A világi bajok között.
De már befedvén a sötét bolt,
Nyugodni fogsz a por között.
Ahol a sírnak gyászos fája,
Mindennek azt prédikálja:
Ádámnak minden maradéka,
Itt enyhülését találja.

6. „Ifjú felett”, a 33. zsoltár dallama (Nosza istenfélő szent hívek...).

1. Ifjú korod nyíló virága
Korán letépte a halál.
Napod sötét éjszakára vált.
Mídőn pályakezdő valál.
Reményid eltűntek,
Mint bús álmokképek.
Zokog a szüle,
Hogy kedves gyermekük,
Szívünk ékessége
Végképp hervada.

2. De a bús enyészet angyala
Csak por részét oszlatá szét,
Szellemed fölszárnyal egekbe,
Hol mosolyg rá az örök lét.
Kérjük hű emléked
Béke porod felett.
Elszenderedett
Örök emlékezet,
Mely sírodhoz vezet
El szíveinkben.

3. Bátran szállok hát hullámidon,
Kétes part felé evezve,
Nagy tenger vigyázz határidon,
Eljutok-é a mennyekbe?
Bocsástatok szülék,
Kiknek szívük vérzék
Értem csak értem.
Majd lesz egy kikelet,
Mídőn a zord telet
Jobb lét váltja fel.

7. „Ifjú felett”, a 80. (207.) dicséret dallama (Hogy eljött az idők teljessége...).

1. Kialudt az élet fényvilága,
Sötét homályfelleg szállott rája.
És ha zúgott a halál viharja
Gyászsír dombot vet rája.

2. Lehanyatlunk a sírnak mélyébe,
Visszahozhatatlanul szállunk be.
És ha kondul végnapunk órája,
Hideg keblünk a sír majd elzárja.

3. Ez a törvény szent szava az égnek,
Hogy aki születik, haljon is meg.
Mert úgy lesz örök boldogságunk,
Ha itt élünk, azután meghalunk.

8. „Nő felett”, a 32. zsoltár dallama (Ó, mely boldog az ember...).

1. Tünekény földi életünk, mint ködfátyol,
Melyet a lángoló nap felcsókol.
Vagy mint tépett hárfának hangjai,
Miket széttörnek a szél szárnyai.
A legjobb nő, a gondos háziasszony
Lehervadtan fekszik a ravatalon,
Mint a lomb, melynek elsárgult levele
Megcsalt reményként csörgve hull le. | 2. Kedves férj, boldogságodnak fűszere,
Mely megannyi szép napokat ígére,
Széthullt a halál fagyos kebelén.
Megcsalt a hűtlen kétszínű remény.
Megtört a szem, mely oly híven őrködött,
Álmaid, családíid gondjai között.
A szív, mely oly lángolva szeretett,
Nem idevzit e földön tégedet. |
|---|---|

3. Hát ti gyermekek, találtok-e anyát.
Ki néktek áldozza életét nyugalomát?
Nem, nem e földön nincs csak egy anya,
Kihal fél üdvünk, ha ez elhunya.
Méltó hát a könny, mely hűlt porára hűl,
Elhunyt anyátoknak végső hálául.
Kirebegi ti jó anyátok: hogy
Pályátokat boldogan fussátok.

9. A 89. zsoltár dallama (Az Úrnak irgalmát...).

1. Miért gyűltünk ide? Azt hiszem tudjátok.
E gyászravatalon, mindnyájan látjátok.
Halál vagy on itten, jaj de szomorú ház ez,
A felek szívéen kimondhatatlan nagy gyász ez.
Mert a halál tőlük jó atyjokat elvette,
Szívünk majd meghasad bánatjokban érette. | 2. Egy édes apa, ki 74 élet
Élt az Úr szólitá magához most ötet.
Magához szólitá, mert szerette magának,
Mert tartotta ötet tulajdon sajátjának.
Ti hát jó feleim, nyugodjatok meg ezen,
Bár rátok nézve ily szomorú eseten. |
|---|---|

Nagy József gyűjteményében nincs feltüntetve a második vers, az első pedig megváltozik:

Miért gyűltünk ide, mindnyájan tudjátok
A terítón fekszik, mindnyájan látjátok.
Halott vagy on itten, jaj de szomorú ház ez,
A feleknek szívéen kimondhatatlan gyász ez,
Hogy a halál tőlük kedvesüket elvette,
Majd meghasad szívük bánatukban érette.

10. „Vándor felett”, a 66. zsoltár dallama (Örvendj egész föld...).

1. Hogy kitűzött célját elérje,
Vándorbotot von az ifjú,
Indul a világ küzdterére.
Hol babér terem, koszorú.
Ámde a csalfa, hiú remény
Elhagyta ötet hűtlenül.
Az enyészet hullám-tengerén
Elsüllyedt menthetetlenül. | 2. Vándor, emészto kínjaidat
Rokon kebel nem enyhíti,
De a részvét barátidat
Koporsóhoz összegyűjti.
Ők vigasztalnak remény között,
Látták kora hervadásod.
És most e bús koporsó felett
Kesergik gyászos halálad. |
|--|---|

11. A 137. zsoltár dallama (Hogy a babiloni vizeknél...).

1. Hová lett a hit, remény, szeretet,
Melyek kedvessé teszik az életet.
Hová enyésztek e megtört szívből.
Mely a léleknek e kincseiből,
Megfosztva hamvad ezen koporsóban,
Részvétet ébresztve a halandóban.

2. Szent hitének világa kialudván,
Reménysége virága elhervadván.
Szeretete napja éjre hűlle,
Elsötétül az élet körüle.
Hogy nyugalmat a sírba találná fel,
Élete fáklváját önként oltá el.

3. Vigyázatok halandók, amíg éltek.
Legyen e gyászos eset példátok.
Tanuljatok hinni és szeretni,
Istenben bízni, túrni, remélni.
Imádkozzatok midőn vész ostromol.
Mert gyöngye az ember, könnyen leomol.

12. „Hosszas betegség”, a 80. (207.) dicséret dallama (Hogy eljött az idők...).

1. Testem végső háza már készen vár,
A megnyugvásra magába zár.
Így van pályafutásomnak vége,
Megszűnt testem keserves insége.

2. A mennyei, fő orvosi kezek
Megszüntetik, hatalmasak ezek.
A Jézusnak kiosztott vére,
Ír lett lelkem és testem sebére.

3. Legyen áldott az Isten szent neve,
Aki kegyelmes orvosom leve.
Zengjen mind mennyen, mind földön ének,
Az élet és a halál Istenének.

4. Térj már sorvadt testem hajlékomba,
A rég óhajtott nyugalomba.
Isten minden testnek alkotója,
Legyél poraim megnyugtatója.

13. „Öreg felett”, a 119. zsoltár dallama (Az oly emberek nyilván...).

1. Íme az életnek földi célját,
Melyért oly számos éven át futottam,
Én is elértem végső óráját,
Az Úr szavára végre megnyugodtam.
Hogy az életnek fáradsalmait,
Pihenvén, aluván a sír álmaid.

2. Ó vajha olyan boldog lehetnék,
Hogy álmomat ne zavarná semmi vész.
Síromba csendesen pihenhetnék.
Míg szemeimről álom el nem enyész.
Nem rettegném az ítélet napját,
Az igazságnak megtélő haragját.

3. Élők, kiket megkímélt a halál,
Ne felejtsetek, mily múltó az élet,
Gyűjtsetek kincseket, míg rátok nem talál,
Míg sírba nem takarít az enyészet.
Kincsetek legyen a hitnek gyöngye,
Ne a földnek elporladó göröngye.

14. A 8. dicséret dallama (Örül mi szívünk...) (1921.).

1. Kihűlt a kebel, kialudt a szív.
Mivel az Úr szólott,
Terítón nyugszik csendesen a halott.	2. Oly bús, halovány és oly hideg,
Miként a zord halál
Rendelt útján ő nyugalomra talált.
3. Megszűnt sóhaja és fájdalmai,
Megalégedett már,
A boldog élet rá a síron túl vár.	4. Itt vagytok és könnyeztek,
Mert fáj elszakadni.
Hiába, neki nem lehet maradni.
5. Pihenj csendesen, sötét éj borult
Szemedre, végtelen.
Támadj fel egy kora, dicső reggelen.

15. A 18. dicséret dallama (Uram a töredelmes...) (1921.).

1. Ó, mely siralmas sorsom,
Nincs akit szerettem.
Nyílj fel gyászos koporsóm,
Jöjj halál érettem.
Hitvesem megfagyallalá
A sír hideg szele.
Temess hantjai alá
Engem is vele. | 2. Kedves társ meghűlt szíved
Forró szeretete.
Érted kesergő híved
Özvegyé tétete.
Reménységimnek vége lett,
Nyugodjál csendesen.
Jajom koporsód előtt
Haszontalan zengem. |
|--|---|
3. Ne sírj édes hitvesem,
Töröld le könnyedet.
Hogy sírba hamar esem,
Szüntesd keservedet.
Ő igaz szeretetünk
Erősb mint a halál,
Velem mennybe vitetett,
Hol jobb orvost talál.

16. A 370. dicséret dallama (Jövel Szentlélek Úr Isten...).

1. Szeretteim, hát jöjjetek
Hadd búcsúzzam el tőletek.
Isten veled kedves család.
Én már benne békén alszom,
A koporsó csendes nyugágy.
Én már benne békén alszom,
Tirátok az áldás szálljon.
Az Úr Isten áldó keze
Óvjon és védjen meg titeket. | 2. Isten veled, Isten veled.
Édesanya (apa) Isten veled,
Köszönjük a nevelésed,
Köszönjük gondviselésed.
A jó Isten érte áldjon,
Sírhintodra áldás szálljon.
Legyen béke sírod felett,
Hol lelked már hónap fellelé.
Édesanya (apa) Isten veled. |
|--|--|

3. Szentlélek óh jöjj el, jöjj el,
Maradj itt a gyászfelekkel.
Vigasztald a könnyezőket,
Gyámolítsd a csüggedőket.
Jöjj hozzánk, szólj szelíden,
Bánatunkra szólj édesen.
Töröld le a bús könnyeket,
Kötözd be a fájó sebeket,
Vigasztald a bús szíveket.

17. A 370. dicséret dallama (Jövel Szentlélek Úr Isten....).

1. Fogadjátok búcsúzásom,
Nincs itt többé maradásom.
Itt maradt kedves családom,
Fáj tőlük az elválásom.
Hosszú útra megy az anya (apa)
Ne várjatok többé vissza.
Már csak egymást szeressétek,
Míg egyszer engem felkerestek.
Addig is Isten veletek.

2. Résztvevő gyász-gyülekezet
Nem lehetek már veletek,
Visztek utolsó utamra,
Az örök nyugalomra.
Várnak rám a por testvérek,
Ott fogok pihenni vélek.
Jézussal ott egyesülök,
Ti is egyszer majd hozzám jöttök.
Addig is Isten veletek.

3. A testvéri, hű szeretet,
Kösse össze szíveteket.
Segítve egymást éljetez
Hosszú és boldog életet.
Közel s távoli rokonok,
Ég áldása szálljon rátok.
Jó barátai, szomszédai,
Ti végtisztességet megadóok
Hitben éljetez, haljatok.

18. „Vallásos öreg felett”, a 66. zsoltár dallama (Örvendj egész föld az Istennek..).

1. Megtörték, reszkettek lábaid
E földnek fáradt vándora,
Kiszenvedett, roncsolt tagjaid
Elfödé a sír gyászpora.
Fölötted mély gyászba öltözött
Kedves szerettid zokognak,
Szánalom, részvét könnyek között
Adnak át a sírhalomnak.

2. Nyugvó halott, ki békén alszol
Koporsód hideg párnáján,
Téged is hit, remény szeretet
Vezérelt életed pályáján.
Nyugalmat e föld keservi közt
Az Úr házában kerestél.
Buzgó imában, éneklésben
Sokszor vigasztalást nvértél.

3. Most az ének elhalt ajkadon,
Szíved nem buzog hű imát.
Hited szárnyán kihez vágyódtál,
Most felleled az ég Urát.
Hol gyötörő kín, fájdalom nem dül,
Dicsőült angyal seregben
Boldog vagy kimondhatatlanul
A Megváltó közelében.

19. „Vallásos öreg felett”, a 80. (207.) dicséret dallama (Hogy eljött...).

1. Uram nyugszik egy hív szolgád teste,
Ki szent házad gyakran felkereste,
Ki a sírig igaz tisztelőd volt,
Azt fedi előttünk e koporsó.	2. Szorgalmas volt teljes életében,
Háztartási kötelességében.
Bizonyítja jó rendelt munkája,
Mint szállott az áldás reája.
3. Az Úr, ki ismerte jó szívedet,
Magához mennybe vitte lelkedet.
Ó, ti jó szívű és jó gyermekek
(Ó, te bús özvegy és jó gyermekek)
Szívnjék oszlani bánatkönyvetek.	4. Ne sírjatok, hiszen miért sírtok?
Nem jó vissza többé jó anyátok.
Hisz ő alszik, végszava hozzátok:
Boldogul fussátok itt pályátok.

Dióverő Istvánnál az első, második, és harmadik versben eltérések vannak:

1. Azt fedi előttünk e gyászos bolt.
2. Szorgalmas volt teljes életében
Gazdálkodó kötelességében.
3. Magához vitte mennybe lelkedet.

20. „Középidéjű felett”, a 105. zsoltár dallam (Adjatok hálát az Istennek...).

1. Az enyészet múlt szavára
Dőltél a koporsó karóra.
Erőtlen korban valál,
De nem nézé azt a halál.
Nem nézé a keserveket,
Az érted hulló könnyeket. | 2. Itten vannak hű rokonaid,
Tisztelőd és barátaid.
Itt van nőd a bús árvákkal,
Zokog fájdalmas szavakkal.
Szomorú minden szív, kebel,
Mivel tenéked menned kell. |
|---|--|

3. E hit vigasztaljon titeket,
Kik elveszítettétek őtet:
Gyászoló nő, jó gyermekek,
Hogy őtet viszont látjátok,
Véle együtt lesztek mennybe,
Vég nélkül való örömbe.

21. „Gyermek felett”, a 38. zsoltár dallama (Haragodnak nagy voltában...).

1. Kisdéd koromba tépett el
Hideg kézzel
A halál fagyos szele.
A mosolygó földi élet
Sötét lett
A sírba kell szállnom le. | 2. Már elmaradhat a világ,
Lelkem fölszáll
A mennybe Jézusához.
Testem sír kebelében
Békén megpihen,
Vészt rá ott semmi sem hoz. |
|--|---|

3. Isten hozzátok jó szülék,
Kiké valék.
Tőletek búcsút veszek,
Hunytonom megnyugodjatok,
Mert az ég lakosa leszek.

22. „Gyermek felett”, a 18. dicséret dallama (Uram a töredelmes...) (1921.).

1. E kiseded koporsóban
Itt nyugszik a remény,
Kit sok csendes éjszakán,
Kelő nap reggelén
Várva várt édesanya,
A forró szeretet
El-elmerengve olykor
A szép jövő felett.

2. Te mégis boldog valál
Elköltözött angyal,
Nem látod e világot
Ezer fájdalommal.
Az édesanya kebel
Vala kis világod,
Ott élted zavartalan
Földi boldogságod.

3. Szeretett ártatlanság
Dajkáid valának,
Kik édes álom karján
Gyengéden ringatának.
Mígnem testvér angyalok
Érted eljövének.
És szeretett Atyádhoz
Mennybe fölviszének.

4. Bánatos szülék e föld
Csalárd reményiért
Van más biztosabb remény:
A túlvilági lét.
Higgyetek, reméljétek
E hit vigaszában
Meglátjátok még egymást
Az égi hazában.

23. „Apa, Anya felett”, a 35. zsoltár dallama (Perelj Uram perlőimmal...).

1. Már a szorgalmas jó anya (apa)
Szemeit végképp bezárta
A kezek megmerevedének,
Melyek sok jót ténének.
A lábak is leroskadtak,
Melyek sok ízben fáradtak.
Izzadozva a munkára,
Háza népének javára.

2. Úgy van fáradsági után
A minden halandók útján.
Áttétetett az Úr csúribe,
A boldogoknak seregébe.
Fáradsága nyugalommal
Koronázva jutalommal.
Megvan buzgó hite bére
A Megváltó érdemére.

3. Kedves jószívű gyermeki
A gyermeki szív remeki,
Szíve érzésének tárgyai,
Legyetek élő oszlopai
Igaz anyai (apai) szívének,
Az ő emlékezetének.
Bár a sírba tészitek be,
Szívetekbe rejtsetek be.

24. A 38. zsoltár dallama (Haragodnak nagy voltában...).

1. Nyugvó halott, álom jött rád,
Megállt órád,
Mélyen elszenderített.
Itten virrasztanak veled,
Kiket kebled
Míg dobogott szeretett.

2. Gyászágyon vagy kiterítve,
Elkészítve
A sír hosszas útjára.
De még el nem ereszhetnek,
Mert szeretnek,
Ezért foly szemük árja.

3. Hideg a szív, hideg a kéz
A szem nem néz.
Édesen már felétek.
Mivel ő a síré lett már
Az reá vár,
Csak egy percig tiétek.

4. Itt van még hol szokott lenni,
Most elmenni
A sors őt is kényszeríti.
Szíveteknek kesergését,
Gyötrődését
Csak a hit csendesíti.

Nagy József a negyedik verset nem közli.

25. A 89. zsoltár dallama (Az Úrnak irgalmát...).

1. Jó apa, nagypapa, nyugodjál csendesen,
Ki hív sáfár voltál egész életeden.
Összetörött tested nem fáj, nem sajog többé,
Halál hideg keze koporsóba téteté.
Munkás kezeidet nem emeled már fel többé,
Tiszta lelked felszáll, mert az a mennyeidé.

2. Sokat munkálkodtál házadnak népéért
De sose feledve Isten dicsőségét.
Gyászravatalodon nyugodjál hát jó apa,
Ki voltál házadnak biztos fundamentoma
Órködő szemeid nem nyitod már fel többé,
Lelked fenn a mennybe nyugodjék meg örökké.

26. A 135. dicséret dallama (Áldjátok az Úr nevét...).

1. Immár eljött az óra,
Indulok új lakomba.
Fájdalmim már nem érzem,
Melyben e földön éltem.
Minden gondtól megváltam
Míg közöttetek voltam.

2. Csendes, jó feleségem
Gondosan ápolgattál,
Mellettem virrasztottál.
A jó Isten tégedet,
Áldjon hosszú életet.

3. Gyermekeim engemet
Soha ne feledjetelek.
Szeretetlenben éljetelek,
Míg e földön éltek.
Egymást el ne hagyjátok,
Áldás szálljon reátok.

4. Jó lett volna még élni,
Az Isten házába járni.
De én ettől megváltam,
Gyászkoporsóba szálltam.
Már lelkeket a mennybe
Isten elhelyezte

5. Végtisztelő barátok,
Jó szomszédok, rokonok.
Nehéz bár az elválás,
Dicső a feltámadás.
Én elmegyek tőletek,

Isten legyen veletek.

27. A 66. zsoltár dallama (Örvendj egész föld az Istennek...).

<p>1. Kedves anya (apa), lefolyt az idő,
Amelyben hív munkás valál.
Ötvenkilenc egész esztendő
Félbeszakítá a halál.
Áldja kedves férjed (nejed) porait
A te példás hívségedért,
Áldanak kedves gyermekeid
Keserves a jó gyermekeknek,
(Áld téged kedves gyermeked)
Édesanyjai (apai) szívedért.</p>	<p>2. Házadnak míg gyámola voltál,
Az áldás ki nem szakada,
De hogy belőle már kihaltál,
Valóban árván marada.
Keserves csapás a jó nőnek (férjnek)
Akiért buzgott kebele,
Keserves a jó gyermekeknek,
(gyermekének)
Kiket (Akit) Istennek nevele.</p>
<p>3. Menj jó anya (apa), vár ott fenn a menny,
Vedd el érdemlett részed,
Te pedig leroskadt test pihenj.
Nyugalmad mindjárt eléred.
Kedves férje (neje), jó gyermekei (és gyermeke)
Kísérjétek ki holttestét,
Igaz barátai és vérei
Sirassátok meg elestét.</p>	

IRODALOM

- BARCSA János
1905 *A Tiszántúli ev. ref. egyházkerület története*. I-III. Debrecen
- BARTHA Elek
1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórában*. I. (Gömör néprajza, XLVI.) Debrecen
- BENCZE Lászlóné
1985 Adatok Báránd zenei hagyományainak vizsgálatához. In: Balassa Iván (szerk.): *Báránd története és néprajza*. Báránd, 465-494.
- BO YIN RA
1997 *A túli világ könyve*. Fordította: Szabó Petra. Budapest
- CSOMASZ TÓTH Kálmán
1967 *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest
1978 *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Budapest
- DOBSZAY László
1995 *A magyar népének*. Veszprém
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta
1986 *Temetési szokások a Beregi-Tiszaháton*. Debrecen
- GELEJI KATONA István
1996 Ajánló szózata az Öreg Graduálhoz. *Zsoltár*, III. 2-3. sz. 2-7.

GYÖRGY HORVÁTH László

1994 Temetési szokások a Kis-Küküllő menti Magyarkirályfalván. In: Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz*. VI. Debrecen, 9-19.

P. JÁKI Sándor Teodóz

1995-1996 Ősi és modern. In: Déri Balázs (szerk.): *Magyar Egyházzene*. III. Budapest, 429-433.

KATONA Imre

1982 Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai. In: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*. X. Budapest, 133-144.

KELEMEN István

1994 „A temető kapuja sarkig ki van nyitva...” In: Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz*. VI. Debrecen, 9-19.

KRÍZA Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. Budapest

KUNT Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás*. Budapest

LISZKA József

1990 A halál és a temetés Felsővályon. In: *Gömör néprajza XXIV*. Debrecen, 151 – 165.

MOLNÁR Ambrus

1994 Adatok temetési szokásaink eredetéhez: a virrasztás mai gyakorlata a Küküllő és Nyárád menti református és unitárius gyülekezetekben. In: Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz*. VI. Debrecen, 21-39.

MOLNÁR Csilla

1994 Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban. In: Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási Néprajz* VI. Debrecen, 41-51.

NOVÁK László

1989 Halottkultusz, a temetkezés szokásai Palócföldön. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok. IV. Ritus és folklór*. Eger, 263-287.

POLCZ Alaine

1989 *A halál iskolája*. Budapest

SÁPY Szilvia

1997-1998 „Tercelés” Erdőháton. In: Déri Balázs (szerk.): *Magyar Egyházzene*. V. Budapest, 157-172.

SZABÓ Csaba

1980 *Zene és szolgálat*. Bukarest

VÁRADY József

1991 *Tiszántúl református templomai. II*. Debrecen

ZSÓK Béla

1994 A halálra való felkészülés a dévai (bukovinai) csángó telepen. In: *Vallási néprajz*, VI. Debrecen, 91 – 99.

Szilvia Sápy

'DICTATING SONGS' IN THE FUNERAL TRADITIONS OF VÁMOSOROSZI

'Dictation' is a form of singing whereby the 'dictor' calls out the words of the song line by line and the congregation follow the dictation with their singing. The emergence of this manner of singing was a result of three factors. In the period directly after the reformation it was not possible to publish hymn books in sufficient numbers for all the congregations. The second factor was the low level of literacy and third the lack of musical literacy or musical education among the congregations. The author briefly presents the historical background to the custom of 'dictation.'

In Vámosoroszi (Szatmár county) singing through 'dictation' in the 'house of vigil' where the dead person lies in state and is watched over at night is still common practice. The author describes her first-hand experience of the present form of this custom and summarises what is known of its past tradition. The watchers sang on both nights of the vigil, usually between 10 and 20 songs. It was the job of the 'dictor' (in Vámosoroszi this is always a man) to write or select songs suited to the deceased person and to lead the singing. 30 years ago there were as many as 6-8 'dictors', but today, beside the cantor there are usually only two. In Vámosoroszi the custom of 'dictation' partly survived because of the expectation that the song should always be personally suited to the deceased and the circumstances of his or her death. The same song would usually only be sung once, but certainly not more than a few times altogether. The author of the paper analyses and classifies these 'vigil' songs which are always polyphonic. The paper is supplemented with a set of examples in which the songs are presented in full score with the words.

KUTATÓK – ÉLETMŰVEK – TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Fejős Zoltán

Bátky Zsigmond Kalotaszegen*

Bátky Zsigmondot úgy tartjuk számon, mint aki széles körben – a művelődés-történetben, etnológiában, régészetben, nyelvészetben – jól tájékozott, nagy olvasottságú és a múzeumi anyagot kiválóan ismerő kutató volt, nem pedig „terepmunkás”.¹ Újabban látjuk azonban ennek a képnek a viszonylagosságát is. Ma már tudjuk, hogy azon kevés alkalommal, amikor mégis terepre ment, jó szemű, alapos és érzékeny kutatónak bizonyult, pótolhatatlan tárgyakat gyűjtött, megfigyelései forrásértékűek, bár ezekből csak keveset tett közzé. A szobatudósról rögzült képet azok az elemzések árnyalták, amelyekből valamennyire megismerhetővé vált Bátky Zsigmond egy-egy helyszíni kutatása. Így Filep Antal a monográfiakészítés szándékával folytatott kisalföldi munkájáról szólt; szigetközi, csallóközi, komáromi gyűjtéseire hivatkozott, melyek anyagát kiaknázatlanul hagyta.² Szilágyi Miklós a Bátky életrajzában, munkásságában addig számon nem tartott 1903-as sárközi látogatását mutatta be és elemezte fontos adatokat nyújtó közleményében. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a Néprajzi Múzeum fotógyűjteményében őrzött Bátky felvételek „»háttérben« terepmunkát gyaníthatunk”³, tehát érdemes ezek után nyomoznunk. (Első összefoglaló tanulmányát, a Magyarország néprajzát⁴ részben saját felvételeivel illusztrálja.) Lukács László a Kelet-Dunántúlról írt értekezéseit méltatta, ám ez esetben helyszíni kutatásról nem tudott számot adni, Bátky helyismerete származásából, családi kapcsolataiból fakadt.⁵ Ennek köszönhetően ugyanakkor szülőföldjéről több tárggyal gyarapította a Néprajzi Múzeumot. Mindezek fényében meglepő, hogy Bátky Zsigmond első és egyben legjelentősebb terepen végzett munkáját, a kalotaszegit eddig behatóan nem vizsgálták, bár természetesen tud róla a tudománytörténet⁶ és a „múzeumi emlékezet”.

Még a Néprajzi Múzeum 1997-1998-as kalotaszegi kiállításának rendezői, illetve az ahhoz kapcsolódó konferencia előadói sem méltatták önállóan Bátky Zsigmond kalotaszegi tevékenységét, jöllehet az előkészítéskor áttekintették e táj-

* A dolgozat a T. 30291. Számú, „A népi kultúra képének megszerkesztése (1850 – 1918)” c. OTKA téma keretében készült.

¹ Gunda 1978: 18; vö.: Balogh 1974; Kisbán 1974.

² Filep 1974: 118-119.

³ Szilágyi 1984a: 285.

⁴ Bátky 1990.

⁵ Lukács 1992.

⁶ Lásd pl. Gunda 1978: 18.

ról írt cikkeit, feljegyzéseit és a kiállításához több általa gyűjtött tárgyat, általa készített fényképet használtak föl. A méltatás eddig elmaradt, pedig a századfordulón Kalotaszeg tárgyi világának aligha volt alaposabb értő etnográfusa, mint Bátky Zsigmond.

Az alábbiakban a rendelkezésre álló szűkös források áttekintésével megkíséreltem Bátky Zsigmond 1899-ben és 1900-ban Kalotaszegen végzett munkáját ismertetni és elemezni. A kutatóút részleteinek, a gyűjtőmunka eredményeinek bemutatásán túl elsősorban azt igyekszem rekonstruálni, hogy Bátky miben látta – kimondva, kimondatlanul – a néprajzi kutatás értelmét, jelentőségét, s mit tartott vizsgálatra érdemesnek, más szóval: mit tekintett néprajzi tárgynak. Igyekszem kimutatni – noha a teljességet mellőzve –, hogyan itatta át a kalotaszegi gyűjtőmunka hozadéka Bátky korai munkáit, elsősorban az *Útmutatót*. Arra is kitérek, hogyan illeszkedik munkája Kalotaszeg felfedezésének, megalkotásának⁷ folyamatába. Már most előre kell bocsátani, hogy minde erre csak hozzávetőleges választ lehet adni, mert forrásaink roppant szűkszavúak. A kalotaszegi utat nem örököltette meg – a sárközihez hasonlóan – a helyi sajtó.⁸ Az intelligenciával való esetleges találkozásból nem születtek részletes beszámolók, hírlapi tárcák, s ez esetben nincs olyan bőséges dokumentáció sem, mint amilyen Jankó János Kalotaszegen töltött idejéről fennmaradt.⁹ Ezúttal a muzeológiai források – törzskönyvi, leltárkönyvi bejegyzések, leltárcédulák – mellett elsősorban Bátky Zsigmond két hivatalos úti jelentéséből tájékozódhatunk; az első, az 1899-es útról írt beszámoló kéziratban maradt,¹⁰ a terepmunka szempontjából részletezőbb, mint a második, az 1900-asé, mely inkább tömör összegzés a kutatóút néhány főbb eredményéről. Ez utóbbi meg is jelent a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról közreadott jelentésben.¹¹ A két úti beszámoló elkerülte azok figyelmét, akik eddig a szerző életművével foglalkoztak, így adataik új információkat nyújtanak Bátky más kalotaszegi tárgyu írásai szempontjából is.¹² Helyszíni munkájáról további kiegészít

⁷ Fejős 1998: 5-7.

⁸ Az *Erdély*, az *Erdély Népei* valamint a *Bánffyhungad és Vidéke* 1899-1900-es számai nem őriznek egyetlen híradást sem kalotaszegi kutatásáról. Az utóbbi hetilap röviden tájékoztatott viszont Vikár Béla kalotaszegi látogatásáról, aki fonográffelvételeket készített Bánffyhungadon, Kalotaszentkirályon és Magyarvalkón, majd Csík megyébe utazott tovább. Lásd *Bánffyhungad és Vidéke* 1900. 11. szám, március 15. 2.; Vö.: Vikár 1900; Gyarmathy 1900: 3-5.

⁹ Vö.: Hála (sajtó alá rend.) 1993.

¹⁰ Jelentése Bátky Zsigmond m. n. múzeumi néprajzi tári segédnek f. évi június 14-étől augusztus hó 3-áig Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. Kézzel írt fogalmazvány, 7 oldal. Néprajzi Múzeum Irattár (a továbbiakban NMI) 105/1899.

¹¹ Bátky 1901a. Az eredeti: Jelentése Dr. Bátky Zsigmond m. n. múzeumi néprajzi tári assistensnek f. évi július hó 14-étől szeptember hó 8-áig a Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. Kézzel írt fogalmazvány, 10 oldal. NMI 91/1900. Az utazás időpontja csak ebből tudható, mert a dátumokat a publikált szöveg nem közli.

¹² Bátky 1900; 1904; 1905; 1907; 1924.

szítésül szolgál a Néprajzi Osztály 1899-es és 1900-as összegző jelentése, valamint néhány más irattári feljegyzés, irodalmi utalás.

A kutatás háttere, előkészületei

Bátky Zsigmond nem saját elhatározásából ment Kalotaszegre, hanem munkahelyének kettős megbízatása miatt. Bátkyt a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre 1899-ben bízta meg Kalotaszeg felkeresésével, Jankó Jánosnak, a Néprajzi Osztály akkori vezetőjének az előterjesztése alapján. Feladata az volt, hogy helyszíni kutatásokkal a múzeum kalotaszegi néprajzi gyűjteményét előkészítse egy leíró katalógusban való kiadásra, s az anyag hiányosságait pótolja. Munkájának ezt a kettős irányát – melyet Jankó határozott meg – Bátky a következőkben foglalta össze 1899. szeptember 16-án kelt, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójához felterjesztett jelentésében: „[Feladatomból volt] először [hogy] a gyűjteményünkben meglévő anyagot (a fényképekkel együtt 453 db, s ebből 257 a kiállításbeli házból) hiteles determináló adatokkal (lelőhely és készítés helye, a tárgynak és részeinek eredet megnevezése, használás módja, díszítéseinek helyszíni értelmezése, földrajzi elterjedése stb.) ellássam, másodsorban e gyűjteményt tökéletesítsem s óvatosan kiválasztott darabokkal, vásárlás útján kiegészítsem. Az előbbi célra, a budgetben néprajzi kutatások címen beállított 250 forint, az utóbbira az osztály vásárlásokra szánt dotációjából 100 forint állott rendelkezésemre.”¹³

Mielőtt e kettős kiküldetés eredményeit számba vennénk, érdemes kitérni arra, hogy milyen körülmények között teljesítette Bátky Zsigmond a rá rótt feladatot. A Néprajzi Osztály a megelőző évben lezárta az anyag elhelyezése, felhasználhatósága szempontjából mostoha viszonyokat jelentő kezdeti korszakát: 1898-ban megnyílt a gyűjteményt bemutató kiállítás, amely a kor szokásához híven a tárgyak zömét megtekinthetővé tette. A korábbiakhoz képest sokkal kedvezőbb körülmények között, a Csillag utcai bérházban közreadott anyag az addig begyűlt tárgyak első átfogó értékelését, és egyben első szakszerű elrendezését nyújtotta.¹⁴ Ezt követően, az osztály 1899. évi munkajelentése szerint, „a tisztikar főmunkásságát a leltárak összeállítása képezte”,¹⁵ ami nem csupán a felszaporodott anyag bejelentését jelentette, hanem távlatilag egy-egy fontosabb gyűjteményi csoport katalógusban történő feldolgozását is. Jankó János két beosztott munkatársát – többen nem is voltak akkor az osztálynál –, két nagyjelentőségű anyagcsoport ilyen közzétételére állította rá. Miután 1899 második negyedében az osztályigazgató összeállításában megjelent „az osztály első catalogue raisonnéja, a mely Biró

¹³ NMI 105/1899. Erre az évre vonatkozóan a továbbiakban minden, más módon nem jelzett idézet ebből a jelentésből származik, s azt külön már nem tüntetem fel. A millenniumi falu Kolozs megyei házában kiállított tárgyak lajstromát lásd NMI sz. n./1896.

¹⁴ Vikár 1898; Szemkeő 1997a; 1997b; Jankó 2001.

¹⁵ Jelentés 1900: 73.

Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) gyűjteményét” ismertette,¹⁶ Jankó János Semayer Vilibáld segédőr feladatául tűzte ki a Biró-féle gyűjtés további részeinek feltárását. Semayer 1899-ben lefényképezte Birónak az Astrolabe-öböl vidékéről hazaküldött anyagát, s a fényképekkel, Biró Lajos feljegyzéseivel nyári szabadságán Berlinbe utazott. Ott a Museum für Völkerkunde megfelelő osztályán az anyagot földolgozta, a katalógust kiadásra előkészítette, ami rövidesen meg is jelent.¹⁷ Hasonló jellegű megbízatást kapott tehát az 1896 óta a Néprajzi Osztálynál alkalmazásban álló 25 éves Bátty Zsigmond asszisztens is, aki ugyanekkor, 1899-ben nyári szabadságát Kalotaszegen töltötte, hogy a mondott módon „a hazai gyűjtemények egyik – ez idő szerint legnagyobb – csoportjának, a kalotaszeginek helyszíni revisióját és kiegészítését” elvégezze. Miként az osztály éves beszámolójában áll, erre az „állami költségvetés” adott módot.¹⁸

Bátty Zsigmond Semayerhez hasonlóan lefényképezte a meglévő anyagot, de még ennél is alaposabban látott munkához: „Mindenekelőtt e gyűjteményt, melynek egy része felállítva, más része elraktározva volt, kiválogattam, róla pontos jegyzéket vettem fel s minden egyes darabot, vagy lerajzoltam, vagy lefotografáltam. A hímzéseknek jó részét pedig ládába csomagoltam s magammal vittem.” Június 14-én indult útnak s 51 nap után – munkáját csak részben elvégezve –, augusztus 3-án tért vissza. Jankóval abban állapodtak meg, hogy Kalotaszeg déli részét kutatja át, s csak ha az időből és pénzből telik, akkor keresi fel az északi falvakat. Erre nem került sor, mert – mint jelentésében írta – „ez az 51 nap nem volt elegendő arra, hogy az egész területet pontosan s minden kíváncsisággal megfelelően áttanulmányozhassam”. Összesen 12 magyar és 3 román települést keresett fel, alaposan – mint alább szó lesz róla – Bánffyahunyadon, Kalotaszentkirályon és Magyarvalkón folytatott kutatásokat, a többi helységbe tájékozódás céljával látogatott el.¹⁹ A következő évben július 14-től szeptember 8-ig tartózkodott Kalotaszegen. Állandó szállása Magyarvalkón volt, ahonnét bejárta egész kutatási területét. Ekkor a kalotaszegi medencében és annak peremvidékein elszórtan fekvő román falvakat látogatta meg, szám szerint 16-ot,²⁰ miután – ahogy írta – a vidék magyar falvait első útján már részletesen feldolgozta. (A gyűjtött tárgyak, a beleltárolt fényképek azonban tanúsítják, hogy ismét megfor-

¹⁶ Lásd Jankó 1899.

¹⁷ Semayer 1901a.

¹⁸ Jelentés 1900: 73-74.

¹⁹ Ezek: Magyarókerke, Damos, Jákótelke, Sárvasár, Magyargyerőmonostor, Magyargyerővásárhely, Mákó, Kiskapus, Nagykapus, illetve a román falvak: Nagykalota, Kececel, Malomszeg. NMI 105/1899. Jelentésében nem említi Zentelkét és Körösfőt, ahol szintén megfordult, mert onnét származó tárgyak, fényképek – Körösfő esetében csak fényképek – találhatóak a múzeumi anyagban. A kalotaszegi kendermunkát tárgyaló közleménye kifejezetten Zentelkén gyűjtött anyagot tartalmaz. Bátty 1905.

²⁰ Malomszeg, Marótlaka, Székelyó, Nagykalota, Bökeny, Bocs, Incel, Mereggyó, Kalotaújfalu, Oláhgyerőmonostor, Bedecs, Erdőfalva, Deritte, Oláhbikal, Pányik, Oláhnádas.

dult a magyar falvakban is.) Figyelme tehát kiterjedt a magyar–román etnikai kölcsönhatások kiderítésére. Ezen kívül fölkereste a Jankó által Alszegek nevezett medencét, más szóval az Almás mentén fekvő magyar falvakat,²¹ továbbá a Nádas völgyének tizenegy,²² valamint a Kapos–Szamos mentének öt magyar községét²³ is.²⁴ Összességében megismerte tehát Kalotaszeg egészét, a magyarok mellett a románok lakta településeket is.

Az 1899-es terepmunka

Bátky Zsigmond 1899-es útjának első állomása Bánffyhunad volt. Itt elsősorban a hímzőmunkákat és a fazekastermékeket tanulmányozta. Figyelme az írásos hímzések, a sinyórvarrás felé fordult, ami a kalotaszegi varrottasokról forgalomban lévő addigi ismeretekhez képest döntő hangsúlyeltolódást jelentett. Egy fennmaradt levele szerint Jankó János Gyarmathy Zsigánét kérte fel, hogy könyvéhez írja meg a „varrotasokra vonatkozó rész”-t,²⁵ ami azonban nem az igényelt formában készült el. Jankó a kötetbe illesztett, Gyarmathyné által írottak²⁶ előtt egyszerűen kivonatolta az 1888-ban megjelent *Kalotaszegi varrottas-album*²⁷ szövegét.²⁸ Az albumból (s ezáltal Jankó monográfiájából) nyerhető kép hiányosságát, valamint saját kutatásának eredményét Bátky a következőképpen fogalmazta meg úti jelentésében: „[Az albumban] 150 mustra foglaltatik, azoknak pontos megnevezésével. Ebben az albumban azonban a történeti beccsel bíró hímzsmintákon kívül főleg a »szálán varrásos« (keresztöltéses) hímzőtechnika köréből való minták vannak felvéve, míg ellenben alig van 2-3 u. n. »írásos forma«, az az olyan, melynek mustrája előbb koromlével, lúdtollal vagy orsóval »íródik« a vászonra, s azután varródik ki »sinyór« vagy »sújta« öltéssel. Ez a technika régente nagyobb hímzéseken, asztalterítőkön, lepedőkön stb. is alkalmaztatott, ma azonban már csak kisebb darabokra, főleg párnacsúpokra s női vállfűhímzésekre használatos s kihalófélben van. Sikerült olyan öregasszonyra akadnom, a ki ezen »írások« rajzolását kiválóan értette, s készített is számomra 80 ilyen »írást« s nemcsak az egész mustrának a nevét (pl. tulipános, folyórózsás, hintókerekes, selyemkeszkenős stb.) adta meg, hanem a minta egyes elemeinek megnevezését is (pl. marojánna levél, horgas, karika, körte, reczés lapiczka, pohár,

²¹ Magyarbikal, Ketesd, Nagyalmás, Bábony, Zsobok, Farnos, Nyárszó, Sztána, Kispetri, Nagypetri.

²² Jegenyé, Egeres, Inaktelke, Darócz, Bogártelke, Mákó (itt 1899-ben már tájékozódott), Türe, Vista, Méra, Bács, Szucság.

²³ Magyargyerővásárhely, Kiskapus, Nagykapus – e háromban az első alkalommal is járt, Szászlóna, Tordaszentlászló.

²⁴ Bátky 1901a. 239-241.

²⁵ Sebestyén 1998: 49.

²⁶ Jankó 1993: 101-103.

²⁷ Pentsy – Szentgyörgyi 1888.

²⁸ Jankó 1993: 97-100; az 1891-es kolozsvári kiadást használta.

cserelével stb.) úgyhogy ezen collectióval az ősi népies hímzési ornamentikának s mesterszótárának gazdag tárházát sikerült megszereznem.”²⁹

Az úti jelentéshez csatolt nyugták – alább közölt – kimutatása és Malonyay közlése alapján az íróasszony nevét azonosítani tudjuk: Czuczsa Istvánné Szőcs. A „hetven fele” járó, beteges „nénike” fényképe s közel száz mustrája megtalálható *A kalotaszegi magyar nép művészete* című kötetben.³⁰ Nagy kár, hogy a terminológián kívül Bátky nem hagyott hátra több információt az íróasszony személyéről, tudásáról, és ő például le sem fényképezte alkotás közben.³¹ Az értékes, addig gyűjteménybe még nem került írásos hímzés-előrajzokról először az *Útmutatóban* ír, közli egynek képét, ahol bemutat egy írásos párnaveget, utalva a helyszínen látottakra.³² A mintarajzokból később tizenegyet adott közre a kalotaszegi írásos varrottásokat bemutató kiadványban, ahol tömören ismét összefoglalta az írás utáni varrás és a sinyóróltés tudnivalóit.³³ A sajátos hurkolással készülő sinyórvarrást itt „eredeti magyar techniká”-nak mondja, de hogy honnét került a „kalotaszegi jobbágylányokhoz”, azt nem tudni. Utóbb a Nemzeti Múzeum néprajzi anyagának 1929-es kiállítási kalauzában ezt az öltésmódot „mai ismereteink szerint keleti eredetű”-nek vallja,³⁴ közelebbi indoklás nélkül, ami persze adódik a kiadvány jellegéből is.³⁵ Ehelyütt, s ez alapvetően jellemzi értékszem-

²⁹ A technikáról hasonló értelemben ír az *Útmutatóban*, ahol egy mintarajzot be is mutatott. Bátky 1992: 239; 90. tábla, 1. ábra. Az írásos mintarajzok leltári száma: 29059-29135, 29164-29166. A 29091-es leltári számú „koszorus” rajzot 1930-ban a Finn Nemzeti Múzeummal elcserélték. A Bátky-gyűjtötte írásos párnavegek leltári száma: 29049-29054, 31385-31391. Az utóbbiak 1900-as útjának eredményei.

³⁰ Malonyay 1907: 42-42; 352-361-es ábrák.

³¹ Túlzás, elfogódottság tehát Bátkyt az egyéniségkutatás „úttörőjének” tekinteni (lásd Gunda 1992: 285), hiszen ha valóban fontosnak, tudományos szempontból megvilágító jelentőségűnek tartotta volna az egyéniség, az egyéni alkotókészség s alkotófolyamat tanulmányozását, akkor keresve sem találhatott volna alkalmasabb példát ennek megvalósítására, mint a jelentésében megnevezett öreg íróasszonyt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy számára a néprajzi adatok, melyekből az általánosítás, a tipizálás levezethető, egyediségükben, konkrétságukban is megragadható – sőt a valamikori általános jellegzetességek olykor már csak egyének kezén őrződtek meg –, ezért tudta, mint később szó lesz róla, Tamás Kata öltözetében megláttatni a falusi ízlés, a divat változásának általánosabb tendenciáját.

³² Bátky 1992: 90. tábla, 1-2. ábra; „Ezekkel a párnahajakkal – írja egy lábjegyzetben – Kalotaszeg nagy fényűzést fejtett s részben fejt ki. A tiszta vagy parádés ágyon rendszeren 9 db ékeskedik, a mi az ünnepnapokon kitergetett rúdravalókkal együtt valóban kábító látvány az etnográfusnak.” Bátky 1992: 261. A 4. ábrán keresztzsemes párnaveget, az 5.-en rúdravaló kendőt közöl. Az általa gyűjtött írásos párnavegek ltsz.: 29049-29054; 1990-as gyűjtés: 31385-31386, 31388, 31391. Rúdravalók ltsz.: 31393-31395.

³³ Bátky 1924.

³⁴ Bátky 1929: 18; vö.: Fél 1976, különösen 53.

³⁵ Meglepő, hogy Viski Károly *A magyarság néprajzában* a kalotaszegi írást említve Malonyayra hivatkozik, bár az általa közölt minták szemmel láthatóan ugyanazon kéztől származnak. Viski 1934: 328; Malonyay 1907: 224-228.

pontjait, egyetlen mondatban utal csupán az újabbnak tekinthető szálánvarrásos és vagdalásos technikára, miután az írásokról bővebben szólt.

„Bánffy-Hunyad még egy néprajzi objectum tekintetében elsőrangú forrás a Kalotaszegen – olvashatjuk beszámolójában – s ez az u. n. túri v. győri sárga és kék mázas keramika.” A Nyitra megyéből Erdélybe került habánoktól eredő kancsók és tálak elsőrangú szerepét, ritkaságát érzékletesen írja le: ezek „mintegy családi vagyont képeznek, s mint az itteni parasztházak bútorberendezését speciálisan jellemző tárgyak a férjhezmenő lányoknak hozományként adatnak a jobbmódú parasztszaladoknál s manapság csak drága pénzen vagy egyáltalán nem megszerezhetők. Felkerestem azon házakat, melyekben ilyen győri edények vannak s a típusokat kiválogatva 91 kancsó és 40 tálypust fotografáltam le”. Ezzel kimondott célja azt volt, hogy a múzeumi kancsó és tálygűjtemény rendszerezését előkészítse, „azonfelül keramikai díszítő művészetünkhöz jelentékeny anyagot” biztosítson. A tárgyakat padra, asztalra állítva 4-8 darabos sorozatokban fényképezte le (kancsók: F 1738-1752, tálak: F 1753-1761; 7. kép). Mivel a képeken 110-nél több kancsó látható, valószínűleg a díszesebbeket több nézetből is megörökítette. Figyelmet érdemel két későbbi fényképe Magyarvalkóról, mely Gábor István „Kancsós Pista” házának belsejét mutatja, a falon, bútorokon kancsókkal, tányérokkal. (F 1763-1764.)

Kiegészítésként foglalkozott a helybeli fazekassággal is, amit „Kalotaszeg ezen egyetlen fazekasiparúzó helyén végeztem el, mely különösen az itt minden faluban egyforma típusú zöld mázas kályhák előállítására s azok terminológiája szempontjából volt eredményes”.

Bánffyhunyadon Bátky kitért még a népviseletre, a „telekberendezés”-re és a házépítkezésre is. Mindezekről fényképeket, rajzokat készített. A Néprajzi Múzeum fotótárában lévő képek szerint a viseletbe öltözött alakokat házak, kapuk előtt egyesével, olykor csoportosan fényképezte le. (Természetesen ugyanez jellemző a másutt készített képekre, valamint az 1900-as úton készültekre is.) Hasonlóan járt el Jankó János is. Tagadhatatlanul beállított, a kamerával szemben mereven álló alakokat mutató felvételek ezek, de a dokumentálást szolgálják, és nem idillikus falusi hangulatot sugalmaznak (1-4. kép). Forrásértékük vitathatatlan.³⁶ Esetenként látszik – például téli (F 1677, 1685 [3. kép], 1691), ünnepi (F 1681) ruhadarabok bemutatásakor –, hogy a „szereplők” a fényképezés kedvéért öltözködtek be. „Mindennél – írja továbbá – különös figyelmet fordítottam a népies elnevezések lehető pontos összegyűjtésére s azok értelmezésére, ami teljes mértékben sikerült is.” Ezt a terminológiai pontosságot a későbbi építkezés-telekelrendezés tárgyú cikkéből láthatjuk, mely Bátky kiváló rajzkészségét is jól mutatja; a közleményt hat fénykép és 43 rajz illusztrálja.³⁷ A cikk címéhez illesztett lábjegyzetben nyilvánvaló tollhiba maradt: „1898-ban tett gyűjtőutam jegyzeteiből.” – írta.

³⁶ Vö.: Faragó – Nagy – Vámszer 1977.

³⁷ Bátky 1907.

Természetesen 1899-ről van szó, de a leírás kiterjed olyan falvakra is, ahol Bátky nem ekkor, hanem 1900-ban járt; ezt tanúsítja a közölt fényképek és a múzeumban lévő beleltározott képek összevetése is.

A következő kutatópont Kalotaszentkirály volt. Itt az építkezést, telekhasználatot és a mezőgazdasági eszközöket tanulmányozta. Nyugtázta, hogy itt az építkezés már primitívebb; szalmával fedett házakat, csűröket, ólakat, kapukat találni. „A *tipikus régi* épületekről s azok berendezéséről” alaprajzokat vett fel, fényképeket (7. kép) készített (kiemelés tőlem – FZ). Felkereste a temetőt, a környező falvakban is, ahol „a változatosan faragott fejfákat” lerajzolta. (Ha ezek a rajzok s más vázlatok bekerültek a múzeum gyűjteményébe, a későbbi rajzgyűjteménybe, szignálás híján egyelőre azonosíthatatlanok.) A közeli Damoson a régmúlt emlékeit őrző tárgyakat tudott megszerezni; többek közt egy „már kihalóban lévő u. n. hosszúmeerevaló”-t (ltsz.: 28956), két díszesen keményfából faragott évszámos gyertyatartót (ltsz.: 29005, 29006; 1900-ból egy újabb példány: 31431), vagy Zentelkén egy 1781-es, az Umling család jelével ellátott tulipános ládát (ltsz.: 29136).³⁸ Az említett mellrevalónak régiessege miatt – a reáhimzett évszám szerint 1850-ből való – nagy jelentőséget tulajdonított. „[Ö]sszes bőrczifráit egy idevaló szűccsel elkészítettem s neveit pontosan feljegyeztem” – írta. Még arra is kitért, hogy életkor szerint kinek milyen minta jár.³⁹ A mellrevaló képét az *Útmutató*ban közreadta, a kézikönyv egyik legrészletesebb, legalaposabb, a készítést és a divat változását magában foglaló tárgyleírása kíséretében, amihez mellékelte a rátétek ábráját is.⁴⁰

Magyarvalkó a következő állomás, „mely minden tekintetben a legháládatosabb anyagot szolgáltatta, mely mind építkezésben mind népies szerszámaiban, ruházkozásában és szokásaiban a *legősibb, legeredetibb* jellegeket őrizte meg. Ezt a kedvező alkalmat tőlem telhetőleg ki is használtam” (kiemelés tőlem – FZ). Bátky két napon keresztül a temetőt járta és rajzolta a dúsan faragott „fűtül való fákat”. A református templomban a kihímezett sírhányó lapátokat válogatta ki. Kettőt sikerült megszereznie a múzeumnak, valamint három fejfát (ltsz.: 28994, 28995; 28991-28993), „sőt ezenfelül ugyancsak a temetőből egy u. n. »háromágú fát«, melyet a fejfákba szoktak dugni” (ltsz.: 29046; nyoma veszett). Egy évvel később öt fejfához (ltsz.: 31408-31412) és három újabb díszes, évszámos lapáthoz⁴¹ (ltsz.: 31434-31436) jutott. Amikor 1904-ben a fejfák rajzaiból, adataiból

³⁸ Lásd Bátky 1992: 48. tábla, 8. ábra.

³⁹ Vö.: Kresz 1979: 13, 41. A rátétek színe fehér, vörös és fekete. Ltsz.: 29137-29163. Ellentmondás van a mellrevaló és e bőrmustrák származási helye tekintetében a leltárkönyvben, a leírókartonon. Míg az előbbi damosinak, az utóbbiakat kalotaszentkirályinak tüntették föl, s a kérdésben Bátky úti jelentése sem igazít el. Az alábbiakban a gyűjtött anyag földrajzi megoszlásának összesítésekor a leltárkönyvi bejegyzést követtem.

⁴⁰ Bátky 1992: 239; 79. tábla.

⁴¹ A 31435-ös leltári számút lásd Bátky 1992: 2 tábla, az egyszerű ásó, lapátok között, 12. ábra. „A magyarvalkói (Kolozs m.) ev. ref. konfirmált ifjak készítenek magoknak ilyen himzett lapátokat s

kisebb közleményt tett közzé – az *Útmutató*ban erre a tárgycsoportra nem tért ki –, szóvá tette, hogy a régi példányok pusztulóban vannak, a faragás mindinkább lemarad róluk; „egyszerűbbek lesznek, romlott ízléssel rikító színekkel festik be őket, vagy a cifra rongyokkal teleaggatott »háromágú fát« (alkalmasint oláh hatás) tűzik a tetejükbe. Nemsokára eljön az idő, amikor majd a mindinkább nagyobb tért hódító fejkövek és városi sírfák kiszorítják falusi temetőink e szerény, de poetikus ékességeit”.⁴² Általánosítva: a múlt és a jövő ilyen ellentéte az, ami az etnográfus munkáját indokolja, vagyis az ipar, a városi élet hatása, mely a múlt pusztuló emlékeinek megmentésére sarkall. Magyarvalkó alkalmas hely volt arra, hogy Bátky az ilyen gyűjtési elveket eredményesen beteljesítse, ami igazolhatta is a felfogás megkérdőjelezhetetlen, kizárólagos voltát.

„Itt kutattam fel – olvasható – hosszú utánjárással az utolsó darabot a juhböndöből készült s régen mikor még az üveget nem ismerték, általánosan használatban volt lámpásokból.”⁴³ (Ltsz.: 29028.) A ritkaságból – böndőlámpás, lantorna – talált még egyet Magyargyerőmonostoron (ltsz.: 29029), s Magyarókerékén ajándékként hozzájutott egynek a vázához (ltsz.: 29035).

„Találtam azonfelül régi forradalom korabeli ruhadarabokat, (ing [ltsz.: 28965;],⁴⁴ meerevaló [ltsz.: 28959]), melyek ma már igen ritka esetben kaphatók. Ugyancsak itt nyertem felvilágosítást öreg emberektől a régi ruhaviseletre vonatkozólag. A parasztfaragást és a szövés-fonás mesterségét hasonlóképen itt tanulmányoztam, s a szövő eszközök közül több szépen faragott példány birtokába jutottam.” Ez utóbbiak: gombolyítók, az egyik 1800-as évszámmal (ltsz.: 29027; 29032), orsófogó (ltsz.: 2903.).⁴⁵ A kendermunkánál említhető, hogy a teljesség kedvéért Zentelkén a különféle kenderfonalakból is begyűjtött egy-egy mintapéldányt, az elnevezésekkel együtt (ltsz.: 28980-28987; időközben elkallódtak). A témának szentelt később közreadott írásában a munkamenet ismertetése mellett a szövés-fonás mesterségének tárgykészletéből a „szépen faragott példány”-ok két típusát emeli ki: egész sor díszesen faragott fonószék, mosósulyok rajzát közli és részletesen leírja ezek ornamentikáját.⁴⁶ Egy fonószéket Kalotaszentkirályon a múzeumnak is megszerez (ltsz.: 29031; jelenleg nem azonosítható).

Az úti jelentésben Bátky még egy archaikus tárgy felderítését említi: „A régi parasztkályhák nyomozása a havasra is felvezetett s sikerült is egy ősi eredetű fűzveszöből font példányt találnom, melyről rajzot és pontos leírást készítettem.”

temetések alkalmával sírhányásra használják. A templom hátuljában a kórus feljáró alatt tartják őket. Régebben Magyarvalkón ugyanilyen lapátokat használtak ganéjhányásra.” Bátky 1992: 37.

⁴² Bátky 1904: 107.

⁴³ Közlése: Bátky 1992: 53. tábla, 4. ábra.

⁴⁴ Lásd Bátky 1992: 84. tábla, 1. ábra.

⁴⁵ Lásd Bátky 1992: 69. tábla, 9. ábra.

⁴⁶ Bátky 1905; a tárgyak körösfőiek és magyarvalkóiak, a kendertermelés és feldolgozás adatai Zentelkéről valók.

Figyelme ugyanakkor kiterjedt még olyasmikre is, mint például fából készült zár (ltsz.: 29011),⁴⁷ cigánylakat (ltsz.: 29013-29014),⁴⁸ teknővakaró (ltsz.: 29018-29019), lyukas rátó, azaz tésztaszűrő (ltsz.: 29002),⁴⁹ abronchúzó (ltsz.: 29284),⁵⁰ tűzcsiholó acél (ltsz.: 29042), vesszőből font kas, kosár (ltsz.: 28988-28989),⁵¹ búzakacor (ltsz.: 29039), mely használatáról később szemléletesen emlékezik meg⁵² stb.

Magyarvalkón ismét tanulmányozta a népviseletet, valamint a már másutt is fontosnak tartott építkezést, telekelrendezést. A „romlatlan” több mint 100 éves épületek vizsgálatát részben koruk miatt részesítette figyelemben, mondván, hogy ez a „szalmafedelű faházaknál nagy idő”, másrészt azért, mert Magyarvalkón az addig bejárt falvakhoz képest lényegesen eltérő kettős házbeosztást (szoba, kamra) talált. „Egyetlen egy ház sincs a faluban, melynek konyhája volna. Ennek a háztípusnak további nyomozása Kalotaszeg többi falvaiban felettébb kívánatos.”

Feltűnő, hogy Magyarvalkó és környéke kapcsán nem említi a hímzéseket. Ennek, mint írta, elsősorú forrása Bánffyhunyad, ami azt is jelentheti, hogy ekkor a hímzőmunka elsősorban a polgárosultabb központban a legélénkebb, miközben az egész vidék jelképévé kezd alakulni. Már Herman Ottó úgy fogalmazott, hogy a varrottas „manapság a Kalotaszeg fogalmának lényeges tartozéka”,⁵³ ám arról csak Bátky munkájából kapunk közvetve képet, hogy Kalotaszeg és a hímzések kapcsolatának vannak falvankénti belső különbségei, aránytalanságai is.

Bátky jelentése szerint 1899-es útján 197 tárgyat gyűjtött, készített 101 db fényképfelvételt és ajándékképpen hazahozott 12 tárgyat. Saját gyűjtése a 331-es törzskönyvi számot kapta. A vásárlási nyugták összesítéséből, valamint az ajándékozók jegyzékéből néhány adatközlőjét, segítőjét név szerint ismerjük. (Az írásos mintarajzok kivételével azt egyelőre nem lehetett megállapítani, hogy kitől mit vásárolt).⁵⁴

⁴⁷ Lásd Bátky 1992: 54. tábla, 6. ábra.

⁴⁸ „ma már csak elmaradottabb helyen találni” Bátky 1992: 171, 54. tábla, 2. ábra

⁴⁹ Bátky 1992: 63. tábla, 5. ábra.

⁵⁰ Bátky 1992: 90. tábla, 20. ábra; ugyanitt további kézi szerszámok.

⁵¹ Bátky 1992: 12. tábla, 6. ábra.

⁵² „Hegyén sarló módra görbült kés a búza közül a tövisnek, burjánnak kimetelésére. Fárasztó, rendszeren fiatal lányoknak juttatott munka, a kiknek lehajolva és nem leguggolva illik naphosszat dolgozniuk vele. Mennyivel könnyebb a nyeles aczatolóval való gyomirtás? Zentelke.” Bátky 1992: 41, 4. tábla, 5. ábra.

⁵³ Herman 1892: 132.

⁵⁴ A vásárlási nyugták összesítése csatolt melléklet Bátky 105/1899. számú jelentéséhez. Az ajándékozók névsorához lásd Jelentés 1900: 75. Itt csak összesen 11 db tárgy szerepel; az eltérés okát nem sikerült kideríteni.

Vásárlások

Név	Hely	Összeg (Ft)
Király András	Bánffyhunjad	1.17
Kovács János	– " –	6.00
Czucza Istvánné	– " –	21.00
Póka Ferencné	Damos	11.80
Okos János	Kalotaszentkirály	4.40
Okos Rigó Györgyné	– " –	4.40
Lovász András	– " –	4.50
Péter Anna	– " –	14.65
Vince Vincze	Magyarvalkó	16.18
Péter János	– " –	15.90

Ajándékozások

Név	Foglalkozás	Hely	Ajándékozott tárgy
Czucza János	igazgató-tanító	Kalotaszentkirály	1 csipkés mellrevaló; 2 (ing)váll
Barabás Árpád	református lelkész	Magyarókerke	1 félvéka; 1 lekvárkeverőfa; 1 bödörlő; 1 bödörlámpás váza
Tamás Péter György	gazda	Magyarókerke	1 acél
Miháltz Ákos	református lelkész	Magyarvalkó	1 úrasztali kancsó; 1 madzagkötő; 1 gyertyatartó

Jankó János meg volt elégedve beosztottja munkájával. Amikor Bátky beszámolóját felterjesztette a Nemzeti Múzeum igazgatójának, hangsúlyozta munkatársa ügyeszeretét, buzgalmát, kitartását, szerencsését, és azt, hogy a rendelkezésre álló összeget kímélően használta fel. Jankó ennek megfelelően maga is szükségesnek tartotta és melegen támogatta a kutatás folytatását.⁵⁵ De még az újabb kiszállás előtt a kutatóút eredményeként a kalotaszegi múzeumi anyagot át is rendezték. A hideg elmúltával az április 18-án újra megnyílt kiállításban – télen a helyiségek

⁵⁵ Jankó János kísérléve. NMI 105/1899.

fűthetetlenek lévén – a Néprajzi Osztály „három ujdonsággal lepte meg látogatóit”, melyek egyike a friss kalotaszegi anyag volt (Bíró Lajos és Zichy Jenő egy új kollekciója mellett): „A tél folyamán ugyanis fölállítattott Bátky Zsigmond kitűnő gyűjtése a Kalotaszegről az *írásos* hímzési rajzok páratlan gyűjteményével”.⁵⁶ Az eredetileg „fölállított” anyagban a Jankó János által írt, töredékben fennmaradt kiállítási vezető szerint „ennek a népszigetnek” a viseletét mutatták be, „négy alakon a bánffy-hunyadi divat szerint”: egy fiatal legényt, egy idősebb férfit, egy leányt ünnepi ruhában és egy menyecskét.⁵⁷ A jelek szerint a Bátky által beszerzett anyag a Csillag utcai múzeumi termekben kiegészítésként szerepelt, de az írásos párnavegek, a mintarajzok érdemben bővítették a Kalotaszegről felgyűlt s hozzáférhető tárgyi ismereteket.

Bátky Zsigmond nézeteit jól mutatja az a kommentár, amit még az újabb kalotaszegi út előtt Tamás Kata, a Vikár Béla által felfedezett „kalotaszegi nótafa” fővárosi szerepléséhez fűzött.⁵⁸ Itt a viselet változásához, az újabb, városi hatású népies divat terjedéséhez nyújt adatokat, miközben egyértelműen elmarasztalja a „primadonna” öltözkét s ezen keresztül a bánffy-hunyadi „módizás”-t. Nehezményezi a hagyományosabb formák visszaszorulását s ostromozza az új divat terjedését, mint például a piros csizma, a sárga muszuly eltűnését, vagy másfelől a lakk csizma, az üvegyöngyök terjedését: „a cseh üvegyöngyök a női mellrevalókon is erősen meghonosodtak, a mely, mellesleg legyen mondva, egyike a legízléstelenebb ruhadaraboknak. Szinte érthetetlen, hogy az egyébként finom érzékű hunyadi fehérség hogyan tudja szeretni ezt a zagyvalékos ornamentumokkal agyontömött, lehetetlenségig tarka-barka pruszlikot. Az állásáról nem is szólok. Ezt is bemutatta Tamás Kata a színpadon. Mennyivel szebb a vidéken még feltalálható ú. n. »hosszú mellrevaló«”.⁵⁹ Ebből is látható, hogy a kortárs jelenségek, az újabb divat, még ha a falusiak körében nagy keletje is van (sőt éppen ezért?) az etnográfus rosszsallását, elutasítását váltja ki. Ezt nem kívánja tárgyokban dokumentálni, hanem keresi a rég elmúltat, az olyan „egykori néprajzi kincs”-et, mint az említett damosi, 1850-ből való hosszú mellrevalót (ltsz.: 28956).

A munka újabb szakasza

A helyszíni vizsgálódásokat, mint már tudjuk, 1900. július 14-től folytatta. Beszámolójában a második út részleteiről még az előzőéhez képest is kevesebbet árult el. A felkeresett falvak listáján kívül a szűkszavú úti jelentés éppen csak jelzi a vizsgálódás témaköreit, amelyek nem változtak a korábbiakhoz képest, inkább néhány kérdésre összpontosultak: elsősorban a telekelrendezés, a házak, melléképületek építésmódja, a lakóházak beosztása, valamint azok berendezése foglal-

⁵⁶ Néprajzi Értesítő 1900; kiemelés az eredetiben.

⁵⁷ Jankó 2001.

⁵⁸ Bátky 1900; vö.: Gyarmathy 1900; Vikár 1943.

⁵⁹ Bátky 1900: 27.

koztatta.⁶⁰ Ezek a témák már első útját is meghatározták, mert biztosíthatták a múzeumi anyag azonosításához „a megkívánható oekologikus-földrajzi keretet”, amit módszertani szempontból alapvetőnek tartott.⁶¹ Továbbá, bizonyára ezekben látta – a viseleten és hímezőkultúrán kívül – a kalotaszegi műveltség jellegzetességeit, s ezekről tervezett alaposabb leírást közzétenni. Ennek előzetes vázlata a publikált úti jelentés,⁶² mely alapja az építkezésről, telekelrendezésről írt jóval későbbi cikkének⁶³ is. Akkori felfogását, kalotaszegi ismereteinek szintjét jellemzi, hogy jelentésében ekkor a megismert jelenségek fő vonásainak általánosítására, típusalkotásra törekedett. Így megállapította, hogy a telekelrendezésben kétféle típus különböztethető meg. „Mindkettőt az jellemzi, hogy a lakóház és a gazdasági épületek soha sincsenek egy fedél alatt, hanem mindig külön épületet alkotnak.” Az egyikben a csűr keresztben áll az udvaron, a másikban annak hossz tengelyében található. A legrégebb lakóházak mindig két elemből állnak, a háromszatú házforma újabb fejlemény. Mindkettő általános Kalotaszegen, tehát az 1899-es véleményét, miszerint a kétszatú ház csak Magyarvalkót jellemzi, az újabb megfigyelések nyomán módosította. Előszóval keresi fel a legrégebben épült házakat (9-10. kép). A legöregebbre Kettesden akadt, mely a „bemondások” szerint 240 évvel azelőtt, azaz 1660 körül épült.⁶⁴ Szól a boronafalat, szalmafedelelet felváltó újabb építkezésről, a kőépületek, a zsindeletű, a cifra homlokzat terjedéséről, miközben a házak még kéménytelenek maradnak (lásd például F 3474: Magyarbikal; F 3472: Nádasdaróc; 11. kép). Az „új módi” hatására az egykori „gombosleveles kapukat” kiszorítják „a kétfelé nyíló, szádeszkás, léczes, falmagasságú kapuk” (F 3515; Nagykapus). Fényképen rögzíti, hogy a hagyományos szalmatető csűrök mellett megjelennek az „új módi” szerinti, azaz a zsindeletűek (F 3521; Inaktelke). Megállapítása szerint a lakóház berendezése mindegyik egyforma, legfontosabb szerepe az asztalnak és a kemencének van, minden más bútor elhelyezése ehhez igazodik. A falra aggatott tálas- és kancsósorot ugyancsak jellemzőnek tartja, ami kissé meglepő, mert itt nem érzékelteti a vagyoni különbségek tényét, mint tette korábban.

A második terepmunka egyik kimondott célja a magyar–román összehasonlításra alkalmas megfigyelések kiteljesítése volt. Utaltam már rá, hogy Bátky közel húsz román faluban is tájékozódott. Ennek eredményét azonban nem ismerjük, illetve csak a későbbi publikációkból következtethetünk ilyen irányú megfigyeléseire. Minden jel szerint a román falvakban csak írásbeli feljegyzéseket készített. Tárgyakat egyáltalán nem vásárolt. Fényképei között mindössze négy oláhgyerőmonostori házfelvételt (13. kép) találni, illetve két képet egy magyarvalkói román

⁶⁰ Bátky 1901a: 241-243.

⁶¹ Bátky 1992: 12.

⁶² Bátky 1901a.

⁶³ Bátky 1907.

⁶⁴ Bátky 1907: 54, 61-62; vö.: F 3504.

lányról.⁶⁵ Módszertan és szemlélet olvasható ki e tényből. Cél a kalotaszegi magyar műveltség leírása, dokumentálása, amihez járult a román kulturális hatások megismerése, valamint a magyarnak a román kultúrában érzékelhető befolyásáé. Bátky sajnos adósunk maradt e problémák megvilágításával, pedig nyilvánvalóan készült erre: „Az eredményekről – írta jelentésében – alkalom adtán szólni fogok”.⁶⁶ Muzeológiai kézikönyvében néhány utalás – „oláh munka” stb. – ilyen irányba mutat, de ezek nem tekinthetőek az ígéret beváltásának. Ettől függetlenül az általa vallott szemlélet alapján elvileg kimutatható, hogy a vizsgált területen kulturális értelemben a kölcsönhatások milyen gazdag szövedéke alakult ki, továbbá elkerülhető a műveltségi jegyek etnikai látószögű értelmezése, mint ezt a Malonyay-féle kötet által fémjelzett művészi megközelítés illetve társadalmi mozgalom tette. Erre alább még visszatérek, ezúttal viszont azt kell világosan látni, hogy a Bátky Zsigmond által követett összehasonlító néprajzi szemléletnek is megvannak a határai. Nem kétséges, Bátky helyes úton járt az összehasonlítás igényének vállalásával, ami a kor adott viszonyai, jellemző felfogásmódjai mellett a valódi s az *egyetlen* tényleges néprajzi álláspontot jelentette. Más kérdés (s nagy kár), hogy végső soron ő is csak ígérte ennek beteljesítését. Ám többről, másról is szót kell itt ejteni. Az egyetlen táj, két etnikum s ezek azonos súlyú megismerése, illetve a kultúra azonos reprezentációja még számára sem jelentett járható utat. Nem Bátky Zsigmond munkájának egyéni fogyatékoságát kell ebben látni, hanem a szakmai gondolkodás- és megközelítésmód alakulásának adott korra jellemző fázisát és meghatározó jegyeinek behatároltságát. Érthető, hogy Bátky Zsigmondot Kalotaszeg magyar jellegzetességei foglalkoztatták, de mégiscsak meglepő, hogy a több mint 100 napos terepmunka során egyetlen tárgyat sem gyűjtött a felkeresett román falvakban, noha mint tudjuk, a kultúra egyetemességét vallotta, más szavakkal azt, hogy a kultúra „nincs népekhez kötve”.⁶⁷

Ezúttal Bátky Zsigmond jelentése szerint összesen 71 tárgyat szerzett meg a Néprajzi Osztálynak és 156 fényképet készített.⁶⁸ A tárgyak közül a korabeli összesített kimutatás szerint (mely eggyel többet jelez) 23 ruházati cikk (hímzések, hímzési mustrák), 44 különféle gazdasági és lakberendezési eszköz és öt fejfa volt.⁶⁹ A korábbiakhoz képest a középső kategóriába eső tárgyak számának bővülése jelent újdonságot, a gyűjtőmunka újabb területekre – így a konyhaeszközökre – való kiterjesztését. Szórolapát (ltsz.: 31437–31438; az utóbbi „havasi oláh

⁶⁵ Oláhgyerőmonostor F 3470, 3481, 3483, 3550 – ezt közölte: Bátky 1990: 190; Magyarvalkó, román lány: F 3581, 3602.

⁶⁶ Bátky 1901a: 240.

⁶⁷ Bátky 1992: 5

⁶⁸ Bátky 1901a: 244. A jelentés kéziratos szövegében több mint 200 képről ír, de az anyag törzskönyvi bejegyzése szerint a pontos szám 156 (és 71 tárgy). Lásd a 394-es törzskönyvi számot.

⁶⁹ Jankó 1900b: 159.

munka”),⁷⁰ váltóeke⁷¹ (ltsz.: 30150), régi sarló (ltsz.: 31418), palacsintasütő (ltsz.: 31421), kanáltartó (ltsz.: 31425), mécses⁷² (ltsz.: 31427), vasháromláb (ltsz.: 31429), kéreg sótartó (ltsz.: 31432), egércsapda⁷³ (ltsz.: 31433) jelzik többek között az egyszerűbb eszközök sorát. Bátky ugyanakkor bővítette az esztétikailag értékelhető tárgyak számát, s a kört újabbakkal egészítette ki: orsókarikák⁷⁴ (ltsz.: 31443–31445), fazekastermékek (ltsz.: 31446–31455), aratókoszorú (ltsz.: 31413), faragott ablakrácsok (ltsz.: 29047, 31415–31416); ez utóbbiakból kettőt szerkesztői kiegészítésként hamarosan közzétett Horger Antal cikkéhez kapcsolódóan, ezzel is szorgalmazva a figyelem kiterjesztését erre a tárgyféleségre,⁷⁵ ám kivitelükről, technikájáról – „tarkán festett ablakrácsok, késsel metszve” – csak jóval később *A magyarság néprajzában* ejt szót.⁷⁶

Második útján Bátky Zsigmond befejezte a múzeumi anyag meghatározását. „[E]zzel teljesen elkészültem – írta –, úgy hogy jelenleg osztályunknak egész kalotaszegi gyűjteménye (csaknem 700 darab tárgy s mintegy negyedfélszáz fénykép) el van látva a megkívánható muzeális adatokkal s teljesen elő van készítve a leíró katalógus czéljára”.⁷⁷

Mindeddig nem szóltam arról, pedig joggal merül fel a kérdés: vajon hogyan is folyt a tárgyak azonosítása? A múzeumi anyag „determinálásához” előkészített jegyzékek, rajzok és fényképfelvételek mai tudásunk szerint sajnos nem maradtak fenn, miként ez idő szerint nem ismeretesek Bátky Zsigmond egyes tárgymeghatározásai, egyéb terepfeljegyzései sem. Az anyag meghatározásának technikáját ezért nem ismerjük. Bátky bizonyára épp úgy támaszkodott a közvetlen kikérdezésre, egy-egy tárgy adatközlői azonosítására, mint a szélesebb körű megfigyelésekre, melyek alapján következtethetett a tárgyak nevére, használatára, elterjedésére és így tovább. Az biztos, mint láttuk, olykor utal erre, hogy mindenütt felkereste azokat – gyakran félreeső helyeken –, akik egy-egy még ősi eszközt őriztek, vagy ismerték ilyenek használatát, esetleg előállítását. A tárgyakkal kapcsolatos pótlólagosan begyűjtött információk mennyiségéről és minőségéről a mai leírókartonok alapján azonban alig tudunk valamit. (Azért sem, mert a kalotaszegi tárgyállomány kartonozottsága még ma sem teljes; a Bátky által gyűjtött, valamint az ő munkája előtt bekerült kalotaszegi tárgyaknak jó egyharmadáról még mindig nincs leírókarton, egy részük pedig időközben megsemmisült. Tudnivaló, hogy a mai leírókartonok adatai többnyire tartalmazzák az egykori leltárcédulák informá-

⁷⁰ Bátky 1992: 35, 2. tábla, 9. ábra.

⁷¹ Bátky 1992: 1. tábla, 4. ábra.

⁷² Bátky 1992: 53. tábla, 8. ábra.

⁷³ Bátky 1992: 13. tábla, 3. ábra.

⁷⁴ Lásd Bátky 1992: 67. tábla, 3. és 5. ábra.

⁷⁵ Horger 1902: 140-141

⁷⁶ Bátky 1934: 163. a 488. kép aláírása.

⁷⁷ Bátky 1901a: 244.

cióit – ha ilyenek voltak, illetve fennmaradtak –, ám csak kivételesen lehet filológiaiilag megkülönböztetni az adatok forrását.) Jelentéseiben a tárgyak azonosítási munkájáról nem szól, csak jelzi, hogy elvégezte a rábízott feladatot. Ezért is meglepő, hogy a tárgyak földrajzi meghatározásának eredményét nem őrzi a korabeli, általa (is) vezetett leltárkönyv. Meglehet, őt is utolérte a muzeológia rákfenéje, a szóbeliségben őrzött tudás illékonyága és Janus-arca.

A munka összesített eredménye: tárgyak, fényképek

A két kutatóúton Bátky Zsigmond jelentései szerint összesen 269 – a leltárkönyvi bejegyzések szerint 272 – tárgyat gyűjtött, amit a korábban említett ajándékok is szaporítanak. Az újonnan gyűjtött anyag földrajzi megoszlása a következő:

Település	1899	1900	Összesen
Bánffyhunyad	89	–	89
Kalotaszentkirály	31	–	31
Magyarvalkó	37	52	89
Zentelke	31	–	31
Damos	11	5	16
Sárvásár	–	11	11
Magyarókerke	1	–	1
Tordaszentlászló	–	1	1
Magyargyerőmonostor	1	–	1
Jákótelke	–	1	1
Szászlóna	–	1	1
<i>Összesen</i>	<i>201</i>	<i>71</i>	<i>272</i>

A kimutatás reális értékelésekor figyelembe kell venni, hogy az írásos mintarajzokat és a szűcsmustrákat egyenként leltározták be, emiatt szerepel Bánffyhunyad és Kalotaszentkirály mellett magas darabszám. Egyértelmű, hogy a legtöbb tárgyat és a legváltozatosabb anyagot fő állomáshelyén, Magyarvalkón gyűjtötte, ahonnan 89 tétel került a múzeumba, de fajtájában változatos a Zentelkéről hozott kollekción is. Látható, hogy az *Útmutató*ban a gyűjtés módszertanáról írottaknak itt vannak az alapjai: „Az első jól kiválasztott s részletesen átkutatott faluból így rendesen tekintélyes gyűjteményt állíthatunk össze s egy rakás tárgyat töviről-hegyire megismerhetünk.” A további helyeken „már természetesen válogatunk a tárgyak közül, meglévőket nem veszünk”.⁷⁸ A kézikönyv gyakorlati tanácsait, alapelveit tehát a kalotaszegi gyűjtőmunka alapozta meg.

Az anyag tematikai megoszlását alapvetően az befolyásolja, hogy az a meglévő gyűjtemény *kiegészítéseként* állt össze. A részletek ismertetéséből is kiderült, hogy

⁷⁸ Bátky 1992: 12.

Bátky a Néprajzi Tár gazdag korábbi állományát három fő irányban teljesítette ki: (1) pusztulóban lévő régi, (2) díszesen megmunkált, reprezentatív tárgyakat szerzett meg, de emellett (3) határozottan törekedett a munkaeszközök, szerszámok, egyszerű használati tárgyak begyűjtésére is. Tehát: a gyűjtemény tematikai féloldalasságát iparkodott megszüntetni, miközben a történeti fejlődés korai szakaszára – kimondva-kimondatlanul a jobbágyfelszabadítás előtti időre – jellemző, a kutatás idején már pusztulóban lévő példányok számát is nagy buzgalommal szaporította.

Bátky egyáltalán nem volt vak a szeme előtt végbemenő változásokkal, a kortárs jelenségekkel szemben, többé-kevésbé rögzítette is azokat, ám a változásokat romlásnak, negatív folyamatoknak tartva az azokat megelőző állapotra jellemző jegyeket tekintette igazán tanulmányozásra méltónak; különösképpen a tárgyi emlékegyűjtésében. Egyetérthetünk azzal, hogy a századelőn gyakorlati szempontok⁷⁹ követelték meg, illetve tették lehetővé az anyag-, s főképpen a tárgygyűjtésben az eltűnőben lévő kor megörökítését. A formálódó néprajzi kutatás meghatározó irányultsága ez, a néprajzi gondolkodás sarokköve. Herman Ottó, Jankó János vetette meg alapjait annak, hogy mi minősül néprajzi tárgynak, mi az, amit a parasztság életéből kiemelve múzeumban kell megőrizni. Bátky Zsigmond a tárgy kiválasztásban követte mestere fölfogását, aki „csak a civilizációtól még nem érintett állapotot akarta dokumentálni”.⁸⁰ De ő érzékenyebb a változásokra, a társadalmi különbségekre, még ha csak szűkszavúan tudósít is róluk (főként később az *Útmutatóban*). Ténykedése ugyanakkor kialakítja, kiteljesíti azt a szemléletet, mely szerint a nép tárgyi javainak van *egy olyan hányada* – a véglegesen tovatűnt régmúltban bizonyára az egész olyan volt –, ami, saját szavait alkalmazva, az „emberiség művelődését” tudja „illusztrálni a maga természetes fejlődésében”.⁸¹ Ez az általános kultúrhistoriai háttér Bátkynál etnológiai összefüggésekkel egyetemben nyeri el értelmét. A néprajzi tárgyak az adott, objektíve hozzáférhető anyagi javakból való kiválogatás eredményeként teremődnek meg, fajtáinak, típusainak növelését művelődéstörténeti tanulságaik indokolják, és nem az a törekvés, hogy bármely adott társadalmi környezet tárgypopulációjának teljességét kell számba venni. A teljesség mintája nem az itt és most rögzíthető tárgyi világ, hanem a művelődéstörténeti-etnológiai megfontolások miatt minősített tárgyfajták körének bővítése, az egészből való kiválogatása.

Bátky Zsigmond Kalotaszegen készített fényképei igazolják azt az általa megfogalmazott, a Néprajzi Osztály akkori fényképanyagának egészét jellemző állítását, hogy a képek nagyjából háromfélék: antropológiai típusok, épület- és ruházati felvételek.⁸² Pontosabban, felvételei a kimondottan antropológiai fényké-

⁷⁹ Kisbán 1974: 116.

⁸⁰ Szilágyi 1993: 23.

⁸¹ Bátky 1992: 5.

⁸² Bátky 1902: 356.

pek híján alapvetően a két utóbbi kategóriába esnek. A korszak normáját, a néprajz jellemző fényképezési gyakorlatát fejezik ki. „Ott, a hol a tárgyak gyűjtése megszűnik – írta –, kezdődik a rajzolás, a fényképezés”.⁸³ Falukép, lakóházak, tüzelőberendezések, melléképületek, kerítések, kapuk, valamint ruhadarabok, öltözetek, kerámiatárgyak szerepelnek képein. Ezt részben a korszak technikai adottságai határoztak meg: a viszonylag még mindig nehéz, állványos fényképezőgép, a hosszú expozíciós idő. A viseletfelvételek a meg nem szerezhető darabokat és a tipikus öltözködési mód elterjedését egyaránt dokumentálják. Az ilyen felvételeken kívül négy olyan munkaeszközt fényképezett le, melyet nem tudott megvásárolni (valószínűleg méretük miatt): bivalyszekér (F 1717; 6. kép), faeke és talyiga (F 1720), sóörlő⁸⁴ (F 1732), esztováta⁸⁵ (F 1733). Ebből a szempontból roppant következetes: egyetlen olyan felvétele sincs, amely a múzeumba vitt tárgyat eredeti állapotában, használatában idézné. Legfeljebb viseletképei mutatnak *épp olyat, mint* amit megszerzett (bár itt nehéz az azonosítás, elképzelhető, hogy egynémely lefényképezett ruhadarab utóbb múzeumi tárgy lett; mindenesetre nem ez a jellemző). A tárgyak tehát formájukban, kivitelükben, művelődéstörténeti hátterükért érdekesek, nem pedig használatuk miatt (amiről szórványosan, de akkor érzékletesen, *írásbeli* jegyzetei tudósítanak; lásd 52. jegyzet). Így nem meglepő, hogy munkát, munkafolyamatot, vagy szokásokat, ünnepi eseményeket, melyek javarészt szintén meghaladják az etnográfus tárgygyűjtő lehetőségeit – tehát ott is kezdődhetne a „rajzolás, fényképezés” –, csak elvétve örökített meg. Ilyen irányú törekvés nem jellemezte, valóban csak kivételes, hogy lefényképezett hímző lányokat Körösfőn⁸⁶ (F 3460), temetésről jövő három gyászruhás asszonyt Kalotaszentkirályon (F 3518), utcán tanítónőjükkel álldogáló iskolás gyerekeket Tordaszentlászlón (F 3534; 12. kép), arató lányokat sarlóval Körösfőn (F 3566–3567; 14. kép) és vasárnapi táncoló fiatalságot Magyarvalkón (F 3569). Ez utóbbi két kép is beállított felvétel, nem dolgozó, illetve táncoló alakokat mutat, hanem a fényképezőgép előtt felsorakozott „szereplőket”; az előzőek kapcsán pedig igazából a háttér érdekelte: a fedeles kapu, az utcakép lakóházakkal. Egyedülálló viszont az a hét képből álló sorozat, melyen a magyarvalkói sarlós aratást örökítette meg 1900-ban (F 3573–3579). Az aratókat munka közben, ebédeléskor (15. kép) és a munka végeztével tánc közben is lefényképezte. A sorozat első képének meghatározásából kiderül, hogy „papnakaratás”-ról van szó (F 3573; a kontaktmásolat kartonja). Az egyik táncoló aratók képről (16. kép) később tusrajzot készített Helbing Ferenc Déri Frigyes tervezett képes kiadványa számára,⁸⁷ s fennmaradt ennek, valamint párjának színezett nagyított változata is (Néprajzi Múzeum

⁸³ Bátky 1902: 356; vö.: Bátky 1992: 12-13.

⁸⁴ Rajzát lásd Bátky 1992: 59. tábla, 12. ábra.

⁸⁵ Lásd Bátky 1905: 278.

⁸⁶ Lásd *Magyar Iparművészet* 1903: 269.

⁸⁷ Varga 1976: 12. kép.

Rajzgyűjtemény R 6592–6593), ami jelzi, hogy Bátky maga is kedvelte, témájában ritkának tartotta ezeket a felvételeket.

Jankó János valóságos elragadtatással terjesztette fel munkatársa úti jelentését a Nemzeti Múzeum igazgatójához. Az anyag meghatározása és az új gyarapodás miatt a kalotaszegi anyag „oly teljes – írta –, hogy helyszíni gyűjtésre nincs szükség s a jövőben teljesen megelégedhetünk a véletlen alkalmi gyarapítással”.⁸⁸ Ez a megjegyzés többféleképpen is értékelhető. Először is, Jankó a teljességet nyilvánvalóan más területek gyűjteményével szemben értette, melyek sokkal szegényesebbek és többnyire pontatlan adatokkal bírnak. Itt ezért szükség van a helyszíni munkára. Ugyanakkor a kalotaszegi anyagot oly módon is teljesnek tartotta, hogy a gyűjtemény viszonylag hiánytalanul kiterjed a gyűjtés korát jellemző állapotot megelőző műveltségre, a vidék néprajza „fölvételett”, dokumentáltatott, tehát nincs több tennivaló. Az átalakulás, netán az „új módi” terjedése nem ró a múzeumi gyűjtésre további feladatot.

A sikeres munka eredményeként már végre lehet arra gondolni, folytatja Jankó, hogy a néprajzi gyűjtemény első magyar csoportjáról leíró katalógus jelenjen meg. „Ez a munka rendkívül fontos, mert a külföld kezén a magyar tárgyi néprajzról egyetlen szakszerű leírás sincs, s így ez az első oly munka leendő, amely a külföldet a magyarság egy csoportjának néprajzával alaposan és tisztességesen meg fogja ismertetni.” A katalógus megírására „én Dr Bátky urat úgy a helyszíni kutatásokból merített ismeretei, valamint szakszerűen iskolázott előképzettsége folytán alkalmasnak tartom” – írta, s kérte a munkához a szükséges költségek előirányzatát.

A szándék nem valósult meg, a Nemzeti Múzeum akkori legteljesebb és leggazdagabb magyar néprajzi gyűjteményének katalógusa nem készült el. Pedig ehhez szinte minden – legalább is minden szakmai – adottság megvolt: bőséges tárgyi anyag, részletes helyszíni adatolás, rajzok, fényképek tömege egyfelől, a korszak egyik legképzettebb, alapos helyismerettel rendelkező szakembere másfelől. Mindez komoly tudományos eredményekkel kecsegtetett, ám a munka mégsem született meg. Az egyre gazdagodó múzeumi gyűjtemény és más muzeológiai, múzeumszervezési terhek – például a Jankó Jánostól hátramaradt feladat, a múzeumi kézikönyv megírása, majd a múzeum költözése/költöztetése – nem hagytak Bátky Zsigmondnak elegendő időt a kalotaszegi katalógus elkészítésére. Ő is úgy járt, mint Semayer Vilibáld, aki nagyszabású szolnok-dobokai kutatását nem tudta befejezni, földolgozni.⁸⁹

⁸⁸ Jankó János 1900. november 26-i kísérőlevele. NMI 91/1900. Itt jegyzem meg, hogy a kalotaszegi anyag darabszámát illetően szinte minden dokumentum más adatot tartalmaz. Jankó e levelében bevezetésként azt írta, hogy Kalotaszeg „875 igen pontatlanul meghatározott tárggyal volt képviselve osztályunkban”. Bátky gyűjtésének köszönhetően ez a szám felment 1437-re; mindkét adat a tárgyakra és fényképekre együttesen vonatkozik. Az osztály gyűjteményéről 1900-ban közreadott áttekintésben viszont 526 tárgyat és 164 fényképet tüntet föl (Jankó 1900a: 46–48). Látható, hogy mindezekről eltérnek a Bátky jelentéseiben szereplő számadatok.

⁸⁹ Vö.: Fejős 2001.

Bátky Zsigmond Kalotaszeg fogalmának alakulásában

Hogyan illeszthető Bátky Zsigmond tevékenysége Kalotaszeg megismerésének és legendáriuma kialakulásának, terebélyesedésének folyamatába? Kétségtelen, nem járatlan úton haladt, hiszen Jankó János, Semayer Vilibáld után ő csak a harmadik a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályáról, aki felkereste Kalotaszeget.⁹⁰ Amikor ott van, Kalotaszeg jóval túl van már a felfedezés első hullámán, de még nem szállták meg az új formanyelvet kereső alkotóművészek. Hírnevének köszönhető a tekintélyes mennyiségű múzeumi anyag, de az ismeretek még hézagosak, egyoldalúak. Bátky szerepe ennek feloldásában, kiküszöbölésében állt, miközben új hangsúlyok szerint interpretálta az átkutatott vidék kultúráját és új jelenségeket, addig nem látott összefüggéseket vitt be a néprajzi, népművészeti érdeklődés közegébe.

Feltűnő, hogy Bátky Zsigmond sehol nem említi Gyarmathy Zsigánét. Pontosabban, egyetlen helyen, egy fényképfelvételhez írt megjegyzésén kívül, nem hivatkozik rá. Az F 1762-es leltári számú, Bánffyhunyon készült képét Bátky így határozta meg (8. kép):⁹¹ „Ház belseje, a fogásokon kancsókkal és tányérok-kal”. Utólag ceruzával hozzáfűzte: „Gyarmathy Zsigáné gyűjteménye”, s kissé lejjebb az aláírás, „Bátky”. A kalotaszegi látogatások szinte kötelező mozzanatát, Kalotaszeg nagyszonyának felkeresését tehát valamelyest Bátky is teljesítette. Előtte a Jankó nyomdokaiban járó Semayer Vilibáld – mint írta – ugyancsak eleget tett ennek, amikor 1897-ben antropológiai vizsgálatokat végzett Bánffyhunyon.⁹² Bátky Zsigmond sehol nem említi kutatóútjának olyan körülményeit, mint hogy hol szállt meg, kikkel találkozott, kik segítették munkáját. Mint láttuk, második alkalommal állomáshelye a már jól ismert Magyarvalkón volt, de nem tudjuk, hogy vajon a református parókián, a tanítónál vagy valamelyik gazdánál lakott-e. Miháltz Ákos református lelkésszel szorosabb kapcsolatba kerülhetett, amit a Néprajzi Tárnak ajándékozott tárgyak bizonyítanak. Csakis Bátky hívhatta fel a figyelmét arra a madzagkötőre, „igénytelen kis szerszámra”, amit a lelkész felajánlott a múzeumnak – az is meglehet, hogy az ő kérésére kutatott föl –, s amelyet Bátky szinte azonnal közre is adott a múzeum másik magyar és további

⁹⁰ Semayer ugyan 1897-ben végez antropológiai vizsgálatokat Bánffyhunyon, de erről csak 1901. február 20-án a Magyar Néprajzi Társaságban tartott előadásban számolt be – nyilván nem utolsó sorban Bátky útjainak hatására (Jelentés 1902: 74), s csak ezután jelentette meg tanulmányát (Semayer 1901b). Feltételezem, Semayer Jankó bízta meg antropológiai mérések készítésével, mégpedig Herman Ottónak a tárgyra vonatkozó éles kritikája miatt (lásd Herman 1892: 133-135).

⁹¹ Bátky 11 x 15 cm-es üveglemezre dolgozott, aminek kontaktmásolatát az akkori múzeumi gyakorlat szerint kb. a mai A/4-es méretű kartonlapra ragasztották, majd erre került a meghatározás. A későbbi rendben meghonosított leíró kartonokra, utalókra a pozitív kép kisfilmes reprodukcióját ragasztották és átmásolták az írásos adatokat, de ez olykor apróbb pontatlanságokkal járt.

⁹² Semayer 1901b: 33.

két szlovák kézről bekerült példányával, felvázolva a tárgyféleség kultúrtörténeti hátterét.⁹³ A lelkész utóbb még egyszer gyarapította a múzeumot. 1901-ben a damosi református templomkórusból való 12 festett faragványt (ltsz.: 32795) küldött Budapestre, valamint egy Bátky által reménytelenül keresett⁹⁴ – a régi világ hírmondójaként számára oly fontos – marhabendőből készült „böndő-ablakot”⁹⁵ (ltsz.: 32586). Ennek ellenére nem tudjuk, hogy komolyabb ismeretség szövődött-e köztük. Talán nem túlzás az úti jelentések, cikkek visszafogottságából arra következtetni, hogy Bátky kutatómunkájának élt, a falvakat járta, különösképpen nem kereste a kapcsolatot a helyi intelligenciával.

Visszatérve Gyarmathynéhoz: ha együttműködött volna vele, ennek nyoma lenne beszámolóiban.⁹⁶ Noha Jankótól bizonyára megfelelő ajánlólevelet kap(hat)ott, érdemben mégsem élt vele, s ebben nagyon hasonlít magatartása ahhoz, ami később Malonyayék kalotaszegi munkáját jellemezte, akik nem az ő szemszögéből, az ő kapcsolatain keresztül akarták a tájat, a falvak művészetét megismerni.⁹⁷ Ezt akkor is érvényesnek (s alapvetőnek) tartom, ha az említett fényképfelvétel mégiscsak azt bizonyítja, hogy Bátky Zsigmond megfordult Gyarmathy Zsigáné lakásában. Rövid, kötelező udvariassági látogatásnál azonban ez aligha volt több.

A Kalotaszeg-kép társadalmi konstrukciója szempontból a legizgalmasabb Bátky Zsigmondnak a Malonyay-féle vállalkozással való kapcsolata; konkrétan, személyes síkon s közvetett módon egyaránt. Röviddel Bátky kalotaszegi kutatása után – ha Munkácsy Mihály korábbi látogatásától most eltekintünk⁹⁸ – a tájat felfedezik a hazai és külföldi⁹⁹ művészek, majd elkészül Malonyay Dezső és munkatársai kalotaszegi munkája, a magyar nép művészetét a századelő szecessziós művészi látószöge jegyében feltárni kívánó sorozat bevezető kötete.¹⁰⁰ Az ismert történetnek van egy eddig nem érzékelt, meglepő részlete, ami a művészi mozgalom és a néprajz közötti kapcsolatot érinti, s ebben különösképpen Bátky Zsigmond kutatásának szerepét. Apró mozzanatról van szó, nem is akarom túlértékelni, ám ez valamennyire más színben láttatja a tudott tényeket.

A *Magyar Iparművészet* 1903 novemberi számát Kalotaszegnek szentelte. Itt fogalmazódnak meg azok a gondolatok, melyek a Malonyay-vállalkozáshoz ve-

⁹³ Bátky 1901b. idézet: 147, a tárgy: 154-155.

⁹⁴ Lásd Bátky 1992: 170.

⁹⁵ Jelentés 1902: 72.

⁹⁶ A Gyarmathy Zsigáné hagyatékának ismeretében író Sebestyén Kálmán sem említi Bátky Zsigmondot a Gyarmathynét felkereső etnográfusok között, ami megerősíti feltételezésemet, hogy nem álltak érdemi kapcsolatban. Sebestyén 1998: 49.

⁹⁷ Vö.: Jurecskó 1989: 246.

⁹⁸ Hála (sajtó alá rend.) 1993: 318-319.

⁹⁹ Vö.. Gál 1967.

¹⁰⁰ Malonyay 1907; vö.: Kresz 1968: 19-22; Hofer 1988; Jurecskó 1989; 1992.

zettek.¹⁰¹ Ha figyelmesen forgatjuk ezt a kiadványt és az abban olvasottakat, az ott látottakat összevetjük az 1903-ban Kalotaszegről *tudható, hozzáférhető* információkkal, akkor olyan rejtett kapcsolatokat fedezhetünk fel, amit mások eddig nem észleltek. Két momentumra hívom fel a figyelmet. Először is arra, hogy a folyóirat illusztrációs anyagában a Néprajzi Múzeum fényképfelvételei és tárgyai is szerepelnek, mégpedig zömében Bátky Zsigmond friss kutatóútjainak terméséből. Az ő felvétele a Kalotaszegi utcaajtó címmel jelzett fénykép, az ajtóban ülő három hímezővel¹⁰² (F 3460), a nyolc győri kancsó sorozatának képe¹⁰³ (F 1747), valamint egy gyermekfejfat mutató további múzeumi fotó, mégpedig az említett „háromágú fával”.¹⁰⁴ Az illusztrációként szereplő múzeumi tárgyak a következők – zárójelben az azonosított leltári számokkal, egyéb adatokkal: *ablakrács*¹⁰⁵ (ltsz.: 31415), *faragott díszítés* (ltsz.: 32795; a damosi templomkórus faragványa), *függő gyermetyatartó* (ltsz.: 29006?), *motolla* (ltsz.: 29027), *kifestett bölcső*¹⁰⁶ (talpas bölcső; új ltsz.: 65.5.11; Magyarvalkó, 1895), *két szálán varrott párnahaj, három tollal írt varrottas minta* (ltsz.: 29064, 29133, 29086), *három újabb szálán varrott hímezés – a középső késsel hímezett rúdravaló kendő*¹⁰⁷ (ltsz.: 31393; Sárvásár) –, *kályhacsempe*. Mindezt néhány kivétellel (bölcső, varrottasok) Bátky Zsigmond gyűjtötte, illetve szerezte meg a múzeum részére. Az írásos mintarajzoknak ez az *első közlése*, így a múzeumi kiállításon kívül, ahol 1900 tavaszától láthatóak, itt kerül szélesebb nyilvánosság elé. Nem kizárt, hogy a múzeumtól származó képanyagot Bátky válogatta a *Magyar Iparművészet* számára, vagy legalább is az ő tanácsai alapján választották ki a tárgyakat, fotókat. Említhető, hogy Bátky az *Útmutató* jegyzeteiben olykor hivatkozik is a folyóirat szóban forgó számának illusztrációira (így egy talpas deszkaasztal Kriesch Aladár által készült rajzára [272. oldal], megjegyezve, hogy az ilyen asztalok „saját tapasztalataim szerint Kalotaszegen, itt-ott még található”).¹⁰⁸

Az is lehetséges, s ez a kapcsolat másik eleme, hogy Bátky Zsigmond személyesen beszélt Kriesch Aladárral (esetleg társaival). Az a mód és azok a hangsúlyok, ahogy a festő cikkében bemutatja, csoportosítja a kalotaszegi varrottasokat, az akkor hozzáférhető ismeretekből egyáltalán nem következett. Láttuk, Jankónál a felhasznált forrás miatt az írásos hímezés nem kapott kellő hangsúlyt. Nála a sorrend a következő: invarrások, írásosak, fehéresek. Szövegét figyelmesen olvasva érezhetjük, hogy Kriesch Aladár Bátky szemléletében szól a hímezésekről és a varrota-

¹⁰¹ Jurecskó 1992.

¹⁰² *Magyar Iparművészet* 1903: 269.

¹⁰³ *Magyar Iparművészet* 1903: 279.

¹⁰⁴ *Magyar Iparművészet* 1903: 284.

¹⁰⁵ Vö.: Horger 1902: 140.

¹⁰⁶ Bátky 1992: 52. tábla, 13. ábra.

¹⁰⁷ Bátky 1992: 90. tábla, 5. ábra.

¹⁰⁸ Bátky 1992: 160, további helyek 168, 170.

sok három típusát az ő szellemében határozza meg: írás után varrottak, szálán varrottak és vagdalásosak. Sőt, egy jegyzetben „Jankó, Bátky s mások feljegyzései után” bőszéggel idéz motívumelnevezéseket, tehát kifejezetten hivatkozik rá.¹⁰⁹ Bátkytól pedig csak szóban hallhatott 1903 nyarán-őszén az írásos hírmzésekről, az íróasszonyokról, mert ekkor ő még a hivatali levelezésen kívül nem írt a kérdésről. Eredményeit, az új hangsúlyokat viszont látni lehetett az osztály szemléltető kiállításán. Az íróasszonyokról, motívumokról vallomásában K. Lippich Elek is megemlékezett. Az alkotás egyéni és közösségi jellegének egységét fejtegetve az ő szövegében is egyértelmű, hogy az írásos hírmzéseket tekinti a kalotaszegi varrottasok „régii” rétegének,¹¹⁰ amit aligha fogalmazhatott volna meg ilyen egyértelműen kizárólag pár napos kalotaszegi kalandozásai nyomán.

Van még egy szál, egy kapcsolat a múzeum és a művészek között: Undi Springholtz Mariska két éves múzeumi foglalkoztatása. Őt, a „szabadkai állami tanítóképző intézet rajztanárját és előnyösen ismert tervező művészt” 1903-ban a kultuszminiszter a Néprajzi Osztályhoz rendelte, ahol a „fontos és gyakori rajzolási munkák legnagyobb részét” végezte.¹¹¹ A nyarat Kalotaszegen töltötte, hűgával ott van, amikor Kriesch Aladár, valamint – egészen rövid időre – K. Lippich Elek felkeresik a vidéket és a már ott tartózkodó Edvi Illés Aladárt.¹¹² Mákón, Magyarvalkón, Magyargyerőmonostoron és Inaktelkén járt. Útja alapján cikket, rajzokat közöl a *Magyar Iparművészetben*, ahol a múzeum anyagára is hivatkozik s néhányat az ábrák között be is mutat.¹¹³ Megbízatását egy évvel meghosszabbították a múzeumnál,¹¹⁴ ami tartósabb személyes kapcsolatot és a múzeumi anyag ismeretét jelentette, nemcsak számára, hanem valamilyen mértékben a többiek felé is. Az is elképzelhető, hogy ő közvetített a múzeum és a *Magyar Iparművészet* kalotaszegi számát előkészítő művészek között, vagy Bátky instrukciói alapján ő választotta ki a közlésre kiszemelt anyagot.

Az eddig is tudott dolog volt, hogy Malonyay és munkatársai ismerték Jankó János könyvét, erre ő maga hivatkozik is,¹¹⁵ de azt „minden művészi érzék nélkül készült” műnek tartotta.¹¹⁶ Indulásuknál azonban más információkat is kaptak: minden jel szerint Bátky pontosabb, helyszíni tapasztalatait is valamennyire megismerhették, legalább is néhányan. Malonyay Dezső egy levele közvetve arra

¹⁰⁹ Kriesch 1903: 255.

¹¹⁰ K. Lippich 1903: 249.

¹¹¹ Jelentés 1904: 91-92. Az osztályigazgató által kiállított hivatalos bizonyítvány szerint Undi (Springholtz) Mariska az 1902. szeptember 1-től 1903. június 30-ig terjedő iskolai év alatt dolgozott a Néprajzi Osztálynál, ahol az „előfordult összes rajzolási munkákat nagy tudással, végtelen szeretettel és a legszebb reményekre jogosító igyekezettel végezte”. NMI 83/1903.

¹¹² Lásd K. Lippich levelezését, közli Jurecskó 1989: 261-262.

¹¹³ Undi 1904, rajzai bekerülnek Malonyay kötetébe.

¹¹⁴ Jelentés 1905: 92.

¹¹⁵ Malonyay 1907: 33, 67-83.

¹¹⁶ Malonyay 1904. aug. 2-i levele K. Lippichhez, közli Jurecskó 1989: 268.

utal, hogy feltehetően látta (vagy társai látták) a budapesti múzeumi anyagot. K. Lippich Eleknek 1904. augusztus 22-én részletesen beszámolt az addig végzett munkáról, a gyűjtött anyagról, mely között sok olyan van, írja, „aminek semmi nyoma se *Pesten*, se Kolozsvárt *a múzeumban*”¹¹⁷ (kiemelés tőlem – FZ). Ez is arra utal, hogy indulás előtt némelyikük felkereste a Nemzeti Múzeum néprajzi tárának kiállítását, beszélt munkatársaival.

Talán gyengíti a felsorakoztatott érveket az a tény, hogy a Néprajzi Múzeum irattárában egyelőre nem sikerült semmilyen utalást találni arról, vajon Bátky vagy az osztály más munkatársa találkozott-e Edvi Illéssel, Kriesch Aladárral, Malonyayval vagy másokkal. Itt nincs nyom a *Magyar Iparművészet* kalotaszegi számának előkészítéséről, a múzeum által biztosított illusztrációkról sem, viszont egy a Malonyay hagyatékban fennmaradt levél utal erre. Igaz, nem éppen az egyetértésre. Edvi Illés Aladár 1903. október 3-án K. Lippich Eleknek írt levelében, melyben a kalotaszegi számhoz adott rajzairól ír, hivatkozik arra, hogy Semayer Vilibáld figyelmeztette Györgyi Kálmánt, a lap szerkesztőjét a kalotaszegi anyag helyes értékelésére. „Hallottad mit mondott Semayer Györgyinek? – írta. – Hogy nagy baj lesz még abból, ha mi ezekről a kalotaszegi dolgokról írunk s tévtanokat hirdetünk, ha azt mondjuk, hogy azok ott eredeti magyar dolgok?”¹¹⁸ Fontos adat ez a múzeumi anyag felhasználásáról, különösképpen a néprajzkutatók és a művészek eltérő felfogásáról,¹¹⁹ de nem perdöntő abból a szempontból, hogy a kezdeti időben mennyi és milyen kapcsolat volt közöttük. A levél nem hivatkozik Bátkyra, hanem csak a Jankó Jánost követő új osztályigazgatóra, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy őt nem ismerték, a múzeumi kiállítást pedig nem látták.¹²⁰

Mindent összevéve – a források filológiai elemzése és a tények logikai összefüggése alapján – megállapítható, hogy a Néprajzi Múzeum gyűjteménye, némi személyes kapcsolattal együtt jobban közrejátszott a Malonyay Dezső nevével fémjelzett munka előkészítésében, mint ahogy azt eddig képzeltük. A kapcsolat másik oldala, másik kérdése viszont az, hogy a művészek sikere és a kétségtelenül gazdag anyagot feltáró, állami segédlettel kiadott reprezentatív kötet valószínűleg kissé féltékennyé tette a múzeum munkatársait. A kötet szemléletével, az összehasonlítás hiányával nem tudtak egyetérteni, amit az *Ethnographiában* közzétett kritika is kifejezett.¹²¹ Meglehet, Kalotaszeg művészi kézre kerülése is visszave-

¹¹⁷ Közli Jurecskó 1989: 268.

¹¹⁸ Közli Jurecskó 1989: 263-264.

¹¹⁹ Jurecskó 1989: 248.

¹²⁰ A Néprajzi Osztály publikált éves jelentései, melyek felsorolják az osztályt és a kiállítást felkereső „külföldi szakférfiakat” és a hazai látogató csoportokat, egyszer sem tesznek említést a szóban forgó szereplők feltételezett látogatásáról (vö. Jelentés 1901–1905). Itt köszönöm meg Szemkeő Endrének, az Ethnológiai Adattár osztályvezetőjének, hogy az irattári anyag megismerésében segítségemre volt.

¹²¹ Szabó 1907; vö.: Fejős 1998: 9. Az *Ethnographia* kritikusanak személye rejtélyes. Szabó K. János nevét nem őrzi más publikáció, a Magyar Néprajzi Társaság tagnyilvántartásában sem szerepel. A

tette Bátky Zsigmondot a tervezett leíró katalógus befejezésétől. Hiába ismerte ő a legjobban a vidéket, mások – néprajzi szempontból laikusok – hamarabb látványos sikert arattak, arathattak. Hallgatása nem segített azon, hogy a néprajz és a művészi mozgalom útjai ekkor már határozottan elkerülték egymást.

Zárszó

Befejezésképpen a magyar néprajz fejlődésének, önképének egy sajátos anomáliájára térek ki, mely ez utóbbi gondolatokkal is kapcsolatban áll, s mert ezzel megmagyarázható a forgalomban lévő „Kalotaszeg történetek”¹²² bizonyos egyoldalúsága. Leegyszerűsítő az a szemlélet, amely szerint egy munka, egy terepkutatás eredményét csak a megjelent publikációkkal, azok mennyiségével méri. Jankó János mint Kalotaszeg monográfusa egyértelmű helyet vívott ki a magyar néprajz történetében, s ez a vitathatatlan tudományos érdem mellett az ilyen szakmai közfelfogásnak is betudható. Bátran, elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy a magyar néprajzi kutatás történetében Bátky Zsigmond kalotaszegi munkássága van olyan jelentőségű és minőségű, mint Jankó Jánosé. Nem utólagos, mesterséges vetélkedést kívánok kettőjük között szítani, vagy bálványt dönteni az egyik oldalról, s mitizálni a másikon. Mi sem áll tőlem távolabb, mint hogy a „nagy ember” nimbuszát építgetve idealizáljam Bátky Zsigmondot, fiatalkori kutatását. A reális tudománytörténeti visszatekintés, az adott kor tudományos-eszmei állapotainak rekonstrukciója vezérel, s annak érzékeltetése, hogy nem lehet csak publikációban mérni a tudomány egésze történetének alakulását.

A múzeumi munka sajátosságai miatt Bátky Zsigmond egykori kalotaszegi kutatásának mindmáig kisebb a látszata és a visszhangja, mint Jankó János ma már szinte szakrális tisztelettel övezett önálló kötetének, melyen pedig érződik, hogy némileg futtában készült, s egyik fejezete, valamint több részlete nem is tőle származik. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Herman Ottónak a könyvről írt kritikáját ma igazságtalannak szokás tartani,¹²³ noha szerzője joggal tette szóvá például a kötet felületességeit, tévedéseit és inkorrekt irodalmi átvételeit.¹²⁴) Egyetlen példa a két kutatási mód különbségére: amikor Jankó János 27 faluban közel 3600 család adatait összegezte, ennek kötetében egy forrásértékű részfejezet lett az eredménye.¹²⁵ Ezzel szemben a több száz kalotaszegi tárgy adatainak pontosítása nem szült ilyen „látványos”, bárki által könnyen hasznosítható eredményeket, pedig ennek értéke nyilvánvaló. Búvópatakként azonban ott van a

bírálata ugyanakkor a kérdésben való tájékozottságot, múzeumi anyagismeretet mutat, s a szerző a néprajz tudományát művelők nevében beszél. Nem tartom kizártnak, hogy álnévről van szó, mely netán valakit a néprajzi osztályról takar...

¹²² Fejős 1998.

¹²³ Vö.: Hála (sajtó alá rend.) 1993: 322-323.

¹²⁴ Herman 1892.

¹²⁵ Jankó 1993: 104-132.

korabeli néprajzi tudás terebélyesedő áramában. A gyűjtőút hozadékának aprólékos elemzése mutatja, hogy a Bátky által feltárt kalotaszegi ismeretek (különbéle tárgyak, fényképfelvételek és tereptapasztalatok) beépültek a korszak néprajzi tudásába, különösképpen az *Útmutató* nagyhatású kanonikus szövegébe. A kézikönyv forrásai között a kalotaszegi anyag elsőrendű, a rendszerezésben az újonnan gyűjtött és a „hitelesített” tárgyak meghatározó jelentőségűek. Bátky előszeretettel idézi az általa a használatból jól ismert, nagy fontosságúnak tartott saját gyűjtésű tárgyakat, aminek egész sor példáját láthattuk, még a teljesség igénye nélkül is. A gyűjtőmunkából, tehát a falusi nép mindennapjaiból származó tapasztalatok áttemelése épp a kalotaszegi tárgyak bemutatásában érhető legjobban tetten. Az *Útmutató* figyelmes tanulmányozása meggyőz arról, hogy az nemcsak rendszerbe foglalta a múzeumi tárgyi forrásanyagot,¹²⁶ megalkotta a néprajz egyik legfontosabb, tárgyakkal leszűrhető tudásbázisát¹²⁷ és a muzeológia egységes szemléletű programját,¹²⁸ hanem felöleli a szerző terepkutatásának – s itt főként a kalotaszeginek – a néprajzi tudást bővítő, hitelesítő tapasztalatait is, ami épp a kiadvány látásmódot közvetítő szerepe miatt alapvető. Más szavakkal: a kézikönyv Bátky múzeumi tárgyismeretének és terepmunkájának *együttes* szintézise. Számon kell tartanunk, hogy Bátky Zsigmond több időt töltött Kalotaszegen, négyszer annyi fényképfelvételt készített, mint elődje (260 db, szemben az 55-el¹²⁹), s bősséggel gyűjtött módszeresen megválogatott, a népi kultúra addig kialakult képéből még hiányzó tárgyakat. Indokolt-e még mindig a tereptől, az élettől idegenkedő szobatudósnak, a steril tárgy történet emberének tartanunk?

Ha Bátky Zsigmond mesteréhez hasonlóan kutatásait követően hamarjában közreadta volna feljegyzéseit és vizsgálódásának eredményeit, nem várja meg az összegzésre alkalmas jobb időket, ma bizonyára az ő nevét is egy Kalotaszeg-monográfiával, avagy a leíró katalógussal társíthatnánk, s jobban tudatosult volna, hogy kiváló *gyűjtő* is volt. Ez sajnos nem történt meg, jegyzetei sem maradtak fenn teljességében, azonban az elvégzett munka, az általa Kalotaszegen feltárt és a múzeumi forrásanyagba, különféle publikációkba beépült néprajzi tudás és információ miatt Bátky kalotaszegi terepmunkája legalább annyira értékes, épp annyira megkerülhetetlen, mint Jankó Jánosé. A Kalotaszeg néprajzát leíró, rekonstruáló elbeszéléseinkből nem hiányozhat – mint eddig – Bátky Zsigmond tevékenysége. Megérdemelné, hogy a publikált művek iránti igényeknek is eleget téve önálló kötetben összefoglaljuk a kalotaszegi út és kutatás hozadékát.

¹²⁶ Gunda 1978: 127-138; Kisbán 1974: 116-117.

¹²⁷ Fejős 2000: 79-80.

¹²⁸ Szilágyi 1993: 22.

¹²⁹ Jankó János felvételei, 1894-ből: F 78-87, 98, 839, 841, 651-862, 864-869, 880; 1900-ból: F 1787-1789, 1846-1847, 1849-1858, 1863, 1911-1913; hagyatékából 1903-ban bekerült képek: F 5351, 5354, 5358, 5373, 5378. Jankó képeinek egy része antropológiai felvétel. Bátky Zsigmond képei 1899-ből: F 1664-1764; 1900-ból: F 3449-3602. Fényképek között néhány duplum is található, melyek külön számon szerepelnek.

IRODALOM

BALOGH István

1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethnographia*, LXXXV. 124-133.

BÁTKY Zsigmond

1900 Tamás Kata, a bánffyhunyadi „nótafa”. (Adatok a népies divat változásához). *Néprajzi Értesítő*, I. 26-28.

1901a Dr. Bátky Zsigmond, assistens jelentése a Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról*. Budapest, 238-244.

1901b Szalagszövő táblácskák. *Néprajzi Értesítő*, II. 147-158.

1902 A magyarországi gyűjtemény. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. Budapest, 349-356.

1904 Adatok a kőpjafákhoz. *Néprajzi Értesítő*, V. 107-110.

1905 A kenderrel való munka Kalotaszegen. *Néprajzi Értesítő*, VI. 64-278.

1907 Néhány adat Bánffyhunynak és környékének népies építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő*, VIII. 50-70.

1924 *Kalotaszegi varrottások I*. Budapest

1929 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményeiben*. Budapest

1934 Építkezés. In: *A magyarság néprajza I*. Budapest, 124-245.

1990 *Magyarország néprajza*. Budapest (Eredetileg In: A Föld és népei. V. kötet: Magyarország. Budapest, 1905. 173-237.)

1992 [1906] *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Reprint. Sajtó alá rendezte: Selmeczi Kovács Attila. Budapest

FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza

1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest

FEJŐS Zoltán

1998 *Kalotaszeg története*. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 5-11.

2000 A néprajzi gyűjtemények tudományos perspektívái. *Tabula*, 3. 1. 77-88.

2001 Teljességigény, avagy felületeség? Egy elfeledett kérdőíves adatfelvétel tanulságai. In: Bali János – Jávorka Kata (szerk.): *Merítés*. Néprajzi Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Budapest, 37 – 58.

FÉL Edit

1976 *Magyar népi vászonhímzések*. Budapest

FILEP Antal

1974 Bátky Zsigmond, a kutató. *Ethnographia*, LXXXV. 118-124.

GÁL István

1967 Crane Walter kalotaszegi rajzai. *Ethnographia*, LXXVIII. 577-584.

GUNDA Béla

1978 *Bátky Zsigmond*. (=A múlt magyar tudósai) Budapest

1992 Bátky Zsigmond. *Ethnographia*, 103. 281-286.

GYARMATHY Zsigáné

1900 *Kalotaszegi leányok*. *Erdélyi Népei*, III. 1. 2-5.

HÁLA József (sajtó alá rend.)

1993 [1892] Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. *Néprajzi tanulmány*. Reprint. Budapest

HERMAN Ottó

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. *Budapesti Szemle*, 70. 184. 131-148.

HOFER Tamás

1988 A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. *Valóság*, 31. 12. 42-49.

HORGER Antal

1902 Csiki székely ablakrácszatok. *Néprajzi Értesítő*, III. 137-141.

JANKÓ János

1899 *Biró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke*. Összeállította, bevezette: Jankó János. Budapest

1900a A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Gyűjteményei 1870-től 1899-ig. *Néprajzi Értesítő*, I. 33-48.

1900b A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1900. harmadik (Júl.–szept.) negyedében. *Néprajzi Értesítő*, I. 159-160.

1993 [1892] *Kalotaszeg magyar népe*. Néprajzi tanulmány. Reprint. Sajtó alá rendezte: Hála József. Budapest

2001 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályához*. Sajtó alá rendezte: Gráfik Imre – Szemkeő Endre. Budapest

Jelentés

1900 A néprajzi osztály. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1899. évi állapotáról. Budapest, 73-77.

1901 A néprajziak tára. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról. Budapest, 80-87.

1902 Néprajziak tára. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1901. évi állapotáról. Budapest, Athenaeum 69-75.

1903 Néprajzi tár. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1902. évi állapotáról. Budapest, 91-97.

1904 Néprajzi tár. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1903. évi állapotáról. Budapest, 82-94.

1905 Néprajzi tár. In: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1904. évi állapotáról. Budapest, 86-95.

JURECSKÓ László

1989 A Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia*, 100. 243-277.

1992 Koronghy Lippich Elek a népművészet felhasználásáról. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 285-295.

KISBÁN Eszter

1974 A problémalátás Bátky Zsigmond munkásságában. *Ethnographia*, LXXXV. 112-118.

KRESZ Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia*, LXXIX. 1-36.

1979 *Népi szűcsmunka*. Budapest

KRIESCH Aladár

1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? *Magyar Iparművészet*, VI. 250-256.

K. LIPPICH Elek

1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, VI. 245-250.

MALONYAY Dezső

1907 *A magyar nép művészete. I. Kalotaszeg*. Budapest

Néprajzi Értesítő

1900 A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályából. *Néprajzi Értesítő*, I. 78.

LUKÁCS László

1992 Bátky Zsigmond a Kelet-Dunántúlon. *Ethnographia*, 103. 286-291.

PENTSY József – SZENTGYÖRGYI Lajos szerk.

1888 *Kalotaszegi varrottas-album*. (Régi magyar hímzés-minták gyűjteménye). I. f. Budapest

SEBESTYÉN Kálmán

1998 Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 43-52.

SEMAYER Vilibáld

1901a *Biró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke*. Összeállította, bevezette: Semayer Vilibald. Budapest

1901b Bánffy-Hunyad (Kolozs m.) magyar lakosságának somatologiai vázlata. *Néprajzi Értesítő*, II. 33-50, 67-78, 101-114.

SZABÓ K. János

1907 Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. *Ethnographia*, XVIII. 361-366.

SZEMKEŐ Endre

1997a Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. *Néprajzi Értesítő*, LXXIX. 57-83.

1997b Néprajzi Múzeum a Csillag utcában (1893-1906). *Magyar Múzeumok*, 3. 3. sz. 21-24.

SZILÁGYI Miklós

1984 Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). *Ethnographia*, XCV. 272-288.

1993 Jankó János, a muzeológus. *Néprajzi Hírek*, 22. 1-2. 21-25.

UNDI S. Mariska

1904 Kalotaszegi kályhacsempék és utcaajtók. *Magyar Iparművészet*, VII. 213-225.

VARGA Gyula

1976 Déri Frigyes grafikai gyűjteménye. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, LVII. 195-234.

VIKÁR Béla

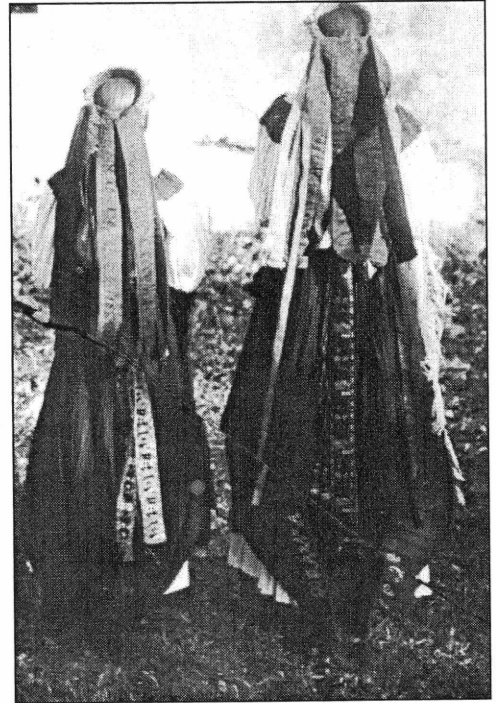
1898 A M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára. *Ethnographia*, VIII. 260-281.

1900 Phonographal gyűjtött népköltési adalékok. *Ethnographia*, XI. 121-130.

1943 Erdélyi út a fonográffal. In: Gunda Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. Születésnapjára*. Budapest, 88-96.

VISKI, Károly

1934 Díszítőművészet. In: *A magyarság néprajza II*. Budapest, 274-395.

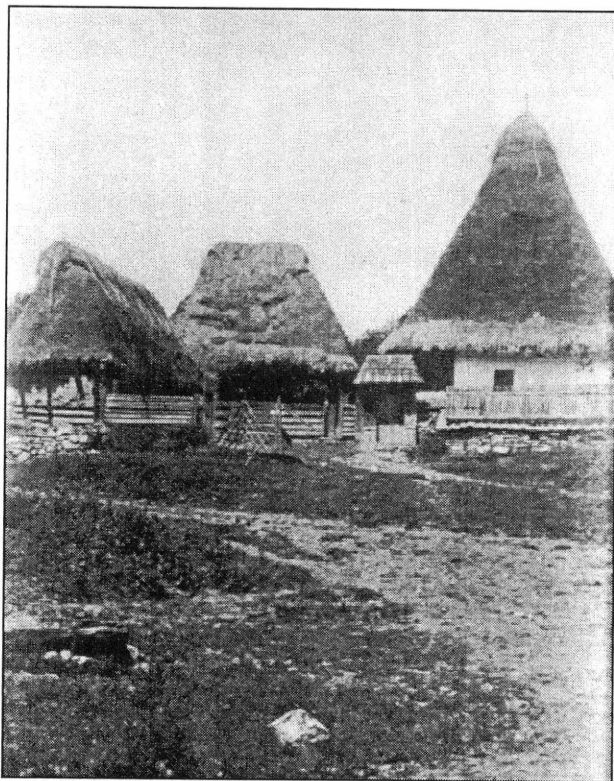
Pártás lányok előlről. Magyarvalkó, 1899 (F 1668). Pártás lányok hátulról. Magyarvalkó, 1899 (F 1668).

3. Lány pártával, daróccal. Zentelke, 1899 (F 1685).

4. Lány pártával. Magyarvalkó, 1899 (F 1686); Kartonra ragasztott kontaktmásolat Bátky Zsigmond meghatározásával: úri lány „pártá”-val. Reprodukció.

5. Parasztteltek, szalmatetős ház, csűr, szín. Nyárszó, 1899 (F 3554).

6. Zsindelyes új formájú csűr, előtte bivalyszekér. Kalotaszentkirály, 1899 (F 1717).

7. Győri kancsók. Bánffyhunяд, 1899 (F 1752).

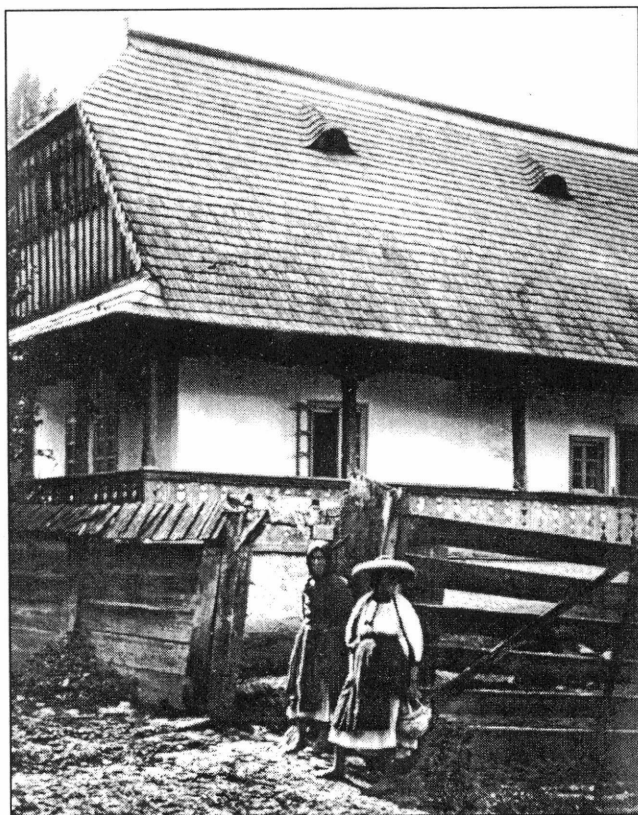
8. Tálás, győri kancsókkal; Gyarmathy Zsigáné lakása. Bánffyhunяд, 1899 (F 1762).

9. Szalmatető's parasztház. Magyarbikal, 1900 (F 3500).

10. Paraszttelék, szalmás ház, sertésól. Magyarvalkó, 1900 (F 3529).

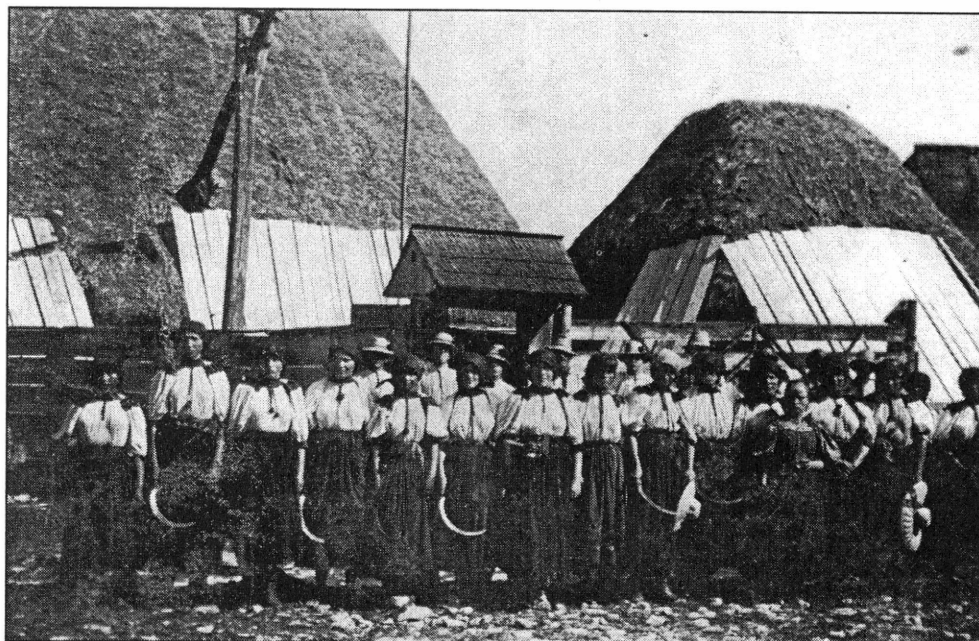
11. Zsinfelyes új formájú parasztház, deszkakerítéssel, előtte két asszony. Nádasdaróc, 1900 (F 3472).

12. Falusi utca iskolás gyerekekkel. Tordaszentlászló, 1900 (F 3534).

13. Oláh ház. Oláhgyerőmonostor, 1900 (F 3550).

14. Arató lányok sarlóval. Körösfő, 1900 (F 3566).

15. Ebédelő aratók. Magyarvalkó, 1900 (F 3577).

16. Táncoló aratók. Magyarvalkó, 1900 (F 3578).

Dömötör Ákosra emlékezve

Budapest, 1938. 12. 21. – Budapest, 1999. 04. 08.

Ismét foglalkozott a néprajzkutatók köre. Alig száradt meg a nyomdafesték Dömötör Ákos utolsó kötetén, és folyóiratokhoz leadott cikkei még csak ezután jelennek meg, de ezeket ő már nem láthatja, mert alig múlt 60 éves, amikor 1999 nyarán örökre eltávozott tőlünk.

Dömötör Ákost elsősorban mesekutatóként ismerjük, pedig tevékenysége igen széles körű volt. Jelentős népművelési, honismereti munka révén az ország legkülönbözőbb területén találkoztak vele. A Munkásmozgalmi Múzeumban töltött éveiben elsősorban a munkásság néprajzi vizsgálata volt a fő feladata. Ehhez kapcsolódott aspiránsi munkája, az Ózd környéki bejáró dolgozók életkörülményeinek vizsgálata. Művelődéstörténeti írásai, vallástörténeti adatfeltárásai érdeklődésének más részét mutatják. Szakmai és szépirodalmi fordításai, idegen nyelvű publikációi révén kapcsolatai távolra vezetnek.

1938-ban született Budapesten. A magyar néprajzot édesapja közelségében ismerte meg, az első írásai egyetemi stúdiumai előtt jelentek meg. 1958-1963 között végezte az egyetemet, magyar nyelv és irodalom tanári, valamint etnográfus diplomát szerzett. Ez alatt az idő alatt gyűjtötte és rendezte sajtó alá, tette közzé első kötetét, a *Sarkadi népmeséket* (Gyula, 1962.), amelyhez Walter Anderson, az akkori idők jeles mesekutatója személyes levélben gratulált, és élete végéig aktív kapcsolatot tartott Dömötör Ákossal. Az egyetemen a mesék mellett figyelme az ukrán hősepika felé fordult, kereste a magyar – ukrán hősábrázolás közös elemeit, és disszertációja is e témából készült a Borsófiú mese elemzésével. Tanulmányait befejezve nem kapott néprajzkutatói állást. Előbb tanár volt, majd a Népművelési Intézetben honismereti előadó lett. 1972-ben védte meg a bölcsészdoktori értekezését *Affinitásvizsgálatok a Borsófiú-mese ukrán és magyar változataiban* címmel. 1974-től muzeológusként dolgozott a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. 1986-ban az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény igazgatója lett, és maradt nyugdíjba vonulásáig. A tudományos témáinak kifejtéséhez szükséges függetlenséget és alkotásra alkalmas nyugdíjas éveket azonban nem élvezhette.

Mintegy háromszáz tudományos és népszerűsítő cikket írt, hét önálló könyvet, köztük van két katalógus, három mesekiadvány, két fordításgyűjtemény, miközben reggeltől estig becsülettel ellátta a hivatali feladatát. A tudományos meseközlések nélkülözhetetlen kellékét, a típusmutatókat, a típusok összekapcsolódásának rendjét szívesen állította össze, és a folklór motívumok kuszaságában való tájékozódást nagy gyakorlattal, jó érzékkel végezte. Az utóbbi évtizedekben az *Új*

Magyar Népköltési Gyűjtemény köteteit ő látta el típusmutatóval, hasonlóképpen végezte ezt a cseppet sem könnyű munkát más forráskiadványoknál is. Így például a *Ciganisztikai tanulmányok* sorozatban megjelent mesekiadványokhoz ő fűzött tudományos megjegyzéseket, jegyzeteket. Magyarországon Kovács Ágnes halála után szinte ő volt az egyetlen, aki a különböző mesekatalógusok számai között biztosan, gyorsan eligazodott, tudta, mikor kell az egész mesetípusra, mikor egyes motívumra, exemplumra, legendára, közmondás értelmezésre hivatkozni. A mesekutatóban szívesen vallotta magát Kurt Ranke tanítványának, annak ellenére, hogy az 1964-ben elnyert, Göttingenbe szóló DAAD ösztöndíjat politikai okok miatt nem kaphatta meg. Boldog volt, amikor élete jelentős művének tartott tündérmese-katalógust Ranke emlékének ajánlhatta. Folklorista munkásságának legnagyobb elismeréseként tartotta számon, amikor 1993-ban a Finn Tudományos Akadémia meghívta őt a Folklore Fellow tagjai közé.

A mesekutató német nyelvű nemzetközi szakfolyóiratának, a *Fabulának* 1962-től kezdve munkatársa volt. Több írása jelent meg ott, mint az *Ethnographiában*. A könyvismertetései mindig valami újat, kevesek által ismert anyagot mutattak be. Széles érdeklődése és nyelvtudása segítette, hogy orosz, ukrán, örmény mesekiadványokról, tanulmánykötetokről, szakirodalomról hírt adjon az 1960-as, 1970-es években, amikor a vasfüggöny mindkét irányban elszigetelést jelentett. Az orosz akkor fontos közvetítő nyelv volt a kelet-európai és ázsiai népköltészetet illetően, mert a neves szovjet kollegák alig publikálhattak külföldön, Dömötör Ákos könyvismertetései adtak hírt a kelet-európai folklorisztika eredményeiről a *Fabulában*. Emellett szívesen vállalkozott a magyar mesék és a rájuk vonatkozó szakirodalom méltatására. Írásaiban általában arra törekedett, hogy a kötetekből hiányzó, de a mesekutatóknak nélkülözhetetlen adatokat (típuszám, motívumjelzet) közölje. Ebből következően Dömötör Ákos minden publikációja jelentős a benne rejlő információk miatt. Kurt Ranke javaslatára alapító szerzőtárs az *Enzyklopädie des Märchens* kézikönyvnél, a magyar vonatkozású szócikkeknel az ő neve szerepel leggyakrabban.

A Népművelési Intézetben honismereti feladatot kapott, tudománynépszerűsítő, szervező munkát végzett, és számos írását közölte a *Honismeret* című folyóirat, a *Népművelési Tájékoztató* és más helytörténeti periodika.

A Magyar Munkásmozgalmi Múzeumba kerülve hivatali feladata lett a munkásság életmódját kutatni néprajzi szempontból. Érdeklődése az Ózdi Kohászati Művek felé fordult, amely akkor, az 1970-es években ellentmondásos helyzetben volt a feszített iparosítás és az elmaradott technológia, fejletlen infrastruktúra miatt. Megfigyeléseit, tapasztalatait közzétette a Berend T. Iván szerkesztette *Ózdi Kohászati Üzemek története* című tanulmánykötetben. A legjelentősebb gyűjtőmunkáját is ezen a vidéken, Észak-Magyarországon, a Hangony völgyében végezte, és a tanulságokat a *Bejáró munkások. A kohászati dolgozók életmódja és kultúrája a Hangony-völgyében* című kandidátusi disszertációjában összegezte 1979-ben. E munka csak a rendszerváltozás után, részletekben jelent meg Viga

Gyula odafigyelésének köszönhetően a miskolci *Herman Ottó Múzeum Évkönyv*-ében folytatásokban.

Az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény igazgatójaként városnéprajzi kérdésekkel foglalkozott. Évenkénti változatos kiállítások megtervezése, szervezése mellett sok cikket írt ebben a témakörben. Írásai művelődéstörténeti értékük miatt figyelemre méltóak, akár az utcanevokről, ünneplési szokásokról, híres emberek tiszteletéről, a névhasználati divatokról szólt, mert azokat mindig kortörténeti összefüggésbe ágyazta. Nyelvészeti, onomasztikai tanulmányai főleg a *Nyelvőrben* és a *Magyar Nyelv* hasábjain jelentek meg, bizonyítva, hogy adatfeltárásával gazdagította a szó-, szólástörténeti kutatásokat.

A magyar és nemzetközi folklórisztika szempontjából nézve új és nélkülözhetetlen kiadványokkal gazdagította a tudományt. Ezek közül kettőt emelek ki. Az egyik a *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300-749.*, (Összeállította és a bevezetőt írta: ~ Budapest, 1988.). A klasszikus népmesekincs legművészibb, legösszetettebb 450 típusát ő szedte rendbe a Kovács Ágnes szerkesztette katalógusban. Minden egyes típushoz rövid típusleírást készített, külön figyelve a típuskombinációkra, és a magyar anyag nemzetközi összehasonlítására. Az adott mesék kapcsán mindig tényszerű megállapításokat tett. Összefoglalásában képet adott a magyar népmese előzményeiről, irodalmi párhuzamairól, egyetemes kultúrában betöltött szerepéről. Így ezt a katalógust nemcsak a mesekutatók forgatják haszonnal, hanem az irodalmárok is.

A másik alapvető, kézikönyv értékű munkája *A protestáns exemplumok katalógusa* címmel jelent meg (Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1993.). Az exemplumkutatás Magyarországon az irodalom és folklórisztika közös mezsgyéjén gazdátlanul maradt, csak egy-egy konkrét szöveg, motívum elemzésére került sor. Az összesítő áttekintést először Dömötör Ákos végezte el, és ő készítette el az első katalógust. Ebben a munkájában jelentős segítséget kapott Göttingenből Hans-Jürg Uthertől. A hatalmas magyar nyelvű kéziratot és nyomtatott anyagból elsősorban a protestáns forrásokat vette számba. A katalóguson túl egy kötetre való magyar és német nyelvű tanulmánya tájékoztat a műfaj elvi problémáiról, a magyar művelődés nemzetközi összefüggéseiről, a Luther-folklór elterjedéséről, Comenius oktatásban betöltött szerepéről. Éveken át gyűjtötte a régi, protestáns prédikációkban megbújó folklór adatokat, és ezenközben számos nyelvi sajátosság történeti hátterét is megtalálta, ezzel gazdagítva a nyelvészeti eredményeket. Exemplumkutatása irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, vallástörténeti téren egyaránt újat hozott.

A szövegkiadványaiban a saját és kéziratot gyűjtések közlésével törekedett a magyar folklórisztika továbbfejlesztésére. Olyan szempontokkal gazdagította a kutatást, amelyeket korábban mellőztek. Hiteles közlésekhez ragaszkodott még a gyerekeknek készített mesekötetknél is. A történeti folklór terén az 1848-as szabadságharc emlékeit gyűjtötte egybe a *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról* (Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1998)

című kötetben, ahol a bevezető tanulmányában a közelmúlt élő szájhagyományának törvényszerűségeiről, mítoszteremtő képességéről vall. Ezt megelőzően feltárta Petőfi Sándor mesei ihletésű elbeszélő költeményének, a *János vitéz* egyes elemeinek a magyar és egyetemes folklórbán kimutatható párhuzamait, jelentős adatokat kínálva a Petőfi-kutatáshoz.

Dömötör Ákos sokszínű életműve lezárult. Hiába várjuk az ígért vicc-katalógust, és a városi folklórt tartalmazó szöveggyűjtemény folytatását, vagy a kalendáriumok, aprónyomtatványok rejtette népköltészet bemutatását. Hatalmas cédulagyűjteményében az iskolai tankönyvek néprajzi vonatkozásai szintén örökké némák maradnak. Csak akik közelről ismerték őt, tudják, hogy mennyi terve volt még. Ezek kidolgozására nem kerül sor, hiszen neki nem adatott meg, hogy tanítványok segítségével tovább gyarapodhasson szellemi öröksége.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1962

Sarkadi népmesék. Gyula

1963

Die ukrainischen Varianten des Märchens vom Baum der bis zum Himmel reicht. *Studia Slavica*, X. 1964. 181-187.

1967

Alsósági népmondák. *Vasi Szemle*, XXI. 291-294.

Egy nyírturai mesemondó és egy meséje. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, II. 91-100.

Briefe von Lubor Niederle an Antal Herrmann. *Studia Slavica*, XIII. 323-328.

New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi? *Magyar Nyelvőr*, 92. 1968. 241-242.

1969

Világnézeti nevelés és irodalomoktatás. *Magyartanítás*, XII. 1-4.

Csávolyi néphagyományok. In: Mándics Mihály (szerk.): *Fejezetek Csávoly község krónikájából*. Csávoly, 161-184.

Beszélhetünk-e „ateista kereszténység”-ről? *Világosság*, X. 482-483.

A hongkongi szó helyesírásáról. *Magyar Nyelvőr*, 93. 405.

Cigány családi eredetmondta a Kódó partjáról. *Vasi Szemle* XXII. 623-627.

1970

Alsósági igaz történetek. *Vasi Szemle*, XXIV. 136-137.

Az úrhajók elnevezése I. *Magyar Nyelvőr*, 94. 499-500.

1971

Krónikairás a Német Demokratikus Köztársaságban. *Nógrádi Honismeret*, 27-30.

Egy Kosztolányi-levél. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXV. 357-357.

Kötegyáni hiedelemmondák. *Múzeumi Kurir*, 41-44.

Ungvári Lajos meséi. *Múzeumi Kurir*, 67-69.

Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék*. A mesék tipológiai meghatározását végezte: ~ (=UMNGY XVI.) Budapest, 601-607.

Beszámoló az NDK-beli tanulmányútról. *Népművelési Értesítő*, XII. 353-357.

A ló tréfás életrajza. *Savaria* 325-330.

1972

A tizenéves szóról. *Magyar Nyelvőr*, 96. 123.

A mese műfaji kérdései. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Népművelési Tájékoztató, 16-24.

A történeti néphagyomány regionális feltárásáról. *Népművelési Értesítő*, XIII. 417-420.

1973

Csúfolódó vers Kálmány Lajos gyűjtéséből. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1972-1973. 185-192.

Ki az abszolút fafejű? Néprajzkutatók a nagyvárosi viccekről. *Szabad Föld*, XXIX. 1973. február 11. 13.

A krónikaírás hazai eredményei és távlatai a közművelődésben. *Népművelési Értesítő*, XIV. 377-391.

Kemenesaljai falucsúfolók. *Vasi Szemle*, XXVII. 287-292.

1975

Bálint Sándor: *Tombác János meséi*. Jegyzetekkel ellátta: ~ Budapest, 679-707.

1976

Szergej Artyusenko: *Hétpróbás kigyóvadászok*. Elbeszélések. Fordította: ~ Budapest, 120 p.

Arany, László. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. Berlin – New York, 722-723.

Zur Frage der Lebensweise der Arbeiter im Zeitalter des Dualismus in Ungarn. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*. Bd. 6. Die Arbeiterbewegungen von den Anfängen bis zum Ende des ersten Weltkriegs. Zagreb, 79-92.

Moldova György folklórizmusa. *MIOK Évkönyv*, Budapest, 67-77.

Augen der Blinden zurückgebracht. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. Berlin – New-York, 998-1002.

Russische Redaktionen des Märchens vom Erbsensohn. *Studia Slavica*, XXII. 387-399.

1977

Bauerntochter (Die kluge B. AaTh 875). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. Berlin – New York, 1353-1365.

Berze Nagy, János. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 2. Berlin – New York, 188-189.

1978

A hetvenéves Korompay Bertalan. *Néprajzi Hírek*, VII. 126-128.

Szovjet tanulmányok a munkáséletmód néprajzi kutatásáról. Fordította: ~ Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (=Documentatio Ethnographica 6.) 1979. 120 p.

1979

Üzemtörténet és munkáséletmód-kutatás. In: Incze Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései*. Elméleti és módszertani tanulmányok. Budapest, 209-223.

Bejáró munkások. A kohászati dolgozók életmódja és kultúrája a Hangony völgyében. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 27 p.

1980

Az újjáépítés szolgálatában 1945-1948 között. In: Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd – Budapest, 297-324.

A feszített iparosítás hatása 1949-1956. In: Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd – Budapest, 325-344.

Máté Ferenc mondakincséből. *Savaria*, 9-10. 1975-1976. 231-236.

Doktor Allwiesend (AaTh 1641). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 3. Berlin – New York, 734-742.

1981

Eingeweide. Die eigenen E. fressen (AaTh 21). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 3. Berlin – New York, 1243-1244.

1982

Erbsensohn (AaTh 312D). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. Berlin – New York, 27-130.

1983

Nagy István meséi. *Savaria*, 11-12. 305-325.

1984

XIX. század eleji ponyvairat Vas megyéből. *Savaria*, 17-18. 1983-1984. 157-165.Hazai Luther-mondák. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, 324-340.

1985

A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben. *Theológiai Szemle*, XXVIII. 15-21.Focus. Teilung des Brotes oder Geldes (AaTh 921A). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. Berlin – New York, 1984. 1394-1397.A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben. *Theológiai Szemle*, XXVIII. 326-334.*Főtonfőt király*. (Mesék) Válogatta: ~ Budapest, 150. pp.

1986

Csodajelek a 16-17. századi evangélikus prédikációkban. *Diakónia. Evangélikus Szemle*, VIII. 80-84.Zur Herkunftsfrage des ukrainischen Dumahelden Fesko Handža Andyber. *Studia Slavica*, 291-306.A szövegnyelvi napjainkban. *Magyar Nyelvőr*, 110. 256.

1987

Geschenke der Zwerge (AaTh 611). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 5. Berlin – New York, 1125-1128.Példázatok a 18-19. századi protestáns prédikációkban. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): *Vallási Néprajz III*. Budapest, 234-243.

1988

Magyar Népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300-749). Budapest, 465. p.Az ólomerdő. *Népmesék Vas, Veszprém, Komárom, Fejér megyékből*. Válogatta: ~ Budapest, 168. p.Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban. *Acta Historiae Litterarum*, XXV. 15-30.

1989

Magyar protestáns ördögbeszélések. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XXIV-XXVI. Nyíregyháza, 59-85.Das ungarische Predigtexemplar im 18. und 19. Jahrhundert. In: Csáky Moritz (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I*. Budapest – Wien, 64-68.Közmondás-paródiák. *Magyar Nyelvőr*, 113. 128.A fehér holló. *Magyar Nyelvőr*, 113. 352.Tudja, hol szorít a cipő. *Magyar Nyelv*, LXXXV. 345.Géczi Lajos: *Ungi népmesék és mondák*. Jegyzeteket írta: ~ (=UMNGY XXIII.) Budapest, 547-608.

1990

Holzkauf (AaTh 1048). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 6. Berlin – New York, 1202.Holzladung (AaTh 1242). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 6. Berlin – New York, 1205.Sinkó Rozália: *Loló. Cigány mesék és mondák Békés megyéből*. Az előszót és a jegyzeteket írta: ~ Budapest, 199-250.

1991

Margitai Láni Péter példázatainak eredete. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Közleményei*, 156. Debrecen, 9-18.Szerecsenmosdatás. *Magyar Nyelv*, LXXXVII. 348.Eperjessy Ernő: *A három sorsmadár. Órtilosi beás cigány népmesék*. A mesetípusokat meghatározta: ~ Budapest, 125-128.Petánovics Katalin: *Az elfeledett örökség. Vállus summásfalu népköltészete*. A mesék, mondák tipológiai mutatóját összeállította: ~ Budapest, 219-225.

- A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Budapest, 328 p.
 Ne hallj, ne szólj, ne láss! *Magyar Nyelvőr*, 116. 98.
 Törököt fog. *Magyar Nyelvőr*, 116. 99.
 Luther-leves. *Magyar Nyelv*, LXXXVIII. 92.
- 1993
 Kakastej. *Magyar Nyelv*, LXXIX. 86.
 Affinitätsuntersuchungen zu den ukrainischen und ungarischen Varianten. Varianten der Märchens vom Erbsensohn. *Zeitschrift für Balkanologie*, 29. 68-84.
 Junge mit vielen Namen (AaTh 1545). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 7. Berlin – New York, 773-777.
- 1994
 König auf der Münze (AaTh 922B). In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 8. Berlin – New York, 165-167.
 A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXII. 373-392.
 Vízafogótól Tripoliszig. A főváros XIII. kerületének helytörténeti olvasókönyve. Budapest, 80 p.
 Comenius erkölcsi szabályai és továbbélésük. In: *Bibliotheca Comeniana V. Comenius és a magyar művelődés*. Sárospatak, 89-92.
 A Gesta Romanorum történetei mint exemplumok. *Studia Litteraria*, XXII. 117-125.
 A „János vitéz” pest-budai motívumai. In: Ratzky Rita (szerk.): *Petőfi és más pest-budai polgárok*. Budapest, 36-43.
 A János vitéz egyetemes mesemotívumairól. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XCVIII. 375-379.
- 1995
 Luther-ábrázolások német szükségpénzekén. *Lelkipásztor*, 358-360.
 Comenius két példája a farkasgyermekről. *Új Pedagógiai Szemle*, XLV. 59-64.
 Hófehérke-mese a képeslapokon. *Képeslap*, 1-10.
 Sagenstoffe in der Märchenüberlieferung. *Folk Narrative and Cultural Identity*. 1. Budapest, 263-270.
- 1996
 Az Orbis pictus keletkezése. *Magyar Pedagógia*, 96. 169-184.
 Változásvizsgálatok a Hangony völgyi bejárók anyagi kutúrájában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 495-521.
- 1997
 Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 615-632.
 Jelképrendszer Comenius Labirintus könyvében. *Lelkipásztor*, 246.
- 1998
 Hősök és vértanúk. *Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 150 p.
 Das Märchen von den Obstmädchen bei den Kroaten und seine Motivzusammenhänge. *Zeitschrift für Balkanologie*, 156-162.
 A budapesti szlovákok népi kultúrája a fővárosban. In: Hrivnák Mihály (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Budapest, 168-172.
 Comenius szellemi környezete. A realista pedagógia csírái és összefüggései. *Új Holnap*, 109-124.
- 1999
 A népi elbeszéléskultúra változásai a Hangony völgyében. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 1199-1228.
- 2000
 Comenius und die Katechismuslieder. *Acta Ethnographica Hungarica*. 45. 165-169.

KITEKINTÉS

Paál Zsuzsanna

Életút és egyén, történelem és közösség

(Az olasz élettörténeti kutatások tapasztalatai)

Az olasz eredmények szinte ismeretlenek Magyarországon a szakkutatók körében.¹ Hasznos lenne jobban bevonni szakmai köztudatunkba az itáliai kutatásokat, mert van egy, az olasz társadalomtudományok több területén is felbukkanó megközelítési mód, amely nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó. Ez pedig az élettörténetek, egyéni életpályák különböző tudományágak által történő feldolgozása. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően, Olaszországban is az etnográfusok, az antropológusok, a folkloristák, a szociológusok, a történészek és a nyelvészek választják az élettörténeti módszert. Itt ezeket az élettörténeti kutatásokat tekintjük át vázlatosan. A néprajzi vonatkozásokat vesszük számba elsősorban (a néprajz, etnográfia és antropológia fogalmai a magyar használattól eltérnek). Az élettörténeti megközelítést az értelmező társadalomvizsgálat alkalmazott módszerének tekinthetjük, ezért más tudományterületek eredményeire is tekintettel leszünk, ahol azokat az olasz néprajzi szakirodalom is fontosnak tartja kiemelni.²

A téma olasz szaknyelvi megnevezései: *storia di vita* (élettörténet), *biografia* (életrajz), *autobiografia* (önéletrajz), *storia orale* (szóbeli történet), *fonti orali* (szóbeli források), *memoria personale* (személyes emlékezet), *documenti personali* (személyes dokumentumok) és *microstoria* (mikrotörténelem). Általában elmondható, hogy terminológiai bizonytalanság jellemzi a szerzőket, akik a szakirodalomban keringő „hagyományt” követik, olykor különösebb megfontolás nélkül. Lényeges az általános olasz és a Magyarországon elterjedt megnevezések közti felfogásbeli különbség, ezért a tisztánlátás érdekében rövid fejtegetést tartunk helyesnek. Nálunk – műfaji jellegzetességek megragadhatósága érdekében – folkloristák tettek kísérletet a kulcsfogalmak definiálására. Az olasz szakterminológia például nem fektet súlyt a *biografia*, *autobiografia*, *storia di vita* elneve-

¹ Az anyagi kultúra kutatói elsősorban Paul Scheuermeier olasz terepen végzett nagy vállalkozását tartják számon, a folkloristák pedig Giuseppe Pitré, Giuseppe Cocchiara, Giovanni Bronzini, Vittorio Lanternari és Paolo Toschi munkáiból tájékozódnak az olasz eredmények felől.

² Az 1980-as évektől kezdve egyre több szerző járul hozzá az élettörténeti kutatásokhoz különböző szempontú feldolgozásával. Közülük elsősorban Luisa Passerini, Franco Ferrarotti, Alessandro Portelli, Bernardo Bernardi és Maurizio Gribaudi nevét említjük meg.

zések megkülönböztetésére, szinonimákként használja azokat. Ezzel szemben két külön műfajként tekint az önéletrajzi visszaemlékezésekre a hazai folklorisztika, „előadott élettörténetről és írásba foglalt önéletrajzról” beszél.³ A stílári jellemzőkre összpontosító elemzés bizonyára megköveteli a műfaji megkülönböztetést, de az antropológiai, társadalomtörténeti vagy szociológiai vizsgálatokban nem annyira a történetformálás esztétikai szempontjai, mint mindenek előtt a társadalmiság megnyilvánulásai lesznek fontosabbak. Ugyanezt a két forráscsoportot „önéletírások, valamint életrajzi célzatú beszélgetések” névvel illeti társadalmnéprajzi kézikönyvünk,⁴ a néprajz egy forrásáról és nem műfajáról beszélvén. Ez utóbbi nézőpontból, előadott élettörténet esetén az előadó és kutatást végző dialógusának, valamint írásba foglalt önéletrajz esetén az önéletíró és az azt feldolgozó filológiai munkájának társadalmnéprajzi eredményessége érdekes egyedül. Tullio Altan az 1989-es trieszti konferencia kerekasztal beszélgetésekor felveti a terminológiai tisztázás szükségességét és javaslatokkal áll elő.⁵ A *storia orale* túlzottan tágan értelmezhető kifejezése ugyanis sok egymástól eltérő tartalmat is hordoz, afféle gyűjtőfogalom, ami talán a „mindennapi történetek”⁶ magyar kifejezéshez áll a legközelebb. A szókapcsolat meggyökeresedett ugyan az olasz terminológiában, de némiképp idegenül cseng, és a kutatók nem tartják a legmegfelelőbbnek, a gyakori használat ellenére vitathatónak tartják a *storia orale* kifejezés létjogosságát.⁷ Portelli így összegzi az ellentmondásos helyzetet: „...storia orale – termine che non piace a nessuno ma che ce lo siamo preso ...”, azaz a „szóbeli történet” olyan fogalom, mely senkinek sincs ínyére, de azért mindenki használja.⁸ A néprajzi mesterségben a *documenti orali*, szóbeli dokumentumok használata ugyan mindennapos, viszont a terepmunka és a gyűjtési technikák körüli vita éppen a *storia orale* dokumentumfajta elterjedésekor felmerülő episztemológiai problémáknak köszönhetően élénkült meg.⁹ A *tradizione orale* (szájhagyomány, szóbeli hagyomány) a szóbeliség útján terjedő kollektív tudást jelöli. E közvetítés során az egyéniség szerepe elhanyagolható, mert mindössze eszköz: a generációk közti továbbadás folytonosságát biztosítja.¹⁰ A *fonte orale*, a történelmi események részesének, aktív cselekvőjének a saját

³ Küllös Imola: Igaztörténet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz. V. Népköltészet. Budapest, 1988. 259.

⁴ Mohay Tamás: Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, 2000. 767.

⁵ Lanzardo 1989: 133.

⁶ Küllös Imola: Igaztörténet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz. V. Népköltészet. Budapest, 1988. 259.

⁷ Passerini 1988: 163; Lanzardo 1989: 137; Clemente hozzászólása; Lanzardo 1989: 148; Portelli hozzászólása.

⁸ Lanzardo 1989: 148.

⁹ Lanzardo 1989: 137; Clemente hozzászólása.

¹⁰ Lanzardo 1989: 132; Altan véleménye.

tapasztalata elmesélésekor keletkező dokumentumfajta, azaz „élménytörténet”.¹¹ Az egyén hozzájárulása révén olyan dokumentum keletkezik, amit már a történetírás is forrásként értelmezhet: a krónika is írhat történelmet. A néprajz is történeti tudomány, az egyéni krónikának tehát néprajzi forrásértéke is lehet. A történettudománynak – attól kezdve, hogy a „felfedezte” a *fonte orale*-ban, vagy *documento orale*-ban rejlő értékeket –, nem csak mint történelmi ismeretek alátámasztására alkalmas forrásokat kell kezelnie azokat. A társadalom-történetírás során, az egyéni élet bizonyos megnyilvánulásainak értelmezésekor vagy írásos dokumentumok hiányában elkerülhetetlen a használatuk, a teljesség és a precizitás megkívánja, hogy szaktanulmányokban végre helyet kapjanak. A *storia di vita* speciális forrásfajtája közvetlen megnyilvánulás, mely a létezés egész ciklusát felöleli, és egyaránt tartalmaz élménytörténeteket és „igaztörténeteket”,¹² azaz olyan eseteket is elmond, melyeket az elmesélő nem élt át személyesen, de amelyek közös tudást képviselnek az adott közösségben egy adott történelmi időszakban.¹³ A forrástípus eredetiségét a személyesség és a hagyományhoz kötöttség egyedülálló elegye biztosítja – a helyi *tradizione orale* jegyeit éppúgy magán viseli, mint a *fonte orale* dokumentumokét.

A *storia orale* az „*oral history*” tükörfordítása, és ha elfogadjuk, hogy valójában ez okozza a definiálási problémát, az olasz szakirodalmi terminológiában megmutatkozó bizonytalanság is könnyen érthetővé válik. Az egyes nyelvi rendszerek és lexikai tartalmaik közti lényeges eltérések nehézségeket okozhatnak, a félreértést sokszor fokozza, hogy a terminusok azonos latin töre vezethetők vissza, és a mai jelentéseik közti azonosság csak látszólagos.¹⁴ Olaszországban a modern történettudomány és néprajz egyaránt azon hagyományostól eltérő kutatások jelölésére használja a fogalmat, melyek az egyéni dimenzióra fordítanak megkülönböztetett figyelmet, a nemzetközi *oral history* kutatásoknak megfelelően. A *microstoria* viszont eredeti olasz elnevezés, mely Carlo Ginzburg nevéhez fűződik, aki az egyéni élet körülhatárolására a történettudomány forráskészletének újszerű alkalmazásával tesz kísérletet.¹⁵ A tágan értelmezett mikro-történelemírás az antropológia és a demográfia módszereivel a kisebb földrajzi kiterjedésű területekre korlátozza történeti kutatásait. A *Quaderni Storici* lapjain¹⁶ megjelent tanulmányok témái mikro-analitikus (*temi microanalitici*) jellegűek, az elmúlt 600

¹¹ Küllős Imola: Igaztörténet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz. V. Népköltészet. Budapest, 1988. 253.

¹² Küllős Imola: Igaztörténet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar Néprajz. V. Népköltészet. Budapest, 1988. 253.

¹³ Lanzardo 1989: 133; Altan hozzászólása.

¹⁴ Gondoljunk a *cultura popolare* = népi kultúra (olasz), *popular culture* = tömegkultúra, populáris kultúra (angol) kifejezésekben az alakilag hasonló jelzők közti jelentős tartalmi különbségre, (olaszul a tömegkultúra: *cultura di massa*).

¹⁵ Ginzburg 1976.

¹⁶ *Quaderni Storici* 1978: n. 39 801-1035.

évben a nagybirtokokon felgyülemlett iratanyagot nézték át a parasztgazdaságok technikai és gazdasági üzemvezetése és a mezőgazdasági termelés folyamata vizsgálatára céljából.

Az élettörténeti vizsgálatok gyakorisága elsősorban az elmúlt harminc-negyven évben nőtt meg Olaszországban. A fokozatos népszerűsödést jól követik a kutatástörténeti összefoglalók. Nézzük meg, hogy három jelentős általános néprajzi összefoglaló mű olasz szerzői hogyan vélekednek az élettörténeteken alapuló módszerről, és milyennek látják annak helyét a tudományszakon belül.

Alberto M. Cirese *Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale* (Elit kultúra és alávetett kultúrák. A hagyományos népi kultúra tanulmányozásának kutatástörténeti áttekintése) címmel 1971-ben írott művében már teret szentel a szerinte ritkán alkalmazott élettörténeti módszernek („*storie di vita*”), csupán egy példát, Scotellaro *Contadini del Sud* (Déli parasztlak) című művét említvén.¹⁷ Szerinte a kutatók a kérdőíves kikérdezési mód kényelmetlenségeinek ismeretében tartják jónak önéletrajzok vagy saját életről szóló elbeszélések („*autobiografie*” o „*narrazioni sulla vita*”) gyűjtését. A kutató csak ritkán teszi az önéletrajzi elbeszéléseket vizsgálata főcéljává, ezért elsősorban olyan narratív elemeknek tekinthetjük azokat, melyeket a kutató többnyire olyankor hív segítségül, amikor nagyobb sikerrel kívánja beágyazni a vizsgált jelenségeket társadalmi-kulturális környezetükbe.

Egy évtized múltával Bruno Pianta *Cultura popolare* címmel a népi kultúráról írott könyvében ehhez képest meglepő nagy fellendülésről számol be. Az a véleménye, hogy egy olyan új és meglehetősen gyorsan elterjedt módszerről van szó, ami az angol nyelvű országokban fejlődött ki. Az „élő” (*vive*) források alkalmazásának lényegében az a célja, hogy segítségükkel a kutató korabeli vagy közelmúltbeli történeti folyamatokat rekonstruáljon – az írásos emlékekkel így felvéve a versenyt. A történész magnetofonnal a kezében olyan „szóbeli dokumentumokat és megnyilvánulásokat” gyűjt, amelyek vagy levéltári forrást pótolhatnak, vagy új fényben világíthatják meg a teljességében még nem tisztázott recens történelmi eseményeket. A néprajz és a történettudomány határán álló „Szóbeli történelem” (*Storia orale*) ekkorra már katedrát is kap egyes olasz egyetemeken a „Folklór” (*Tradizioni popolari*) és a „Kulturális antropológia” (*Antropologia culturale*) mellett. A „*Storia orale*” újszerű forrás használata erőteljesen hat a népi kultúra körül folyó vitákra is, tematikájával pedig a folklór és az antropológia körén belüli kutatásokra. Példaként a szerző Bosio (Leydi közreműködésével) munkások és parasztlak körében az 1960-as évek elején végzett kutatásaira utal, mely kezdeményezést majd a milánói *Ernesto de Martino* Intézet folytatja tovább.¹⁸

¹⁷ Cirese 1971: 115.

¹⁸ Pianta *Cultura popolare*. Milano, Garzanti 1982: 23-24.

Pier Giorgio Solinas 1991-ben írt művének¹⁹ a leggyakrabban alkalmazott módszerekről szóló fejezetében az összehasonlító módszer és a terepmunka során végzett résztvevő megfigyelés mellett „kiegészítő” technikaként sorolja fel az interjúkészítést, a kérdőíves gyűjtést, a vizuális antropológiai és az „élettörténeti” megközelítést. Solinas kijelenti, hogy az etnográfia dokumentumfajtája az élettörténet, de az antropológiában is tartós és nagy múltra tekint vissza az iránta való kutatói érdeklődés, és hozzáfűzi, hogy Olaszország nagyon érdekes hagyománnyal rendelkezik az ilyen módszerű kutatások terén. A legjobb vizsgálatok szociológiai jellegűek és indíttatásuk a történelmi-társadalmi igazságtalanságok iránti érzékenységből ered, többek között ő is Scotellarot említi, majd Revelli (1977; 1985), Gallini, Bosio és Gribaudo műveire utal. A néprajz és irodalom határán húzódó „népi életrajzok” (*biografie popolari*) egyre gazdagabban élénk táruul gyűjteményei tükrözik a kutatóknak az elbeszélés szimbolikus (önmegfigyelő jellegű, narratív, mesei) megformáltságára irányuló megkülönböztetett figyelmét, a történelmi és szociális eredetű problémakörön kívül. Ilyenek Passerini és Maciotti művei, valamint számos, az 1980-as években létesült regionális archívum is, melyek többségében kortárs kéziratokon, hangrögzítéseken, levelezéseken kívül naplót is tartalmaznak. Az adattárak tevékenységről számol be a *Materiali di lavoro* (Adattárakról) című folyóirat 1987-es kötete: *Per un archivio della scrittura popolare. Primo seminario nazionale* (Népi szerzők archívumának létrehozására megrendezett első országos tanácskozás); valamint az 1984 óta Saverio Tutino irányítása alatt működő *Archivio Diaristico Nazionale* (Visszaemlékezések Olasz Archívuma) vagy például a Liguria, Trentino és Toscana tartományokban őrzött gyűjtemények is.²⁰ Az így létrejövő forrásanyag mondhatnánk forradalmi jelentősége, hogy megkérdőjelezi a „kollektív emlékezet” fogalmának további alkalmazhatóságát, miközben a „személyes emlékezés” (*memoria personale*) nagyfokú hitelességére hívja fel a figyelmet.

A fenti kézikönyvek egyöntetűen arról számolnak be, hogy Olaszországban a terepmunka módszere lényeges átalakuláson ment át: a kérdőív sok esetben átadta a helyét az élettörténetnek. A *storia orale* kutatói gyakorlata az 1980-as évekre intézményes keretekre lelt, s ezzel egyidőben szinte mozgalommá terebélyesedett, archívumokat, kutatóköröket és folyóiratokat hozva létre.

Vázlatos áttekintésünk az 1950-es évektől az 1990-es évek első harmadáig tartó mintegy negyven évet foglalja magába.²¹ Arra törekedtünk, hogy a bemutatásra szánt szerzőket minél behatóbban megismerhesse a magyar olvasó, aki számára az olasz kutatói tapasztalatok lehetnek a leginkább hasznosíthatóak. Keletkezés

¹⁹ P. G. Solinas: *Itinerari di letture per l'antropologia. Guida bibliografica ragionata*. Roma, Cisu, 1991. (Antropológiai kalauz válogatott bibliográfiával)

²⁰ Solinas 1991: 33.

²¹ A minden kutatásra egyformán kiterjedő bemutatás hiányát a tanulmány végén álló részletes bibliográfia igyekszik pótolni.

szerinti időrendet tartunk a legfontosabb élettörténeti kutatások bemutatásában. Passerini – aki 1986-ban összegző tanulmányt írt *Percorsi compiuti e prospettive* (A megtett út és perspektívák) címmel²² – szerint is az 1950-es és az 1960-as években nőtt meg először az érdeklődés Olaszországban, amikor Gianni Bosio, Danilo Montaldi magnóval gyűjtött személyes dokumentumokat. De még az ő tevékenységüket megelőzi Scotellaro korán derékba tört kutatói karrierje. Erre az „első hulláma”-ra²³ különösen jellemző a társadalmi igazságtalanságok iránti érzékenység – ami egyben a történeti szemlélet háttérbe szorulásával és a szociológiai előtérbe kerülésével jár –, valamint a szépirodalmi igényű megformáltság. Az erősen baloldali politikai töltet pedig a kezdetektől fogva mindig jelen lesz az olasz *storia orale* kutatásokban. Az „első hullám” egyértelműen olasz belső fejlődés eredménye, ide tartozik Scotellaro, Bosio, valamint Portelli, Revelli és Ferrarotti korai tevékenysége is. Ezzel szemben a „második hullám” tematikáján – ami az ún. „oral history” kutatások kibontakozásától számítható – kezdetben a nemzetközi hatás erős érvényesülése figyelhető meg.

Rocco Scotellaro rövid, de intenzív munkásságának részletes bemutatása nem maradhat el egy az olasz élettörténeti kutatásokról szóló első – ám nem kimerítő – magyar nyelvű számvetésből. A fasizmus és a háború utáni Olaszországban a kulturális, a politikai és civil életet egyaránt jellemezte az újrakezdés lendülete, a történelmi csalódásból felocsúdó nép ellenállhatatlan optimizmusa. Gondoljunk az irodalmi és filmes neorealizmus kiváló alkotásaira, egyéni hangjára, majd az azt követő az 1950-es évekre már körvonalazódó olasz „gazdasági csodá”-ra. A társadalmi elhivatottságú vizsgálatok sora a múltat és a jelent kívánta tisztázni, ezek közt előkelő helyet foglal el a „hétköznapi ember” megszólaltatására szakosodott kutatás.

A kulturális és társadalmi élet pezsgése a mély felelősségtudattal, sokoldalúsággal megáldott és tettvágytól hajtott fiatalemberre, Scotellarora is hatott. Több mint tíz évvel később járta be Basilicata (régi nevén, Lucania) tartomány falvait, mint Carlo Levi.²⁴ Az azóta eltelt 15 fontos év – ekkor vette kezdetét az agrárreform – nagy változást vitt a paraszti mentalitásba is. Olyannyira, hogy úgy tűnik, Levi és Scotellaro nem is ugyanott jártak. Ahogy Bronzini megállapítja, Scotellaro parasztemberei már nem csupán bénultan vegetálnak az elhagyatottság érzésétől gyötrődve, nem törődnek bele sorsukba, mint azok, akikről Levi írt. Mindegyikük belefog valami másba is a paraszti munkán kívül, már nem akarnak „csak” parasztok lenni. Kisebb vállalkozásokba kezdenek, kitanulják a kőműves, asztalos

²² Passerini 1988: 163-173.

²³ Passerini 1988: 163.

²⁴ Levi 1937-1938-ban töltött hónapokat Lucaniában belső száműzetésben, ahol annyira meghatározó élményekre tett szert, hogy megírta visszaemlékezéseit. Az 1940-es években Carlo Levi *Cristo si c'fermato a Eboli* című regényének megjelenése nyilvánvalóvá tette a tartomány elmaradottságát, és ezt követően számos, az egész dél-olasz nagytájat célzó társadalomtudományi vizsgálat vette kezdetét. Ezek sorába tartozik Scotellaroé is.

mesterséget, és eközben arról álmodnak, hogy egyszer majd egyáltalán nem kell a földet túrniuk.²⁵

A költészet és az irodalom iránt fogékony, verseiért Borgese-díjat kapott kutató, a harminc évesen elhunyt Scotellaro személyével és tevékenységével nagy hatást gyakorolt a társadalmi érzékenységgű élettörténet-kutatásokra Olaszországban. Scotellaro *Contadinija* – első és egyben utolsó munkája – egyszerre szépirodalom és szociográfia, a *meridionalismo*²⁶ egyik gyöngyszeme. A dél-olasz parasztság iránti érdeklődését lucaniai származása magyarázza, emellett meggyőződéssel vallja, hogy „életkörülményei, társadalmi-gazdasági kapcsolatai, általános világ- és életfelfogását tekintve még ma is (1953-ban!) a leghomogénebb és legarchaikusabb társadalmi csoport(!)” Olaszországban.²⁷ Képességeit és tudásának legjavát az elmaradottság miatt sokat nélkülöző nép szolgálatába kívánta állítani. Szülőfaluja gondjai felszámolása érdekében a politika és az írás terén egyaránt aktív részt vállalt: Tricarico szocialista polgármestere 1950-ig, valamint az *Osservatorio di Economia Agraria* munkatársa 1952-ig. Akkoriban folyt Basilicata (más néven Lucania) déli tartomány agrár rendezési tervének kialakítása, aminek megvalósításához Scotellaro nagy reményeket fűzött. Nem sokkal halála előtt így emlékezik vissza: „Nagyon sokat jelentett a *Piano* (Terv) során szerzett tapasztalat, mert összességében láthattam a régió problémáit és bizonyos részterületek – mint az egészségügy, analfabetizmus és az iskolaügy – kidolgozását magam végezhettem.”²⁸ Az így eltelt két év alatt szüntelenül kereste annak módját, hogy tudná társadalmi elkötelezettségét más irányban is kamatoztatni. Manlio Rossi-Doriával együtt azt remélte, hogy Porticiben egy a déli parasztság kultúrája bemutatását célzó *Centro di Sociologia Rurale*t létrehozva közösségtanulmányok sorozatát indíthatnák el. De a *Centro* felállítása mindegyre halasztódott, ezért fogadta örömmel Bariból a pugliai kiadóház tulajdonosa, Vito Laterza váratlanul jött megbízását a déli parasztság kultúrájáról szóló könyv megírására.

Rocco levelezéséből és jegyzetfüzete alapján Manlio Rossi-Doria, a barát rekonstruálta a munka folyamatát. Laterza a dél-olasz parasztság megismerésére tett első kísérletnek, a legszélesebb nagyközönségnek szánta a könyvet, és nem szépirodalomnak, és még kevésbé néprajzi tanulmánynak. Ezt világosan Rocco értésére is adta. Rocco viszont, tettvagyától hajtva, egy csak több év alatt kivitelezhető nagyszabású társadalomnéprajzi feltárás tervének kidolgozásába fogott. Kérdőív vázlatot készített, és gondosan úgy igyekezett meghatározni az interjúalanyok személyét, hogy a lehető legtágabb átnézetet kapjon a Dél agrárállapotairól,

²⁵ Giovanni Battista Bronzini: I contadini di Scotellaro fra protesta e religiosità. In: Giovanni Battista Bronzini: *Cultura contadina e idea meridionalistica*. ed. Dedalo, 1981. 227.

²⁶ Dél-Olaszország gazdasági elmaradottságából fakadó összetett történelmi-társadalmi problémakört értjük alatta.

²⁷ Scotellaro 1954: 26, Manlio Rossi-Doria előszavából származó idézet Scotellarotól.

²⁸ Scotellaro 1954: 6.

az égető napi gondokról, a *Cassa per il Mezzogiorno* tevékenységéről, munkanélküliségről, agrárreformokról.

A könyvnek, elképzelése szerint, nem csak Basilicataval, hanem az egész Nápolytól délre eső nagytájjal foglalkoznia kellett volna. Végül Laterzaval úgy döntöttek, hogy Campania, Calabria, Lucania és Puglia, azaz a kontinentális Dél (Szicília és Szardínia már nem) képezi a kutatás helyszínét. A kötetben nem jelent meg minden összegyűjtött élettörténet, mivel munka közben érte őt a halál, és barátainak utólag nem sikerült minden jegyzetét megfelelően elrendezni, és hűségesen interpretálni. Így az őt publikált élettörténetből három önéletrész (Mulieri, di Grazia, Chironna), egy harmadjára is megnősült parasztember (Laurenzana) tollba mondta életének történetét, és csak egyet szerkesztett meg teljes egészében Rocco, a fiatal bivalykereskedőt (Montefuso).

A folytatásról nagyon sokat elárul fennmaradt jegyzetfüzete. Campaniai körútja során Nolaban állt meg, ahol egy Valle del Sele-i fiatal bivalykereskedővel készített interjút. Jegyzeteiből tudjuk meg, hogy egyebek között Mateseben egy marhapásztornal, Caivanóban egy kendertermesztővel, Ciccianóban egy nagyállatkereskedővel, a Vezúv lejtőin több zöldség- és gyümölcsstermelővel, Avellino környékén egy királpárti paraszttal tervezett még interjúkat. Calabriai útja során megállt Reggio Calabria környékén, alaposan körülnézett és megállapította, hogy mindaz amire kíváncsi, Calabrianak ezen a részén együtt megtalálható. Tervei közt szerepeltek interjúk olajbogyószedőkkel és jázmin gyűjtőkkel Brancaleoneból, bergamottszedőkkel Melitoból, sószállítókkal Bagnarából, kisbérlő paraszttal a Reggiótól északra lévő öntésterületen, Africoból szegény menekültekkel, Rogudiból görögökkel, kisbirtokos paraszttal Cauloniából. Pugliában Salento környékét járta be július 30. és augusztus 4. között. Erről a körútról nem áll rendelkezésünkre jegyzete, de az tudható, hogy ide akart elmenni közvetlenül halála előtt, mert már gyűjtötte a bemutatkozó leveleket.

Legtöbb idejét szűkebb hazájának, Lucanianak szentelte. Tricaricoban, szülőfalujában már 1953 júniusában, a felkérést megelőzően is végzett gyűjtőmunkát. A kötetben négy Tricarico-beli életrajz van (Calle frakcióból), a jegyzetek és tervek is itt a legbőségesebbek: Ferrandinában egy első világháborús dezertőr paraszt szerencsésen végződött története, egy építőmunkás Stiglianóban, egy munkanélküli Pisticci-ben, Rotondellából egy kisbirtokos, két hazatért emigráns S. Basilioban. Különös figyelmet fordított a második világháború utáni politikai csatározások helyszínein élőkre, Gravina, Montescaglioso, Ferrandina, Irsina lakóira. Egyik levelében olvashatjuk, hogy Irsinában talált egy parasztembert, aki az általa javasolt formában fogja elmondani majd az élete történetét, melynek keretében a helyi politikai csatározások szolgálnak.

Rocco kutatói módszereiről is beszámol a közeli munkatárs, Rossi-Doria. A kikerdezést és a kérdőívet túlzott ridegsége és személytelensége miatt elvetette, és egyedül az interjút és az önéletrajzi elbeszélést tartotta kulturális adatgyűjtésre alkalmas módszernek. Alapvetően fontos kérdés volt számára az egyes emberre

úgy tekinteni, mint saját történetének főszereplőjére. Scotellaro a benne munkáló hűség és szolidaritás érzésétől áthatottan a meghitt önéletrajzi elbeszélés és interjú legközvetlenebb módját választotta a kutatás során.²⁹ A kötetben szereplő élettörténetek és a Rocco által eléjük írott bevezetők irodalmias hangneme kétségtelen írói erényekről árulkodik. Ebből az következhetett volna kevésbé szerencsés esetben, hogy a szerző szándéka ellenére a válogatás nem felel meg a tudományos igényű prózának. De Scotellaro esetében nem ez történt, egyedülálló módon volt képes a közléseivel szemben a maga által támasztott tudományos igények és műves megformáltságuk között összhangot teremteni. Direkt formában, magnóval és intejűszerűen készítette az élettörténeti elbeszéléseket, koncepcióját a saját tapasztalataira és a várható eredményekre építette. A déli parasztság alapvető kulturális jellemzőit először nagy területet felölelő körzetben végzett kutatással kívánta bemutatni, de a népi kultúra sokféleségét tapasztalva rájött, hogy csak úgy marad reprezentatív, ha néhány közösséget vizsgál meg alaposabban, vagyis a jól megválasztott falvakban nem egy, hanem több élettörténetet mondhat el.³⁰

Rocco nem értett egyet a kikérdezéses eljárással, kérdőíve mégis volt. A már említett kérdőív vázlat kétféle kérdéscsoportot tartalmazott: egyrészt azokat a kérdéseket, melyek az életrajzi elbeszélés spontán megindulását segítették elő, másrészt azokat, amelyek az elbeszélő parasztember saját közösségében elfoglalt helyét, emberi és kulturális viselkedését segítettek megismerni. Ez utóbbi kérdések ártatlannak, fölöslegesnek, vagy éppenséggel nevetségesnek tűnhettek, de a pszichológusok tesztjeihez hasonlóan az emberi viselkedés meghatározásához nélkülözhetetlenek voltak: Ha lenne százezer lírája, mihez kezdene vele? Milyen emberhez adná legszívesebben a lányát? Mit talál kivetnivalónak a gyermekei viselkedésében?³¹

Minden élettörténeti interjúnak egy bizonyos sémát érdemes követnie. Egyöntetűen az elbeszélő pszichológiai, kulturális jellemvonásaiból, családjának gazdasági mérlegéből, éves munkarendjéből kell kiindulniuk. Aktuális kérdések is elő kell kerüljenek, és az elbeszélő és kutató eszmecserét kell egymással folytasson az élet dolgairól, például a háborús éveket követő nagy átalakulások közepette a megváltozott közéletéről, a földfoglalásokról, az agrárreformról, a politikáról, régi mítoszokról és a katolikus vallásról, az írástudatlanság felszámolásáról, a nemzeti egységesítési törekvésekről. Egy ezen a módon végzett kutatás a paraszti világ két mindenkor jelentős aspektusát lesz képes megközelítőleg jól reprezentálni: 1. A falu-város kapcsolatot mint a paraszti világot minősítő tényezőt. 2. Paraszti

²⁹ „Chi volesse assumere il singolo contadino come protagonista della sua storia, dovrebbe impostare la ricerca secondo la via piú diretta dell'intervista e del racconto autobiografico.” Scotellaro 1954: 8, Manlio Rossi-Doria előszavából Roccotól való idézet.

³⁰ Scotellaro 1954: 16-17.

³¹ Scotellaro 1954: 19-20.

közösségek alkalmazkodási képességét, egyéni és közösségi reakcióikat az újonnan kialakult helyzetekben.

Scotellaro társadalomnéprajzi irányú kutatásai erősen éreztették hatásukat a későbbi élettörténeti vizsgálatokon.

Scotellaroéhoz hasonló kutatási modellt követ Nuto Revelli. Már az 1950-es évektől foglalkozik élettörténetekkel, és változatlanul azóta is jelen van újabb könyveivel. Talán azt mondhatnánk, hogy ő az, aki hidat képez a két korszak kutatásai között. Bosio tanításai érezhetően rá is hatottak, a mindennapok és a jelenből a múltba való visszatekintés érdekli. Számára a kutatás etikai kérdés elsősorban és saját személyiségének teljes megmutatásával végzi a gyűjtést. „Dialógusai” – ő így nevezi az emberekkel folytatott élettörténeti elbeszélgetéseket – során sikerrel valósítja meg azt, amit Scotellaro korán jött halála miatt nem volt képes, és amit Ferrarotti programjában részletesen kifejt, és példaként állít minden *storia orale* kutató elé. Ösztönzést és szakmai segítséget ugyanattól a Manlio Rossi-Doriatól kapott, aki Scotellaro barátja és munkatársa volt annak idején. Mindig a dialógust kereste az emberekkel, ezt nem szeretné másként csinálni a jövőben sem, a mindennapok embere iránti mély tiszteletét és őszinte érdeklődését fejezi ki minden könyve. De a piemonti származású Revellinek egyéni életútja is különös és rendhagyó. Az alpesi hadtest tisztjeként részt vett a tragikus oroszországi hadjáratban, melyről *Mai tardi* (Soha sincs késő) címmel naplót készített. Majd a partizánok parancsnokaként összegyűlt tapasztalatait a *La guerra dei poveri*. (A szegények háborúja) Torinóban 1962-ben megjelent első visszaemlékezés-gyűjteményében adja közre. Az 1966-os *La strada del davai* (A „davaj” útja) negyven Cuneo tartománybeli hazatért katonával készített élettörténeti visszaemlékezést közöl. *L'ultimo fronte* -ban (Az utolsó csata) pedig megindító emléket állít a háborúból vissza nem tért katonáknak leveleik közreadásával. Két legérettebb élettörténeti kötete az *Il mondo dei vinti* (A legyőzöttek) és *L'anello forte* (A szoros kötelék) parasztemberek életrajzi elbeszéléseit tartalmazza. Az utóbbi kötetben kizárólag nőket szólaltat meg, azokat, akik csendben hallgatták végig férjeik, apáik és apósaik történeteit elsősorban a háborúról, mikor Revelli *A legyőzöttek*hez készítette interjúit. Akkor szót ők nem kaphattak, még mellékszereplők sem lehettek, előttük ismeretlen esetek hangzottak el. Revellinek nagy kihívást jelentett a nőkről szóló kötet elkészítése. A háborúról, szegénységről és emigrációról faggatni az embereket egyszerűbb volt, mint a paraszti társadalom mély rétegeibe hatoló női élettörténeteket összerendezni – vallja be Revelli az előszóban.³² De mégis azt szerette volna, hogy végre a nagyon, vagy kevésbé szegényes körülmények között élő falusi asszonyoknak lehetőségük legyen arra, hogy megírják végre saját történetüket. A kötetben 260 Piemontban élő parasz-asszony szólal meg, és mondja el élete történetét, közülük hatvanan Délről jöttek férjhez Északra. Századunk második felében a magyar néprajz még adós életpá-

³² Revelli 1985: XX.

lyákat elemző monográfiák megírásával,³³ Revelli kitartó munkásságának köszönhetően Olaszországban ez a tevékenység már kezdetét vette egy ideje és követőkre is talált.³⁴ A kötet szerkezete a következő. A kimerítő bevezető tanulmányban – mely két hosszú fejezetből áll – minden lényegesnek nevezhető, a helyi társadalomra és az elbeszélők életmódjára vonatkozó tétel felvetődik. Megismerkedünk a tájjal és az azon belül elhelyezkedő kistájakkal, Revelli röviden jellemzi az elbeszélőket – akik majd a könyvben olykor tájnyelven is megnyilatkoznak, ilyenkor a szerző lábjegyzetben közli a fordítást –, így az olvasó közeli ismerősévé téve a megszólalókat. Majd generációnként mutatja be a nők csoportjait: az idős asszonyok (köztük az 1890-es években születettek a legidősebbek) a század elejének életmódját képviselik, a középkorúak (az első világháború után születettek) a faszizmus és a háború, partizán harcok, az újrakezdés éveiről, a második világháború után született fiatalasszonyok pedig a közelmúltról szólnak hitelesen. Végül külön alfejezetet szentel azoknak a vegyes házasságokban élő nőknek, akik Dél-Olaszországból jöttek Cuneo tartományba férjhez, többnyire az 1950-es években. A könyvben tájak szerint szólalnak meg az asszonyok: a síkság, a hegyvidék és a Langhe. Minden elbeszélés egy fejezet, mely külön címet kap, és a megszólaló neve is ott áll. Természetesen sok a hasonló tartalmú elem az egyes elbeszélésekben, így az ismétlődés is, de a közlés eredetiségét, az életmódot és a hagyományost épp az egyedi élet-példák összecsengésével olvashatjuk ki a könyvből.

Igazán megragadni az élettörténetek lényegét – mint látjuk az eddigi kutatástörténeti mérlegből – nehéz feladat, Revelli viszont sokat tesz azért, hogy közelebb kerüljünk hozzájuk. Kutatási tapasztalatainak átadásával, majd 100 oldalas elemző tanulmányával és bőségesen jegyzetelt szövegközléseivel arra törekszik, hogy az „élő anyag”, az élettörténet „lelke” ne sérüljön meg miközben a tudományosság követelménye érvényesül. Éppen ezért elképzelhetetlennek tartja, hogy a gyűjtés, rendszerezés minden fázisát ne maga végezze. Míg Clemente bevallja, hogy szívesebben dolgozik mások által gyűjtött élettörténetekkel – ami szerinte lehetővé teszi számára az élettörténet tartalmától való kellő távolságtartást és így tudományos közléstől elvárt objektivitást –, addig Revelli az összes élettörténetet maga rögzítette és írta le. Bőbeszédűen és lelkesen szól a gyűjtés élettanáról, és nem igyekszik mindenáron titkolni interjúalanyaihoz való érzelmi kötődését, egyszerűen és kertelés nélkül tárja elénk a munka közben felmerült gondjait, tapasztalata diktálta ésszerű megoldásait megosztja az olvasóval. Közben olyan emberségről tesz tanúbizonyságot, ami minden társadalomtudós előtt példa lehet, és kimondhatjuk, az élettörténet kutatások elengedhetetlen morális feltétele.

³³ Mohay Tamás: Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, 2000. 764.

³⁴ Lásd: Passerini 1988: 205-220. – bibliográfiáját.

A dialektálisan nagy mértékben megosztott, és ennek következtében kulturálisan is sokféle Olaszországban Revelli kizárólagosan piemonti (azon belül is Cuneo tartományban élőkre korlátozódó) regionális élettörténet kutatásai jelentősen hozzájárulnak a helyi színek és jellegzetességek feltárásához. Éppen ennek köszönhetően monográfiái összehasonlításul szolgálnak további, más régiókban végzett (végzendő) kutatásokhoz. Az egyenetlenség a regionális néprajzi kutatások terén a vizsgált időszakban igen nagy. Ugyanakkor kívánatos, hogy az élettörténet kutatás Olaszországban regionális szinten történjék a továbbiakban is, ebben a kérdésben az ország történeti múltjához való igazodás elengedhetetlen.

Az olasz élettörténet kutatásokra rendkívül ösztönzően hatott Gianni Bosio, olyannyira, hogy szinte minden későbbi *storia orale*-kutató az ő markáns programjától indíttatván fog munkához az 1970-es években, amikor számos gyűjtemény lát Itália-szerte napvilágot. Bosio alapította az *Istituto Ernesto de Martino* (Milano) és a *Nuovo Canzoniere Italiano*t, hívei kört neveztek el róla Rómában *Circolo Gianni Bosio* néven, e kör időszaki kiadványa az „*I Giorni Cantati*”.

1969-ben az „*uomo folklorico*”-ról készített, nagy visszhangot keltő baloldali elkötelezettségű leírásával a „népi önkifejezés” pusztán formai-esztétikai értelmezésének veszélyeire figyelmeztetett. Bosio mély meggyőződéséből fakadó indulattal fejtí ki, hogy az uralkodó elit (*classe dominante*) számára egyedül az archaikus világot megtestesítő absztrakció, a „folklór ember” kívánatos. Az „uralkodó osztályt” ugyanis nem érdekli az egyén a maga teljességében, a történelmet saját bőrén megtapasztaló magánember, annak életmódja, viselkedése, bánata, napi ügyes-bajos dolgai, csak a „művészete”.³⁵ Az egyszerű ember élete, a mindennapi történelem és általában a társadalmi aspektus iránti érdeklődésnek Bosio nyomán nagy fellendülését látjuk a változásra kész olasz néprajzkutatásban: az új kutatói magatartás mintája Bosio „*intellettuale rovesciato*”-ja lett. E program szerint a kutató értelmiséginek alapállásán „kell változtatnia”, vagyis a tudósi felsőbbrendű magatartást félre kell tudnia tenni és az adatközlőt kell szolgálnia a kutatásával. A kutatónak hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a parasztok és a munkások képesek legyenek önmagukat a „saját erejükkel felfegyverezni”, ennek pedig az a módja, hogy a körükben szerzett tudást összegyűjtve és értékelve visszajuttatja közejük. Az „*intellettuale rovesciato*” végtére is olyan társadalomtudós, aki a tisztesség keretein belül maradva próbál forradalmár lenni.³⁶

A Bosio tanításai nyomán kutató Portelli, az „*I Giorni Cantati*” főszerkesztője hasonló meggyőződéssel vallja, hogy kutató és adatközlő közt a terepmunka során létrejövő kapcsolat elkerülhetetlenül „politikai” jellegű (*rapporto politico*). Saját esetét hozza fel példaként. Amikor az USA-ban, az Appalach-ben készített interjúkat, zavarbaejtő vendégszeretben volt része, ami azért lepte meg, mert az innen visszatérő etnológusok, antropológusok, szociológusok és újságírók mindany-

³⁵ Bosio 1975: 248.

³⁶ Portelli 1992: 6.

nyian barátságtalan fogadtatásról és zárkózottságról számoltak be. Csak később talált arra magyarázatot, mi az oka, hogy őt viszont kitüntető szeretetükkel vették körül a helybéli bányászok, akik körében gyűjtött. Ugyanis Portelli kutatói magatartása volt más, mint azoké, akik előtte ott jártak. Ahelyett, hogy azt mondta volna: „a bányászokat tanulmányozni jöttem”, így mutatkozott be: „azért jöttem, hogy a bányászoktól tanuljak”.³⁷

Bosiohoz hasonlóan a szociológus Ferrarotti is fontosnak tartja a munkás- és a parasztember önérzetét, önbecsülését felébreszteni, de ő más úton kíván haladni, javaslata az „együtt kutatás” (*con-ricerca*).³⁸ Szerinte az élettörténetek a mindennapi élet leghűségesebb krónikáját adják, egy olyan gyakorlatról számolnak be, amit a történetírás háborúk és uralkodók története révén nem képes közvetíteni. A „*storia dal basso*” a hétköznapiság, a szentimentalitástól mentes folklórtények és a hagyományok felfedezését teszi lehetővé, és kritikai szemléletet kölcsönöz a történeti kutatásnak.³⁹ Az életrajz fő jellemzőjének az egyediséget és a mélységes történetiséget tartja a szerző (*storicità profonda, unicità*).

Az olasz történettudomány az 1970-es években még kevésbé volt nyitott az újítások iránt, mint például a francia. Így felkészületlenül érte a Carlo Ginzburg művelte *micro-storia* kimagasló alkotása is. A középkori molnár világképét bemutató *Il formaggio e i vermi* -t fölösleges „érdekességeket” tartalmazó, semmi újat felmutatni nem képes haszontalanságnak minősíti F. Diaz a *L'Espresso* hasábjain 1980-ban. De visszhang nélkül maradt J.-L. Flandrin családról írott műve is – olasz fordításban *La famiglia* címen 1979-ben jelent meg –, még a szociológiai irodalomra általában felfigyelő Einaudi kiadó jeles *Storia d'Italia*ja sem tett róla említést.

Ferrarotti elismerően szól a század első felében született élettörténeteket feldolgozó társadalomtudományi művekről – 35 oldalon be is mutatja a nemzetközi irodalom mintegy 54 alkotását –, de ugyanakkor csak mint elengedhetetlen előzményként tekint rájuk, és 110 oldalas tanulmányában lázasan próbálja megragadni a műfaj episztemológiai lényegét. Saját bevallása szerint csak sok egyéni tapasztalattal a háta mögött és sok terepmunkát követően jutott arra a következtetésre, hogy egyszer a társadalomtudományok területén az élettörténeti módszer (*metodo biografico*) autonómiájáról is lehet majd beszélni. Az 1950-es évek elején kezdett el élettörténeteket és önéletrajzi dokumentumokat gyűjteni néhány olyan olasz közösségben, ahol erőltetett és rendkívüli mértékű iparosítás folyt. Ferrarotti mindig az iparosodás folyamatának emberi és társadalmi következményeire volt

³⁷ Az 1980-as évektől kezdve egyre több szerző járul hozzá az élettörténeti kutatásokhoz különböző szempontú feldolgozásával. Közülük elsősorban Luisa Passerini, Franco Ferrarotti, Alessandro Portelli, Bernardo Bernardi és Maurizio Gribaudi nevét említjük meg.

³⁸ Ferrarotti 1981: 108.

³⁹ Ferrarotti 1981: 20.

kíváncsi, mint arról az 1950-ben a szakszervezetekről írott könyve is árulkodik.⁴⁰ A paraszti világ és a technika irányította ipari világ közti átmenet bemutatására tette fel kutatói tevékenységét.

Elsőként az északi Olivettiben arra irányultak kutatásai, hogy a cég gyors terjeszkedése milyen hatást gyakorol a környék paraszti lakosságára, majd ehhez hasonló vizsgálatokat délen is folytatott. Őt is, mint láttuk más kutatókat is, az a titkos vágy hajtotta, hogy szociológiai kutatásaihoz a merev felépítésű kérdőívek helyett más adatgyűjtést találjon. Csak chicagói tartózkodásait követően jött rá, hogy nem törvényszerű, hogy a társadalomtudós szeme előtt az értékek többsége rejtve maradjon, mint azt addig hitte éppen a rendelkezésére álló formális eszközök korlátai miatt. Az élettörténet sok esetben jelentősen hozzájárul a kutatás irányának kiszabásához: bár nem felel meg az objektivitás természettudományos szigorúságú szabályának, lehetővé teszi, hogy a kutató ne foglaljon állást, és ne kerekedjen felül az adatközlőn. (p. 26.) Kezdetben az élettörténeteket háttér jellegű kutatásokra (*ricerca di sfondo*) tartotta alkalmasnak, kiegészítő funkciókat szánt nekik, annak illusztrációjaként, amit nem kell vagy nem lehet bizonyítani. A szociológiai kutatás, Ferrarotti megítélése szerint, fetiszálja az empirikus adatokat, autonómnak tekinti azokat.⁴¹ Pedig éppen az élettörténeti módszer autonómiájáról kellene gondolkodnunk, hiszen az életszagú elbeszélés egyedülálló szintetizáló erővel bír.

A társadalomtudományi gyakorlatban az összes lehetőségét még ki nem merítő élettörténet – mint teljes értékű módszer –, feltételezi a korabeli használatos módszerekkel (Dilthey, Bertaux, Goldhorpe) való szakítást.⁴² Egyébként az élettörténeti módszer episztemológiai elszegényedése fenyeget. Az élettörténeti módszer a kezdetektől fogva tudományos kihívást jelentett a kutatók számára. A kihívás főleg két téren érvényesült, a szubjektivitás és minőség terén. Az élettörténet a végletekig személyes jellegű, a szubjektumnak ismereti értéke van (*valore di conoscenza*). Az életrajzi módszer kvantitatív elemei marginálisak és jelentéktelen számúak, a minőségiségen van a hangsúly. A szociológusok ezt a tényt figyelmen kívül hagyták, és gyakran úgy használták kutatásaikban, mint a hagyományosan gyűjtött adatokat: az élettörténetekből elemeket, problémákat, feltételezéseket és információkat vontak ki, majd a kutatás második szakaszában mindezeket egy tágabb interpretatív keretbe helyezték, és egy „igazi” tudományos módszer segítségével azok igazolására törekedtek. Az élettörténetek információ forrásként való kezelése elfogadható és olykor szükségszerű is, mint például régi mesterségek rekonstruálása során, vagy szóbeli források hiányában társadalomtörténeti krónika készítésekor. De ez a felhasználás nem keverendő össze az élettörténeti módszerrel. Az elszegényedés másik jellemző formája, amikor élettörténeti anyagok

⁴⁰ Ferrarotti 1981: 28.

⁴¹ Ferrarotti 1981: 27.

⁴² Ferrarotti 1981: 7-39.

együttesére redukálódik az élettörténet. Ha az életrajzi dokumentum szintetikus egysége megbomlik, a szociológiai megismerés nyers segédanyaga válik belőle, ilyen esetben az élettörténet nem más, mint alapinformációk hordozója, segédanyag-koncentrátum, szociológiai töredék. Az élettörténetek belső egységének megbontását eredményezi az is, ha egyszerű illusztrálásra használjuk azokat, vagy ha az elvonatkoztatás magasabb szintjén álló interpretációban az „élettörténet” mint egyszerű eset vagy példa kerül bemutatásra.⁴³

Az élettörténet képes arra, hogy önmagában nyerjen tartalmat. A módszer alkalmazói elsődleges és a másodlagos életrajzi anyaggal dolgoznak. A hagyományos élettörténeti módszer a másodlagos dokumentumokat (fényképek, naplók, hivatalos iratok, jegyzőkönyvek, korabeli sajtóhírek, levelezés és egyéb írásos személyi vagy családi dokumentumok) részesíti előnyben, mert ezek szerinte „objektívebbek”, és nem az elsődlegeseket, azaz a kutató által személyes kontaktus keretében gyűjtött élettörténeti interjúkat, a másodlagosaknak az elsődlegesek elé helyezésén fáradozik. Az elsődleges dokumentumok javára a másodlagos dokumentumok privilégiumáról le kellene mondanunk. A módszer lényegének kellene tekintenünk az elsődleges dokumentumokból kihallható, meggyőző erejű egyéni hangot, a kutató és elbeszélő közti kölcsönös interperszonális kommunikációból fakadó személyességet (*pregnanza soggettiva*), nem csak a módszerben rejlő és nehezen megragadható objektivitást. A másodlagos dokumentumok nagyobb népszerűségének valódi oka a szerző szerint a könnyebb elérhetőség, és hogy az elsődleges dokumentum, az élettörténeti interjú szükségszerűen megköveteli a kutató és a kutatás „tárgya” közti egyenrangúságot. Ezzel szemben még mindig a „kolonialista” kutatói szemlélet uralkodik. A hagyományos kutatói gyakorlat ezzel válságba sodorja önmagát, megoldást nyújt Ferrarotti szerint a „*con-ricerca*”, az „együtt-kutatás”. A ma még nagyrészt szociálisan semleges és adminisztratív gyakorlatra emlékeztető szociológia szerinte nem tartható fenn, az önfejlődésre alkalmat teremtő és a jelentős emberi részvállalást szorgalmazó szociológiának kell helyét átadnia.⁴⁴

De az élettörténetben megnyilvánuló személyesség hogyan válik tudományosan megismerhetővé? Ha az élettörténet történetiségét és a személyességét már nem vonjuk kétségbe, milyen módon alapozhatjuk meg tudományos tanulmányozását? Minden élettörténet vertikális vagy horizontális módon, de egy emberi gyakorlatot mesél el (*prassi umana*). Az egyéni élet olyan tevékenységekből áll, melyeknek során elsajátítható a társadalmi kapcsolatrendszer (*rapporti sociali*), amit majd pszichológiai úton interiorizál az egyén és újraátalakítva továbbadja maga is. Az egyén – akit a polgári forradalmak kora óta egyszeri és megismételhetetlen „univerzum”-nak (*universo singolare*) tekintünk –, szintetizáló gyakorlatán keresztül egyéniesíti cselekedeteiben az őt körülvevő társadalmi élet teljességét, a

⁴³ Ferrarotti 1981: 86-89.

⁴⁴ Ferrarotti 1981: 96-97.

kollektív társadalomtörténetet. Épp ebben a gyakorlatban feszül az élettörténeti módszer ismeretelméleti paradoxonja. Az ellentmondás feloldására lehetségesnek tart Ferrarotti egy olyan szociálintropológiai gyakorlatot, mely nem tesz különbséget az egyéni élet általánosítható és egyedi jegyei között, mivel az adott társadalom aktív és individualizált szintéziseként képzel el minden embert⁴⁵. Ebből következően, egy társadalom „olvasható” akár egyetlen élettörténeten keresztül is.

Milyen reprezentativitást várunk el az élettörténettől? A szerző többször elismertelt fájdalma, hogy az objektivitás bővületében álló tudományos megismerés megkerüli a szubjektum kérdését, az életrajzi hermeneutika nem tud vele mit kezdeni, és a minőségi tényező (szubjektum) felörlődik az életrajzi krónika objektivitásában. A szubjektivitás elutasításával összhangban áll az élettörténet központi módszertani kérdése. Az élettörténet az interpretatív modell igazolására szolgál, az életrajzi anyag minősége és gazdagsága jelentőségét veszíti, ha a minta statisztikai modellje mentén épül fel az életrajzok feldolgozására kialakított módszer. Az élettörténeti interjút azonosítják a strukturálatlan szociológiai interjúkkal. Az élettörténeti hermeneutika utánozza a szociológiai interjúkra jellemző analitikus értelmezési formákat is, azaz előnyben részesíti az objektív adatok kvantitatív bemutatását. Az amerikai szociológusok szövetsége arra ösztönzi a kutatókat, hogy mindenfajta interakciótól tartsák távol magukat az interjúkészítés során, és jelenlétük teljesen passzív legyen, ne csak az élettörténeti interjút fosszák meg szubjektivitásától, hanem a szociológus személyét is minél inkább eltakarva tartásuk, a „Ki?”, „Kit?”, „Mikor?”, „Hol?” kérdésekre szorítkozzanak. Ugyanez az elidegenedés jellemzi az anyagfeldolgozást is, semleges és banális alapszókincre redukált nyelvhasználat, egyes szám harmadik személybe, bürokratikus tónusba átírt és a minőségi részletek, megjegyzések teljes mellőzésével közölt objektív csontváz az eredménye az élettörténeti módszer episztemológiai paradoxonjának.⁴⁶

De az élettörténet nem csupán az átélt tapasztalatokat, hanem legalább olyan mértékben társadalmi gyakorlatban előforduló mikro-szintű kapcsolatok (*microrelazione*) szövedékét is hordozza. A legmagányosabbnak tűnő előadó önéletrajzi monológja is kommunikációra tett kísérletet jelez, és mindenképpen feltételezi a hallgatóság szellemét, ha fizikai jelenlététől szívesen el is tekint. Tudatában kell lennünk, hogy az élettörténeti elbeszélés nem a magnó egy tartozékaként némán figyelő kutató előtt elhangzó monológ, hanem társadalmi interakció terméke. Életünk eseményeit nem egy magnónak mondjuk el, hanem egy másik embernek. Minden életrajzi interjú összetett társadalmi interakció: szerepek, elvárások, indíttatások, implicit értékek és szokások, gyakran szankciók rendszere. Minden életrajzát elbeszélő feszültségeket, konfliktusokat, hatalmi hierarchiát próbál elkendőzni, és habár elismeri a tudományos intézmény alsóbb néposztályokhoz

⁴⁵ Ferrarotti 1981: 40-43.

⁴⁶ Ferrarotti 1981: 91-95.

képest nagyobb társadalmi hatalmát és karizmatikus voltát, és ez ellen spontán módon védekezni is próbál. Az elbeszélés formája és tartalma nagyban függ attól, hogy ki a hallgatója, milyen interakcióra képesek együtt. A kérdező mindig jelen van – még ha úgy is tesz, mintha nem lenne jelen –, viszonyukat mindig kölcsönösség jellemzi, még ha úgy is tesz, mintha nem lenne köztük kölcsönösség.⁴⁷ Az élettörténet lényegéhez tartozik, hogy az elmesélő minden egyéni cselekedetében a társadalmi rendszer teljes egészét kívánja hűen tükröztetni.

Az életrajzi módszer révén mindig egyének szólalnak meg. Egy félreértés áldozata volt a szociológus, amikor a társadalom legkisebb elemének, egy atomjának az egyént hitte. Ferrarotti szerint az alapegység az elsődleges csoport, az ember – az „egyedi univerzum” – pedig komplex szintézise a társadalmi elemeknek. A társadalom nem az egyénen alapul, hanem a társadalom kifinomult terméke az egyes ember. Hogy miként kaphatjuk meg a csoport életrajzát, már olyan probléma, melynek teljes megoldására a szerző nem vállalkozik.⁴⁸ De megállapítja, hogy a társadalom, az állam alapját akkor tudjuk megragadni, ha a család privát szférájából indulunk ki, ha emberi interakciók kis egységeire bontjuk le a társadalmi szférát. Valójában kiscsoport-életrajzot tart helyesnek. Ennek előfeltétele egy újfajta történetírás alapjainak letétele, mely nem választja el a politikait a társadalmitól, és amely az adatszerűség és a megélt élet kölcsönösségét vallja. Az élettörténet és a csoport-életrajz – minden romantikus, irracionális és demagóg elképzelésen túl – a társadalomban élő embert tárgyaló tudomány módszertani megújulásának egyetlen útja.⁴⁹

Az 1970-es évekre kirajzolódott „második hullám” sokat megőrzött az elődök tematikájából, de tartalmilag új elemmel bővült a történészek és néprajzkutatók közt létrejött kapcsolat révén, amihez az *etnistoria* kutatások biztosítottak hátteret. Evans-Prichard nyomán az antropológiai kutatásban a történetiség iránti érdeklődés megélnélt, és bizonyos módszertani és kutatási irányzatokban erősen érvényesült is, az így körvonalazódó új tudományszakot általában *etnistoria* (*ethnohistory*) összefoglaló névvel illetik. Clark Wissler szerint eredetileg az írott dokumentumok felé forduló etnológiai érdeklődést, adatgyűjtést lehetett *etnistoria*-kutatásnak tekinteni, de ennél sokkal tágabban értelmezhető céljai lettek. Az átértékelődött történelemfelfogás révén egyrészt tág teret kap a családi- és intézményi archívumok elemzése, de a szóbeliség legalább olyan fontos lesz. A múlt rekonstruálására – Vansina hatására – egyes kutatók az írásbeliséggel nem rendelkező afrikai népek elbeszéléseit rögzítették és elemezték. A szóbeli források iránti megújult érdeklődés a regionális kutatások előmozdítására is jótékony hatást gyakorolt, gondoljunk az *Etnologia Europea*-, valamint a Mediterraneum- és

⁴⁷ Ferrarotti 1981:43-44.

⁴⁸ Ferrarotti 1981: 62-63.

⁴⁹ Ferrarotti 1981: 107-111.

Alpok-kutatásokra.⁵⁰ A néprajz művelői a történetiség iránt fogékonyabbak lettek, ugyanakkor a történész is új forrástípussal gazdagodott, amikor *fonti orali* közléseihez az antropológiai terepmunka módszerét alkalmazta. Az a történeti szemlélet, ami például Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban már korábban is jellemezte a hangrögzítéses gyűjtéseket, Olaszországban ekkor újdonságnak számított. A kutatásokat itt sok szakmai vita kísérte, és forráskritikai megállapítás ösztönözte: míg a *storia orale* ellenzői is elismerték az egyediségben megnyilvánuló erényt, addig letéteményesei annak gyenge pontjait is tudomásul véve igyekeztek minél többet „kihozni” az élettörténetekből.⁵¹ Az olasz kutatásban is felvetődik ekkor már a szavahihetőség, adattárolás és a corpus létrehozásának kérdése, valamint az elemzés lehetőségei és episztemológiai kérdések, akárcsak a nemzetközi irodalomban. Érdekes szín az olaszoknál, hogy az oktatásban is jelentős helyet kapott a *storia orale*.⁵²

Az egyénileg megélt történelem iránti felerősödött érdeklődésnek az 1976-ban *Fonti Orali* címmel Bolognában megrendezett tudományos tanácskozás látható jele volt. Az esemény a történelem és a néprajz művelőinek egyértelmű közeledését hozta magával.⁵³ A háromnapos konferenciát a város egyetemének Politikatudományi Karán nagy sikerrel tartott módszertani szemináriumok előzték meg. A szemináriumokon kirobbanó heves viták és a S. Marino di Bentivoglio-i Paraszti Kultúra Múzeumban (*Museo della Civiltà Contadina*) folyó kutatás módszertani problémái adták a tanácskozás szervezésének ötletét egy Európában kutató és egy afrikanista történésznek, Poninak és Triulzinak, valamint a néprajzos Bernardinak.

Az említett kutatásban résztvevő történészek és antropológusok Emilia tartomány paraszti kultúrájának vizsgálata során felmerülő új helyzetekre igyekeztek megfelelő módszertant kidolgozni.⁵⁴ Fronzoni „*Per la nostra storia*” című munkaterve szerint a kutatás helytörténetinek indult. A munkacsoport vizsgálatai napszamosok és feles bérlők körében a paraszti munkaeszközökre és a hétköznapi használati tárgyakra irányultak. De az anyagi kultúra kutatása kis idő múlva meglepő irányt vett: a castelmaggiorei szövetkezeti székhely – akkoriban múzeumi kiállító teremnek lett berendezve – rövid időn belül a falu idős embereinek találkahelye lett. A munkaeszközök ürügyén az idős embereknek egyre több más mondanivalójuk is lett. Az itt spontán kialakult beszélgetések keretében elhangzó visszaemlékezések, elbeszélések, kezdetben úgy tűnt, elősegítik az anyagi kultúra gyűjtését, de egy ponton túl már annak fölébe kerekedtek. A beszélgetések nyomán észrevétlenül rajzolódott ki az emiliai síkság napszamosai, iparosai és

⁵⁰ Bernardi 1973: 204-205.

⁵¹ Passerini 1988: 164.

⁵² Errol számol be Levi, Gallini, Sega, Brunello, Lanaro.

⁵³ Lásd: Bernardi – Poni – Triulzi 1978; Quaderni Storici n. 35 1977.

⁵⁴ S. Fronzoni: Fonti orali e ricerche sul lavoro contadino: l'esperienza di un museo. In: Bernardi – Poni – Triulzi 1978: 237-251.

gazdái közti kapcsolatháló, a termelési kapcsolatok és termelési technikák kérdésköre. A nem várt kutatási helyzet új módszerek keresésére ösztönözte a résztvevő – többségében – történészeket.⁵⁵

Triulzi bevezető tanulmányában megindokolja, miért helyeznek a történészek hangsúlyt az antropológiai jellegű élettörténeti megközelítésre.⁵⁶ A történész az egyéni élettapasztalatok tudományos célú alkalmazásával ellensúlyozhatja az erősen ideologizált történészi és antropológusi gondolkodást. Másrészt, az élettörténeti szemlélet több mint egyszerű megismerési technika, mivel nem csak módszertani szempontból nyújt újat, hanem általa képesek vagyunk vizsgálatunk tárgyáról az eddiginél teljesebb tudás birtokába is jutni. Mindez elképzelhetetlen, ha kizárólag írott forrásokkal van dolgunk. Az élettörténeti kutatás során eddig felhalmozott tapasztalatok arra a megállapításra vezettek, hogy az egyénileg megélt, és a történelemtények lapjain szereplő történelem közt szakadék tátong. Triulzi véleménye szerint a szakemberek által végzett élettörténeti megközelítésű kutatások éppen realizmusuk és az összefüggések állandó keresése révén járulhatnak hozzá a hagyományos néprajzra még mindig nyomásként nehezedő romantikus és egyben történelmietlen népszemlélet fokozatos felszámolásához.

Bernardo Bernardi vitaindító írásában⁵⁷ áttekinti a meghatározó antropológiai álláspontokat a történelem felfogásáról. Célja, hogy az írott forrásokhoz szokott történész és folklorista figyelmét felhívja az antropológusok adatgyűjtési technikájában rejlő lehetőségekre. Az antropológia – mint írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák és népek vizsgálatán kifejlődött diszciplína –, tudománytörténetében Bernardi 4 szakaszt állapít meg az emberi történelem felfogását illetően. Véleménye szerint, „az antropológia vagy történelem, vagy semmi”. Csak a negyedik, az általa „dinamikus” kultúra-felfogásúnak nevezett szakaszban lesz igaz a fenti idézet, és csak ebben a szakaszban értékelődnek fel a szóbeli források is. A kultúra dinamikus felfogásának térnyerése jótékonyan hatott az ún. élettörténeti kutatásokra. Megfogalmazódhatott, hogy minden kultúra és minden társadalom rendelkezik történelemmel, és csakis teljességében, folyamatában ragadható meg. Az írott forrás meggyőző erejű, hiszen társadalmi normát sejtet, de a szóbeliségnek is megvan a maga szerepe az írásbeliséggel rendelkező kultúrákban. A szóbeli forrás csupán egyéni véleményt és élettapasztalatot tükröz ugyan, de egyidejűleg magát a kulturális folyamatot is egyedülállóan képes példázni. Az élő, dinamikus történelmi folyamatot csak akkor tudjuk megragadni, ha az írásos dokumentumok korlátai mögül kilépünk. Különösen azért fontos, hogy az antropológiai tapasztalat és módszer értékeit a történészek és a folkloristák felismerjék, mert így a szóbeli források tágabb körű kiaknázása lesz lehetséges. Ezzel együtt Bernardi elismeri,

⁵⁵ S. Fronzoni: *Fonti orali e ricerche sul lavoro contadino: l'esperienza di un museo*. In: Bernardi – Poni – Triulzi 1978: 237-251. 237.

⁵⁶ A Triulzi: *Introduzione*. In: Bernardi – Poni – Triulzi 1978: 7-18.

⁵⁷ *Quaderni Storici*, n. 35 1977: 325-339.

hogy az élettörténeti forrásoknak is vannak korlátaik: ne várjuk tőlük azt, amit képtelenek nyújtani, de ne mondjunk le arról, amire képesek.⁵⁸

A nagy lendületet vett irányzatról tíz évvel később Giovanni Levi, a történész úgy látja, hogy a történelemtudományon belül egyre inkább elszigetelődik. Milyen lehet akkor a jövője? Megítélése szerint akkor jár helyes úton a történész vagy az antropológus, ha az élettörténetet a norma körülhatárolására és működésének leírására alkalmazza. Carlo Ginzburg *Menocchioról* szóló könyve éppen azt volt képes megmutatni, hogy a korabeli népi kultúra meddig a határig volt képes elmenni, és abban a világban *Menocchio* képviselte a népi kultúrát. A *storia di vita* mit mond el, végtére is az általánosságban? Hogy létezik egy közeg, amely közegben, kontextusban az illető élet létre jöhetett. A közeg meghatározására tett kísérlet hibás, ha közben áldozatul esik az élettörténet egésze. Hibás eljárás az élettörténeti mozaikokat egymástól szétválasztva, vagy netalán hiányosan kirakni, esetleg csak az ismétlődő elemeknek privilégiumot biztosítani, ahelyett, hogy a normatív rendszer és egyén közti kapcsolódási pontok elemzésére összpontosítanánk.⁵⁹ A közlés minőségét is érintő probléma: az élettörténet önmagában még értelmezhetetlen is lehet a kutató számára, amennyiben az azt létrehozó közeg, kontextus ismeretlen előtte. Ferrarotti és Clemente egyetértenek abban, hogy például a felesbérli önéletrajzi számvetését nem érthetjük meg, ha nem ismerjük a felesbérletet magát, annak történetét, gazdasági közegét, azt a sajátos nyelvezetet és szókincset, amibe az beágyazódik.⁶⁰

Luisa Passerini 1986-os *Percorsi compiuti e prospettive* című említett kutatástörténeti mérlegében az 1980-as évek kutatásainak kapcsán párhuzamot lát az amerikai és olasz tapasztalatok között. A *storia orale* gyűjtések kettősségéről árulkodik, hogy a vietnami háború résztvevőinek és a visszatérő katonák családjainak az emlékei, valamint a fiatal generációk teljes tudatlansága a háborúval kapcsolatban, szöges ellentétben állnak egymással. Ugyanez a helyzet Olaszországban, ahol a fasizmus, az ellenállás és a terrorizmus elmúlt eseményei váltanak ki teljes értetlenséget a fiatal generációkban – a *storia orale* kutatások ezt tanúsítják⁶¹.

*Filologia e interpretazione: un percorso bibliografico*⁶² könyvészeti számvetésében az elmúlt 40 év kutatásai, így elméleti és elemző munkák, valamint adattárak és folyóiratok, konferenciák, kutatástörténeti írások, az írásbeliség és szóbeliség, ill. hagyomány és elbeszélés körüli metodológiai vitákat tartalmazó írások, a folklór, antropológia és a szociológia területéről származó különböző *storia orale* elemzései, a szájhagyomány és a *storia orale* kapcsolata, valamint

⁵⁸ Quaderni Storici, n. 35 1977: 333-337.

⁵⁹ Lanzardo 1989: 134-135.

⁶⁰ Lanzardo 1989: 137-144.

⁶¹ Passerini 1988: 166.

⁶² Passerini 1988: 205-220.

nyelvészeti és irodalomkritikai tapasztalatok egyaránt szerepelnek. Passerini ezután azokat a témaköröket veszi sorra, melyek sok kutatót ösztönöztek, vizsgálat született, és amelyeket az antropológia és a folklór területén fontos elemzési javaslatnak tart: a paraszti munka és a kultúra kapcsolatát. A falusi kultúra emlékezetét idéző olasz élettörténeti feldolgozás nagyon sok van, valamint egykori és ma is űzött mesterségek (pl. halászat, bányászat), illetve a paraszti életmód emléke a városba költözöttek és emigráltak körében szintén. A városi munkáscsoportokkal – azok szomszédsági közösségeivel és kapcsolataival –, a gyári munkás-élettel, a munkamigrációval foglalkozó tanulmányok íróit elsősorban a mentalitás és munkasegyniségek, a munkásság ideológiai, politikai állásfoglalása, a fasizmus-antifaszizmus, a világháborúk, az ellenállási mozgalom, a deportáció emlékezete érdeklik. Külön alfejezetben szerepelteti a női emlékezés dokumentálását: az önéletrajzban megnyilvánuló „női” tematikáról, parasztasszonyok életéről, szaporodásról és termékenységről írott tanulmányokat. A nők és a munka világa közti viszony is sokakat foglalkoztat: nők a gyárban, a politika világában, nőmozgalom. Passerini megjegyzi, hogy a nők élettörténeteinek kutatása magával vonta teljes családtörténetek és gyermekek élettörténetének vizsgálatát is. Kevés ilyen van, de annál drámaibbak a személyiségükben sérült emberek életét feldolgozó dokumentumok. Utolsóként említi a diákmozgalmak történetét és az iskolai életet felelevenítő feldolgozásokat, valamint azt a kutatói szándékot, hogy a *fonti orali* dokumentumok az iskolai oktatásban is helyet kaphassanak.

A trieszti egyetem *Dipartimento di scienze dell'uomo* tanszéke 1985-ben konferenciát rendezett, melynek központjában az élettörténetek álltak. Részt vettek A. Portelli, P. Thompson, N. Revelli, P. Crespi, L. Lanzardo, M. T. Sega. Liliana Lanzardo a konferencia-kötet előszavában a *storia orale* dokumentumok múltbeli „szolgálólány”-szerepéről beszél: társadalmi és történelmi jellegű jelenségek megmagyarázásához járultak hozzá más forrásokkal egyetemben. De ezzel a szereppel párhuzamosan – állapítja meg – az önállósodás iránti igény is felerősödött. Reményét fejezi ki, hogy a mintegy negyedszázados felgyülemlett egyetemi tapasztalat kétségtelen gyümölcseként a kezdeti felszínességet már túlhaladták, és a különböző metodológiai megközelítések végre testet öltenek.⁶³

A konferencián elhangzottakat mintegy összefoglalva az élettörténet kutatás állásáról mondják el véleményüket a kerekasztal beszélgetés résztvevői: F. Ferarotti, Tullio Altan, G. Levi, P. Clemente. Clemente szerint társadalomban elfoglalt hely meghatározásában nélkülözhetetlenek a *fonti orali*-dokumentumok. Tág értelemben az ember társadalmi viselkedésének forrása az élettörténet, a leggazdagabb forrása. Saját tapasztalatait összegezve megállapítja, hogy ő például a toszkán haszonbérllők háború utáni harcainak elemzésekor az élettörténeti interjúkból tudta meg, hogy míg a szakszervezeti aktivisták a haszonbérllőket munkásoknak tekintették, addig ők magukat haszonbérllőknek és nem munkások-

⁶³ Lanzardo 1989: 8-9.

nak. A parasztcsalád ideológiája szintén jól megragadható volt a vizsgálat során. Harcos viselkedésük stratégiája mögött félreérthetetlenül egy dolog állt: a harc a békéért van, ugyanazon a birtokon kell a jövőben is dolgozniuk, ahol addig felesben termeltek, ez mélyen áthatja gondolkodásukat, ugyanakkor ez az, ami jelentősen megkülönbözteti őket a munkásoktól. Clemente számára az élettörténet episztemológiai kutatás tárgya. Szerinte történelmünk kutatásakor az élettörténetek leginkább arra alkalmasak, hogy az emberi viselkedésről számoljanak be.⁶⁴ A „corpus” definiálása még hiányzik, az élettörténeti források filológiai jellegű körülhatárolása nem történt meg. A teljes élettörténetek értelmező közlésének módját sem tudjuk még.⁶⁵ Ugyanitt Portelli a hitelesség kérdését veti fel. Miért tartjuk hitelesebbnek az írott forrást a szóbelinél? – teszi fel a kérdést. Ő épp azért kezdett *storia orale* dokumentumokat gyűjteni történészként, mert az írott forrás szavahihetőségét tartotta elégtelennek. Aki egy *storia orale* kutatás befejeztével az adattárban a gyűjtéssel ellentétes, vagy annak éppenséggel nem teljesen megfelelő adatokra lel, és ezért a teljes kutatást abahagyja, mondván, bizonyosan hamis adatokat gyűjtött szóban, a felkészültsége volt hiányos. Nem az a következtetés vonható le ilyen esetben, hogy az emberek hazudnak, és ezért nem is érdemes *storia orale* kutatásokat végezni, hanem egyszerűen a kutató felkészületlenül fogott hozzá.⁶⁶

Az olasz élettörténeti kutatások tematikája széles skálán mozog, s erről eddig a legteljesebb átnézetet Passerini adta, aki maga is számos tanulmány szerzője.⁶⁷ Úgy tűnik, a fent említett kutatások, bizonyos témák továbbra is népszerűek maradtak az olasz kutatók körében, legalábbis ezt bizonyítja a „*Memory and Multiculturalism*” (*Memoria e Multiculturalismo*) címmel 1993 februárjában az olaszországi Siena és Lucca városokban megrendezett nyolcadik nemzetközi *Oral History* Konferencia. Ami a konferencián elhangzott összes előadás tartalmát illeti, az 1990-es évek elejének eseményei, a *guerre delle nazioni, i rapporti generazionali* (népek harca, generációk közti kapcsolatok) témái kerültek túlsúlyba. Ezúttal a politikai átalakulás története kapta a főszerepet a nemzetközi kutatásokban, de ettől eltérő irányba haladt az olasz kutatás, megőrizte korábbi tematikáját. Az összesen 97 tanulmányból 27-et végeztek olasz terepen, ezek jól tükrözik az említett általános tematikán belül az olasz kutatás irányát és pillanatnyi állapotát. A Scotellaro-féle társadalomnéprajzi irányultság folyton felbukkan az újabb élettörténeti kutatásokban.

⁶⁴ Lanzardo 1989: 137. Clemente véleménye.

⁶⁵ Lanzardo 1989: 138-139.

⁶⁶ Lanzardo 1989: 148-149.

⁶⁷ Lásd a mellékelt irodalomjegyzékben: Passerini 1978, 1987, 1988. Ezekon kívül S. Merli: *L'altra storia. Bosio, Montaldi e le origini della nuova sinistra*. Milano. Feltrinelli. 1977; P. Thompson: *The voice of the Past. Oral History*. 2. Oxford, Oxford University Press, 1978; P. Joutard: *Le voci del passato*. Torino. SEI. 1987. – összefoglalásokat.

A változások nyomán követése például gyakori téma. A személyes visszaemlékezések révén itt olyan dokumentumokra tehetünk szert, melyek semmiféle archívumokból nem kerülnének egyébként elő. Olyan egyedülálló kulturális képződmények foglalkoztatják az olasz kutatókat, mint a migrációs folyamatok és a kapcsolat más kulturális rendszerekkel. Az őket érő változásokra különböző viselkedéssel válaszolnak az egyes embercsoportok: a saját világba való bezárkózással, elbizonytalanodással, irányvesztettség érzésével, bizonyos helyi szokások görcsös megtartásával. A kutatások többsége valamiképpen azt sejteti, hogy a megőrzött, felvett vagy akár újraképzett szokásokban rejlik a csoport identitásának nyitja.

a.) A belső vándorlás, bevándorlás és beilleszkedés problematikája a délről északra történő munkamigrációk révén az 1950-es évek óta ezreket érintett, kihatott egész családokra, falvakra, tartományokra, nyoma ma is fellelhető. Az erősen és gyorsan iparosodott északi nagyvárosok gyáraikkal a déli családfenntartóknak jelentettek egyetlen megoldást arra, hogy a család megélhetését biztosítani tudják. Elutazásuk – szerencsére ezúttal nem a tengeren túlra – a család széttörédezéséhez vezetett, kulturális kihatásait még csak most kezdik a kutatók számba venni.⁶⁸ A bevándorlás, elvándorlás, munkamigráció több régióból származó tanulmánynak is témája. Nézzünk meg néhány kutatást közelebbről is.

Isabella Dignatici az 1970-es években – majd összehasonlításként 1989-1990-ben is – végzett élettörténeti kutatásai Fiorano, Modena melletti faluba Délről bevándorolt munkások beilleszkedési gondjait érintették. A bevándorlást a 1960-as években alakuló járólap- és csempegyárak munkaerő-toborzása indította el: munkanélküli és nem egyszer írástudatlan tömegek jöttek többségében Lucania tartományból, Nápolyból, Szicíliából, Foggiából, de kevesen az északi tartományokból is. Fiorano nem régen kizárólag mezőgazdasági lakossága egyre inkább bevándorlóktól övezve, „multikulturális” közegben találta magát. A helyi hatóságok érzékelve a problémát, maguk kérték a társadalomtudomány segítségét, így a kutatás megkezdését. A sokfelől beáramló különböző etnikumok állandó jelenléte a helybelieket éppúgy felkavarta, mint a bevándorlókat az, hogy szülőföldjüket elhagyni kényszerültek. A fioranoiak, a maguk részéről nem rajongtak a „marocchini”-kért – így nevezték a Délről és a szigetekről bevándorlókat –, akiket csak mint munkásokat fogadtak el. Az iskolákban például, a különböző dialektusban beszélő, más és más szokásokkal rendelkező gyerekeknek egymás mellett kellett tanulniuk, szocializációjuk rendkívül nehezen ment, szülei pedig mintegy idegenként, családi klánokban éltek új lakhelyükön teljes elszigeteltségben. Az élettörténetek jól rámutattak többek között arra, hogy az emigránsok idősebb és fiatalabb generációit a lassú beilleszkedésben mennyire különböző dolgok motívtá váltak.

⁶⁸ Ezt a témát dolgozta fel Tornatore két filmjében is: A Nuovo Cinema Paradiso (Az új Cinema Paradiso) és a Siamo tutti bene (Köszönjük, jól vagyunk!) remekműveiben.

Franco Ferrarotti *olasz munkások élettörténetei az elmúlt száz évből* című nagylélegzetű kutatásának alapkoncepcióját vázolja röviden. A kutatást Pietro Crespivel együttműködve végzik, módszertani alapjukat Ferrarotti 1981-es *Storia e storie di vita* című könyvéből merítik. A kutatók elérkezettnek látják az időt arra, hogy – bár véleményük szerint sokan már-már legszívesebben „halottnak nyilvánítanak” a munkásosztályt – a dolgozók kapjanak szót, és ők mint legilletékesebbek elmondják végre, milyen is volt az ő szemszögükből az iparosítás korszaka, hiszen a saját bőrükön tapasztalták meg, főszereplői voltak, és egyben áldozatai lettek. Fő fogalmaik, melyek köré a kutatók kérdéscsoportjaikat rendezik: a munkások osztálya, csoportja mint szociológiai fogalom, a csoport-szolidaritás, az elidegenedés, a viselkedés problémái, a kapcsolat gyár és munkásközösség, valamint a magánélet és gyári munka között. Ferrarotti hozzáfűzi, hogy speciális hozzáállást és kutatási tervet igényel a bejáró munkások (pl. az Olivettibe és a Ferreroba a környék falvaiból) és a bevándorló munkások, valamint a munkás-identitás változatos megnyilvánulásainak vizsgálata.

Vito Lattanzi *Ostia racconta la sua storia. Una ricerca multimediale sul litorale romano* címmel a századfordulón a lecsapolási munkákra Ostia Anticaba jött – majd itt is rekedt – Ravenna-környéki munkások körében 1980 és 1984 között az elmúlt mintegy 100 év történetén keresztül az újonnan kialakult szociokulturális helyzetre irányuló helytörténeti, néprajzi kutatásról számol be. Az adatgyűjtési módszereik lényege, hogy „nem hivatalos” eredetű tárgyi és szóbeli források, azaz visszaemlékezések, naplók, élettörténetek, népköltemények, kisebb újságcikkek, helyi szokások és hagyományok, audiovizuális dokumentumok kaptak benne helyet. A vizsgált periódusban bevándoroltak teljes történetében (*storia totale*) az antropológiai és történeti tények szinte összefonódtak. De nemcsak összegyűjtötték a jórészt elbeszélésekből nyert adatokat, hanem hatrészes antropológiai filmsorozatot is készítettek belőle *Romagnoli di Ostia* címmel, és levetítették iskolás gyerekeknek, bevonva ezzel a fiatal korosztályt is a kutatásba, egyszersmind a számukra ismeretlen múlt feldolgozásába. Az interdiszciplináris megközelítésben vizsgálatot végző csoport teljes munkájára és végső eredményeire pozitív kihatással volt ez a „visszaforgatás”, az *enlarged feed-back* eljárás. A gyerekekkel ezután a látottakról folytatott beszélgetést filmre rögzítették, és azt írásos véleményükkel együtt újra feldolgozták. Az így nyert adatokból ezt követően történeti dokumentumokon alapuló kiállítást rendezhettek, monográfiát szerkeszthettek, és újabb filmet készíthettek. Metodológiai szempontból nem egyszerű a történelem és az antropológia közt egyensúlyt teremteni, mivel a terepen különböző technikával gyűjtött és értelmezett dokumentumok számos olyan problémát vetnek fel, melyek nem segítik a két szak közti párbeszédet. Épp ezért Lattanzi szerint a közös munka eredményessége érdekében kiszélesített terepmunka és az egész kutatás ideje alatt interdiszciplináris kutatói együttműködésre van szükség. A terepmunka és a klasszikus adattári kutatások folytonos interakcióban kell legyenek egymással. Már az első pillanatban látszott, amikor a családi dokumen-

tumokat (*archivi di famiglia*) bevonták a vizsgálatba, hogy szerencsés választás volt az alkotó többdimenziós kutatási helyzet. Az egyéni visszaemlékezések esetében a fotográfia és a családi dokumentumtár rendkívül fontos szerepet játszanak. A *storia orale* típusú dokumentumok terepmunka során betöltött szerepéről szólva Lattanzi megállapítja, hogy a történésznek nem az elbeszélés nyújtotta szavahihetőségre kellene figyelmét fordítania, mint azt legtöbbször teszik, hanem a kutatás pillanatában zajló visszaemlékezés értékére, a kommunikációs helyzetből (*pratica della comunicazione*) levonható következtetésekre. Nem hagyható figyelmen kívül a kutató és a megkérdezett logikája közti állandónak felfogható távolság sem, és a szabadon folyó, a kutatást végző által csak kis mértékben befolyásolt visszaemlékezés sem szavatolja a tények hiteles felidézését, tárgyilagos történeti meghatározását. Az efféle dokumentum – még a film sem! – nem beszél önmagáért: az adatközlő a maga igazságát és a maga nézőpontját fejezi ki. Ily módon ez az antropológiai kísérlet a hagyományos terepmunka módszerek bizonyos fokú kritikájához vezette a benne résztvevőket.

A kutatás kiterjedésével és sikerével egyidejűleg megszületett a területen létrehozandó öko-múzeum (*ecomuseo*) gondolata – G. H. Riviére nyomán –, vagyis a már működő *Archivio storico-audiovisivo* dokumentációs központ átalakítása a PRIAMO-terv (*Programma di Ricerca per la Rilevazione e l'Archiviazione Multimediale della Memoria Ostiense del litorale romano*) elképzelései szerint. Ez esetben a közösség szolgálatára és annak története feltárására létrejött munkacsoport kutatóműhelyként és egyben múzeumként működne. A PRIAMO kiterjesztett kutatás szerint az állandó gárdát egy ökológus, egy antropológus, egy nyelvész, egy történész, egy régész, egy audiovizuális szakember, egy könyvtáros, egy levéltáros és muzeológusok teszik ki. A vizsgálat felöleli a természet- és környezetvédelem, kulturális antropológia, településszerkezet, építészet és városrendezés területeit. A sokrétű megközelítésű kulturális feltárás lényege az eredmények folyamatos visszaáramoltatása a kutatás színterére. A természetvédelmi területeken és a régészeti ásatások színhelyein zajló didaktikai tevékenységhez hasonlóan – turistáknak szóló tárlatvezetési programok formájában a szélesebb nagyközönség elé kívánják tárni a mindenkori eredményeket, a tárgyi eszközöket pedig múzeumban tervezik kiállítani.

Marcella Filippa munkacsoport-tagként számol be a „*Cultural industries, governments and the public in Italy, 1938-54*” című Cambridge-i egyetem támogatta és az ESRC (Economic and Social Research Council) finanszírozta kutatásról. Paola Filippucci pedig, *Representing Family Change: a study of Aspects of Women's Life Histories from a Northern Italian Locality* címmel egy iparosodott nyugati kisvárosban a család megváltozott szerepéről 1987-1989 között végzett vizsgálatáról ír.

Giorgina Levi és Bianca Gera egy négytagú torinói kutatócsoport szicíliai (Catania) kutatásáról számolnak be. Az 1945 és 1965 közötti történelmi eseményeket vizsgálták a dolgozó rétegek szemszögéből nézve, az ő vallomásaik

alapján. A mintegy 30 interjú a megélhetésért folytatott elkeseredett küzdelemre, földfoglalásokra, rendőrségi zaklatásokra, vérontásra, letartóztatásokra való visszaemlékezéseket tartalmazza a munkás- és parasztegyesületekben egykoron tevékenyen közreműködők előadásában. A tanulmány csak a gyűjtött dokumentumok egy részének a feldolgozásáról számol be, mivel a többi még feldolgozatlan, a torinói CRA-ban (*Centro Ricerca sull'Associazione*) található, és bárki számára hozzáférhető.

A Marche tartománybeli kénbányászok munkanélküliekké válásuk után új munkalehetőséget kerestek, ezt Ferrarában találták meg, amiről a *Centro Etnografico Ferrarese* számol be. A Percozzone – Vallottica – Cabernardi bánya bezárását követően 300 bányászcsalád települ át az 1950-es évek elején a *Società Montecatini* birtokában lévő kőolaj-feldolgozó létesítmények közelébe. A vizsgálat szerint beilleszkedésük folyamata két fokozatú volt: először kapcsolatokat kellett kiépíteniük bevándorlóként a helybeli ferraraiakkal és emigránsként lassan, fokozatosan – ahogy érkeztek Marche-ból – tudták újraképezni identitásukat, és elfogadtatni magukat az őket körülvevő népe sséggel. A kutatást a *Direzione Servizi Documentazione Storica – Centro Etnografico del Comune di Ferrara* segítette elő és hangolta össze. A kutatásból megismerhetővé válnak az emigrációs szakaszok, és az új közösség több kultúrájú rétegződése is. Levéltári és periodikus kiadványokon kívül főleg a *fonti orali*-dokumentumokra támaszkodott a kutatás.

Giuseppe Colitti tanulmánya a dél-olasz szezonális munkamigrációval kapcsolatos. A Puglia tartomány Tavoliere és Sele síkságaira folyamatosan áramlanak a hegyi falvakból mezőgazdasági idénymunkások. A szerző *L'altra America. L'emigrazione meridionale in Puglia* címmel 1991-ben közzétett könyvéért a *Rotary Club del Mezzogiorno* Alapítvány és a Máltai Köztársaság külö ndíját nyerte el. Az idénymunkát személyesen végezőkkel – vagy azokkal, akik mások elbeszéléséből hallottak róla - készített interjúkat.

b.) Clemente vezetésével működik egy sienai műhely, mely a toszkán feles bérlők múltját tárja fel. A következő tanulmányok e munkacsoport identitásvizsgálatairól számolnak be.

Valentina Lopiccirella a toszkán feles bérlők körében az emlékezetükben az erdőről őrzött képet kívánta megragadni. Orgia, a Siena közeli kis falu az erdő közelében fekszik, lakói parasztok, favágók, szénégetők. A sienai egyetem CeDLaC (*Centro di Documentazione sul Lavoro Contadino*) kutatási programjának keretében a toszkán feles bérlő parasztszámokra irányuló széles körű kutatás részeként a visszaemlékezések gyűjtése személyes jellegénél fogva a kérdőívtől egyre inkább az élettörténeti interjú felé terelte a kutatókat. Az elbeszélésekből az erdő – használata révén – és a falu kapcsolata rajzolódott ki, valamint nyilvánvalóvá válik, hogy az erdő a helybeliek identitástudatának alapját képezte egykoron.

Maria Luisa Meoni a toszkán feles bérlők konyhájának berendezését és az eszközök elrendezését elemzi, hagyomány és újítás, az új identitás keresésének a szempontjai szerint.

Angela Scali Castiglione d'Orcia-beli, Pietro Clemente irányította kutatásban való részvételéről számol be. A közösségi identitás jellegét vizsgáló munkacsoport 1984 és 1985 között végezte a terepmunkát. Scali az egyéni történetekben és a közösség történetében az ismétlődő témákat próbálta meg szétválogatni és újra-rendezi. A 45 élettörténeti interjú elemzésének közlése a *Storia delle Tradizioni popolari a Castiglione d'Orcia* egyetemi szeminárium keretében zajlott felmérésnek csupán részeredménye, bár a munka befejezetlenül maradt további finanszírozás hiányában.

Simonetta Grilli – P. G. Solinas 1987 és 1989 között végzett vizsgálatát követően – foglalkozott a Siena közelében (Toszkána), főleg 1965 és 1975 között nagy számban érkező, és csak több éves vándorlás után letelepedett szárd pásztorcsaládok (mintegy 1300 fő) kutatásával. A transzhumanszhoz szokott *Barbagia*-beli birkapásztor-családok a toszkán feles bérlők elhagyott tanyáit és szabadon hagyott földjeit foglalták el, a kutató nő választásukat kísérte nyomon.

c.) A nők vizsgálata a családdal és a munkával kerül a legtöbb esetben összefüggésbe. Az emlékezési mechanizmus problémája is gyakran kerül e vizsgálatok középpontjába.

Paola Ciardi a New York-i egyetemről olasz terepen végzett kutatást: Piombino ipari település többségében munkások lakta közegében az 1945 és 1950 közt született nők élettörténeteit vizsgálta. Arra volt kíváncsi, milyen viszony áll fenn az iskolázottság mértéke, a társadalmi osztályba tartozás és a politikai szerepvállalás között. A magasabb iskolázottsági fok a jobb élet reményét – polgári ideálok követését – és a politikai előmenetel nagyobb lehetőségét jelentette. Passerini után az emlékezési mechanizmus pszichikai oldalát is figyelemmel kísérte: különösen figyelemre méltónak tartván az élettörténeti interjúk során beálló „csönd” jelentőségét, azaz az elbeszélő előadásában az elhallgatást, a gondolatmenet megtörését, a beszédtema átmenet nélküli felfüggesztésére tett kísérleteket.

Maria Rebora Di Piazza egy kulturális kezdeményezés történetét vázolja. A San Gimignano-ban működő nőkből álló csoport kialakulásának története 1976-ra nyúlik vissza, amikor a város 7 és 10 év közötti gyermekei számára az *Associazione Francesco Di Piazza* kézműves és kreatív művészeti foglalkozásokat rendezett szombatoként egy erre a célra átalakított szénapajtában. A gyermekeiket kísérő édesanyák passzív résztvevőkként megfogalmazták lassan érlelődő igényüket: szeretnék ők is hasonló programokon részt venni. Intellektuális igényeik erősödésével párhuzamosan fedezték fel lemaradásukat a gyorsan változó világban, már-már elfeledett énjüket, és azt, hogy az önmegvalósításban lassan lehagyták őket felnövő gyermekeik, párkapcsolatuk is megszürkült. Mindannyian abban látták tudatlanságuk okát, hogy fiatalok felhagytak a tanulással, azóta

sokat felejtettek, és még magukat jól kifejezni sem tudták. A számukra indított művészettörténeti tanfolyam lassan átment a nők általános gondjainak megvitatásába, amire az együttlétek adták az alkalmat. Megszületett az igény a saját korosztályi problémák valódi feldolgozására: heti témamegjelöléssel, női írók, festők, művészek, politikusok, pszichológusok, szociológusok és filmrendezők meghívásával vitaesteket kezdtek rendezni. Az 1990-es évek elejére 50 év körüli nők már fesztelenül foglalkoztak kulturális témákkal, és bátran foglaltak állást. Elda Guerra az 1970-es évek nőmozgalmát vizsgálta Bolognában. A vizsgálat legnagyobb eredményének a szerző a nagy archívum létrehozását tekintette: a nőmozgalmi aktivisták élettörténeteit rögzítette. Guerra Passerini *Storie di donne femministe* 1991-ben megjelent kötetét állítja maga elé kutatási példaként.

Laura Mariani 26, a századfordulón született színésznővel készített élettörténeti interjút, és róluk, általuk lejegyzett írásos emlékek alapján a visszaemlékezés művészi megformáltságának igényét vizsgálja. A színház mikrotársadalmában élő nők emlékezési mechanizmusát Passerini-re hivatkozva elemzi.

Bruna Peyrot egy nem mindennapi körülmények között megismerkedett pár mindennapi szerelmi történetről ír: Lina torinói valdens, Enzo palermói katolikus családból származik. Két dologra kívánja a *storia orale* kutatók figyelmét felhívni. Egyrészt az írott és a szóbeli források kapcsolatát elemzi, Lina és Enzo 203 egymásnak írt levelét véve alapul, és Lina visszaemlékezését meghallgatva –, előzményként Ong 1986-os tanulmányának megállapításaira utal. Másrészt pedig, bizonyítani szeretné a két kulturálisan eltérő közegből származó egyén közti, írásban és szóban megnyilvánuló ellentétet, kötéseket, interferenciát.

d.) Az Olaszországba bevándoroltak kulturális magatartása a következő vizsgálatok témája: Dorothy Louise Zinn Bariban 3 hónapos résztvevő megfigyeléssel végzett kutatást, és élettörténeti interjúkat készített. A migrációs tanulmányokban gyakran nem kap hangot az a vélemény, amit az emberek saját maguk tevékenységéről vallanak. Ezt a hiányt a bevándoroltak vallomásai tudják pótolni. A vizsgálat arra irányul, hogy a szenegáli bevándorlók hogyan értelmezik tapasztalataikat, és miként illetik pozitív jelzőkkel olaszországi tapasztalataikat, és tekintik magukat „turisták”-nak. Az olaszok a turistákra jó szemmel néznek, míg a fekete bevándorlókra nem. Az illegális munkanélküliek többnyire olyan férfiak, akik családjukat Szenegálban hagyva turistaként lépték át az olasz határt, valójában munkavállalási szándékkal. Zinn 40 férfival folytatott beszélgetést Bariban, a kutató arra volt kíváncsi, hogy a mit vártak a szenegáliak az olaszországi tartózkodástól, és hogy várakozásaiknak megfelelt-e az, amit tapasztaltak.

Ferdinando Mirizzi a lucaniai Sarmento völgynek olasz-albán *arbereshe* falvak, S. Costantino és S. Paolo Albanese kulturális hovatartozásának meghatározásával foglalkozik tanulmányában. A nosztalgiával teli albanofil értelmiségiek az emberekben az albán anyaországból való eredet mítoszát táplálják. A mai beszélt nyelvi elemzések és a történelmi valóság, a bevándorlásokról szóló dokumentu-

mok, ha ennek nem is mondanak ellent, de a több évszázados olaszokkal való együttélés tényét figyelmen kívül hagyván, nehezítik az *arbereshek* identitási kérdését tisztázni.

e.) A kulturális jelenségek változásának módja, mikéntje a témája a következő tanulmánynak: Eugenio Imbriani a Szent József-napi rítusokat vizsgálta meg a Lecce-i tartományban (Puglia). A vizsgálat tárgya a rituális előírásoknak megfelelő módon olajjal, gabonafélével, kerti veteménynövényekkel megterített asztal, melynek számos változata ismert, és a szigorúan böjti eledel kellő tisztelettel és az előírásoknak megfelelő elfogyasztása. Salento déli falvaiban élettörténeti elbeszélések alapján három éve folyó vizsgálat rámutat, hogy a népi kultúra jelenségei miként változnak, továbbélés esetén pedig hogyan nyernek új jelentést más összefüggésben. Imbriani minden apró részletet összegyűjt a szinte megszámlálhatatlan formában egész Pugliában eleven szokásról, mely e tüneményes változottsága okán minden bizonnyal izgalmas kutatói vállalkozás. Az élettörténeti módszert valószínűleg adatgyűjtésre használja, de alkalmazásának módjáról a szerző sajnos nem ejt szót. A szokásnak érdekessége, hogy az asztalon többségében nyers vagy könnyen romló ételek találhatók: hal, édesség, kenyér.

f.) Egyedi forrást használ Sarego helytörténeti kutatások kiegészítésére: Luciano Srego a Mascioni-beli (Rieti) idős pásztor emberek megrázó költeményeit és elbeszéléseit, mint a falu 1920-as szenvedéseinek történeti hűségű forrását elemzi. Amit Sarego a „krónikások”-tól – Francesco D’Alessio és Giuseppe Silvestri, a század első éveiben születettektől – idéz, a legelők védelmében tett 1920. május 8-i hősiesség fellépés megéneklése. A két pásztor-poéta a falu 1920 és 1940 közötti odissaéját írta meg.

g.) Olasz emigrációs kutatás mindössze egy szerepelt az 1993-as konferencián: Franca Farinasso az emigráció problematikájának vizsgálatára a mikro-pszichoanalitikus módszert tartja nagyon relevánsnak. A Nyugat-Európa-szerte ma is időszerű kérdéskör vizsgálatát a francia *Sanpeyre* alpesi faluban a 20. század első felében letelepedett, 23 olasz emigráns élettörténetének pszichoanalitikus feldolgozásával végezte. Az emberi félelmek, aggodalmak a szülőhely elhagyásával felfokozottan jelentkeznek az emberben, és épp olyan jelentőséget kapnak a visszaemlékezésekben is. Ugyancsak érdekes a lélekanalízis eszköztárával megközelíteni az emigránsok beilleszkedési, pénz és munka gondjait

A metodikai megújulás igénye az élettörténetek iránti kétféle érdeklődés meg-növekedéséhez vezetett. Egyrészt a társadalomtudományok területén az életrajzok újabb adatforrást jelentettek, másrészt a „haladó kapitalizmus” vizsgálatát végző, újfajta antropológia írására alkalmasabbnak látszottak.⁶⁹

⁶⁹ Ferrarotti 1981: 80-85.

A félsziget és a szigetek lakói megismerésének közvetlen módja az élettörténeti módszer.⁷⁰ A módszer népszerűségének talán van egy, a külső szemlélő nézőpontjából is elfogadható magyarázata. Az ország fiatal még, nyelvjárásaiban létezik, hivatalos nyelvének, az olasz nyelvnek mind a mai napig nem sikerült egységesítenie lakóit: nem értik egymást, ha anyanyelvükön szólalnak meg. Ismeretlenek maradtak egymás számára triesztiek, genovaiak, bolognaiak és palermóiak, bizalmatlanul tekintenek egymás kultúrájára, továbbra is a saját helyi hagyományaikban élnek a hétköznapi emberek. A kultúrák változása, kényszerű egymásmellettiségük a szakembereket Olaszország-szerte vizsgálatokra serkenti. Az olasz helyzetet nem az itézményi-politikai oldaláról kell elsősorban vizsgálni, hanem nyelvi-kulturális természetét, mert az az állandóbb! Az élettörténetek iránti érdeklődés folyamatos Olaszországban, és a tematika változatos, valamint reális problémákat (identitás, migrációk, dolgozó rétegek, változásvizsgálatok) vetnek fel a kutatók.

Igen tagolt kultúrával van dolgunk, a 150 éve tartó politikai egység ellenére. Ez az idő kevés volt a korábban hiányzó struktúrák pótlására és kevésnek bizonyult az olasz identitás kialakulásához is. A kutatók és az emberek egyaránt regionálisan gondolkodnak, a hagyományos és megváltozott helyi mentalitást pedig jól tükrözik egyéni élettörténetek. A nyelvész és a filológus szerint: egyedi dialektusaiban él az olasz nemzet, társadalomtudós (néprajzkutató, történész, szociológus) szerint: élettörténetekben! A helyi, regionális kutatások – köztük az élettörténetek gyűjtése és feldolgozása – segíthetik kialakulni a közös történelmének második évszázadát élő ország lakóinak identitását.

IRODALOM

BERNARDI, Bernardo

1973 *Uomo, cultura e società. Introduzione agli studi etno-antropologici.* (Collana di Antropologia Culturale e Sociale. Serie „Studi e ricerche” 3) Milano, Angeli.

1977 La storia nella storia dell'antropologia. *Quaderni Storici*, n. 35, 325-339.

BERNARDI, B. – PONI, C. – TRIULZI, A. (ED.)

1978 Fonti orali. Antropologia e storia. Milano, Angeli.

BRENTANO, Dominique (Ed.)

1975 *Storie di vita e di violenza. Materiali per l'esplorazione sociologica scelti e adattati da D. B. Bologna, Il Mulino.*

BONANSEA, G.

1985 *Donne della Val Germanasca: ipotesi di una specificità culturale.* (Bollettino della Società di studi Valdesi, 156)

⁷⁰ Az élettörténeti kutatás mai olasz helyszíneiről, az adattárak, folyóiratok ezirányú tevékenységéről hely hiányában nem tudunk beszámolni.

BOSIO, Gianni

- 1975 *L'intellettuale rovesciato. Interventi e ricerche sulla emergenza d'interesse verso le forme di espressione e di organizzazione "spontanee" del mondo popolare e proletario.* 1963-agosto, Milano, Ed. Bella Ciao.

BRUNELLO, Piero

- 1980 Fonti orali e storia della società rurale veneta. *Una via alla storia. Rinnovamento didattico e raccolta delle fonti orali.* (Cultura/Territorio 6) Venezia, Arsenale Cooperativa Editrice. 131-156.

CALLARI GALLI, Matilde

- 1966 *Le storie di vita.* Roma. Ed. Ricerche.

CARDONA, R. G.

- 1983 Culture dell'oralità e cultura della scrittura. *Letteratura italiana. dir. Asor Rosa, A., vol. II, Produzione e consumo.* Torino, Einaudi.

CIRESE, Alberto Maria

- 1971 *Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale.* Palermo, Palumbo.

CLEMENTE, Pietro

- 1984 a Per l'edizione critica di testi biografici orali. Appunti. *Fonti orali. Studi e ricerche.* n. 1,
1984 b L'oliva del tempo: frammenti di idee sulle fonti orali, sul passato e sul ricordo nella ricerca storica e demologica. *Uomo e cultura,* n. 33-36.

DI PIAZZA, Valeria – MUGNAINI, Dina

- 1988 *Io só nata a Santa Lucia, il racconto autobiografico di una donna toscana tra mondo contadino e società di oggi.* Castelfiorentino, Società Storica della Valdelsa.

FERRAROTTI, Franco

- 1981 *Storia e storie di vita.* Bari, Laterza.

FERRAROTTI, Franco

- 1986 *La storia e il quotidiano.* Roma-Bari, Laterza.

FILIPPINI CAPPELLETTO, N.

- 1983 *Noi, quelle dei campi. Identità e rappresentazione di sé nelle autobiografie di contadine veronesi del primi novecento.* Torino, Gruppo editoriale Forma.

FONTI ORALI

- 1980 *Studi ericerche. Bollettino Nazionale d'informazione. Quadrimestrale.* Ed.: Luisa Passerini. Torino, a cura dell'Istituto piemontese di scienze economiche e sociali „Antonio Gramsci”.

GALLINI, Clara

- 1980 *Intervista a Maria.* Palermo, Sellerio.

GINZBURG, Carlo

- 1976 *Il formaggio e i vermi.* Bologna. Magyarul: *A sajt és a kukacok.* Budapest 1991

GRIBAUDI, Maurizio

- 1978 Storia orale e struttura del racconto autobiografico. *Quaderni Storic* n. 39, 1131-1146.

LANARO, Silvio

1980. Modello veneto e storia nazionale. Una via alla storia. Rinnovamento didattico e raccolta delle fonti orali. (Cultura/Territorio 6) Venezia, Arsenale Cooperativa Editrice. 157-174.

- LANZARDO, Liliانا (Ed.)
1989 *Storia orale e storia di vita*, Milano, Ed.: Franco Angeli. (Collana del Dipartimento di Scienze dell'Uomo dell'Università di Trieste, 1383.)
- MARCUZZO, M. C. – ROSSI DORIA, A. (Ed.)
1987 *La ricerca delle donne*. Torino, Rosenberg e Sellier.
- MACIOTI, M. I. (Ed.)
1985 *Biografia, storia e società: l'uso delle storie di vita nelle scienze sociali*. Napoli, Liguori.
- MACIOTI, M. I. (Ed.)
1986 *Oralità e vissuto. L'uso delle storie di vita nelle scienze sociali*. Napoli, Liguori.
- MANTINO, Francesco – MARINI, Matteo
1991 *Famiglie rurali e percorsi di mobilità nel Lazio contemporaneo. Storia dell'Agricoltura Italiana in età contemporanea. vol. I-III*. Ed.: Piero Bevilacqua. Volume secondo: Uomini e classi. Venezia. Marsilio Ed. 555-577.
- PASSERINI, Luisa (Ed.)
1978 *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*. Torino, Rosenberg e Sellier.
- PASSERINI, Luisa
1986 *Rappresentazioni del lavoro nella memoria delle donne e autorappresentazioni della ricerca. Memoria operaia e nuova composizione di classe. Problemi e metodi della storiografia sul proletariato*. Rimini, Maggioli.
- PASSERINI, Luisa
1987 *Oral History in Italy After the Second World War: From Populism to Subjectivity. International Journal of Oral History, 2*.
1988 *Storia e soggettività: le fonti orali, la memoria*. (Biblioteca di Storia, 35) Firenze, La Nuova Italia Ed.
- PASSERINI, Luisa
1988 *Filologia e interpretazione: un percorso bibliografico. Storia e soggettività: le fonti orali, la memoria*. (Biblioteca di Storia, 35) Firenze, La Nuova Italia Ed. 205-220.
- PIANTA, Bruno
1982 *Cultura popolare*. Milano, Garzanti.
- PORTELLI, Alessandro
1992. *Elogio del magnetofono: Gianni Bosio e le origini della storia orale. I Giorni Cantati*, n. 23-24, dicembre. Roma, Sapere 2000.
- QUADERNI STORICI, N. 35
1977 *Oral history: fra antropologia e storia*. (Con discussioni e note sulla storia sociale e l'economia italiana del Novecento).
Ed.: B. Bernardi – C. Poni – A. Triulzi, Ancona.
- QUADERNI STORICI, N. 39
1978 *Azienda agraria e microstoria*. (Interventi e ricerche sull'economia fascista). Ed.: Carlo Poni, Előszó: A. Triulzi, Ancona.
- QUADERNI STORICI, N. 40
1979 *Questioni di confine*. (itt közöltek 3 tanulmányt, melyek a n. 39-ből kimaradtak)
- QUADERNI STORICI, N. 86
1994 *Costruire la parentela*. (Sulla microstoria.) Ed.: C. Ginzburg

REVELLI, Nuto

1977 *Il mondo dei vinti. Testimonianze di vita contadina*. 2 tom. Torino, Einaudi.

1985 *L'anello forte, la donna. Storie di vita contadina*. Torino, Einaudi.

RINALDI, G. – SOBRERO, P. (Ed.)

1981 *La memoria che resta. Vissuto quotidiano, mito e storia dei braccianti del Basso Tavoliere*. Napoli, Amministrazione Provinciale di Capitanata.

SCOTELLARO, Rocco, (MANLIO ROSSI-DORIA előszavával).

Contadini del Sud. Bari, Laterza.

SCOTELLARO, Rocco,

1978 *L'uva puttanella*. Contadini del Sud. Roma-Bari, Laterza.

SOLINAS, P. G

1991 *Itinerari di letture per l'antropologia*. Guida bibliografica ragionata. Roma, Cisu.

MEMORIA E MULTICULTURALISMO

1993 VIII International Oral History Conference „*Memory and Multiculturalism*”. Siena – Lucca, 25-28 february - olasz témájú tanulmányai:

Isabella Dignatic: *An oral Tradition Research: the case of Fiorano Modenese*. 35-44.

Franco Ferrarotti:

One Hundred Years of Working Class Life Histories (1892-1992). 58-70.

Marcella Filippa: *Consumptions et modčles culturels en Italie, 1938-1954. Approche méthodologique, hypothčse de recherche, observations*. 71-76.

Paola Filipucci: *Representing Family Change: a study of Aspects of Women's Life Histories from a Northern Italian Locality*. 77-87.

Eugenio Imbriani: *Dal cotto al crudo. Riti di San Giuseppe nel Salento*. 120-125.

Vito Lattanzi: *Ostia racconta la sua storia. Una ricerca multimediale sul litorale romano*. 126-135.

Valentina Lapiccirella: *Il Bosco nella memoria dei mezzadri. Una ricerca con le fonti orali: contadini, boscaioli e carbonai tra prossimità e distanza. Il multiculturalismo nella societá toscana tradizionale*. 136-142.

Giorgina Levi – Bianca Gera: *Una Pagina Lunga Di Grande Epopea*. 143-153.

Maria Luisa Meoni: *Memoria storicae percorsi collettivi: percezione delle differenze, tradizione e nuove identitá*. *Ricerche sulla cultura contadina*. 177-190.

Angela Scali: *Storia individuale e percorsi collettivi: problemi di interpretazione e analisi delle fonti orali*. 270-281.

Ferdinando Mirizzi: *Problčmes De Définition D'Une Identitá Culturelle Entre Tradition Littčraire Et Réalité Historique. Les Cas de San Costantino et de San Paolo Albanese en Basilicate*. 503-512.

Centro Etnografico Ferrarese: *Cristalli nella nebbia. Minatori a zolfo delle Marche a Ferrara*. 698-717.

Giuseppe Colitti: *Aspetti culturali di una migrazione stagionale nel Sud d'Italia*. 718-729.

Franca Farinasso: *L'émigration et ses Problčmes. Approche Micropsychanalytique*. 747-758.

Simonetta Grilli: *A New Life in Tuscany: sardinian pastoral families emigrated in Provincia di Siena*. 759-769.

Luciano Sarego: *Mascioni 1920. Memoria d'Abruzzo*. 770-776.

Dorothy Louise Zinn: *The senegalese Immigrants in Bari? What Happens When the Africans Peep back*. 830-833.

Paola Ciardi: *Interrupting Silence: Unraveling the Relationships Between Class and Gender in the Educational Memories of Italian Working-Class Women*. 882-996.

Maria Di Piazza Reborá: *Storia tutta femminile d'un impegno culturale*. 922-927.

Elda Guerra: *The history of feminism and women's history: some questions raised by a research on the women's movement in Emilia-Romagna in the 1970's*. 962-969.

- Laura Mariani: *Le théâtre et la vie: l'art de modeler la memoire.* 970-982.
 Bruna Peyrot: *Une tranquille histoire d'amour.* 1016-1023.
 Micaela Arcidiacono – Sonia di Loreto: *Precious Memories. On the Historical Background of the italian Student Movement of 1990.* 1061-1076.
 Francesca Battisti: *Another Country: Multiculturalism and Immigration in Foreign Language Students.* 1068-1075.
 Mauro Boarelli: *Empreintes. Les militants communistes et la transmission de l'idée politique entres les generations.*
 Antonio Canovi – Marco Fincardi – Marco Mietto – Mariagrazia Ruggerini: *Generations, Territory, Political Ideology and Reggio Emilia.* 1101-1109.
 Enrica Capusotti: *Memoria e oblio del movimento femminista nelle giovani donne della Pantera.* 1110-1119.

Zsuzsanna Paál

Life career and individual, history and community (Experiences of Italian life history research)

The author sums up the Italian research on life histories and individual life careers and the studies made of the topic by various disciplines which are of note even by international standards. In Italy too, ethnologists, anthropologists, folklorists, sociologists, historians and linguists make use of the life history method. The genre interpretation of life history and biography differs in the Hungarian and the Italian literature. Italian terminology uses the terms *biografia*, *autobiografia*, *storia di vita* as synonyms. *Storia orale* is a literal translation of „oral history”, and if we accept that in reality this is what causes the problem of definition, then the uncertainty found in Italian terminology also becomes readily understandable. The considerable differences between the different language systems and their lexical content can cause difficulties, and the misunderstanding is often aggravated by the fact that although the terms can be traced back to the same Latin root their modern meaning only appears to be identical.

Life history investigations increased in frequency in Italy mainly in the last thirty to forty years. The research history overviews show a clear picture of their growing popularity. The themes of Italian life history research cover a wide spectrum: identity, migrations, working strata, studies of change. Italian culture is highly articulated: although the country has been unified politically for 150 years this time has not been sufficient to make up for the structures missing earlier and has not proved sufficient to shape an Italian identity either. Both researchers and people in general think regionally and the individual life histories clearly reflect the traditional and the changed local mentality. According to the linguist and philologist: the Italian nation exists in its different dialects, according to the social scientist (ethnologist, historian, sociologist): in its life histories! Local and regional research – including the collecting and study of life histories – can help to shape the identity of the inhabitants of this country now in the second century of their shared history.

ISMERTETÉSEK

Gráfik Imre: Signs in Culture and Tradition. (Jelek a kultúrában és a hagyományban). Savaria University Press, Szombathely, 1998. 259 p.

Szarvas Zsuzsa

Nem sok magyar néprajzkutatónak adatik meg az a lehetőség, hogy tudományos munkásságát a nemzetközi szakma is megismerhesse, behatóan tanulmányozhassa. Gráfik Imre azon kiváltságosok közé tartozik, aki kutatói tevékenységének jelentős szeletét most angol nyelven is megjelentethette. Ezáltal teljesült Voigt Vilmos kívánsága is (Életünk, 1992. 7: 775-778.), s Gráfik Imre szemiotikai tanulmánygyűjteménye idegen nyelven is napvilágot láthatott.

A kötet szerkezete alapvetően a magyar nyelvű kiadvány (Gráfik Imre: Jel és Hagomány. Debrecen, 1992.) felépítését követi: egy bevezető tanulmány mellett három nagyobb tematikus egységre oszlik. Helyet kapott benne két, a témakörbe tartozó, más kiadványokban publikált írás is. Az egyes tanulmányok korábban nemcsak magyar nyelven jelentek meg, kétharmadukat idegen nyelvű folyóiratokban, tanulmánykötetekben már korábban is publikálta a szerző.

A bevezető tanulmány a nem verbális kommunikáció szerepét hangsúlyozza a népi kultúrában, s számba veszi lehetséges megnyilvánulási formáit, amelyekre a kötet további elemzései adnak bőséges példasort. A nem verbális kommunikáció akkor jut kiemelkedő szerephez, amikor a verbális kommunikáció lehetőségei hiányoznak, vagy korlátozottak, esetleg kiegészítésre szorulnak. A nem verbális kommunikáció tanulmányozása – bizonyos keretek között – alkalmas lehet arra is, hogy napjaink információ-rengetegében segítse az eligazodást, s a megváltozott, felgyorsult életritmus keretei között hatékonyan adaptálható információ-átviteli lehetőségekre mutasson rá. A szerző felhívja a figyelmet a szemiotikai kutatások fontosságára a népi-paraszti kultúrában, és magának a kultúrának jelként, illetve jelrendszerként való értelmezési lehetőségeire.

Az első három elméleti megközelítésű elemző dolgozat a „*Szó helyett jel*” összefoglaló címet viseli, és a tulajdonjeleket helyezi a középpontba. A tulajdonjelek különböző kommunikációs helyzetekben betöltött szerepével foglalkozó írás a gondolati szintre, a szemantikára koncentrálna a tulajdonjelek kvalitatív jellemzését végzi el, a kommunikációs folyamatban elfoglalt helyük szerint csoportosítva őket. A tulajdonjelek segítségével történő kommunikációt szoros összefüggésbe lehet hozni az adott népi kultúrát hordozó közösség szociális és kulturális kohéziójával. A kommunikációs folyamat során a tulajdonjelek aktív szerepet töltenek be: egyfelől felszólító (vagy még inkább tiltó), másfelől a rendet (jogrendet, illetve annak tulajdoni, vagyoni jogi viszonyokkal kapcsolatos részét) kijelölő, meghatározó funkciójuk révén.

A családon belüli tulajdonjeleket helyezi középpontba a következő tanulmány, amely az entrópia analízist hívja segítségül feltevései igazolásához. Az előző írással ellentétben itt elsősorban a kvantitatív elemzés kerül középpontba. A szerző bonyolult – a témában járatlan olvasó számára alig követhető – információelméleti számítások bemutatásával vonja le következtetéseit, amelyek a családon belüli tulajdonjelek információértékének változatosságára helyezik a hangsúlyt.

A betűjegyet tartalmazó tulajdonjelekkel foglalkozik a következő dolgozat, amely a betűjegyek felhasználásában fellelhető elvi és gyakorlati követelmények és szabályok feltárására tesz kísérletet. A szerző által alapjelnek tekintett betűjegyet jel volta három szempont alapján különíthető el: egy adott egyén, illetve szubjektum saját jele; jogi viszony, vagyoni jog, tulajdonjog jele; sajátos jelrendszer alapjele. A tartalmi és formai elemzés során a szerző megállapítja, hogy a különböző kombinációk során olyan jelvariánsok jönnek létre, amelyek megfelelnek a tulajdonjel funkciónak, egyértelműen megkülönböztethetők egymástól, könnyen felismerhetők, előállíthatók, kis tégirányúak, könnyen megjegyezhetők és bővítésre alkalmasak.

A következő nagyobb egység *a tér jelentéseivel* foglalkozik. Egy konkrét család udvarának és házának mozgásvilágát vizsgálja az a problémafelvető esettanulmány, amely egy Vas megyei kutatásra épülve mutatja be a családtagok házon, illetve udvaron belüli mozgásának mennyiségi és minőségi összetevőit. Az érdekes, terepmunkára épülő kísérleti tanulmányból képet kaphatunk egy paraszti gazdaság belső munkamegosztásáról, az egyes családtagok által végzett munka mennyiségéről, s a gyermekmunka megváltozott szerepéről.

A népi építészet szemiotikai megközelítésének lehetőségeit taglalja az az írás, amely egy alföldi mezőváros (Berekböszörmény) példáján kísérli meg bemutatni a „forma architektúra” és bizonyos történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások összefüggéseit. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy az 1970-1980-as évek faluképében mennyiben és milyen feltételek között érvényesül az építészet szemiozisa; s ezzel együtt a népi építészeti gyakorlatban az utcakép, településkép építészeti megfogalmazása mennyiben tekinthető szervező erőnek.

E gondolatmenetet tovább építve formálódik a következő tanulmány, amely szemiotikai-esztétikai szempontok alapján elemzi – immár bőséges példasorral alátámasztva – a mezővárosok népi építészeti gyakorlatát. A jelként értelmezhető építészeti kifejezési formák figyelemmel kísérése lehetővé teszi a mezővárosi településfejlődés különböző fázisainak elkülönítését, s mindezek sok szempontú szemiotikai elemzésével megállapítható, hogy a mezővárosi építészeti kép meghatározó jelének a horizontális és vertikális zártság, s ennek különböző megnyilvánulási formái tekinthetők. A *tárgyak üzenete* összefoglaló címet kapta a harmadik gondolati egység három tanulmánya. A megjelölt tárgyak két jelcsoportjával, a tulajdonjelekkel és a mesterjelekkel foglalkozik az az írás, mely e két jeltípus legfontosabb tulajdonságait elemezve, a népi kultúrából vett példákon keresztül mutatja be ezek különböző megnyilvánulási formáit.

„Egy típusosnak tekinthető közép-kelet-európai mezőváros paraszti társadalmának XIX. század első feléből felélezhető örökösödési inventárium anyagára épülő” levéltári források alapján bináris oppozícióra alapuló szemiotikai megkülönböztető jegyek formális elemzését végzi el a szerző a következő dolgozatban. Meggyőződése, hogy az általa kidolgozott metodika nagyobb anyagon való kipróbálása során mód nyílhat a nyelvi kódolt mennyiségi adatok minőségre vonatkozó dekódolására.

A kötet záró tanulmánya az emlékező tárgyakról szólva az ajándék, illetőleg emléktárgyak kommunikációs folyamatban betöltött szerepével foglalkozik. Ezeket a tárgyakat maradandó kommunikációs produktumoknak tekinti, az emberi kultúra nem verbális kommunikációja beszédes dokumentumainak, melyek etnoszemiotikai eszközökkel is elemezhetők. Feltételezéseit múzeumi anyagból vett gazdag példatáron keresztül igazolja, ahol a tárgyakon szereplő felirat, illetve annak hiánya a szervező erő.

A rövid tartalmi áttekintésen túl, a kötet írásainak végig gondolása során, a recenzióban a következő észrevételek fogalmazódtak meg. Vissza-visszatérő gondolat a jelek-jelrendszerek különböző szempontok alapján történő osztályozásának kísérlete, amely Gráfik Imre etnoszemiotikai munkásságának egyik alappillére. Folyamatosan jelen van és hangsúlyozódik a mennyiségi adatok elemzésének minőségire való átválthatóságának lehetősége, illetve ennek bizonyítási igénye. A kötet valamennyi tanulmánya a szemiotikai megközelítés jelentőségét hangsúlyozza, azt, hogy ennek – más tudományterületek mellett, vagy azt kiegészítve – milyen szerepe van az egyes témakörök az eddig ismertektől eltérő, más szempontú megközelítésében. Mindezek kapcsán több olyan – leginkább kísérletinek nevezhető - tanulmány kapott helyet a kötetben, amelyeket olvasva fölmerül a továbbgondolás, illetve egy-egy témakör nagyobb anyagon való bizonyításának igénye. (Mivel a tanulmányok mintegy 20 év munkásságának szemiotikai termését ölelik fel, a hiányérzet olykor fel is erősödik, amikor például egy 1970-es években végzett, izgalmas kérdéseket felvető kutatásnak nem találjuk folytatását.)

Ami a formára vonatkozó észrevételeket illeti: a témakörök – legalábbis a nem hozzáértő számára sokszor nehezen követhető – kifejtései gyakran a szerző bonyolult mondat szerkezetével kombinálódnak, s ez a nehézkesség az angol fordításokban is tükröződik, s mindez nem könnyíti meg az olvasó számára a befogadást.

Gazdag az illusztráció-anyag, értelmező diagramok, táblázatok sokaságát találjuk, sokszínű kép- anyaggal kiegészítve, jó lett volna azonban színes fotók, ábrák bemutatásával is megerősíteni a mondanivalót.

Gráfik Imre angol nyelvű etnoszemiotikai írásait bemutató tanulmánykötete szép példája a különböző tudományterületek összetartozásának, egy néprajzkutató szemiotikai kalandozásainak, amelyből a nemzetközi szakma is sok gondolatot meríthet.

Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen. Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 7., Györffy István Néprajzi Egyesület. Debrecen, 1999. 161 p.

Bellon Tibor

A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára sorozat 7. köteteként megjelent munka – minden túlzás nélkül állíthatjuk – hézagpótló könyv. Ennek elsősorban az az oka, hogy az erdélyi néprajzkutatók – nyilván ez a hagyomány alakult ki – elsősorban a folklórban jeleskednek, sem a társadalom, sem az anyagi kultúra kérdésköre – néhány kivételtől eltekintve – nem örvend olyan népszerűségnek. Ezért kísérté megkülönböztetett figyelem Kós Károly és kollégái, Szentimrei Judit, Nagy Jenő munkásságát, amely a népművészet címszó alatt szólott a partiumi, az erdélyi és a moldvai paraszti tárgyi világról. (*Kászoni székely népművészet 1972, Szilágysági magyar népművészet 1974, Kis-Küküllő vidék magyar népművészete 1978, Moldvai csángó népművészet 1981*) Kós Károly munkásságának java része a tárgyi néprajz kérdésköreibe vág. Kitűnő rajz tehetségével – édesapja örökébe lépve – a látott, tapasztalt dolgokat kifejező vonalvezetésű, hiteles rajzokon is megörökítette. Ennek a kötetnek is nagy erénye a nagyszámú, pontos, hiteles rajz és a kevés fotó.

A könyv bevezető tanulmányát Balassa Iván jegyzi, aki széles körű ágyazottságban mutatja be Kós Károly életútját, munkásságát, ezen belül helyezi el ezt a dolgozatot, amelyik a kolozsvári egyetemen tanító Gunda Bélához készült doktori disszertációnak még 1944-ben. Azóta alusza Csipkerózsika álmát, hogy hatodfél évtizeddel később, némileg felfrissítve, megújítva napvilágot lásson. A témavezető érdeklődése, módszeressége, következetessége szerencsésen rányomja bélyegét a teljes anyagra. Így egy sok irányba kitékintő, alapos leírást vehetünk a kezünkbe. Az is nyilván a mester hatását tükrözi, hogy összehasonlításként kalotaszegi román falvak anyagát is figyelembe vette, ezzel a kultúra kölcsönös egymásra hatását is vizsgálata tárgyává tette. Azóta ez a megközelítés iskolát teremtett. Csak sajnálni lehet, hogy korábban nem jelent meg, minden bizonnyal nagy hatással lett volna több generáció érdeklődésére, és akkor ma nem kellene még mindig úgy fogalmaznunk, ahogy szerzőnk tette, fájllalván az erdélyi földművelés néprajzi kutatásának hiányát.

Kós Károlyról tudjuk, hogy jó szemű kutató, kiváló terepmunkás volt. Ez a fiatalkori munkája is ékes bizonyítéka ennek. Néprajz szakos egyetemistaként járta be szülőföldjét, Kalotaszeget, és nagy empátiával gyűjtötte mindazt a tudást, ami a paraszti gyakorlatban meghatározó volt. Ma már tudjuk, hogy – talán utolsó szemtanúként – olyan időben végezte a feltáró munkáját, amikor virágjában volt az ezzel összekapcsolódó életforma. A pontos leírás, a nagyon gazdag terminológia erről árulkodik. De ennél több is a munka. Ahogy az előszóban fogalmaz: Gunda Béla egy előadásában látta igazolva a maga törekvéseit, hogy „... a népi műveltségben a gazdasági és társadalmi tények művészi és kultikus-mágikus megnyilatkozásokkal együtt járnak.” Jó érzékkel vette észre azt a kapcsolatot, ami a parasztembereket a földhöz köti: „Hosszabb együttlét után szívesen beszéltek a maguk s elődeik életéről, amelynek még a negyvenes években is kezdete és vége az anyaföld, az ennek megmunkálásával járó fáradtság és gond, ami életük minden esztendejét, hónapját és napját kitölti.” (kiemelés B.T.) Mintha csak Erdei Ferenc *Parasztok* önvallomások sorait olvasnánk, amelyek ugyanebben az időben keletkeztek!

Kós Károly fiatalos lendülettel fogott a gyűjtéshez, alapos, lelkiismeretes munkát végzett. Tanúi lehettünk a kutatói attitűd kialakulásának, a részletekre, összefüggésekre ügyelő terepmunkának, melyben a történetiség, a társadalmi vonatkozások és a folklorisztikus elemek is szerepet kapnak.

Módszerének önvallomásos megnyilvánulását szépen fejt ki a munka végéhez közeledve: „„Csakis a népéletet és népi kultúrát a maga összetettségében figyelve vesszük észre, hogy e sokféle összejövétel, közös mulatság nem valami egyszerű kikapcsolódás, lazítás, gondűző időtöltés, vagy unaloműző látványosság, de még csak nem is valami aktív műélvezet. Mert bármelyik összejövétel, szertartásos játék, rítus mélyén ott van közvetlenül vagy közvetve a részt vevő földműves ember legfőbb gondja, törekvése: a következő esztendő minél jobb termése.”

A könyv ma is korszerű szemléletét bizonyítja, hogy a faluval és a telekkel kezdi az anyag bemutatását – itt részletes telekrajzokat, épületegyütteseket ismerhetünk meg –, mint a földműves üzem színhelyeivel, majd a környező természet kultúrtájja alakításának rögzítő útját veszi számba a szerző. Az egykori erdőkre a meghagyott, árnyékot, hasznos termést adó vadgyümölcsfák és a földrajzi nevek utalnak, mint pl. a Szilvás, Szilvahely, Almás, Körtfjes, Cseresnyis, Meggyes, Somos. Részletesen leírja a falvak két- és háromfordulós gazdálkodásának gyakorlatát, a vetésforgó rendszerét, a természetet növények, a talajjavítás, a szántás, vetés, növénygondozás munkafolyamatait. Tanulságos, hogy a bivaly elterjedését, igázását a szántóföldi művelés hegyoldalakra kiterjesztésével hozza összefüggésbe, amely századunk elején következett be. Később külön tanulmányt szentelt a szerző a bivaly kalotaszegi tartásának. Külön rész szól a gabonanövények termesztésének, a szemnyeresnek gyakorlatáról, táji eltéréseinek bemutatásáról. Ma is újnak számító megközelítése, hogy a telet nemcsak, mint a pihenés időszakát mutatja be, sokkal inkább olyan évszakot, amelyek „a szerszámok javításával, tapasztalatcserével, számítgatással, a következő esztendei minél jobb termést célzó kölcsönös kisegítés előre való szervezésével, sőt mágikus praktikákkal járó társadalmi-szellemi tevékenység is.”

A szerző helyesen állapítja meg, hogy a kalotaszegiek sem kolostoroktól – ezek hiányában, – sem az okszerűen gazdálkodó földesúri majoroktól nem sajátíthattak el korszerű ismereteket, így elsősorban saját tapasztalatukra hagyatkozhattak. Majd csak századunk elején kerültek közelebb tanfolyamok révén a modernebb mezőgazdasági technikákhoz, eljárásokhoz. Mindezek az önellátás fontosságának, hosszú ideig való megmaradásának lettek a következményei. Ebben benne van a két- és háromfordulós rendszer továbbélése a vizsgált időszakig.

Összességében elmondhatjuk, hogy olyan könyv Kós Károly munkája a földművelő Kalotaszegről, amelyiket egyetlen, földműveléssel foglalkozó kutató sem kerülhet meg, a nyelvtudomány is haszonnal forgathat, de szélesebb értelemben véve a néprajztudomány nagy nyeresége ez a kécsi megjelentetés is.

Vida Gabriella: A miskolci fazekasság a 16-19. században. Officine Musei 8. Miskolc, 1999. 121 p. 72. kép

Füvessy Anikó

A népi fazekasság az utóbbi két-három évtizedben az egyik legjobban kutatott terület lett. Főleg az Alföld viszonylatában új, a történetiséget is jobban számba vevő tanulmányok és monográfiák születtek. Ebbe a sorba illeszkedik Vida Gabriella munkája is, mely a közép-tiszai stíluscsoport eddig csak részleteiben feldolgozott jelentősebb központját, a miskolcit vizsgálta.

Gyűjteményeinkben ezt a központot igen kevés tárgy szemlélteti. A 17. századtól a 19. század közepéig csak a céhpecséttel vagy felirattal hitelesített tárgyak a biztosan Miskolcon készültek, míg néhány – zömében tálasedény és korsó – készítési helyeként ez a központ csak feltételezen kerülhet szóba. A 19. század második felében is hasonló a helyzet. A tárgyszám mindkét időmetszetben messze elmarad a fazekasok létszámából adódó lehetőségektől. A miskolci fazekasközpont azonban céhdokumentumokban igen gazdag. Jegyzőkönyvek, számadáskönyvek fogják át 1768-tól a mesterség történetét. A gazdag dokumentumok azonban a forma, az ornamentika és a festékek, mázak tekintetében igen keveset nyújtanak.

A miskolci kerámia kutatásához, stílusának elemzéséhez tehát önmagukban sem a tárgyak, sem a

dokumentumok nem elégségesek. Új vizsgálati módszerek segítségével válaszolható meg a kérdés, milyen is volt ténylegesen a miskolci, a térség kisebb-nagyobb fazekasközüntja stílusára ható mázas kerámia. A kérdéssel Vida Gabriella már néhány éve szembesült, és a választ a késő középkori és újkori régészet, továbbá a közép-tiszai stíluscsoport központjai anyagának elemzésétől várta. Ezzel új módszerként az előzmények és a párhuzamosan működő vagy később létrejött központok forma-, szín- és díszítményvilágából következett a miskolcira.

Ennek a segédanyagnak számbavétele azt a célt is szolgálta, hogy a miskolci fazekasság korábban csak feltételezésekben megfogalmazódó, Debrecennel egyenrangú szerepére bizonyosságot nyerjen. Ezzel magyarázható, hogy a tanulmányban miért is nyert a régészeti anyag elemzése a szokásosnál nagyobb teret és szerepet. A régészeti anyag elemzésbe vonásakor azonban a munka szerzőjében is felmerül az a kérdés, hogy helyi termékkel vagy a kereskedelem útján idekerült darabokkal van-e dolga. Különösen áll ez a kérdés a vár ásatások anyagára, ahol joggal merül fel a kereskedelem közvetítő szerepe. Nehezíti az eredet eldöntését az is, hogy a hódoltságkori magyar mázas kerámiák stílusa országosan igen hasonló, mely korábban azt a kérdést is felvetette, hogy esetleg vándor fazekasműhelyek munkájával állunk szemben. Ezért nagy bátorság kell ahhoz, hogy ezeknek a kerámiáknak egy feltételezéshez bizonyító erőt tulajdonítsunk.

A monográfia rövid kutatástörténettel indít, majd a dokumentumok segítségével, mely elsősorban névtani vizsgálatokra épít, tekinti át a város fazekasságának 16-17. századi történetét. Ebben a részben új adatokkal gazdagítja és dokumentumokban fel is leli azt a miskolci fazekast, *Miskolci Mihált*, aki nevét egy 16. századi feliratos kályhacsempén meg is örökölte.

Vida Gabriella a mesterség koncentrációját, melyet a sűrűbb hálózati, középkori fazekashelyek előztek meg, a máz elterjedéséhez köti. Ennek az önállóvá váló iparágnak festett, reneszánsz kerámiaművességét veszi számba igen alaposan, kronológiai sorrendbe állítva, melyet a díszítmény szerkesztése és az edénytípusok terén egyaránt elvégez. A régészeti anyagból azok a darabok bírnak nagyobb bizonyítóerővel, melyek félkészek, ilyen táltörödékek a diósgyőri várból is kerültek elő.

A régészeti módszerekkel felszínre került anyagot egészíti ki kisnemesi falusi háztartásokból előkerült néhány ép, a 17. század második felétől datálható darab. Előkerülési helyük (Mályi, Kelemér), tipikusnak mondható díszítményük, a butykoskorsóknak pedig még formájuk is utal esetleges miskolci készítésükre. Gazdag dokumentumokkal mutatja be a miskolci fazekasság céhes korszakát. Megismerjük a mestereket, a fazekasdinasztiákat. Érinti a kontárok és a távolabbi vidékről a céhhez csatlakozott landmajszterek kérdését is. A mesterség elsajátítását a legények és inasok életét szabályozó előírások és a remeklés szemlélteti. Áttekinti a források alapján nyomon követhető, illetve a fennmaradt céhtárgyakat is. Vizsgálja a mesterségben oly fontos szerepet játszó agyaglélelőhelyek változásait, a felhasznált agyag összetételét, keverési arányát, továbbá a máz- és festékanyag beszerzését is.

Ezt stíluselemzés követi, mely a céhes idők díszítőhagyományait és azok változását vizsgálja. Új, eddig kutatásba nem vont 18. századi tárgyakat elemez, melyek nagy része formában és díszítményben miskolci jegyeket visel. Ezeknek a vékony falú, zömében fennálló edényeknek díszítménye igen leegyszerűsödött, és csak egyes elemei emlékeztetnek a hódoltságkor szélesebb körben is egységes kerámiaművészetére.

A miskolci fazekasság hanyatlását a tanulmány már csak nagy vonalakban követi. Ennél jóval nagyobb teret szentel a stíluscsoporton belüli kapcsolatrendszernek, melyhez a legénylista, az aktuális és landmajszterek nyilvántartása jóvoltából bőséges dokumentációs anyag áll rendelkezésére. Ezt teszi teljessé munkájának egyik legfontosabb része, a céhes időkben fennmaradt vagy stílusban Miskolchoz köthető tárgyak díszítményének elemzése.

Kutatása választ próbál adni két fontos kérdésre: milyen lehetett a miskolci kerámia, illetve hogy Csát és Füred reformkori fazekassága mennyiben miskolci gyökerű. A korábbi vizsgálatok ez utóbbi feltételezést tárgyi anyaggal alig tudták bizonyítani. Vida Gabriella ennek vizsgálatakor is újszerű eszközökhöz nyúlt.

Ahogy az egyes fazekasok tanulóhelyük vagy mesterük stílusát átveszik, majd ezt továbbfejlesztik, de attól tökéletesen elszakadni nem tudnak (mint ezt a füredi ifjú Nagy Mihály vagy a Debrecenben dolgozó, de miskolci Kosik István példája is mutatja), Vida Gabriella ezt a megfigyelést az egymással huzamosabb ideig kölcsönhatásban lévő központokról is feltételezte. Ezért a céhes korszak stílusperiódusait a korabeli tiszafüredi, csáti, sárospataki, gömöri és debreceni edényekkel vetette egybe. Vizsgálta, hogy a hitelesen Miskolcon készített edények három csoportja, a fehér alapon színes és írókázott, az egy szín, applikációval díszes, illetve a barna, ecsetes festésű az előbbi központokkal milyen kapcsolatban van. A vázolt összehasonlítást azonban nem viszi végig, nem von le belőle következtetéseket, így igen értékes munkájának ez egy kevésbé kiértékelte része.

Vizsgálja viszont ezt követően Miskolc kapcsolatát a közép-tiszai stíluscsoport központjaival. Több fontos, a kerámiautatót továbbvivő megállapítás kötődik ehhez a részhez, mint például:

– Debrecen és Miskolc stílusa a 17-18. században egymással igen rokon, de ezt követően a két központ díszítmenyei különböző irányba mozdultak el;

– Debrecen központi szerepe, melyet Domanovszky György képviselt, csak feltételezésekre épült, melyet a későbbi kutatások nem bizonyítottak;

– az Északi-középhegység keleti központjai között Miskolc töltötte be a centrum szerepét;

– a hódoltságkori fazekas díszítőstílus mezőcsáti és tiszafüredi továbbélése a nemesi értékrendet követő és változatlan vásárlóréteg ízlésével magyarázható;

– a Gyöngyös-pásztói regionális kerámia stílus a hevesi katolikus vásárlóknak készült, ebben az igen egységes és kevésbé kutatott modorban a térség kisebb-nagyobb központjai is dolgoztak, ezért új elnevezésként a hevesi stílust javasolja.

A tanulmány záró részében Miskolc szerepét vizsgálja a 19. század utolsó harmadában létrejövő borsodi regionális központoknál. Megállapítja, hogy a több központ termékeit utánzó Ónod esetében érvényesül csak, de erős áttételen keresztül, miskolci hatás.

Monográfiája a népi kerámia kutatásának fontos munkája. Új kutatási módszerekkel olyan összefüggéseket tárt fel, mely a közép-tiszta stíluscsoporton belül a miskolci kerámiát új megvilágításba helyezte. Tanulmányát gazdag, számos esetben elsőként publikált képanyaggal teszi szemléletessé. A közölt rajzok színvonalasak, kár hogy ugyanezt nem minden fotóról lehet elmondani.

Csoma Zsigmond: Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. (Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa). Centrál Európa Alapítványi Könyvek 7. Budapest, 1998. 420 p.

Simon András

Csoma Zsigmond, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársa, számos kertészeti, szőlészeti és borászati tanulmány és könyv szerzője, legújabb kötetében Pest, Buda, Óbuda város egyesítés (1873) előtti, majd az egységes Budapest szőlő- és kertkultúrájának változását, átalakulását, a város és az azt körülvevő falvak viszonyát, mezőgazdasági termelőtevékenységét mutatja be a 18. század elejétől az 1920-as évekig.

A mai Budapestet ismerő embernek nehéz elképzelnie, hogy a város életének milyen fontos része volt a kertek és szőlők művelése, és a messze híres országos terményvásárok rendezése. A pesti síkság, valamint Pest tágabb környékének homoktalaja főképp a zöldségtermesztésnek, de a szőlő- és gyümölcskultúra virágzásának is kedvezett. Buda a 18. század második felében – más korabeli városokkal összehasonlítva – egyedülállóan nagy szőlőterülettel rendelkezett. A délszláv (szerb, rác) telepések honosították meg itt a balkáni gyökerű vörösborkultúrát. Óbudán is a szőlő és a bor jelentette a lakosság megélhetésének fő forrását. A 19. század elejétől, a kereskedelem és az ipar fellendülésével, Pesten és Budán fokozatosan veszített jelentőségéből a mezőgazdaság, meghatározó szerepű maradt viszont Óbudán. A város egyesítéskor Pestet és Budát konyhakertek övezete vette körül, a környező falvak pedig egy-egy vagy néhány zöldségféle termesztésére szakosodtak. A növekvő számú nagyvárosi lakosság élelmiszerigényét a falusi környezet: a zöldség-, a bor- és szőlő-,

valamint a tej- és baromfiövezet biztosította. A városellátó övezet mind kijebb tolódik, így újabb és újabb paraszti termelőktől kapcsolódnak be a főváros közvetlen ellátásába. A szőlőket a 19. század végén az ipari telepek megnyitása és a filoxéra pusztítja, szorítja háttérbe. A kőbányai és budai szőlőskultúra már nem tudja visszanyerni korábbi jelentőségét: az ültetvények egy részének helyén gyümölcsösöket (főleg barackost) telepítettek, másutt megindult a villanegyedek kiépülése.

A kertészet, a szőlészet és borászat szerepének, történeti alakulásának bemutatását a szerző gazdag adatbázisra alapozza. A szakirodalom alapos áttekintése mellett forrásként használja a korabeli térképeket, a szakkönyvek és szakfolyóiratok leírásait, híradásait. Munkájában hangsúlyt helyez az agrárnéprajzi, kertészettörténeti adatok és változások társadalmi hátterének széles körű bemutatására. Részletesen foglalkozik a nemzeti-etnikai kisebbségek termelőtevékenységével: a szőlőtermesztő budai ráccokkal, a szőlőműveléssel is foglalkozó, de polgári dísz- és konyhakertész céhet is alakító németekkel. Értékes forrásközlés a pesti német kertészek Mária Terézia által 1766-ban jóváhagyott céhszabályzatának szövege (48-50. p.). Európai és magyarországi kitekintéssel ír Csoma Zsigmond a német kertészekkel versengő, intenzív öntözéses zöldségtermesztéssel foglalkozó bolgárkertészekről, akik a 19. század utolsó harmadától primőr árukkal látták el a főváros piacait. A gazdálkodásban alkalmazott racionális szemléletük, és az általuk elterjesztett új zöldségfajták nagyban hatottak Budapest és környéke, valamint Magyarország mezőgazdaságára.

Külön fejezetben olvashatunk az alapos és kiterjedt magyar vásárcutatás egy kevésbé tárgyalt részterületéről: a kertészeti vásárok szerepéről. Tanulságos kép tárul élénk arról, hogyan él egymás mellett a régi típusú, a paraszti háztartások évi szükségleteinek beszerzését biztosító terményvásár és a polgárosodó nagyváros nagykereskedelmi jellegű kertészeti vására Budapesten, és hogy miként szerveződnek az egy-egy jellegzetes növénykultúrára szakosodott alföldi mezővárosok speciális terményvásárai.

Vizsgálja a szerző a kertészet gazdasági és társadalmi jelentőségét a 19. század második felében. „A vállalkozás, a gyakorlati és elméleti kertészkedés, valamint az élénk szakirodalmi tevékenység kialakulása jellemezte ezt a korszakot” – írja Csoma Zsigmond (132. p.). Plasztikus képet ad a szakmai rétegzettségről a kertészek körében: szőlő- és vándorkertészek, műkertészek, bolgárkertészek és parasztkertészek szerepéről, tevékenységéről. A 19. század második felének statisztikai forrásait felhasználva, diagrammokban formájában követheti nyomon az olvasó a különféle kertészeti termékek kereskedelmi forgalmát (kivitelét, behozatalát) és belföldi fogyasztási adatait.

A kertészeti ismeretek oktatásában és terjesztésében a népiskoláknak, a néptanítóknak, a korszerű viszonyok közt gazdálkodó papoknak, prédikátoroknak volt nagy szerepük. A népiskolákban elsajátított gazdálkodási ismeretek képezték a szak- és felsőfokú tanintézetekbe való beiratkozás alapját.

A várossegység jelentőségének és hatásának elemzése után érdekes alfejezetet olvashatunk a századforduló Budapestjének szeszfogyasztásáról. A statisztikai adatok tükrében képet alkothatunk arról, hogy a század végén, a filoxéra pusztítása idején a sörfogyasztás növekszik. A pesti borkereskedők, valamint Budán a Tabán hangulatos kiskocsmái, melyek a nagyvárosból kiszakadni, kirándulni vágyók kedvelt szórakozóhelyei, viszont továbbra is a borfogyasztás fellendítésén munkálkodnak. Igen érdekesek és tanulságosak azok a statisztikai adatok, amelyek a társadalmi csoportok szeszfogyasztását (sör, bor, pálinka) nemek, családi állapot és foglalkozási csoportok szerint mutatják. E sajátos szempontú fővárosi társadalomrajz újdonság a téma kutatásában.

A fővárosi és országos kertészeti, szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások történetét a szerző a 19. század derekától a két világháború közötti időszakig követi végig aprólékos, adatgazdag leírással.

A kötet talán legérdekesebb fejezete, a kutatásban mindeddig viszonylag kis figyelemre méltott témakör: a vásári-piaci kofák szerepe és életmódja. A szerző nyelvtörténeti, jelentéstörténeti adatok felsorakoztatásával értelmezi és járja körül a *kofa* szót, míg eljut a 'közvetítő-elosztó kiskereskedelmi személy' meghatározáshoz. Elkülöníti a kofák típusait: a saját maga termelt árukat kínálóktól a felvásárlással és szállítással is foglalkozó vásári „üzletasszonyokig”. Meglepő adatokat tár az olvasó

elé a kofák nemek szerinti arányát mutató diagramm: 1890-ben még alig van férfi piaci árus, 1920-ra pedig már meghaladja a férfiak száma a nőké. Fontos kérdés a kofák helye a kereskedők társadalmán belül, a kofaasszonyok tevékenysége pedig szoros kapcsolatban áll a nők helyzetének, a női emancipációnak a kérdéskörével. Izgalmas, korábban nem vizsgált téma a pesti kofák mentalitása, a sajátos és célzott kommunikációs rendszer működése eladó és vevő között.

A kötet a Tanácsköztársaság rendelkezéseinek a polgárosodási folyamatot visszavető hatásainak bemutatásával, a polgári kertek, villakertek, közparkok jellemzésével és két budafoki bornagykereskedő család életének és munkájának bemutatásával zárul.

Csoma Zsigmond munkája – az adott témakör és korszak ismertetésébe beleszöve – a magyar szőlészet-borászat- és kertészettörténet reformokat sürgető, programadó szakembereinek arcképcsarnokát is élénk tárja. Legnagyobb részletességgel a 19. század első fele legmarkánsabb, de mind ez ideig talán nem eléggé méltatott, elméleti és gyakorlati téren egyaránt kiemelkedő tudós borászának, Schams Frencnek munkásságát tárgyalja (25-34. p.).

A kötet több fejezete (III., IV., VII.) kisebb-nagyobb mértékű átdolgozott változata a szerző korábban megjelent önálló tanulmányainak. Ebből adódhat, hogy e részek nagyobb ívű országos kitekintést adnak, mint azt egy Budapestről szóló monográfia szoros értelemben vett keretei feltétlenül indokolnák.

Csoma Zsigmond könyve széles és alapos adatfeltáráson, a korabeli források felhasználásán alapuló, több tudományág módszereit és eredményeit felhasználó munka. Mind a téma, mind a feldolgozás szemléletmódja újszerű. Az olvasó egy érdekes, izgalmas kérdéseket tudományos alaposággal körbejáró, agrárnéprajzi, társadalom-, gazdaság- és várostörténeti kötetet vehet kézbe. A szövegben leírtakat grafikonok, diagrammok és a korabeli forrásokból kiemelt ábrák, rajzos életképek teszik szemléletessé. A kötet végén német és angol nyelvű összegzés olvasható.

Szigeti György: Fejezetek Apátfalva néprajzából I. Anyagi kultúra. Megjelent Apátfalva Község Önkormányzata, valamint az Apátfalváért Egyesület közös kiadásában. Apátfalva, 1999. 423 p.

Fodor Ferenc

Apátfalva önkormányzata régi adósságát teljesítette, amikor elhatározta Szigeti György tanulmányainak megjelentetését. A szerző sok évtizeden keresztül tanította az apátfalvai diákokat. Ő maga is Apátfalván, kisparaszti családban született, így kiválóan ismeri a falu történetét és néprajzát. A szegedi tanítóképzőn Bálint Sándor is tanította, ennek köszönhető a néprajz iránti korai érdeklődése. Az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázaton először 1965-ben nyújtott be pályamunkát Apátfalva népi táplálkozásáról.

Ez a kötet az elmúlt évtizedekben a pályázatokra benyújtott pályamunkák anyagi kultúrára vonatkozó fejezeteit tartalmazza. A kötet három nagyobb egységre tagolódik, ezek: a földművelés (ez a címszó elmaradt), az állattartás és a népi találkozás. A kötet végén két kisebb tanulmány található, amelyek a háziszappan főzésére, illetve a tanyai teleklerendezésre vonatkoznak. A kötet végül is tizenegy önálló fejezetre tagozódik. A szerző a címek alatt a feldolgozás évét is feltüntette. Az alcímek sorrendjét külön sorszámokkal egészítette ki a jobb áttekinthetőség reményében.

Az első három fejezet a szántás-vetés, az aratás és a hordás, a nyomtatás, a cséplés munkafolyamatait mutatja be. A határhasználat változásának leírása közben részletesen megismerkedhetünk a község földrajzi neveivel, egyes területek hasznosításának módjával. Jó lett volna ezeket a határrészeket térképen is feltüntetni. A szerző saját tapasztalatai mellett használt az aktuális témára szóló gyűjtőívket is. Valószínűleg ezért maradt a kötetben több olyan mondat, mely arra vonatkozik, hogy Apátfalván milyen kifejezést nem használtak. („A rozsbúza kifejezést Apátfalván nem ismerték”, 59. p., ... A petrence vagy csirke szót Apátfalván ... nem használtak”, 78. p.). A szerző által rajzolt ábrák jól egészítik ki az egyes fejezeteket, a gyűjtőívketben szereplő ábrák változtatás

nélküli felhasználása viszont nem tűnik indokoltnak. Kérdéses, hogy a kétszeres az árpa és a rozs közös vetését jelenti, azok különböző érési ideje miatt (62. p.), illetve, hogy a nádálás az ekevas megnyújtását jelenti (27. p.). Részletesen és pontosan bemutatja a gabonamunkák szakaszait, megismerkedhetünk a technikai fejlődés folyamatával. A hordás, nyomtatás, cséplés munkafolyamatainak bemutatása társadalom-néprajzi adatokat is tartalmaz. Az aratógép használatáról viszont nem ír.

A negyedik fejezet csűrök és polyvás színek rövid leírását tartalmazza. Ezt a fejezetet a cséplésről szóló harmadik fejezetbe, illetve a kukoricatermesztésről szóló ötödik fejezetbe lehetett volna beépíteni, mivel legnagyobb részt az ott leírtak ismétléséről van szó.

Az ötödik fejezet a kapásnövények – kukorica, burgonya, cukorrépa, dinnye és a hagyma – hagyományos termesztésének leírása. A kukorica fajtáinak bemutatását a talaj-előkészítés és a különböző vetési módok ismertetése követi. Az első kukorica-vetőgép 1921-ben került a faluba, ezután vált egyre általánosabbá az ekekapu használata is.

A korai burgonya termesztését az apátfalviak az őcsanádi és a nagyszentmiklósi sváb gazdáktól tanulták. Már az 1920-as években a Nyírségbe jártak vetőmagért. Az apátfalvi korai burgonya híres volt a makói és a budapesti piacon.

A cukorrépa, a takarmányrépa és a dinnyetermesztés rövid leírása után a hagymatermesztés hagyományos módszereit ismerhetjük meg. Az Apátfalván oly elterjedt petrezselyemgyökér termesztéséről csupán egy bekezdésben olvashatunk.

A következő fejezet a köles, a repce, a kender termesztéséről, a szénamunkákról és a szőlő-, és gyümölcsstermesztésről szóló részek tartalom szerint inkább a gabonatermesztéshez, illetve a kilencedik fejezethez – a népi táplálkozáshoz – tartoznak. Hasonló szerkesztési megfontolásból a hetedik fejezet is – kertészeti építmények, csőszkunyhók – a gabonatermesztésnél, valamint a szőlőskertek bemutatása mellé kerülhettek volna. Az állattartásról szóló fejezet első részében megismerhetjük az apátfalvi határban lévő nagyobb legelőket és a pásztorélet hagyományait. A ló, a szarvasmarha, sertés és a baromfitartás nagy hozzáértésről tanúskodó, részletes bemutatása mellett a szerző nem feledkezik el a galamb, birka, kecske, kutya, macska, nyúl, méh és a selyemhernyó hagyományos módszerű tartásának ismertetéséről sem.

A kilencedik fejezetben Apátfalva népi táplálkozásáról ír a szerző. A gyűjtögető életmód hagyományai ma már megszűntek, mint azon ételek nagy része is, melyeknek receptjeit ebben a fejezetben olvashatjuk. A kenyérsütésről és a húsfeldolgozásról szóló fejezetek példás részletességgel íródtak. Ebben a fejezetben ismerhetjük meg a tészták, sütemények készítését, az étolaj sutulásának módszereit, a tej- és gyümölcsfeldolgozás szokásait is.

A kötet utolsó fejezeteiben a háziszappan főzéséről és egy tanyai telekelrendezés bemutatásáról olvashatunk.

Szigeti György munkája a hagyományos apátfalvi népeletről szól. Azokat az adatokat gyűjtötte össze, melyeket ma már – az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások miatt – szinte lehetetlen lenne. A kötetet néhány korabeli fénykép közlése kiegészíthette volna. A szellemi kultúráról szóló második kötet megjelenésével válik e munka befejezetté.

Vöő Gabriella: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. Székelyudvarhely, 1999.

Nagy Olga

Vöő Gabriellának *Szaván fogjuk* című kötete erdélyi magyar szólások monografikus feldolgozása, s mint ilyen – állíthatjuk – előzmények nélküli. Milyen tanulságokat hordoz ez a kötet? Ezt kívánom következő soraimban bemutatni.

A rendezett anyag nagy részét a kolozsvári Folklor Intézet Archívumában őrzött – több évtizedes gyűjtő-kutató munka eredményeként létrejött – gyűjtések képezik, melyet a szerző kiegészített már megjelent néprajzi gyűjtemények szólásanyagával. (Lásd: Konsza Samu – Faragó József: *Háromszéki*

népköltészet. Bukarest, 1958; Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet. Bukarest, 1958; Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób: *Székelyföldi gyűjtés*. MNGY III. Budapest, 1882.) A felsorolt adatbázis együtt tartalmazta a *közmondásokat és a szólásokat*. Vöő Gabriella *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai folklórból címen 1989-ben már megjelentette a közmondások hatalmas anyagának szintén monografikus rendszerezését. Ennek felemlegése azért is fontos, hiszen a szerzőnek a szólások, illetve a közmondások *összehasonlítása, egybevetése* által sikerülhetett a kettő – olykor lényegi, olykor pedig finom árnyalati – különbségének felismerése, tudatosítása.

A szólások rendszerezésének alapelvei. A kötet *Előszó* című fejezetében a szerző ismerteti a szólásnak – mint műfajnak – nyelvi, stilisztikai, költői jelentéseit. Egyben figyelmeztet a szólások „sajátos látásmódjára”, „képiségeinek költőiségére”, valamint a humort is kifejező erejére. Éppen ezért a dokumentumanyag – miként fogalmaz – „nyelvünk és kultúránk igen fontos stílusesszékéeként” is számon tartható. Ugyanakkor – mutat rá arra is – igen fontos tanulságokkal szolgálhat mind a nyelvészet, mind az irodalom, mind pedig a költészet számára.

A szólások mint a nyelvi és költői jelenségek közti átmeneti formák című alfejezetben a szerző így határozza meg a szólásokat: „... olyan frazeológiai egységek, melyekben a szavak kapcsolatát a nyelvi használat állandósította...”. Vagy azért, mert „a szó szerkezet sajátos gondolati tartalmat nyert”; vagy pedig azért, mert a szólás esztétikai szempontból többlettérrel rendelkezik”. Ugyanitt hívja fel a figyelmet arra is, hogy szólásainkban gyakran ott bujkál a humor, a váratlan, a szokatlan keltette meglepetés, mely hozzásegít a rejtett összefüggések felismeréséhez, a gondolkodást mélyítő, átfogó látásmódhoz. Arra is rámutat a szerző, hogy a szólások „tükre a világlátásnak, értékrendnek, viszonyulási módoknak”; a szólás a közmondásnál jobban kötődik egy bizonyos nyelvhez és nemzeti kultúrához. Ennek nem mond ellent az a megállapítás, hogy ugyanakkor a szólás a közlő egyéniségéből is kivillant valamit. Ez pedig „sajátosan frissíti a nemzeti szóláskincset”.

Külön alfejezetet képez *A szólások helye a nyelvi kommunikáció rendszerében*. A szerző ezúttal azt hangsúlyozza: a szólások „kommunikációs funkcióiban nem a tartalom hangsúlyos, hanem az esztétikum, a szólások kifejező ereje, találó volta, a képzelet költőisége”. Ennek kapcsán szögezi le a szerző: „A szólások használatát a funkciók, a kommunikáció tárgya, a kommunikációs helyzet jellege, a közlő egyénisége egyaránt befolyásolja.

A szólások szemantikai jellegzetességei című alfejezetben a szerző arra figyelmeztet: a szólások mint nyelvi produktumok – több szempontból is – sajátos funkciót töltenek be. Hiszen a szólások által „szemléletesebbé válik a valóság jelenségeinek, összefüggéseinek minőségi értékelése”; ugyancsak a szólások segítik a valóság jelenségei között fennálló rejtettebb összefüggések felismerését is, illetve a szólások szerkezetének nyitottsága” megkönnyíti a kommunikációs kapcsolatokat is.

A szerző külön fejezetben foglalkozik a *szólások és közmondások egyező, illetve eltérő jegyeivel*. Ezt az összehasonlítást, szembesítést valóban csak az a szerző végezheti el, aki már rendszerezte – ugyanilyen modellértékű dokumentumban – a közmondásokat. Valljam be? Magam is meglepődve tudatosítottam: nyelvünknek eme rokonértékei ilyen finom árnyalatokkal szembesíthetők!

A szerző a szólások, illetve a közmondások közötti különbséget abban látja: a közmondás úgy közelíti meg az egyedit, a partikulárist, hogy az „az általános, az elfogadott törvény érvényességét vetíti rá”. A szólás viszont „az egyedit, a partikulárist egy másik, már ismert partikuláris jelenséggel azonosítja, ahhoz, hasonlítja”. Ezért vonhatja le a következőt: a szólások születése és alkalmazása a spontaneitás által „egyéniességhez, stílushoz kötött”.

A dokumentum-anyag rendszerezése. Ezek után térjünk rá a szólásanyag *rendszerezésének* főbb szempontjaira, hiszen a több mint 370 oldalas kötet épp a rendszerezés által képezheti alapját a többrendbeli tanulások levonásának. Maga a rendszerezés viszont – éppen mert nem támaszkodhat előzményekre – teljesen egyéni és eredeti szempontokat érvényesít, mely lényegesen eltér az előző rendszerezésektől, s mely alapot adhat a több szempontú újabb elemzésekhez, a továbbgondolásra, amelyet ez a hatalmas anyag felkínál.

De lássuk a szerző szempontjait. A szerző – miként maga is utal rá – a szólások egyfajta „szótár-

szerű rendszerezését” veszi alapul. Ennek jegyében határozza meg a szólásoknak a *kulcsszavak szerinti* beosztását és *ábécé szerinti* sorjázását. Ez a felosztás jól sugallja azt a nyelvi gazdagságot, amely azonos kulcsszavaknál sajátos árnyalatokat, szimbólumokat, metaforákat, olykor pedig ellentétes jelzéseket is hordozhat. S hogy ez mit jelent? Hadd idézzem a szerzőt: „...azokat a szavakat emeltük ki címszóként, melyek a minősítendő fogalmat jelölték, amire a szólás vonatkozik”. Majd így folytatja: „Ezért kerültek egymás mellé azok a szólások, melyek ugyanazt a cselekvést, állapotot, fogalmat minősítik.” A fentiek szemléltetésére nézzünk hát néhány példát:

A „*kéz*” szavunk, mint címszó – nem kevesebb – mint 38 szólást ölel fel. Ugyanakkor a szólások különböző árnyalatot, értékítéletet hordozhatnak. Íme: a szorgalmas embert ilyen szólások dicsérik: „Ég a keze alatt a munka!”, vagy „Meg kellene aranyozni a kezét!” Több szólásunk csúfondáros szellemű, egyben elítélendő magatartást fejez ki. A „Két bal keze van”; „Kéz után keletlen...” – az ügyetlent bírálja; a „Hamar eljár a keze” szólásunk a verekedős embert ítéli el. Szigorúbb megítélést fejez ki a „keze közé kaparint” szólás. Lenézendő az az ember, akinek „elolvad (kifolyik) a kezében (kezeből) a pénz”. És persze, még folytathatnám azt a sokféle jelzést, ezeknek ilyen vagy olyan minősítését, melyeket a szerző az egyes szólások után megjegygez... Hadd utaljak ezek után arra is, hogy a kulcsszó szerinti besorolás következtében ugyanaz a fogalom az *ábécé legkülönbözőbb* címszavában jelenhet meg. Nézzünk erre is néhány példát:

Az „*anya*” fogalom a különböző kulcsszavak szerinti besorolásban szerepel. Így például az *A, B, valamint a P* címszavak kapcsán. Az *A* címszó alatt olvashatjuk a következő szólást: „Apád, anyád idejőjjön!”. Viszont a „Bög, mint a borjú az anyja után” vagy a „Bög, mint az *anyátlan* borjú” szólások már a *B* címszó alatt találhatók. Aztán a „*fej*”, mint fogalom szintén a legkülönbözőbb címszavak kapcsán jelentkezik. A *B* címszó alatt szerepel például a „Bajt hoz valakinek a fejére” szólás; ugyanott található az „olyan a *feje*, mint a biliárdgolyó” szólás is. (Itt a szerző megjegyzi: a „biliárdgolyó” a *különöst akarja* jelezni.) A „Van a lónak jó nagy feje, ott lehet a búnak helye” szólás szintén a *bú/bánat* címszónál jelenik meg; hasonlóképpen a „Búnak ereszti a „*fejét*” szólás is.

Szómutató. A kötet végén a *Szómutató* című fejezetben (349-366) szintén *ábécé* sorrendben közli a szerző az egyes fogalmaknak a rendszerezés során való *előfordulásait*. Ez lehetővé teszi azt, hogy kitűnjön az egyes fogalmak *gazdagabb vagy szegényebb előfordulása*. Vannak ugyanis olyan fogalmak, melyek csupán egy-két szólásban fordulnak elő; más fogalmak szólásainkban való igen gyakori előfordulása a népi gondolkodásmódra, látásmódra is utalhat. Különösen sok szólásra voltak ihlető hatásúak, például, testünk egyes részei: a *fej*, a *száj*, az *ész*; hasonlóképpen a *kenyér* és a *víz*; vagy említsem tán a háziállatokat: *kutya*, *macska*, *ló*, *tehén*... (Ezek egy nagyon szűk, behatárolt népi világot sejtetnek.)

A *Helységnevek és rövidítések jegyzéke* című külön fejezet (367-370) szintén hordoz tanulságot. Hiszen itt derül ki, hogy Erdély viszonylatában mely tájak, helységek vannak *gazdagon*, és melyek vannak mindössze egy-két szólással képviselve. Mindenesetre örömmel számolhatunk be arról, hogy e fontos dokumentumanyagban nem kevesebb, mint 161 erdélyi helység van képviselve. Ezek között néhány szólással városok is jelen vannak. Így például Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Csíkszereda, Temesvár. (Hadd jegyezzem meg: bennem felmerült az a kérdés: vajon a szegényesebb, illetve gazdagabb előfordulások nem utalnak-e az egyes helységek, tájak gyűjtőinek szorgalmára is?!)

E monografisztikus dokumentum olyan gazdag jelzésértékű, hogy – ismertetése kapcsán – sokszínű és sokoldalú tanulságait csupán nagy vonalakban tudtam felvázolni. Mégis abban reménykedem: ismertetésem hozzájárulhat ahhoz, hogy kutatóinkat: nyelvészeket, néprajzosokat, esztétákat a továbbgondolásra, saját szempontjaik szerinti további elemzésre ösztönözheti. Egy bizonyos: e sokszínű jelzésekről tanúskodó dokumentum-gyűjtemény jól bizonyítja az erdélyi magyar tájnyelv gazdagságát, szépségét, kifejezőerejét. Mindez pedig hozzájárulhat ahhoz is, hogy – sorsunk mostoha körülményei ellenére – bízzunk és higgyünk értékeinkben! Hiszen ez is hozzásegít ahhoz a hithez és bizonyossághoz, amit László Dezső olyan szépen fejezett ki: „kisebbségi életnek is vannak ajándékai”!

„Hallgassátok meg magyarim” – Keresztmetszet a magyar népzeneőről. Szerkesztette: Olsvai Imre, Rudasné Bajcsay Márta, Németh István. „Listen, my Hungarians” A Survey of Hungarian Folk Music Ed.: by & Hungaroton Classic, Budapest, 1999. HCD 18234-35.

Tari Lujza

A magyar népzeneát átfogóan bemutató hanganyag jelent meg a Zenetudományi Intézet Népzenei Osztálya három munkatársának szerkesztésében. A hanganyag publikálását két okból is örömmel üdvözölhetjük: 1) az IFMC (akkori nevén: International Folk Music Council – Nemzetközi Népzenei Tanács) 1964-ben Budapesten tartott nemzetközi konferenciájára a Kodály vezetése alatt álló Népzenekutató Csoport munkatársai által, Rajeczky Benjamin vezetésével szerkesztett hanglemez (Hungarian Folk Music, Qualiton., 1964) óta még nem jelent meg a teljes magyar népzeneát egyetlen hangzó publikációban tömören bemutató gyűjtemény. 2) Míg az 1964-es hanglemez az akkori technikai színvonalhoz igazodva első volt a mikrobarázdás (33 fordulatú) fekete lakklemezből készült autentikus népzenei kiadványok sorában, addig a magyar népzene egészét legfrissebben bemutató hanganyag, mint CD lemez újdonság a tudományos háttérű magyar népzenei hanglemezkiadás történetében.

A népzene kutatás és a hangrögzítés történetével kapcsolatban újból és újból ismételt adat, hogy Európában népzenei felvételek készítésére Vikár Béla használta először (1895-től) az Edison-féle fonográfot (1877) – e tény rövid kutatástörténeti keretben, a bevezetőben is olvashatjuk (10. o.). Mint ahogyan a magyar népzenei hanglemezek történetét összefoglaló Rajeczky Benjamin írja erről a korszakról egyik munkájában, Vikárt az amerikai útról hazatért orosz Linyova, majd 1899-ben az osztrák Exner és 1900-ban a francia Azoulay követte. A magyar népzene gyűjtés, melyet kezdettől igyekeztek hangrögzítéssel egybekötve végezni, már a maga korában nagy tekintélynek örvendett Európában.

A népzenei felvételek kiadásának eddig három korszakát nevezhetjük meg:

- 1895 a fonográfos gyűjtés kezdete,
- 1937 az ún. Pátria hanglemezsorozat megindítása. Bartók Béla és Kodály Zoltán kezdettől célul tűzte ki a legjobb technikai eszközökkel történő hangrögzítéssel készült autentikus népzenei felvételek minél nagyobb számú, s lehetőleg intézményes módon történő közzétételét. A népzenei hanglemezek kiadását Bartók és Kodály 1933-ban kezdeményezte, melynek eredményeként 1937-ben négy mintalemez nyitotta meg a sort a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában. (Ismert, hogy a lemezek kísérőfüzetét Bartha Dénes zenetörténész állította össze, kinek népzenei érdeklődésére döntő hatással volt, hogy a berlini egyetemen többek közt C. Sachs és E. v. Hornbostel növendékeként folytatta zenetudományi tanulmányait.) Ismert az is, hogy a további kiadást az Akadémia nem tudta finanszírozni, a sorozat kiadását 1938-tól Ortutay Gyula vezetésével a Magyar Rádió vállalta el, mely egyben a megfelelő hangfelvételi körülményeket is biztosítani tudta. A vállalkozás lebonyolításában aktív szerepet játszott a Néprajzi Múzeum, s annak munkatársaként Lajtha László, de szinte az egész szakma megmozdult: az előkészítő gyűjtésekben többek közt Manga János, Dincsér Oszkár, Seemayer Vilmos, Veress Sándor vettek részt. A felvételek háború utáni folytatásában Lajtha Lászlónak és Rajeczky Benjaminszónak vannak elévülhetetlen érdemei. (A 78-as fordulatú, ún. normállemezsorozat utolsó darabjai 1952-ben készültek el, de a 100. utolsó lemez már nem került kiadásra – 1. Rajeczky népzenei hanglemezek szócikkét a Magyar Néprajzi Lexikonban, 1981. IV. 33.)

- 1964 a mikrobarázdás lakklemezek kiadásának megkezdése, egyben az egyes területek népzenei különbségét különböző sorozatokban bemutató lemezek (pl. *Magyar Népzene* I-III., Rajeczky B. szerkesztésében I. 1969, II. 1972, III. 1974, a *Magyar Népzenei Antológia* című sorozat), jeles személyiségek gyűjtéseit bemutató hanganyag (pl. a Bartók, Kodály fonográf felvételeiből, Lajtha L. zenekari felvételeiből készült válogatás), egyes témákat, műfajokat közreadó hanganyag (pl. hangszeres népzene, történeti forrásokból ismert énekek a nép ajkán, egyházi népdalok, stb.) publikálásának megkezdése intézményes keretek között.

A hazai olvasó (lemezhallgató) azt kérdezheti, miért volt szükség új lemezre, amikor a magyar népzénét az elmúlt 2 évtizedben a nehéz kiadási viszonyok ellenére is viszonylag nagy számú, lelkiismeretesen elkészített hangzó kiadványok egész sora mutatta be, ráadásul az új CD több dallama már kiadásra került a korábban megjelent lemezeken. Az átlag zenehallgató pedig a folk mozgalom által kiadott számos hanglemezeiről érdeklődhet, az utóbbi időben CD lemezekről. Vitathatatlan, hogy a mai kor igényének a CD kiadvány felel meg a legjobban. E helyen nem szándékunk a folk mozgalmat képviselő lemezkiadványok és a tudományos igényű, ismeretterjesztést is célzó lemezkiadványok párhuzamba állítása. A folk-mozgalom kiadványait – melyek egy része a tudományos alapot és a művészi színvonalat egyaránt nélkülözi, másik része viszont a népzene bizonyos fajta továbbélésének szép példája – e helyen csupán azért említjük némi melankóliával (vagy irigységgel), mert a kiadott eredeti népi hangfelvételek mennyisége (a lemezek száma) napjainkban nemcsak a klasszikus és pop zenei CD-khez, valamint hangkazettákhoz képest marad el Magyarországon, hanem immár a népzenei mozgalom tömegtermeléséhez képest is.

A CD-k hazai felhasználóinak elárulhatunk annyi szakmai titkot, hogy a lemez eredetileg külföldiek számára készült volna, de pénz hiányában csak most jelenhetett meg. (Ki tudja hányadik külföldi napokat rendezik abban az országban, ahova bemutatását eredetileg szánták, egy magyar napok rendezvény keretében.) Az összefoglaló CD megjelenésének azonban a hazai hétköznapiakon is örülnünk kell a nehéz kiadási viszonyok között. Hogy ma is sokkal több még az MTA ZTI Népzenei Hangarchívuma kiadásra váró hanganyaga, mint amire anyagi erők híján jelenleg képes, azt a hanglemez is ékesen bizonyítja. Pedig nem kérdés, hogy a szakma és a népzeneoktatás egyaránt igényli az új anyagokat, s a nagyközönség tájékoztatására is szükség van (benne a külföldiekére). A két CD lemez annak bizonyossága, hogy a szerkesztést olyan szakemberek végezték, akik tisztában vannak a többirányú igénnyel. A szerkesztők a példákat a teljes magyar nyelvterületről válogatták, s a legfrissebb eredmények birtokában az eddigi kutatásokra támaszkodva mutatják be, amint erről az Olsvai Imre által lényegre törően és világosan fogalmazott kísérszövegből meggyőződhetünk.

A hanglemez felfogható az 1964-es konferencia-lemez nagyított formájának, hiszen ez is a magyar népzene stílusait, dallamtípusait és műfajait mutatja be a zenei őstörténettől napjainkig. Az őstörténetet a dallamtalanul deklamált szövegek mellett siratók, a területenként eltérően formált, kis hangterjedelemben szabadon mozgó altatók, az egymáshoz közel eső hangokon ritmikusan mozgó téli és tavaszi szokásdallamok, illetve a keleti hagyományban mélyen gyökerező négy nagyobb dallamstílusba tartó strófikus dallamok képviselik. Találunk azonban a különböző korszakokhoz kötődő történeti énekeket; ilyen pl. a címadó *Hallgassátok meg magyarim* szövegkezdetű népdal, mely a 16-17. században kibontakozó, majd a 18. században megszilárduló stílust, az ún. Rákóczi-dallamkört képviseli. Bőségesen találunk a lakodalmas szokáskörbe tartozó dallamokat (főleg a bartóki II. dialektikusba tartozó Zoboraljáról), valamint különböző stílusrétegekbe tartozó lírai dalokat. A hangszeres magyar népzene és az új népdalstílus is megfelelő arányban van jelen a lemezeken. Az sem fog csalódni, aki a különböző műfajok – pl. a balladák, rabénekek, katonadalok, stb. – iránt érdeklődik, hiszen a lemez 44 darabjából 10 ballada, illetve rabének a nyelvterület különböző pontjairól.

Az anyag bemutatás-módját tekintve a CD felhasználja az eddigi lemezkiadási tapasztalatokat (pl. a Rajeczky sorozatét), de főleg a Pátria lemezek-, s még inkább a Magyar Népzenei Antológia sorozat nyomdokain jár (az utóbbi sorozatból már csak a bukovinai és moldvai lemezegység hiányzik). A CD mintegy az antológia sorozat tömörített formája, hiszen a szerkesztők Bartók nyomán Nyugat-Magyarországról kelet felé haladva mutatják be az egyes népzenei dialektusterületeket. A területekről összefoglalóan, s az egyes dallamokról külön-külön sokoldalú tájékoztatást kapunk. Mindezek együtt indokolják, hogy a CD-n olyan dallamok is megszólalnak, melyek korábban már kiadásra kerültek (pl. egyes fonográffelvételek). Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kiadott autentikus népzenei lemezek nagy része már évek óta nem kapható, csak helyeseltethetjük ezt az eljárást. A fonográfhangereken megőrzött dallamok kutatástörténeti szempontból is fontosak. Ilyen

mindjárt a lemezt indító két régi stílusú dunántúli népdal Bartók Béla 1907-es gyűjtéséből. A két népdal az első dunántúli adatok közül való, egyben pedig Bartók első fonográffal végzett gyűjtésének két reprezentáns darabja. A más hanglemezen már megjelent dallamok úgy képviselik az adott területet, hogy egyben alapvetően jellemzőek a magyar népzene valamely stílusára is. Ilyen, pl. a dunántúli „páva-dallam”, mely a „régii stílus egyik legmarkánsabb dallama; az ötfokúságnak, az egymagú kvintváltásnak és más jelenségeknek (például a tonális-reális válasz váltakozásának) legtömörebb megvalósítója.” (20. o.) A „páva” dallamra csak 1936-ban, tehát viszonylag későn, a négy ún. akadémiai hanglemezkidás előkészítésekor talált rá Seemayer Vilmos a Dél-Dunántúlon. E dallam a magyar népzene egyik szimbóluma, így ebből az összefoglalásból sem maradhatott ki. A kiváló előadó-egyéniségek (Jánó Anna, Gercuj György, Koós József és sokan mások) sem csak előadói kvalitásaikkal érdemelték ki, hogy hangjukat, hangszerjátékukat újból hallhatjuk a lemezen; az általuk énekelt, játszott dallamok is indokolták, hogy minél többen megismerjék őket. Idehaza ma már megszokott, hogy a nevét is tudhatjuk a határon túli előadóknak. Rajeczky Benjamin az általa kiadott lemezekben az ilyen előadók nevét saját biztonságuk érdekében még nem tüntethette fel, s az egységesség érdekében inkább a jelen határokon belül élő előadók nevét is le hagyta. Ma a politikai viszonyok jobbra fordulásával már leírható az előadó neve, a gyűjtő neve és a gyűjtés éve. Így a CD kísérőfüzetéből is csupán a hangarchívum pontos nyilvántartási számai hiányoznak. Ennek okát csakúgy, mint a dalszövegek (és fordításai) elhagyását a kiadó által anyagi okból diktált feltételekben kereshetjük.

Nem kifogásolhatjuk, hogy a válogatás a jellemző vonásokon túl a szerkesztők egyéni ízlését tükrözi. Azt azonban sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az egyes területeket Moldva kivételével csak az 1970-es évek közepéig, végéig készült gyűjtésekből közölt válogatás mutatja be (I. dialektusterület Dunántúl: 1907-1975, II., Észak: 1914-1976, II., Alföld: 1939-1979, IV. Erdély-Bukovina: 1912-1979, V. Gyimes-Moldva: 1954-1993). Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben erőteljesen eltolódott az arány az erdélyi, mára pedig a moldvai gyűjtésekre. Sajnáljuk azonban, hogy a bartóki II. (az északi népzenei dialektusterület) új gyűjtései elkerülték a szerkesztők figyelmét. Hiszen innen folyamatosan – a szlovákiai magyarok területeiről pedig az 1980-as évek óta – vannak modern hangfelvételi technikákkal készült gyűjtések. A két CD lemez azonban így is jól reprezentálja a magyar népzene. Kiemeli annak az európai környezetben egyedülálló vonásait (pl. az egyszólamú gondolkodásmódot a vokális zenében), bemutatja a keleti hagyományban gyökerező, a rokon, illetve török népekkel közös dallamvilágát, a közép-európai környezet hatására tükröző dallamvilágot, a hangszeres zenén keresztül pedig megmutatja a magyar zenének azokat a vonásait, melyek egyaránt hatottak Európa nép- és műzenéjére. A kiválasztott dallamokkal, illetve jellemző hangszerekkel jól kidomborítja az egyes földrajzi területek (pl. a népzene gyűjtésekben az 1980-as évektől eléggé elhanyagolt Alföld és Észak-Dunántúl) és etnikai csoportok zenéjének sajátosságait. A lemezt indító régi stílusú, fonográfon megszólaló dunántúli dallam ellenpólusaként egy új stílusú népdal zárja a lemezegységet a legkisebb fölfedezett Moldvából. Jól kifejezi ez a népzene kutatók azon meggyőződését, hogy a népzene a megváltozott keretek, mai életviszonyok között is él és megújulásra képes. S nemcsak ott, ahol viszonylag háborítatlan keretek között maradhatott meg, hanem ott is, ahol a magyarságot nemcsak zenéjében, de beszélt anyagelvében és identitásának őrzésében is erőszakosan gátolják.

Ujváry Zoltán: Folklor az Ördögi kísértetekben. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 226 p.

Deák Éva

A néprajztudományban az irodalmi művek folklor szempontból való hasznosítása hosszú múltra tekint vissza. Bornemisza műveire már korán felfigyeltek a néprajztudósok; Ujváry Zoltán, felsorolva az *Ördögi kísértetek* ilyen szempontú elemzéseit, külön is felhívja a figyelmet Thury Etele a bájoló

imádságokról és a bűbajosokról szóló előadásának úttörő szerepére a Bornemisza-életmű kutatásában. Az újabb elemzések közé tartozik Szabó Ágnesnek az Elektra folklór elemeit vizsgáló tanulmánya.

Az *Ördögi kísértetek* a 16. század egyik legsajátosabb írása. A mű, amelyet szerzője kétszer is kinyomtatott saját nyomdájában, első alkalommal 1578-ban jelent meg *Postillái* negyedik kötetének részeként, majd nem sokkal ezután külön, önálló kötetben is. A könyv megjelenése nagy vihart kavart, s komoly hatást gyakorolt szerzője életére: lelkésztársai és pártfogóinak jelentős része egyaránt elítélte Bornemiszát írása miatt.

Az *Ördögi kísértetek* a kora újkori Magyarország művelődéstörténetének egyik jelentős forrása, a mindennapi élet különböző aspektusait megkérdőjelezhetetlen hűséggel adja vissza; ugyanakkor számos rendkívül értékes adalékot tartalmaz például kora társadalomtörténetével kapcsolatban. Ujváry Zoltán vizsgálatai rámutatnak, a néprajztudomány több irányzata is hasznosíthatja ezt a könyvet: a mesekutatás, a népi imádságok, a népi varázslás és a népi orvoslás kutatása, de a boszorkánykutatás is. Az *Ördögi kísértetek* számos, a néphagyományban napjainkig továbbélő motívum első ismert előfordulását tartalmazza. Ujváry Zoltán könyvének kevésbé figyelmes olvasója akár azt is gondolhatná, Bornemisza műve a 16. század folklóráját írja le. Holott az írás, mint a cím is mutatja, az ördögi kísértetekről, az ördög által megfertőzött világ „rötenetes vlatatosságáról” szól, s így elsősorban a kereszténység történetében végig jelenlévő démonológiai irodalomhoz, azon belül is a 16. századi lutheranizmus ilyen jellegű írásaihoz kapcsolódik. Az ördögök feladata a prédikátor szerint az istentelenek büntetésére és a hívek gyakorlására működni, természetesen csak addig a határig, ameddig ezt Krisztus megengedi.

A szerző előszámlálta a saját maga és kortársai bűnös gondolatait és cselekedeteit, a valóban szégyellnivaló részleteket sem titkolva el magáról, illetve – ami az előbbinél is nagyobb felháborodást váltott ki – ismerőseiről, prédikátortársairól, országos főurakról. Kikelt az általa babonának vagy bűbájosságnak tartott azon hiedelmek és mágikus cselekedetek ellen is, amelyek a népi hiedelemvilág részét képezték. A katolikus egyház hitelveiből következő vallásgyakorlat számos elemét szintén a babonák közé sorolta.

A babonáságnak nevezett hiedelmek elutasítása azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ördögök létét vagy a mindennapi életben játszott szerepüket kérdőjelezné meg a prédikátor. Az ördögök ugyanis nemcsak képletesen, hanem nagyon is személyesen vannak jelen a mű által hozott példákban, dobálóznak vagy éppen megszállnak embereket. A katolikus egyház ördögűzési gyakorlatát a lelkész nem mint szükségtelen vagy értelmetlen dolgot utasította el, csak annak módját (pl. szenteltvíz használata) váltotta fel Bornemiszánál egy más jellegű, „reformált” ördögűzést.

Ujváry Zoltán elsősorban azokat a példákat vizsgálja, amelyekről feltételezhető, hogy Bornemisza korában is jelen voltak a néphagyományban. Sok esetben ezt csak valószínűsíteni lehet, hiszen a tudós prédikátor, író és nyomdász Bornemisza ismeretanyaga messze meghaladta kora népi műveltségét, s példáit is különböző társadalmi rétegek életéből merítette. Bornemisza külföldön, a bécsi egyetemen is tanult, országos főurakkal állt kapcsolatban – egy ideig Balassi Bálint nevelője is volt –, ismert prédikátorok társaságában forgolódott, s humanista műveltsége is tiszteletet parancsoló. Ujváry Zoltán könyvében egy-egy motívum kapcsán részletesen vizsgálja Bornemisza lehetséges forrásait, s külön fölhfívja a figyelmet azokra az esetekre, amelyekben a prédikátor a szájhagyományra hivatkozik („mondgyac”). Bornemisza egy tejhozammal kapcsolatos varázslásról szólva – a varázslás módjának leírásán túl – azt is megemlíti, hogy akkori lakóhelyéhez közeli faluban, Apajon történ az eset; még a „baiolo asszony” nevét is leírta. Bornemisza az általa lejegyzett bájoló imádságok forrását szintén megnevezi (Tardoskeddi szerencze Benedekne), sőt azt is, ki jegyezte le az idézett ráolvasásokat.

Ujváry Zoltán számos világirodalmi, antik görög és római eredetű motívumra mutat rá az *Ördögi Kísértetek*ben; hasonlóan széles körből származnak Bornemiszsa írásának kora újkori párhuzamai, a magánlevelektől kezdve Heltai Gáspár, Pázmány Péter művein át Pápai Páriz Ferencig számos 16-17. századi egyházi vagy világi írás gazdagítja az egyes motívumokra, és a vizsgált időszak folklórája

vonatkozó ismereteinket. Több olyan jelenségre is rámutat Ujváry professzor, amelyek nagy valószínűséggel már Bornemisza korában is a néphagyomány részét képezték, mint például a hálátlan gyermek története. Hazai és külföldi népmesei párhuzamokat, anekdota- és szólásgyűjteményeket is felhasznál annak érdekében, hogy minél pontosabban meghatározza az egyes motívumok helyét, elterjedtségét a korabeli közgondolkodásban.

Számos olyan néprajzi elem is található Bornemissza könyvében, amelyek meglepte egészen napjainkig végigkísérhető, a 19. és 20. századi gyűjtésekben is találkozhatunk vele. Ujváry Zoltán ez utóbbi anyagoknak is gazdag tárházát bocsátja rendelkezésünkre, felhasználva saját gyűjtéseit is; gyakran hivatkozik például gömöri gyűjtésének eredményeire. A 19-20. századi változatok több száz éves múltja – mint Ujváry Zoltán rámutat – a néphagyomány megtartó erejét is igazolja. De olyan példával is találkozhatunk, amelyik a 16. században valószínűleg még csak a műveltebb rétegek körében számított közismertnek, s csak később vált a népi kultúra részévé – köszönhetően például a 16. századi prédikátorok kiadványainak, ahogy az Ibyos darvairól szóló történet.

Az *Ördögi kísértetek*ből idézett hosszabb szövegrészek a 16. századi nyomtatott mű betűhű átirásai, de egyes részletek Bornemisza eredeti nyomtatványának hasonmásaként is szerepelnek Ujváry Zoltán könyvében, néhány más régi, általában már a 16. század utáni nyomtatványunkból vett szövegrésszel, illusztrációval együtt. Az egyes fejezetcímek végén található a szűkebb témára vonatkozó szakirodalom.

Az *Ördögi kísértetek* elemzésének talán kevésbé sikerült része, mind tartalmi szempontból, mind nyelvi megfogalmazása alapján a Bevezetés, illetve annak első fele, ahol a szerző kíséreltet tesz Bornemisza elhelyezésére a magyar irodalomtörténetben, illetve a reformáció 16. századi irányzatai között. A Bornemisza felekezeti hovatartozására vonatkozó részek a régebbi szakirodalom adatain alapulnak. Bár a reformáció kezdeti szakaszában az egyes irányzatok hitelvei a későbbi időszakhoz képest kevésbé éliesen különültek el, ma általánosan mondható az a vélemény, hogy Bornemisza Péter 1573-tól lutheránus püspök, „türelmes módon lutheránus” volt (Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*. Budapest, 1985.), vagy máshol Bitskey István írt Bornemiszáról, mint „a lutheri eszmék hű követőjéről” (Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest, 1978.). A megfogalmazás az említett részben helyenként túl általános, s a nyelvtani szerkezetek, a mondatok felépítése sem mindenhol tökéletes.

Ujváry Zoltán Utószavában a további kutatások számára is irányt mutat, megemlíti még néhány olyan motívumot Bornemisza művéből, amely újabb vizsgálatok után esetleg még az általa részletesen elemzett példákhoz csatlakozhat. A prédikátor írásai sorában kiemelt szerepet játszó *Ördögi kísértetek* példamutató elemzése után a teljes Bornemisza életmű vizsgálata hasonlóképpen számos további jelentős eredménnyel gazdagítaná a 16. század folklórája vonatkozó ismereteinket.

Tánczos Vilmos: Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük. Krónika könyvek. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 371 p.

Kríza Ildikó

Tánczos Vilmos újabb moldvai imádságokat és róluk szóló gondolatait tárta elénk lelkiismeretes, gondos gyűjtőutak és átgondolt tanulmány megírása után. Az egyre fogyó moldvai magyarság nyomát kutatva bukkant újabb és újabb archaikus rítus szövegekre, amelyekről beszélgetve feltárulkozott az emberek élete, az imák jelentősége és szerepe a hétköznapi életben a múltban és a jelenben. Az imákon keresztül bemutatta az idősebb és ifjabb generációk tudása közti óriási különbséget. A 20. század végén még érzékelhető, hogy az ima hajdan népszerű műfaj volt, mintegy természetes része a mindennapi vallási életnek. Ennek a hagyományosan egyházi előírástól független szóbeliségnek az utolsó pillanatait örökölték ránk Tánczos Vilmos arról a vidékről, ahol a magyar szó is egyre ritkábban hangzik, és nemcsak az ima tűnik el az idősekkel együtt.

Az imák után kutakodva figyelme először arra keresett választ, mi minden tartozik az imákhoz, aztán felfedi, hogy mi az imádkozás célja és hogyan imádkoznak (imádkoztak) az emberek, majd választ keresett arra, hogy milyen alkalmakhoz kötődnek az elmondott imaszövegek. Kutatási területén, Moldvában felkereste az összes csángó települést, minden magyar szórványt, hogy megtalálja a magyar archaikus költészet bizonyosságait. Előbb a leginkább elrománosodott vidéken, az északi csángók körében gyűjtött adatokat közli, majd a déli csángókét. Legtöbb imát a székelyes csángók körében találta Tánzos Vilmos. A három folyó, Szeret, Tatros, Tázlár menti falvakat külön egységként mutatja be. A házasságkötések, elköltözések miatti helyváltoztatást, mely végeredményben az ima variánsok eredetére utal, a beszélgetések alapján tárja fel, de a lelőhely szerint közli. A gyűjtés eredménye önmagában is imponáló, tudva, hogy az archaikus imák gyűjtése nehéz feladat. Az anyag példás lejegyzése az elhangzott szövegekörnyezetbe ágyazottan lehetőséget kínál új típusú elemzésekhez.

A tanulmány elsősorban az ima életterének bemutatását tűzte célul. Ez a megközelítés a gyűjtés jellegéből természetszerűen következett. A felhangzó imák segítségével akarva-akaratlanul választ kapott arra, mely faluban élt hajdan a magyar szó, noha ma már románul szólnak egymáshoz. A tanulmány sosem általánosít, a törvényszerűség levonása az olvasó feladata. A gyűjtésből megtudható, mennyire kötődik a mindennapi élethez az imamondás, hogyan tanulták meg, és milyen szerepet töltött be az életükben. A gyűjtési feljegyzések, magnószalagról leírt beszélgetések hitelesen bizonyítják azt a megállíthatatlan folyamatot, amelynek során kikopik az emlékezetből a régi ima, és eltűnik a hajdani, általánosan ismert kulturális elem. A *Csapdosó angyal* című imagyűjtemény, a hitelesen visszaadott szövegekörnyezet és mindezekhez kapcsolódó tanulmány tehát több, mint a moldvai csángók archaikus imáinak új variánsai. A tanulmány meggyőző képet ad a néphagyomány alakulásáról, a magyar anyanyelvűség jelen állapotjáról, a régi imádkozási formák elhalásáról.

Az archaikus imákat a moldvai magyarság nem templomi környezetben, nem a klérus által elvart módon tanulta meg, hanem az idősebb asszonyok elmondását vették emlékezetükbe a fiatalok. Ebből következően a létformája is eltér az egyházi elvárásoktól. Az idősebb asszonyok jó szóval, türelemmel, de esetenként akár kényszerrel tanították meg gyermekeiket, unokáikat imádkozni. A tanításra a mindennapi tevékenység bármelyik alkalmát lehetőséget kínált, mert az adott közösségben az ima minden helyzetben megtartotta a különleges „szent” tartalmát és jelentését, természetes egységben a mindennapi élettel. A funkciót jól igazolja az elmondó szava is: „édesanyám mondta, hogy tanódd meg, mert ez jó az életbe, mikor imádkozol”. Más pedig így fogalmazta meg az imamondás szükségességét: „minél sokat tudsz imádkozni annál jobb, annál könnyebb az életed.”

Imamondásra otthon, templomban, mezőn, munka közben bármikor sor kerülhetett, mert szerves része volt az életnek. Ha éppen nyílt téren érezték késztetést az imádkozásra, akkor arccal kelet felé fordultak vagy templom felé néztek, de eközben a kezük folytatta a munkát. Ebből következően az imának általános élettere van, amely független a közösségtől és az aktuális imahelyzettől. Az imádkozás a vallásos ember számára pszichikai szükséglet, lelki megnyugvás, általában az evilági békés, harmonikus élet záloga. Az archaikus ima nem vált el a többi imától vagy egyéb rítustól, és többnyire ima füzér része. Az egyszerre memorizált vagy hasonló funkciójú szövegek együtt maradása a felidézések esetében vált világossá. Az ima nem egyéb, mint ritualizált szöveg.

A tanulmány gondolatébresztő harmadik részében a hagyomány természetéről szól a szerző, a felejtés és a műfaj halála problematikája áll előtérben. A kérdéskört sokoldalúan mutatja be Tánzos Vilmos. Részint az egynyelvűség következtében (az imáknak nincs román fordításuk) a magyar egyház hiányával a szövegek funkcióvesztésének folyamatát érzékelteti. Amíg a magyar papokkal bármilyen esetleges, de mégis meghatározó kapcsolat volt, addig az imáknak is megvolt a maguk helye a mindennapi életben. Másrészt figyelmeztet arra, hogy a köznapi beszédben tapasztalható kétnyelvűség az imák esetében nem jöhetett létre. Az imát csak fiatalon elsajátított anyanyelvi szinten lehet továbbéltetni. Ha a gyermek nem tanulja meg a szöveget anyjától, nagyanyjától vagy bármelyik idősebbtől, akkor megszakad a hagyomány lánc. A nyelvváltás miatt a régi szájhagyomány (ezzel

együtt az ima) a generációkkal együtt eltűnik. A következő generáció románul mondja a Miatyánkot, Üdvözlégyet és minden ritualizált vallási szöveget.

Táncos Vilmos gyűjtése és új összefüggéseket feltáró tanulmánya hagyományozódás és felejtés folyamatát az imák életén keresztül mutatja be. A dokumentumok rendszerezett, világos közlése további kutatásra serkenthet. A főleg néplélektani indíttatású gyűjtés eredményeit többféleképpen lehet továbbfejleszteni és megérteni azokat a pszichikai tényezőket, amelyek a tudat és a lét határán jelennek meg. Ezen kívül a kötet anyaga bőséges példát hoz a filológiai, történeti, motívumösszehasonlító kutatáshoz, és így sokak számára lesz e mű nélkülözhetetlen adattár.

A félegyházi mesekirály. Seres József, félegyházi parasztgazda népmeséi. A népmesék szövegét gondozta, a bevezetést és a kísérő tanulmányokat írta: Bereznai Zsuzsa. A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 9. Kecskemét, 1999. 224 p.

Kríza Ildikó

Napjainkban ritkán találunk jó mesemondóra. A száz-százötven évvel ezelőtt beharangozott utolsó óra jóslata mostanra valóra vált. Az egyre szaporodó mesekiadványok legjobb esetben a tehetséges előadók újramesélését teszik közzé. Tudjuk, nem magyar sajáttság ez. A 19. századi német kutatók száz évvel ezelőtt csodálkoztak, hogy magyar nyelven még él a mese, vannak mesemondók és azoknak hallgatói. A mesék könyvi anyaggá váltak, eltűntek a tündérmesék, helyüket rövid anekdoták, viccek vették át az élő szájhagyományban. Éppen ezért különös értéke van a félegyházi mesekirály most közzétett meséinek, aki bizonyára Fedics Mihály, Pandur Péter, Palkó Jánosné, Ámi Lajos méltó utóda, s még inkább az lehetett volna, ha nem a halála előtti utolsó évben találkozik Bereznai Zsuzsannával.

A félegyházi tanyavilágban jelentős gazdaságot irányító gazda, a cselekvő életet maga módján alakító férfi egyik kedves szabadidős tevékenysége a mesélés volt. Büszke volt arra, hogy jó mesemondó, és szívesen szórakoztatta környezetét tréfás elbeszéléseivel. Emlékezett arra, hogy kilenc évesen a többosztályos tanyasi iskolában meséléssel kötötte le társai figyelmét. Ez a képessége megmaradt később is, a cseppet sem könnyű háborús években, meg a tévesztés idején, az egymásrautaltság fontos éveiben. Az önálló életvitel, a „mindenhez érteni-tudás” teljes embert kívánt, és ez a mindennapi élet harmóniáját befolyásolta.

A mesélési készséget édesapjától örökölte, de tanult mindenkitől, akitől lehetett, és a jó emlékezőkészségét megőrizte haláláig. Bizonyítja ezt életrajzának fordulatokban bővelkedő előadása, amelyet súlyos betegségében, élete alkonyán, alig egy évvel halála előtt mondott el.

Ha a kiadványban olvasható mesekincset nézzük, akkor láthatjuk, hogy a mesekatalógusok rendjéhez mindössze 45 köthető a 143 narratívumból. A legösszetettebb tündérmesék közül csupán hármat mondott el, a legenda- és rászedett ördög mesék sem tesznek ki egy tucatot, de az anekdoták világában jobban otthon van. Ebből 64 elbeszélést jegyzett fel Bereznai Zsuzsanna, bár többségük ismeretlen típuszámú, erotikus tartalmú. Az anekdoták előadása bizonyítja, hogy Seres József a hajdani mesemondó-kultúrának rangos képviselője lehetett, a jelenleginél gazdagabb repertoárral. A mesélés szeretete érződik az egyszerű igaztörténetek ízes előadásában, fegyelmezett gondolatfűzésben, választékos szóhasználatban. Valóban elhisszük, amit mondott, hogy „egész napot tudnék mesélni – hiba nélkül.” A kötet végén található egyetlen mese hűen tükrözi a hangszalagra rögzített élő előadást. A Kasuba Kis Miklós cím alatt közölt mese fonetikus lejegyzése arról vall, hogy a precíz mondatok gyakorlott előadói készségből fakadtak, és hene szavakat nem használó kiváló mesemondó volt Seres József. Erre figyelve megértjük a 20. század végén, hogy miért lehettek nyelvi szempontból szépek, hibátlanok azok a mesék, amelyeket a technikai adottságok hiányában csak gyorsan írva jegyezhettek fel száz évvel ezelőtt. A helyzetkomikumra alapozott vagy csiklandós, erotikus tartalmuk miatt érdekes elbeszélések szabályos mondatfűzései igazolják mesemondói tehetséget, előadói gyakorlatot. A kiváló mesélő egyénisége idegen környezetben is vonzotta a

látogatókat. Városba kerülése után szívesen keresték fel őt, hogy hallhassák „eredeti” történeteit. A népköltészet iránti igény meglétéről vall tehát az ő félegyházi szereplése.

A narratívumok jelentős része nem mese, hanem találóskérdés, matematikai fejtörő, igaztörténet, vicc. A folklorista számára mindegyik elbeszélésnek megvan a maga értéke, de nem értjük, miért nevezi mesének ezeket a műfajokat a néprajzkutató Bereznai Zsuzsanna. Az elbeszélés-kultúra megítélésében nem kritérium a műfaj szerinti tudás, de a szakember, aki gondosan közli minden egyes szövegre vonatkozóan a mesekatalógusokra utaló számokat – ahol lehetett –, miért nem vallja be, hogy a másfélszáz elbeszélésnek alig harmada „mese”. Ez semmit sem von le Seres József kiváló mesemondói képességéből. Sőt tanulságos, ahogyan az Aladin lámpásáról vagy Arisztid viccéről az előadó szól. A műfajok egymásmellettsége különösen izgalmas kérdés a mesterségesen készült szakszerű rendszereket követő nézőpont mellett. Sajnáljuk, Voigt Vilmos előszavával egyetértve, hogy a félegyházi mesekirály úgy távozott közülünk, hogy igazából nem ismerhettük meg sokszínű tudását. Hiányzik a kötetből az elemző tanulmány is, amely Serest a mesemondók között az őt megillető helyre tenné.

A népi elbeszélés-kultúra különlegesen gazdag és érdekes anyagát a Kiskun Múzeum munkatársa, Bereznai Zsuzsanna gyűjtötte, szerkesztette köteté, és tanulmányaival, szakszerű adataival meggyőző képet adott az eltűnt idők műveltségét képviselő mesemondóról. A szövegek ismeretében úgy véljük, időszerű lenne a mesekutatás kidolgozott módszere szerint az elbeszélés-kultúra összefüggésébe ágyazva bemutatni a mesélőt, a mesehallgató közösséget és a narratívumok jellegét.

„Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” Visszaemlékezések 1830-1861.

A szöveget gondozta: Forrai Ibolya és Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeállította: Benda Gyula. *Fontes Musei Ethnographiae* 4. A Néprajzi Múzeum forráskiadványai. Negyvennyolcas idők I. Budapest, 1998. 224 p.

Bárh Dániel

A díszes kiállítású, kemény fedeles kötet nemcsak külsőségeiben üt el a kiadványsorozat korábban megjelent három kötetétől, hanem a benne közreadott forrás tekintetében is. Ezúttal egy szabolcsi köznemes 1830-1861 közötti időszakra vonatkozó visszaemlékezései láttak napvilágot.

A naplók, visszaemlékezések történeti vizsgálatokban betöltött nagy jelentősége közismert. Jó néhány ilyen típusú forrás jelent már meg a 19. század derekára vonatkozóan. Többségük a nagyközönség és az eseménytörténet iránt érdeklődő történészek kíváncsiságát elégítette ki. A Krasznay Péter visszaemlékezéseit tartalmazó kötet viszont inkább a társadalomtörténészek, a mikrotörténettel foglalkozó kutatók, illetve a néprajzkutatók fokozott figyelmére tarthat számot, valamint mindazoké-
ra, akiket a sorsfordító politikai események és háborúk „alulnézete”, hétköznapi szinten való megélésének vizsgálata, illetve a mindennapi élet rekonstrukálásának feladata vonz.

Krasznay Péter (1830-1916) régi nemesi família sarjaként született a Szatmár megyei Ökörítő községben. Első éves joghallgató korában, 1848 nyarán beállt a honvédek sorába, végigharcolta a szabadságharcot, majd a Komáromnál kapituláló zászlóalj hadnagyaként tért haza. Az abszolutizmus időszakában nem vállalt tisztséget, hanem családjával a szabolcsi Kemecsen gazdálkodott. Gyakran találkozgatott és mulatozott egykori honvéd bajtársaival. E mulatozások, Krasznay szavával „faluzások” legsűrűbb időszaka az 1850-es évek első felére esett. A gazdálkodással nemigen boldoguló Krasznay 1867 után esküdtként vállalt megyei szolgálatot, majd nyugdíjazásáig szolgabíróként tevékenykedett. Már 1858-ban hozzáfogott visszaemlékezései megírásához, amin haláláig dolgozott. Megfogalmazása szerint kizárólag leszármazottai számára írta meg emlékeit.

Krasznay Péter hosszú életéből leginkább a most közreadott 30 éves időszak eseményei tarthatnak számot a történészek figyelmére. Visszaemlékezéseiből kirajzolódik egy reformkori köznemesi pályakép a maga lehetőségeivel és korlátaival, egy 18-19 éves ifjú szemével látjuk a szabadságharc

eseményeit, majd a harcokban felnőtté érett férfi büszke ellenállását, meg nem alkuvását kísérhetjük végig közvetlen közelről.

Néprajz szempontból apró adatok sokaságát szolgáltatja a kötet a kutatók számára. A köznemes Krasznay életének első 30 évét leginkább faluban, parasztok között töltötte. Visszaemlékezései alapos elemzésével be lehetne mutatni akár a parasztsághoz, akár más társadalmi rétegekhez fűződő viszonyát. Bár világlátásának fontos eleme volt nemesi öntudata, anyagi viszonyai hosszú ideig a hagyományos paraszti gazdálkodásra készítették, amelynek nyomai írásában is megjelennek. A földművelésre és az állattartásra utaló adatokon túl igen nagy előszeretettel írt az általa különböző helyeken, alkalmakkor és különféle társaságban elfogyasztott ételekről, italokról. A visszaemlékezés így a köznépi táplálkozáskultúra változásainak, a polgárosodás folyamatának vizsgálatára is alkalmas forrás. Emellett a kellően szemfüles kutató számára a 19. század derekának falusi építészetére, népi viseletére, járműveire, az utazások lassúságára vonatkozóan egyaránt értékes adatokat nyújtanak a közreadott forrás sorai. Nem beszélve a falusi társasélet különböző alkalmainak érzékletes leírásairól. A lakodalomtól és a kalákától a különféle bálokon át a kisebb összejövetelekig, a „névestek”-ig, mulatozásokig, több tucat leírás, utalás színesíti Krasznay visszaemlékezéseit, akinek fiatalosága igencsak bővelkedett efféle eseményekben. A sorok írója őszinte nyíltsággal tárta föl vibráló ifjúságának jó néhány szerelmi kapcsolatát, szexuális kalandját, amely leírások, minden regényes romantikától vagy katonás dicsekvéstől mentesen, kiváló forrást jelentenek a 19. századi köznépi érzelmi élet, mentalitás iránt érdeklődőknek. Bátran veheti kézbe a kötetet az is, aki a korszak dal- és hangszerkultúrájához, a búcsújárás néprajzához, vagy akár társadalomnéprajzi szempontból az öröklés rendjéhez szeretne adalékokat gyűjteni.

A felvillantott témakörök a visszaemlékezés színességére, sokoldalúságára mutatnak rá. Ehhez járul még hozzá Krasznay élvezetes, jó stílusa, írásának 19. századi íze, nyelvezete, amelynek megtartására, de ugyanakkor az esetleges nehézségek kiiktatására és az olvasás élvezhetőségének fokozására tudatosan törekedtek a forrás közreadói. Mindezek következtében bátran kimondható, hogy a közreadott forrás – kutatói hasznossága mellett – egyúttal kitűnő és szórakoztató olvasmány.

Krasznay Péter megjelent visszaemlékezései jó kiindulást jelentenek egy önálló, a források lehető legszélesebb körére kiterjedő, részletes vizsgálathoz a szabolcsi köznemes 19. század közepi életvilágára vonatkozóan. Több, hasonló típusú forrás megjelentése pedig az általános igényű megállapítások megfogalmazásának lehetőségét rejti magában. Mindezeket figyelembe véve várjuk a sorozat ígért folytatását.

Halász Albert: Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Studio Artis Kiadó – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 1999. 322 p.

Mód László

Szlovéniában a magyarlakta települések a szlovén-magyar államhatár mentén mintegy 50 kilométer hosszú és 10 kilométer széles sávban helyezkednek el. A muravidéki magyarság, amelynek létszáma az 1991-es népszámlálási adatok alapján közel 8000 fő, korántsem alkot egységes kultúrájú néprajzi csoportot. Az északi területeken fekvő falvak az Őrséghez, a Dobronak környékiek többsége Hetéshez sorolható, a Lendva szomszédságában található magyar települések pedig az előbb említett tájegységektől eltérő, sajátos kulturális jegyekkel rendelkeznek.

1990 óta a szlovéniai magyarság körében végzett néprajzi kutatások évről évre számottevően gyarapszanak. A magyarországi kutatók mellett a helybeliek is egyre többen veszik ki részüket abból a munkából, amely a muravidéki magyarság népi kultúrájának minél teljesebb megismerésére irányul.

Halász Albert, aki a budapesti egyetemen néprajz szakos diplomát szerzett, már számos tanulmányt közölt e tájegységről. Ez alkalommal arra vállalkozott, hogy összegyűjtse a muravidéki magyarok jeles napi szokásaihoz kapcsolódó gazdag hagyományokat.

A kötetet kezünkbe véve azonnal szembeötlik az igényes szerkesztő munka, a gazdag és szemléletes illusztrációs anyag és az újszerű, a könnyebb áttekinthetőséget szolgáló szerkezeti megoldások használata. A munka első fejezete Muravidék és Lendva-vidék etnikai, közigazgatási, nemzetiségi és vallási szempontok alapján történő körülhatárolását, a fogalmi meghatározást és a szűkebb értelemben vett kutatási terület kijelölését adja. A második fejezet a helyi sajtótermékek, kéziratok feldolgozások és a tájegységen e témában gyűjtő kutatók tevékenysége alapján mutatja be a jeles napi szokások kutatástörténetét.

A jeles napi szokások bemutatása december hónappal kezdődik. Az év egyes hónapjainak ismertetése az adott időszak mitológikus gyökereinek, antik hagyományainak feltárásával indul. A szokások bemutatása meghatározott tematikus rend alapján történik, amelynek egyes részeit a könnyebb áttekinthetőséget elősegítő ábrák színesítik.

Elsőként az adott ünnep mitológiai előzményeivel, majd vallási vonatkozásaival ismerkedhetünk meg, majd a magyar és szlovén párhuzamok bemutatása következik. Az egyes szokások tárgyalása a magyar falvakra vonatkozó régi és új gyűjtésű adatokkal zárul. A könyv két záró fejezete a jeles napi szokások összehasonlító, történeti szempontú vizsgálatából levonható általános megállapításokat, végkövetkeztetéseket tartalmazza. A magyar, a szlovén és a kutatott tájegység szokásanyagának összehasonlítása, valamint a jeles napok évi és havi eloszlásának bemutatása szemléletes formában, táblázatok és diagramok segítségével történik, amelyek meggyőző módon bizonyítják a magyar és a szlovén szokásanyag közötti hasonlóságot.

Az anyag feldolgozása kapcsán azonban fel kell vetnem néhány kritikai megjegyzést is. Elsőként a kutatott terület kiválasztásának kérdését említeném. Igaz ugyan, hogy szerzőnk is rámutat erre, és megpróbál magyarázatot adni a kutatási terület kijelölésének problematikájára. Mégsem egészen világos, hogy miért épp az általa kiválasztott öt faluban gyűjtött anyag reprezentálhatja hűen a muravidéki magyarság kultúrájának bemutatni kívánt jelenségcsoportját. Szerencsésebb megoldásnak tűnt volna, ha a címet leszűkíti, és csak az általa vizsgált öt falura vonatkoztatja megállapításait. Így elkerülhető lett volna az, hogy egyes települések egy-egy jellegzetes jeles napi szokása (pl. a Lendva-hegyi búcsú, dobronaki asszonyfarsang, stb.) kimaradjon a munkából, melyek nélkül nem lehet teljes a téma bemutatása.

A szokások között tévesen szerepel a Lendva-hegyi Orbán-szobor és a hozzá kapcsolódó hagyományvilág. A vidék szőlőkultúrájának feldolgozására irányuló kutatásaink egyértelműen bizonyítják, hogy a Lendva környéki szőlőkben Szent Orbánnak nem volt szobra. A dobronaki és csentei Orbán-szobrokat az utóbbi években állították helyi kezdeményezésnek köszönhetően.

Mindezek ellenére Halász Albert alapos, a jeles napok rendszerét összefüggéseiben feltáró munkával gazdagította a határainkon túl élő magyarság népéletének megismerésére törekvő kutatásokat. A jövőben érdemes lenne a vizsgálatokat kiterjeszteni a többi magyarlakta településre és a szlovén, illetve vend népesség jeles napi szokásainak terepmunka alapján történő összegyűjtésére is, amely számos ponton árnyaltabbá tehetné az interetnikus kapcsolatokról felvázolt képet.

Néprajzi Látóhatár. A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata. VIII. évfolyam, 1999. 1-4. szám.

Kocsis Aranka

A folyóirat VIII. évfolyamának négy száma egy kötetben összevontan jelent meg 1999-ben, amely kötet így tekintélyes vastagságúra, majd 600 oldalra duzzadt. Az összevonást az olvasó számára (is) láthatóan a tematikus jelleg indokolja: a közölt 38 dolgozat mindegyike a délvidéki

magyarság népi kultúrájával foglalkozik. Bár előszó, szerkesztői útbaigazítás nem magyarázza, az egyik dolgozat elejtett félmondatából (456. o.) mégis kiderül, hogy az 1998-as zentai néprajzi konferencia (teljes vagy nem teljes, nem tudni) anyagát bocsátották ilyen módon közre a szerkesztők. A dolgozatok többsége, s így mondhatni, a kötet egésze számvetés. Számvetés arról, hogy mi volt korábban és mi maradt az 1990-es évek háborús pusztításai után a magyar népességből, népi kultúrából és kutatása intézményeiből a Délvidéken. A több száz oldal elolvasásával rengeteg információ birtokába jutott olvasóban átfogó kép alakul ki a témáról, amely kép azonban sok helyen lehangolóan sötét. Azok a vidékek, amelyeken a 19-20. század fordulója körüli évtizedekben különösen, majd a második világháború után, az 1960-1970-es években ugyancsak jelentős néprajzi kutatások folytak, amelyek kiemelkedő kutatók kedvelt gyűjtési terepei voltak, az 1990-es évek végére sok helyütt elveszítették magyar népességüket, magyar kultúrájukat. Mi maradt meg, mi vihető/építhető tovább az 1990-es évek háborúi után a Délvidéken? – a kötetben megfogalmazott nagy kérdések egyike ez.

Több tanulmány foglalkozik a vidék etnikai földrajzával a hódoltság után megindult újratelepítési folyamatoktól kezdve a legújabb, az 1990-es évek háborús pusztításainak számbavételéig (Kocsis Károly, Bárh János, Beszédes Valéria); néhány a magyar néprajznak a Délvidéken az elmúlt évszázad során kiépült intézményrendszerét veszi száma (Göncz László, Kerecsényi Edit, Molnár Ambrus, Tripolsky Géza), kutatástörténeti összefoglalót ad egy-egy kiemelt, a területen legintenzívebben vizsgált témakörben (Lábadi Károly, Halász Albert, Voigt Vilmos). Végül összehasonlító folklorisztikai (Bodor Anikó, Jung Károly, Lökös István, Kónya Sándor, Pénovázt Antal), nyelvészeti, dialektológiai (Katona Imre, Varga József, Zellinger Erzsébet), egy falu kapcsolatrendszerével (Paládi-Kovács Attila), a vajdasági, a Lendva-vidéki tájak (egykor) nagy hírű szülőkkultúrájával (Silling István, Klamár Zoltán, Mód László, Simon András), s további hagyományos néprajzi témákkal foglalkozó dolgozatot is találunk a kötetben.

Egészen lehangoló kép tárul az olvasó elé Kocsis Károlynak a Délvidék etnikai földrajzáról szóló tanulmányából. A vidék, amely köztudottan a középkorban az egyik legsűrűbb magyar lakosságú területnek számított, a török idők alatt szinte elveszítette magyar népességét, a magyarságra nézve addig kedvező etnikai térszerkezete a hódoltság évszázadai alatt végérvényesen felbomlott. Egyedül a mai szlovéniai Muravidék kivétel ez alól, ahol a magyarság térfoglalása az elmúlt fél évezredben többé-kevésbé stabil volt. A Vajdaságban, Szlavóniában a hódoltság után lassú, békés építkezés, migrációk, telepítések következtében a magyarok száma, aránya, térfoglalása 1910-ig egyre növekedett. 1918 után ez az irány megfordult. A jugoszláv állampolitika nacionalista törekvései következtében e vidékek magyarsága öntudatában megrendült, számban megfogyatkozott, míg végül az 1990-es évek háborúi több kistáj, falu teljes magyar lakosságát elűzték otthonából. Ez utóbbi évtized demográfiai veszteségei a szerző szerint csak a török pusztításokéhoz hasonlíthatók. Több vidéken (pl. a Drávaszögben, a szlavóniai őshonos nyelvszigeten, Kórógyon, Szentlászlón, Harasztin, Lacházán) egyenest kétséges, hogy képesek lesznek-e a magyar közösségek magukat regenerálni.

Kocsis Károly tanulmányát kétségeiben erősíti meg Penavin Olgának a szlavóniai sziget-magyarság és Lábadi Károlynak a Drávaszög jelenéről szóló dolgozata. Penavin Olga szerint az archaikus nyelvről és kultúrájáról nevezetes falucsoport lakói, ha a háború után lassan vissza is térnek lakhelyükre, s a közösség képes is lesz a regenerálódásra, a menekülttáborokban töltött nyolc-kilenc év hányódásai lényegében változtatták meg az itteni kultúrát, az emberek elhagyják nyelvjárásukat, sőt a fiatalok nyelvet váltanak. Hasonlóan borúlátó Lábadi Károly, aki szerint, ha a drávaszögi maroknyi népcsoport nem kap kívülről segítséget, az 1991-1997-es szerb-horvát háború pusztításai után, amely elől a lakosság több mint fele elmenekült lakhelyéről, a megmaradt népesség önerőből már nem tud talpra állni.

A történelem évszázadai alatt mindvégig sokkal kedvezőbb politikai, gazdasági adottságok közt élő muravidéki magyarság körében a széthullás, az elveszes félelme helyett az 1980-as évek közepétől a nemzeti közösség összetartásának igénye nő fokozatosan, s ezzel párhuzamosan az az igyekezet, amely a nemzetmegtartó értékek feltárására irányul. A kisebbségi sorban eltöltött hét

évtized alatt lélekszámban ez a közösség is mintegy a felére apadt (1991-ben 8174 fő volt). Göncz Lászlónak és Kerecsényi Editnek a kutatási tervekről és a már beindult kutatásokról szóló beszámoló, az 1997-ben megnyílt kapornaki Helytörténeti-Néprajzi Gyűjteményt és a lendvai vármúzeumot, ez utóbbi néprajzi anyagát bemutató írások azonban mégis az itt élők bizakodó jövőképéről árulkodnak. Nemzeti öntudatában megerősödött, tágabb környezetében a helyét megtalálta közösségek – a Mőd László és Simon András tanulmányában leírtak szerint – azok is, amelyek a szőlő és a bor új ünnepeit és szokásait mintegy szinte kitalálják, bevezetik és elfogadtatják a közösség tagjaival a Lendva-vidéken. Még ha jól felfogott anyagi érdeke is a szőlőhegyi társulásoknak a borturizmus útjaihoz való csatlakozás, s ebbeli igyekezetükben olyan látványos szokásokat, ünnepeket vesznek is be a hagyományosak közé, amelyek korábban soha nem jellemezték a vidéket (pl. Szent György-napi „szőlőjövésék” szokása, Orbán-szobor állítása a szőlőhegyen), miután ezeket a közösség elfogadta, legitimizálta, összetartó erejük a szerzők megfigyelései szerint semmivel sem kisebb, mint akár a több száz éveseké.

Néprajzi Értesítő, LXXIX. 125 éves a Néprajzi Múzeum. Szerkesztette Selmeczi Kovács Attila. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1997. 217 p.

Paál Zsuzsanna

A kötet első 100 oldalát az 1997. március 5-én *125 éves a Néprajzi Múzeum* címmel a Néprajzi Múzeumban tartott emlékülés előadásainak szentelték. Olvasva e tanulmányokat lassan megbizonyosodhatunk afelől, hogy néprajzi muzeológiánk kezdeteinek maradéktalan feltárása még várat magára. A tudománytörténeti tanulmányok szerzői a korabeli források: levelek, sajtóban megjelent írások, emlékiratok, jegyzőkönyvi feljegyzések, naplójegyzetek, valamint múzeumi iratok feldolgozásával új, az eddigi tudásunkat kiegészítő ismereteket adtak közre a magyar néprajzi muzeológia kezdeteiről. Így a kötet első felében szereplő hat tanulmány méltó emléket állít a magyar néprajzi muzeológia megteremtőinek, Xántus Jánosnak, Jankó Jánosnak és Vikár Bélának. E három jeles kutató szinte teljes tudományos életrajzát megkaphatjuk, ha megfelelő sorba rendezzük az előadásokat.

Xántus János muzeológiai tevékenysége címmel Selmeczi Kovács Attila eredeti forrásokra (korabeli újságcikkek, muzeológiai tárgyleírások és visszaemlékezések), valamint elsősorban Sándor István és saját korábbi közléseire hivatkozik. Sándor István szerint Xántus Jánost az 1868-as osztrák-magyar Kelet-Ázsia felfedezőút tette etnográfussá, Selmeczi Kovács Attila ugyanakkor úgy véli, hogy Jókai Mór 1870-ben a Hon című lap hasábjain megfogalmazott – a tanulmányban is idézett – javaslata hatott rá.

Gráfik Imre *A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei* című előadásában Xántus János és Rómer Flóris gyűjteményéről új kutatási eredményeit tárja elénk: Xántus gyűjtési naplójának, az Iparművészeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum jegyzékeinek és leltári céduláinak tüzetes vizsgálatát, összevetését végezte el. A rendszerezés homályos pontjaira hívja fel a figyelmet a Kerámia-, illetve a Textil-Gyűjtemény egyes leltárcéduláit értelmezve.

Kodolányi János *Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciója és Jankó János* címmel írott tanulmánya a millenniumi ünnepek évebe visz minket vissza, amikor a fent említett expedíció szervezése elkezdődött, és ahová etnográfusként Jankó Jánost, a Néprajzi Múzeum akkori igazgatóját hívták meg nyelvészek, régészek és zoológusok közé.

A Múzeum önállósodásának hosszú útját vázolta Szemkeő Endre *Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére* című előadásában. Az 1892-től 1974-ig öt helyszínen eltöltött 105 évet tervrajzok és alaprajzok, valamint a gyűjtemény rendezésére és felállítására vonatkozó feljegyzések dokumentálják. Szemkeő írása végén részleteket olvashatunk Jankó Jánosnak a Néprajzi Múzeum elhelyezésére és szervezésére vonatkozó 1896-os javaslatából.

Balassa Iván *A Néprajzi Értesítő megindítása, 1900* című tanulmánya az önálló múzeumi kiadvány létrehozásának körülményeit veszi szemügyre. Az 1890-ben meginduló Ethnographia közléseiből ugyanis hiányoztak a néprajzi tárgybemutatók és -leírások, a muzeológiánk érdeke volt ezen változtatni. A lap kiadásának legfőbb szorgalmazói szintén Xántus és Jankó voltak.

Olsvai Imre *Vikár népzenegyűjtésének és Kalevala-fordításának hatása Bartók, Kodály és József Atila művészetére* című rövid tanulmányából kiderül, hogy Vikár Béla milyen hallatlanul nagy hatást gyakorolt zeneművészetünkre és irodalmunkra is.

A kötet második részében *A kép- és hangrögzítés változó módszerei a néprajzi kutatásban* címmel 1996. október 28-29-én rendezett budapesti muzeológus konferencián elhangzott előadásokból olvashatunk válogatást.

A tizenkét előadás a mindenkor képi- és hangrögzítés technikai megoldásai és az egyes szöveges és zenei folklór műfajok földolgozási lehetőségei közt keres összefüggést, valamint az adattárolás, megőrzés és lejegyzés problémáit veti fel. Megállapítható, hogy Kunt Ernő szellemi hagyatéka él és inspirálóan hat az egyre élénkülő „fotó-antropológiai” kutatásokra.

Sztanó Pál emlékének ajánlja Voigt Vilmos *Megoldott és megoldatlan kérdések hangrögzítésünk kezdetei körül* címmel írt „figyelemfelhívó” előadását.

Azt követi három, a népzene-, néptánc- és népdal kutatásának köréből időszerű kérdéseket felvető tanulmány: Pávai István *A technikai eszközök szerepe a népi tánczene és harmónia vizsgálatában*, Domokos Mária *Gépi hangfelvétel és népzenei lejegyzés és Rudasné Bajcsay Márta A hangrögzítés hatása a népdalszövegek közlésére és elemzésére* címmel.

Az ezt követő négy előadás középpontjában a fénykép áll.

Fogarasi Klára *Az akvarelltől az emlékfotográfiáig...* címet adva tanulmányának a „kép műfajok változásai”-t követi végig a fotográfia megjelenésétől a 20. század második évtizedéig. Fügedi Márta *Képi eszközök a századelő matyótság-képének vizsgálatában* címmel arról ír, hogyan válnak pár évtized leforgásával a matyókat ábrázoló fotók egy ideológia, egy bizonyos eszméiség szemléletűvé. Kürti László *A halál és a fotográfia* címmel az 1910-1920-as években készült és amerikai magyar közösségekben gyűjtött fényképeket elemez a megjelenítés (reprezentáció) felől közelítve a képiséghez. Nagy Ibolya *A nyilvánosságra szánt fényképek bemutatásának közösségi szabályozottsága* című tanulmányában azzal foglalkozik, hogy az 1920-1940-es évek hajdúszoboszlói paraszti közössége mit tartott „jó” képeknek, azaz alkalmasnak arra, hogy nyilvánosság előtt reprezentatív funkciókat töltsön be.

A 20. századi néprajzkutatásban milyen helyet foglaltak el az audiovizuális rögzítés eszközei? – teszi fel a kérdést Tari János *A néprajzi audiovizuális rögzítés fejlődése* című írásában, történeti áttekintést nyújtva egészen napjainkig.

Hoppál Mihály *A videó, mint etnográfiai szöveg* címmel két részből álló rövid tanulmányt közöl. A „probléma” című részben az 1970-es évektől kezdve kibontakozó posztmodern értelmezéstől a vizuális antropológiában beállt kritikai szemléletű „narratív fordulat”-ig elméleti ívet rajzol. A második részben pedig saját „példa-szöveg”-ével modellet állít.

Pálffy Gyula *Az MTA Zenetudományi Intézet Filmtárának rövid története és a hosszú távú megőrzés problémái* címmel, a zömében 16 mm-es fekete-fehér filmek 1960 körüli beletárolásától napjainkig tekinti át az eszközök és tekercek történetét a leltárkönyvek és a mutatókartonok átnézésével.

Balassa M. Iván „kissé szubjektív” visszatekintést közöl az eredményekről és kudarcokról *A filmezés jelentősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeum építésében* címmel. Nem minden néprajzi szakterületen olyan alapvető fontosságú a képi információk rögzítése, mint a népi építészet terén – állapítja meg. Időszerű problémák kerültek felvetésre, különösen az audiovizuális adatfeldolgozás modernizálását sürgetik a szerzők.

Fénykép- és filmarchívumaink modern szaktudományos feldolgozása nemcsak a szakma számára fontos, hanem egyik előfeltétele a néprajzi jellegű tudás mainál szélesebb társadalmi körben való elterjedésének.

Szolgálatban. Folklorisztikai tanulmányok a 70 esztendő Ág Tibor tiszteletére. Notitia Historico-Ethnologico 1. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 1998. 130 p.

Rudasné Bajcsay Mária

A dunaszerdahelyi Lilium Aurum kiadó ünnepi kiadványa egyben nyitókötet is: a Notitia Historico-Ethnologico új sorozatának 1. száma. E tanulmánykötetet Liszka József, a sorozatszerkesztő szerkesztette. A neves népzenekutató, Ág Tibor előtt tiszteleg a könyv, amelyet a Nagymegyeren megrendezett születésnap megemlékezésen nyújtottak át az ünnepeltnek. Tartalmazza továbbá Ág Tibor népzenei tárgyú publikációs jegyzékét, amelyet a szerkesztő munkatársa, L. Juhász Ilona, a Fórum Társadalomtudományi Intézet-Etnológiai Központ könyvtárosa állított össze. A születésnap csokrot tarka színekben pompázó, más-más fajta virágokból kötötték: a könyv a legkülönfélébb tárgyú és műfajú írásokat tartalmazza, az egyetlen közös vonásuk, hogy valamiképpen Ág Tibor személyéhez vagy a hagyományápoláshoz kapcsolódnak.

Barsi Ernő, a kolléga és személyes ismerős köszöntő tanulmánya nyitja meg a sort. A munkásságot méltató kedves írás áttekinti az életút jelentősebb eseményeit. A családi háttér, a pozsonyi otthon házimuzsikás légköre és a zenetanulás éveinek ismertetése után a nehéz idők, az édesapa korai halálával beköszöntő különösen înséges évek leírása következik, mikor fizikai munkát kellett vállalnia Ág Tibornak. A II. világháborút követően, a csehszlovákiai magyarságot sújtó megpróbáltatások okozta bénultságból a Csemadok kulturális életet újjászervező tevékenysége segítette az embereket kilábolni. Az öntevékeny együttesek működése fellendült, s a kórusmozgalom szervezésével ebben Ág Tibornak kiemelkedő szerepe volt. A kórusvezetés mellett tanít, népzene gyűjt, rádióelőadást tart. Népzene gyűjtést 1951 óta folytat, különleges intenzitású munkájának eredménye több mint 16 ezer összegyűjtött népdal a Csallóköztől a Bodroghözíig húzódó nagy területről. A gyűjtéshez kutatómunka is járul, ezt bizonyítja a sok-sok írás, megjelent kötet. Ág Tibor munkásságát néhány testület hivatalosan is elismerte (a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagsággal, a Nemzetközi Kodály Társaság emlékéremmel, a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság elnökséggel tüntette ki), de Barsi Ernőnek minden bizonnyal igaza van, amikor megállapítja, hogy „de minden erkölcsi elismerésnél nagyobb érték az a szeretet, amely daloló népéből sugárik vissza reá”.

L. Juhász Ilona Ág Tibor népzenei publikációt áttekintő jegyzékét Danter Izabellának, a Galántai Múzeum néprajzkutatójának tanulmánya követi *Népi gyógyítás a történeti Hont vármegye néhány községében* címmel. A cikkíró utal rá, hogy a Hont megye magyarlakta vidékeinek néprajzi kutatásában Ág Tibor is tevékenyen részt vett. Az itt közreadott népi gyógyítással kapcsolatos anyagot Danter Izabella kilenc helységben, harminc adatközlőtől gyűjtötte. A 20. század első felére jellemző állapotot tükröző, jeles ünnepekhez és közönséges hétköznapihoz kapcsolódó gyógyítási szokások leírása arról tanúskodik, hogy az anyag igen gazdag és sokrétű. Az adatközlők eredeti szövegeivel tűzdelt dolgozat olvasmányos is igen élvezetes. B. Kovács István, rimaszombati néprajzkutató egy eddig ismeretlen kéziratot vőfélykönyv bemutatásával tisztelgett a felvidéki népzenekutató előtt. A gömöri lakodalmi szokások régebben ismert múlt századi leírása Balogh Sámueltól, 1827-ből való. A besztercebányai levéltárban talált, Kós András-féle, itt publikált 19. század eleji vőfélykönyv jelentős mértékben gazdagítja a fenti munkából származó ismereteinket. A bemutatást B. Kovács a lakodalmi szertartás egyes mozzanatait követve végzi. Liszka József, a kötet szerkesztője saját dolgozattal is hozzájárult a köszöntéshez: *Katicabogár-röptetőink nemzetközi párhuzamai és értelmezési kísérletük* címmel. A nyolcvanas évek első felében kezdte gyűjteni és tanítványaival gyűjtetni a katicabogár-röptető mondókat. Két fő típust mutat be változataival és párhuzamaival, majd arra a feltevésre jut, hogy a kettő talán valamikor egybe tartozott. Lengyel, horvát, morva, német, észt idevágó példákat idéz az írás, de számos más nép szövegeire is utal. Végül megállapítja, hogy a katicabogár-röptető minden bizonnyal egy eredetileg hosszabb szöveg töredéke. Lukács László az 1848-as szabadságharcra kapcsolatos történeti hagyomány-kincséből ez ünnepi alkalommal az ozorai diadalról emlékező mondókat idézte meg. A Mezőföldön máig őrzött történetekből olvashatunk részleteket, a

diadalt megelőző helyi eseményekről, pl. a horvátok bevonulásáról egy szabadbattyáni földműves elbeszéléséből, Zichy gróf árulásáról és kivégzéséről egy kálozi történetet, horvátbarát működéséről egy magas rangú udvari hivatalnok személyes emlékeit annak emlékirataiból, és sok egyéb, a helyi hagyományban fennmaradt adalékot szolgáltató leírást az ozorai diadallal kapcsolatban (Igarról, Mezőkomáromból, Csákvárról). Többek között Perczel Mór szerepéről is szól egy szakályi történet. Lukács László tudósításából a mai hagyományápolás szép példájáról is értesülünk, hogyan elevenítik fel évente a történeti mondákban őrzött mozzanatokot az iskolai diákok az ozorai diadal ünnepén. Timaffy László népköltészeti tanulmánya az egyes tájak egyéni színeire kíván rámutatni (*Jelképek csallóközi és szigetközi népdalainkban*). A bemutatott szövegek a táj és természet emberközelségét példázzák, a virágszimbólumok egész sora vagy az állatszimbólumok is. A párosítók és a temetéssel, gyásszal kapcsolatos szövegek is tele vannak szimbólumokkal, de a hétköznapi munkájáról vagy a szerelemről szóló népdalok ugyanúgy. A népdalgyűjtő Ág Tibort köszönti elsősorban ez a tanulmány. A kötetzáró tanulmányban Voigt Vilmos elmékedését olvashatjuk a következő címmel: *A határoktól az európai egységig a népi kultúra kutatásában*. Reménye szerint a kétezredik évben Európát szerves kulturális egységként tekinthetjük, amellet, hogy népeinek kultúráját önmagukban is megfelelő megbecsülés illeti. Ez utóbbi az előbbinek feltétele. Voigt hangsúlyozza a határok gondos ápolásának szükségességét. Határok nélkül nincs (népi) kultúra. Ám e határ ne a konfrontáció megnyilvánulása legyen: ne olyan, amely elválaszt, szembeállít (frontiére), hanem olyan, amely összeköt (boundary). Gondolatmenetének fontos megállapítása, hogy a legkisebb népeknek is esélyük van arra, hogy a világ számára kulturális impulzust adjanak. Időszerű volna egy európai méretű összefoglalás, Európa népi kultúrái kézikönyvének elkészítése. Európa igazi szépsége, egyedülálló kulturális missziója, Voigt szerint, éppen sokféleségében van.

A többkultúrájú, többetnikumú régiók kutatása hagyományának folytatását vállalja a Fórum Társadalomtudományi Intézet Etnológiai Központja az induló kiadványsorozattal. A *Notitia Historico-Ethnologica* címet viselő sorozatnak – a fent említett tanulmányok sorával – méltó nyitókötete a szlovákiai magyar tájegységek népzenei kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Ág Tibort köszöntő könyv.

Észak-Bánság paraszti műveltségéből. Szerkesztette Juhász Antal. Táj és népi kultúra 3. Szeged. 1999. 131 p.

Bárkányi Ildikó

A József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének 1997-ben indított kiadványsorozata, a *Táj és népi kultúra* az elmúlt évben két újabb kötettel gyarapodott. A Duna-Tisza közti migrációs folyamatok kutatásának eredményei után, a harmadik kötetben, a 18-19. században Bánságba települt magyarság paraszti műveltségének vizsgálatára szervezett gyűjtőutak termését mutatják be. A szegedi tanszék oktatói és hallgatói által három egymást követő évben végzett észak-bánsági terepmunka helye Magyarkanizsa (1996, az Újvidéki Egyetem Hungarológiai Intézetének magyar szakos hallgatóival közösen), Majdán, Rábé és Egyházaskér (1997, 1998) volt.

A kutatási program kidolgozója, Juhász Antal saját, e térségben szerzett korábbi gyűjtőtapasztalataira támaszkodhatott, s kézenfekvő választás volt az egykor Szeged vonzáskörzetéhez tartozó táj kultúrájának kutatása. Az elődök között nem kisebb egyéniségek szerepelnek, mint Kálmány Lajos, majd a trianoni döntést és a II. világháborút követő hallgatás után Ferenczi Imre, Katona Imre, Paksa Katalin és Paládi-Kovács Attila, illetve a szegedi nagytáj népeletét széles összefüggéseiben vizsgáló, s a kutatások számára hosszú távra programot adó Bálint Sándor. Rajtuk kívül az utóbbi években a vajdasági kutatók is élénkebb érdeklődéssel fordultak a többnemzetiségű terület néprajzi sajátosságai felé.

A kötetben két év munkájából öt összegző tanulmányt olvashatunk.

A bevezető tanulmány Juhász Antal tollából származik, s két, a 18. század végén szegedi dohánykertészekkel újranepestített falu, Rábé és Majdán (a 18. században Ó-, vagy Öreg-Oroszlámos, ma Banatsko Arandjelovo) településnéprajzával foglalkozik. A szerző a levéltári források, a 19. század második felében készült térképek (a II. és III. katonai adatfelvétel), az anyagkönyvi és a rendelkezésre álló statisztikai adatok összevetésére alapozott településtörténeti vázlatot egészített ki a betelepülés és elvándorlás okainak és mértékének regisztrálásával, illetve néhány, az utóbbi folyamatok által érintett család történetével, valamint a demográfiai viszonyok változásaira vonatkozó adatokkal. E tanulmány alapvetésül is szolgál az utána következőknek, melyek jórészt valóban a térség paraszti műveltségének egy-egy jellegzetességét tárják fel. Simon András – ma PhD, a gyűjtés idején egyetemi hallgató – Majdán és Rábé temetőinek és temetkezési szokásainak ismertetésére vállalkozott. Az alapos felkészültséggel, és körültekintő módszerességgel megírt dolgozat a halál előjeleitől a torig tárgyalja a halálhoz kapcsolódó szertartásokat. Az ismertetés gerincét a jelen szokásai adják, a múlt felidézése pedig a változások bemutatását teszi lehetővé. A témának külön jelentőséget ad egyrészt, hogy mindkét településen máig háztól temetnek, másrészt, hogy egyes jelenségeiben kitapintható a szegedi nagytájhoz való tartozás, a kultúra közös gyökerei. A dolgozatot a szerző fényképfelvételei illusztrálják. Bognár Anikó hallgató (ma ugyancsak PhD hallgató) szintén a két falu ünnepi táplálkozásának szentelte írását. Célja az 1930-as évek óta lezajlott változások leírása, valamint a dél-alföldi táplálkozáskultúra párhuzamainak felderítése volt, az egyházi év és az emberélet fordulóihoz kötődő ünnepi étrendek bemutatása által. Az ugyancsak alapos előtanulmányokra épülő gyűjtés anyagának feldolgozása egyrészt igazolja a szerző feltevéseit, másrészt tiszta képet ad az etnikai kölcsönhatásokról.

A kötet két – talán a jelenkor problémáira leginkább érzékenyen reagáló – írása módszerben eltér az előzőektől. Juhász Antal 5 hallgató: Makovics Erika, Mészáros Vera, Mikó Margit, Simon András és Vas Erika társaságában az erősen csökkenő lakosságú Rábé Nagyutcájának és az azzal párhuzamos Alsósornak családjait regisztrálták. Az összeírás során családi adatlapokat használtak, melyen többnyire három, esetleg négy generáció személyi adatait rögzítették, s ezt több esetben az egyéni életútra, életmódra vonatkozó leírásokkal is kiegészítették. Egy időpontban készült, egységes kérdésekre épülő felmérésként az adatközlés hiteles és elfogulatlan keresztmetszetet nyújt a falu lakosságáról. (Szerencsés lett volna a falu térképét is közölni.) Fodor Ferenc az egyházaskéri Vízhányó család gazdálkodásáról írt tanulmányában messzemenően teljesíti célkitűzését: a család történetének és jelenkori hétköznapijainak leírásával valóban hozzájárul ahhoz, hogy a „nagyobb terület gazdasági és politikai múltjával” alaposabban megismerkedhessünk. A történeti adalékokban nem szűkölködő családtörténet megírásában a szerzőt a gazdálkodás kutatásában szerzett tekintélyes tapasztalata és történelmi felkészültsége egyaránt segítette.

Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest, 1997. 466 p.

Kiss Réka

Dóka Klára a Magyar Országos Levéltár munkatársaként közel tíz éve végez kutatásokat Magyarországon egyházi levéltáraiban. Ezeknek a kutatásoknak eredményeit bocsájtotta közre az egyházi birtokok 18-19. századi történetével foglalkozó nemrégiben megjelent kötetében, amelyben elsősorban a római katolikus egyház birtokainak, gazdálkodásának szempontjából kísérté végig Magyarországon mezőgazdaságában végbement változásokat a hódoltságot követő újjáépítéstől a 19-20. század fordulójáig.

Dóka Klára hatalmas levéltári apparátust megmozgatva, három nagy forrástípus bevonásával készítette el munkáját. Felhasználta a rendelkezésre álló országleírásokat, a feudális kori mezőgazdasági összesítéseket és a polgári kori statisztikákat. Az országos statisztikáknál azonban gyakrabban

hivatkozott az egyházi birtokok fennmaradt gazdasági levéltáaira, illetve a kamarai levéltár egyházi vonatkozású iratanyagára, hiszen az uradalmi forrásokból nyert adatok sokkal változatosabb képet nyújtanak az uradalmak gazdálkodásáról, az ott élő lakosság gazdasági helyzetéről, vagyoni állapotáról, mint az országos statisztikák. A munka nagy erénye, hogy az egyes birtokok és uradalmak leírása az egyházi levéltárakban őrzött nagy mennyiségű és a szerző által feldolgozott térkép-anyagon alapszik. Ezek a térképek igen megbízhatóan rögzítettek olyan adatokat, mint pl. a birtokok területi változásait, falvak határának megoszlását földesúr és jobbágyai között, vagy művelési ágak szerint, a vízrajzban, infrastruktúrában bekövetkezett változásokat. A kötet hiányossága – amint erre maga a szerző is felhívta a figyelmet –, hogy az utódállamokhoz került gyűjteményekben nem tudott kutatni, s így adatait kizárólag a magyarországi egyházi levéltárokból meríthette.

A kötet három nagy egységre tagolható. Az első, bevezető rész az egyházszervezet és az egyházi birtokszervezet alakulásáról nyújt áttekintést. Ebben a részben foglalkozott a szerző a birtokok összetételében, megoszlásában bekövetkezett változásokkal. Felekezetek közötti összehasonlításokat tett a birtoknagyság, a birtokok területi megoszlása és a művelési ágak szerint. Áttekintette a birtokösszeírások, kataszteri felmérések, az erdőgazdálkodásban végrehajtott felmérések és a térképezés történetét, számba vette az egyes forrástípusok felhasználásának forráskritikai szempontjait. Ennek során olyan kérdésekre is nagy részletességgel kitért Dóka mint pl., hogy hogyan működött az egyházi birtokigazgatás, hogyan alakult a 18-19. század folyamán a mérnökképzés, s az egyházi uradalmakban működő, név szerint ismert mérnökök, földmérők milyen iskoláztatást kaptak, s ebből következően mennyire megbízhatóak felméréseik. A második fejezet összefoglaló képet nyújt az egyházi birtoklás történetéről, az egyházi birtokok területi elhelyezkedéséről, s arról, hogy megyénként hogyan alakult az egyházi birtokok aránya. Összefoglaló adatokat közöl az egyházi javadalmasok vonatkozásában és művelési ágak szerinti bontásban is.

A kötet harmadik, elemző részében kilenc, mintaként kiválasztott érseki, püspöki és káptalani birtokról ad részletes leírást Dóka. Az esztergomi érsekség, a kalocsai és egri érsekség és főkáptalan birtokait, a veszprémi püspökség és káptalan, a váci püspökség és a pécsi káptalan birtokviszonyait uradalomról uradalomra haladva, három időmetszetben, az egyházi levéltárakban fellelhető összeírások, felmérések, kataszteri térképek adatainak, határleírások, erdőleírások segítségével mutatja be. Hatalmas adatbázisra építve kíséri végig, hogy a 18. század úrbérrendezés előtti időszakának agrárgazdaságban, az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig tartó nyolcvan évben, és a polgári kor kapitalizálódó mezőgazdálkodásában végbement változások miként zajlottak le az egyes uradalmakban. Tanulmányát 134 táblázat kíséri, ezek között számos községsoros statisztikát közöl az úrbérrendezés előtti időszakból az adózó népességről, jobbágy és zsellér családfők számáról, jobbágytartozásokról, a határ művelési ágak szerinti megoszlásáról. Számba veszi, hogy mely településen mikor s miként hajtották végre az úrbérrendezést, a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezéseket, elkülönítéseket. A táblázatok mellett 80 térképpel illusztrálta munkáját a szerző, s emellett a mellékletben közölt helynévmutató könnyíti meg a tájékozódást, a könyvben való eligazodást.

Mindemellett azonban fenyegeti az olvasót a veszély, hogy elvész a szerző által feltárt adattenyelvekben. A folyamatokat értelmező elemzések időnként szétforgácsolódnak, s gondos olvasás ellenére is nehéz összegző képet alkotni arról, hogy miként is folyt a gazdálkodás az egyházi birtokokon az elmúlt háromszáz esztendőben. Talán nem terhelte volna túlzottan meg a kötetet egy öt oldal terjedeleminél bősegebbre szabott kronologikus összefoglalás sem, amelyben az egyes birtokok elemzéséből leszűrűt tanulságokat összegezve lehetett volna értékelni az egyházi birtokok szerepét a 18-19. századi Magyarországon. Gazdagította volna a munkát, ha a szerző rámutat a részletesen tárgyalt birtokok vezetésében tapasztalt hasonlóságokra és különbségekre, ha ad némi támpontot, hogy az általa elemzett iratanyag mennyire mutat racionális gazdálkodásra, a kapitalizmus keretei között miként éreztette hatását az egyházi birtokok kötöttsége, s összevetve jól/rosszul irányított világi uradalmakkal, miként értékelhető az egyházi birtokokon folyt gazdálkodás.

Dóka Klára kötetében azonban így is feltétlenül hiánypótló alapmunka, hiszen az egyházi uradalomtörténetírás, szemben a világi nagybirtokkal, a magyar történetírásnak mindeddig igen kevésé kidol-

gzott területe volt. Kikerülhetetlen kézikönyve lesz ez a kötet minden kutatónak, aki egykori egyházi birtokhoz tartozó település vagy vidék történetével foglalkozik, hiszen bízvást remélheti, hogy az adott terület 18-19. századi történetéhez, gazdálkodásához nélkülözhetetlen adatokra fog bukkanni Dóka Klára új könyvében.

Tamási Edit: A Bodrogek köz népe ssége a XVIII-XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 35. Sárospatak, 1999. 334 p.

Viga Gyula

Tamási Edit, a sárospataki Rákóczi Múzeum geográfus történésze az elmúlt évek során nagy alaposággal tárja fel Zemplén vármegye 18-20. századi népességének változását, a nyelvhatárok módosulását, a különböző etnikumok és vallások történeti demográfiai adatait. Publikációiban az etnikai és vallási adatok alapján behatóan elemzi a térség népcsoportjainak létszámbeli arányait és azok módosulásának okait, összefüggéseit. Elsődleges forrása a történeti statisztika primer adatbázisa, amit nagy biztonsággal használ fel jobbra kvantitatív következtetések levonására. Adatait nagy biztonsággal kezeli, s az elmúlt években megírt tanulmányai, elsősorban Komlóskáról szóló könyve (Komlóska, 1998.) igen hasznosak és sokat ígérő tudományos pályát sejtetnek. Vizsgálatai különösen azért becsek, mert az általa elemzett statisztikai adatok jól tükrözik Északkelet-Magyarország együtt élő népei, vallásai, településtörténeti folyamatai, illetve a regionális nyelvi és kulturális folyamatok változásának főbb ismérveit. Munkáinak nagy szerepe van abban, hogy a multikulturális térség társadalomtörténetének és hagyományos műveltségének kutatói ma már igen sok egzakt tényre alapozhatják vizsgálataikat, s a korábbinál lényegesen árnyaltabb képet alkothatnak a társadalom és a kultúra 18-20. századi regionális állapotáról. A könyvet az Európa Tanács fennállása 50. évfordulójának tiszteletére rendezett konferenciára jelentette meg a sárospataki Rákóczi Múzeum.

Tamási Edit jelen munkája a Bodrogek köz népe sségének 18-20. századi alakulását követi, különös figyelmet szentelve az etnikai (és) vallási változásoknak. A könyv elsődlegesen a számokra épül, a terület népességi, anyanyelvi, nemzetiségi viszonyainak történeti statisztikai adatbázisa. Különösen nagy érdeme, hogy a trianoni döntéssel kettészakított történeti táj falvairól lényegében először ad egységes történeti demográfiai metszetet a 18-20. század időszakában. A korábban nem publikált 1715-ös és 1720-as adatsorok mellett a 18-20. századi népesség-összeírások és a 19. század második, 20. század első felének népszámlálási adatait közli. Nem vállalkozik ugyan a forrásbázis részletező elemzésére, de táblázatai és az adatbázis grafikus ábrázolásai így is messzemenő következtetésekhez adnak támpontokat. A Zemplén megye falvainak állapotáról rendkívül sokat mondó 1869-es népszámlálás forrásanyagát az adattárban egy reprezentáns szlovákiai magyar település, Kisgéres példáján mutatja be.

Felsorolni is hosszú lenne mindazokat a tanulságokat, amelyek Tamási Edit rendkívül gazdag adatbázisa alapján maga megfogalmaz, illetve amelyek megfogalmazását a kötet használóira hagyja. (Bizonyos, hogy ezek számottevő részére maga keresi majd a választ a következő esztendőben.) Ha mégis ki akarok emelni valamit a könyv gazdag hozadékából, akkor elsősorban azt említem, hogy adataival árnyalt képet ad a – sokak által homogén műveltségűnek tartott – Bodrogek köz etnikai és felekezeti viszonyairól, ezen keresztül a műveltség jellegéről. Ezek nélkül nem érthető a falvak sok tekintetben azonos, mégis számos változatot mutató műveltségi képe. A változatok magyarázatának egy része az eltérő földrajzi-ökológiai viszonyokban, a különböző települési és gazdálkodási feltételekben fellelhető, más részük azonban a magyar tömbbel együtt élő ruszin és szlovák csoportok egymásra hatásában, illetve a református, római katolikus és görög katolikus csoportok változásának históriájában rejlik. Amíg azonban a 18. században szinte közvetlen a kapcsolat a vallások és a nyelvek, etnikumok között, a 19. és 20. század fokozatosan megbontja ezt, s a táj települései és népessége nyelvhasználatában és etnikai hovatartozásában egyre inkább a magyarságban egységesül.

(Közben összetett nyelvi és etnikai folyamatok zajlanak a szlovákság és a ruszinság határán is.) A vidék magyarságának aránya stabilan 80 % fölött volt az elmúlt évtizedekben is, ám az egyes felekezetek műveltségi arculata – különösen a szellemi kultúrában természetesen – meglehetősen differenciált. Az, hogy a vidék számos településén jellemző a kétnyelvű (főleg magyar és ruszin) predikáció a 18. században, s a 19. században is jelentős a görög katolikusság aránya, feltétlenül arra figyelmeztet, hogy a Bodroghöz népi kultúrájának kapcsolatait nem elég a Magyar Alföld irányában vizsgálni, hanem nagyobb figyelmet érdemel annak felföldi kontaktusa is.

A kötet utolsó tematikai egységében egy 1977-ben végzett reprezentatív felmérés adatait elemzi a szerző: 10 bodroghözi településen végzett adatlapos adatgyűjtést a kisebbség-többség problematika nyelvi, vallási, az asszimiláció jegyeit és állapotát hangsúlyozó kérdéseiben. Különösen fontos megfigyeléseket tesz a szlovákiai (bodroghözi) magyarság nyelvhasználati szokásainak vonatkozásában, illetve az etnikai hovatartozás, identitástudat területén. Tanulmányok azok a megállapításai is, amit a lakóhely, a Bodroghöz előnyös és hátrányos adottságaira vonatkozó kérdések, illetve válaszok alapján fogalmaz meg.

A rendkívül adatgazdag, tényeit szemléletes ábrákon is megjelenítő munka feltétlenül fontos eredménye a térség vizsgálatának, módszerében más, hasonló feladatok elvégzésében is követendő. Kézikönyve a néprajzi kutatásoknak is, s mint ilyen is feltétlen nyeresége a Bodroghöz, illetve Északkelet-Magyarország együtt élő népei megismerésének.

Körmenti Géza: Tata és Tóváros története a két világháború között (1920-1939). Tata Város Önkormányzata, Tata, 1998. 125 p.

Kemecsi Lajos

A Kisalföld peremén a Gerecse-hegység lábánál fekvő „vizek városának” történetét az I. világháború végétől az 1939-es esztendőig foglalja össze a könyv. Megírását és megjelentetését egyaránt az 1938-as község egyesítés 60 éves évfordulója ösztönözte. Tatának és Tóvárosnak egyesítésére már a 19. század közepétől fogalmazódtak tervek. Ez a szándék az első világháború után felerősödött, de elsősorban az Eszterházy uradalom ellenállásába ütközve egészen 1938-ig sikertelen maradt. Az egyesítés egyik legfőbb szorgalmazója az a Magyar Zoltán volt, aki közigazgatási reformtervei között kiemelkedő szerepet szánt Tata-Tóvárosnak. Ismeretesek az ún. tatai mintajárás kialakításában a korabeli néprajztudományra háruló feladatok és az elért eredmények, melyek egyike Fél Editnek Kocsról készített kitűnő monográfiája. Körmenti Géza a város és a régió történetének és néprajzának értő kutatója, aki több évtizedes kutatásaira építve készítette el összefoglaló igényű munkáját.

Körmenti Géza könyvében az egyesítésnek és a megelőző küzdelemnek természetesen hangsúlyos a szerepe. Azonban e mellett a szerző levéltári, történeti források felhasználásával, illetve több évtizedes néprajzi munkásság eredményeit is felhasználva igyekszik a dunántúli testvér-települések korabeli életét bemutatni. Forrásként alkalmazza a gazdag helyi sajtó anyagait is. Bőséges a választék, mert a két világháború között kevés olyan város volt, ahol annyi újság jelent volna meg, mint Tatán. Rendkívül adatgazdag fejezetekben tárgyalja a községek mezőgazdaságának, iparának és kereskedelmének jellemzőit. Feltárja a nagy hagyományokkal rendelkező tatai mesterségeket, köztük az 1930-as évek óta kihalt szíjgyártó- és nyerges, puskaműves, a mézeskalácsos, a csutorás és a kádár szakmákat. Hosszas kutatómunkával sikerült a szerzőnek rekonstruálnia a települések meghatározó utcáin egykor működött iparosokat, kereskedőket, boltosokat.

Kitűnő összefoglalás foglalkozik a városi intézmények és egyesületek korabeli működésével. Sorra veszi pl. a Katolikus Legényegylet, Keresztyén Ifjúsági Egyesület, Polgári Olvasókör, a Tatai és Tóvárosi Kaszinóegylet tevékenységét. A községi szerveződések vizsgálata az elmúlt években megelégnél, miként a korábbi hagyományok is feléledtek. A napjainkban – elsősorban vidéken – újra felvirágzó egyesületi élet néprajzi szempontok szerinti kutatásához elengedhetetlen az előzmé-

nyek ismerete. További fejezetek foglalkoznak az Eszterházy család és az uradalom szerepével, a kulturális élettel, egészségüggyel, oktatással. A könyv fejezeteit olvasva kirajzolódik egy időnként ugyan egyenetlen sebességgel, de folyamatosan városiasodó település képe, az itt élő emberek élete.

A szerző kitér olyan korábban nem vizsgált területek alaposabb tárgyalására is, melyek Tata-Tóváros fejlődését egészen napjainkig meghatározzák. Így a korban kibontakozó hazai idegenforgalom és a fürdők szerepének vizsgálatával a Magyary által kijelölt fejlődési irány gyakorlati megvalósulását mutatja be. Korábbi kutatásait felhasználva Körmendi a könyvben összefoglalja a településeken a 19. század végétől kibontakozó aktív sportélet jellemzőit. A sportegyesületek szerveződései, a csapatok „drukkereinek” tábora a városi néprajz kedvelt kutatási témája. A kisvárosokban kialakult, hagyományokkal rendelkező sportszerveződések intézményi jellegére, közösségi szerepére jó példák az egykor Tata-Tóvároson működők. A vonatkozó fejezetet dokumentumokban, adatokban gazdag és kitűnő fényképek illusztrálják. Ez utóbbi egyébként az egyik erőssége a könyvnek. Sikerült a korábban ismert képeslapok, ábrázolások mellett a szerző alapos kutatásának eredményeként rendkívül színes és érdekes eredeti képeket összegyűjteni. Az alaposan jegyzetelt, szép kiállítású könyvet – a testvérvárosi kapcsolatoknak megfelelően – holland, német, francia és olasz nyelvű összefoglaló zárja.

Körmendi Géza könyve Tata történetének egy korábban részletesen nem vizsgált időszakával foglalkozik, összefoglalva és megőrizve számos jól hasznosítható adatot a későbbi kutatások számára. A helyi forrásokat feltáró munka, dokumentatív jellegű, tömör és információgazdag, mégis színes és olvasható. Eredményei túlmutatnak a helyi jelentőségen. Mind a néprajzi, mind a történeti kutatások számára jól hasznosítható.

Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767) – Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg. I. Ungarische und lateinische Bekenntnisse. Sopron-Eisenstadt, 1998.

Tirnitz József: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg. II. Deutsche Bekenntnisse (1767). A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. II. Német nyelvű vallomások (1767). Sopron-Eisenstadt, 1999.

Méri Edina

A Soproni Levéltár és a Burgenlandi Tartományi Levéltár közös kiadásában jelent meg a Mária Terézia kori úrbérrendezés 1767-1774, a jobbágyság és a földesurak viszonyának szabályozását rendező forrásanyag. Az úrbérrendezés anyaga szinte hiánytalanul fennmaradt, amiből a legjelentősebbek a kilenc kérdőpontra adott válaszok. A két kötet a történeti vármegye szinte teljes anyagát jelenteti meg, községsoros rendezés szerint és pontokba szedve a kérdésekre adott válaszoknak megfelelően. Két magyar nyelvű helység, Kapuvár és Páli anyaga sem a Magyar Országos Levéltár, sem a Soproni Levéltár anyagából nem került elő. Az első kötet a magyar és három latin nyelvű, a második német nyelvű vallomásokat tartalmaz. A magyar nyelvű iratok átírása Turbuly Éva és Tóth Péter, a német nyelvű iratoké Turbuly Éva és Tirnitz József munkája.

Az első kötetet kétnyelvű bevezető indítja, amely Turbuly Éva szerkesztő munkája. Bevezetésében felsorolja az eddig publikált vallomásokat, röviden ismerteti az egykori Sopron megye földrajzi viszonyait, az úrbérrendezés történelmi előzményeit, körülményeit, különösen a birtokos családok (Nádasdyak, Széchenyiek, Festeticsek) tekintetében.

A vármegye területén 46 nemesi község volt, amelyek közül 23-ban nem élt úrbéres népesség, így nem készült *investigatio* sem. A bevezetőt egy válogatott bibliográfia követi, majd a kilenc kérdőpont szövege az esküvel kiegészítve.

A szerzők különös figyelmet fordítottak arra, hogy a szöveg nyelvi sajátosságait megőrizték, csak az érthetőség szempontjából legszükségesebb változtatásokat eszközölték. A magyar szövegek átírása a Benda Kálmán által kidolgozott szabályzat alapján történt.

Az első kötet végén szójegyzék található, magyar nyelvű magyarázattal és annak megfelelő német nyelvű fordítással, azt követi egy Sopron megye úrbéres falvait összefoglaló táblázat. A táblázat tartalmazza a forrás fellelhetőségét pontos levéltári jelzettel, a község magyar, illetve német nevét, továbbá, hogy melyik uradalomhoz, járáshoz tartozott, ki volt a birtokosa, illetve feltünteti, hogy a község ma melyik országhoz tartozik. A kötetben publikált községek betűrendes mutatója a megfelelő oldalszámmal ellátva, majd hely- és névmutató zárja a kötetet. A táblázat és a hely- és névmutató a második kötet végéről hiányzik.

A források egyetlen évhez köthetően mutatják be a paraszti világot, a vallomások mégis korábbi századok lenyomatát őrzik, hiszen az urbáriumok a rég meglévő szokásjog írásos lenyomatai, egyúttal a gazdaság- és településtörténet, az életmódkutatás, etnográfia fontos adatszolgáltatói.

Az adatok közül néhányat kiragadva; a község haszonvételeire, szántóföldjének nagyságára, erdőhasználatra, különböző természeti károkról (áradások, tűzvészek), a jobbágyosság, zsellérség adózására, kötelességeire vonatkozólag kaphat adatokat a kutató. A községnek van-e mezeje, azt miként hasznosítják, mikor és hányszor szántanak, mit termelnek, mennyi gabonájuk terem. Rétjeik vannak-e, s arról kaszálnak-e sarjút. Mint fontos haszonvétele a válaszok legtöbbszörében szerepel a korcsmáltatási jog kérdése. A vallomásokból megismerhetjük, hogy a község rendelkezett-e urbáriummal, lakói örökös jobbágyok voltak vagy nem, továbbá a földesúr felé milyen kötelességekkel tartoztak (robot, ajándék, egyéb szolgáltatások). Gyakran szó esik a tűzi- és az épületfáról, a makkoltatásról, egyéb erdei haszonvételekről, pl. faizás, vadgyümölcszedés, amely az adott település erdőgazdálkodásának a történetéhez szolgálhat adalékkal.

E két kötet megjelenésével a kutatók számára is könnyebben hozzáférhetővé vált e páratlan forrásanyag, amely Sopron újkori történetének megismeréséhez nélkülözhetetlen.

Takács Péter – Udvari István: A Nagykaposi járás Mária Terézia korában. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 1998. 186 p.

Dankó Imre

A szerzőpáros ezúttal is a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés előkészítéseként végzett országos összeírás során feltett híres 9 kérdésre adott válaszok alapján mutatja be a Nagykaposi járás 39 településének egykori életét. Elsősorban talán a történeti néprajz, az életmódkutatás számára. Szerzőink mondandójukat öt táblázatba foglaltan, illetve a táblázatokhoz fűzött szöveges magyarázatokban-megjegyzésekben adják elő. Igen szemléletes, könnyen áttekinthető és érhető módon. Az I. táblázat a szántó-vető foglalkozás és a határhasználat jellemzőit állítja elének. A II. táblázat a rét-, legelő- és erdőhasználat kérdéseiről szól. Mégpedig két alfejezetre bontottan. Az első alfejezet a jobbágytelepülésekről, illetve azok sajátosságairól ad képet. A második viszont a gazdálkodásról nyújt általános áttekintést. A III. táblázat *kisebb haszonvételek a Nagykaposi járásban* címet viseli és egy alfejezettel is bír: Földesúr és jobbágy viszonya címmel. A IV. táblázatnak, illetve fejezetnek – *Az úrbéres lakosság szolgáltatási kötelezettsége a Nagykaposi járásban* – van a legtöbb „anyaga”, a szolgáltatások sokféleségének megfelelően. Itt érdekes kifejezésekkel is találkozhatunk: a „karácsony tyúkjá”, „kender-dézsma”, „fonaladás kötelezettsége” (ez pótolható volt zsák adásával), „sertés-dézsma”, „húsvéti bárányadás kötelezettsége”, „sóhordás”, stb. Érdekes az itteni árucseré alakulása is, mert egyetlen településnek sem volt akkor vásárlója. Az V. táblázat, illetve fejezet *Földesurak és szolgáltatóik a Nagykaposi járásban* címmel összefüggő képet ad a Nagykaposi járás 18. század

végi úrbéres viszonyairól, mégpedig úgy, hogy VI. fejezetként az úrbéres háztartások, házak, és lakosok számát vizsgálja a 19. század elején Ludovicus Nagy (1828) és Fényes Elek (1851) statisztikai adatszolgáltatásának felhasználásával. A VII. fejezet a Nagykaposi járás lakosságának vallási megoszlásáról tájékoztat, a 19. század első felében.

A könyvecske Függelékben közli a Nagykaposi járás 39 településének a 9 kérdésre adott válaszait, valamint magát a 9 kérdést is.

Míg korábban Takács Péter és Udvari István egy-egy megye viszonylatában vizsgálták a történeti életmódok, jobbára az árucseré alakulását, addig most egy járás, a későbbiek során jelentős település-szerkezetté fejlődött Nagykaposi járás viszonyait mutatják be. Fontos megállapításuk, hogy mind a 39 település jobbágyfalu, lakosaik örökös jobbágyok. Ez a társadalmi állapot idézte elő többek között azt, hogy: „igazán azonban nem erőltették meg magokat az úrbéres szolgálónépek pénzszerzési munkákkal. A földi javak legtöbbjét megtermelték maguknak. A legszükségesebb eszközeiket megszerezhették termékeikkel való csere útján. Ingatlan, vagyont, földet, örökölhető fekvőséget nem szerezhettek. Ezt tiltotta a törvény. Legfeljebb zálogba vehettek darabka földet, egy-egy telket. Azért viszont nem volt érdemes megerőltetniük magukat. Kilenced és robot fejében úgy is művelhettek kedvükre földet. Robotolniuk pedig kellett – mint láttuk –, tehették látástól vakulásig. Ilyen körülmények között értelmetlen lenne a jobbágyoságon, zsellérségen számon kérni a polgári szorgalmat, vagy a 19. század végének paraszti mentalitását.” (43.) Annak a ténynek is, hogy Nagykaposi járás egyetlen településének sem volt vásárlója, ugyanez lehetett az egyik, talán éppen a legfontosabb oka. Takács Péter ezt így fejt ki: „A járás falvai közül ekkor még egyik sem emelkedett mezővárosi rangra. Vásártartási joga tehát egyiknek sem volt. A vásározási, piacozási alkalom hiányára azonban nem panaszkodtak a lakosok. Szinte egyhangúlag vallották, hogy 1-2, legfeljebb 3 mért földnyi távolságra alkalmas piacuk, vásáruk van, ahová „jó egyenes úton lehet menni”, s ahol „mindent, valamit beviszen, könnyen és hasznosan eladni lehet”. A legtöbb településen név szerint Ungvár városát említik, ahol „heti vásárok is szoktak esni”. Második helyként Újhelyet, harmadikként Nagymihályt említették. A Hegyaljáról, mint jó felvevő piacról emlékeztek.” (40) Bizony szerény árucseré volt az. Részint a területre jellemző város-hiányból is következőleg.

A haszonvételek közt 13-15. pontként a halászatra is kitértek. Általában elmondható, hogy a halászat, vagy éppen a csikászat jelentőségére nem következtethetünk az erre a kérdésre adott válaszokból. „A Latorca és mellékvizői „megjárták” ezt a tájat, és számos helyen alakítottak ki olyan vízfolyásokat, tavakat, halászó vizeket, ahol az úrbéresek is szabadon élhettek az ebbéli haszonvételekkel. Konkrétan erről csak Kiskapos, Kelecsény, Kerész, Mocsár, Mogyorós, Mokcsa, Pálóc, Pinkóc, Ptruxa, Nagyszelmenc és Vaján lakói szóltak. Feltételezhető azonban, hogy ezeknek a településeknek az úrbéresei „pénzeltek” is ebből a haszonvételeből, azért hangoztatták, mint lehetőséget. Ennél sokkal több községben foghattak halat, csíkot, egyéb vízi állatot saját fogyasztásra, de mint lényegtelen, tényleges hasznot nem hajtó tevékenységet említés nélkül is hagyták.” (30-31.) Hogy mennyire lényegtelennek vették a halászatból, csikászatból nyerhető hasznot, arra néhány bejegyzésből következtethetünk. Bés községben a Haszonvételek 15. pontjában ez áll: „Halászó vizek vagyon, abban halat szoktak fogni keveset” (74). Kelecsényen pedig ez áll: „14. pont. Halászó vizek vagyon, melyben mindenféle halat foghatnak és eladhatják” (123.). Pinkócon: „12. pont. Halászó vizek vagyon, abban némelykor halat is szoktak fogni” (148.). A nagyselmeci bejegyzés is igen beszédes: „Halászó vizek vagyon határjokban, abban szoktak halat fogni, el is adni pénzen magok szükségen kívül” (160). Vagy említjük még meg Pálócot. Pálócon a 13. kérdésre adott válasz szerint: „Halászó vizek vagyon határjokban, melyben halat fogni szoktak” (144.).

Sajátosan érdekesek a csikászat kérdésére adott válaszok. A csikászat legtöbb esetben, mint a halászat egyik jól elkülöníthető fajtája szerepel és a halászzal egyenértékű tevékenységnek véve a halászatra vonatkozó kérdésben együttesen jelent meg: Nagykapos: „15. pont. Halászó és csikászó vizek vagyon határjokban (117.). Ugyanez áll Kiskaposon is: „15. pont. Halászó és csikászó vizek vagyon határjokban” (120.). Néhol a csikászatot említik először, s csak azután állnak elő a halászat-

tal, Kerész: „14. pont: Csikászó és halászó vizek vagyon alkalmas” (126.). Vagy Mokcsán: „13. pont: Csikászó és halászó vizek vagyon határjokban” (136.). Egyetlen helyen, Viszokán említik egyedül csikászatot. Így: „14. pont. Csikászó vizek vagyon” (177.).

Természetesen Takács Péter és Udvari István könyve számos, más területre vonatkozóan is biztos alapot, rendkívül értékes adatokat szolgáltat kárpátaljai történeti néprajzi kutatásainkhoz.

Volkskundliche Arbeit in der Region. Ein Wegweiser zu den „Landesstellen” im deutschsprachigen Raum. (Néprajzi munka a régióban. Útmutató a német nyelvterület helyi intézményeiről) Volkskunde in Sachsen. Im Auftrag des Instituts für Sächsische Geschichte und Volkskunde e. V. Hrsg. Michael Simon. Doppelheft 5/6, zugleich Beiheft 6 der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V., Göttingen, Hrsg. Alois Döring. Thelem. Universitätsverlag, Dresden, 185 p.

Borsos Balázs

A Szász Történeti és Néprajzi Intézet és a göttingeni Német Néprajzi Társaság közös kiadványa 23 német néprajzi intézményt (regionális kutatóhelyeket, intézeteket és egyetemi vagy egyetemen kívüli munkacsoportokat) tekint át, amelyek a nyilvános archívumok, könyvtárak, múzeumok és felsőoktatási intézmények mellett a német nyelvterületen néprajzi munkát végeznek. A szerkesztőmunkát elsősorban Alois Döring, a bonni *Amt für rheinische Landeskunde* munkatársa végezte el. Az egyes intézmények által beküldött tájékoztatók természetesen nem egységes módon készültek el, s a szerkesztő munkája ellenére az olvasható változatok mind terjedelmüket, mind az ismertetés mélységét illetően igen változatosak. A német néprajzi intézményekben tájékozódni kívánó azonban így is hasznos adatokhoz juthat. Szinte valamennyi intézmény pontos levelezési címe és telefonszáma is szerepel a tájékoztatóban. Az egyes ismertetők elsősorban az ott folyó kutatás helyzetéről, a gyűjtemények állapotáról nyújtanak ismereteket, amelyek segítségével az adott kutatóhely munkájának jellegét, szakosodását is megismerheti az olvasó. A publikáló Szász Történeti és Néprajzi Intézet szándéka szerint a kiadvány a Német Néprajzi Társaságnak a német néprajzi atlasz munkálatait megalapozó drezdai közgyűlése 70. évfordulójára is emlékezik, remélve, hogy ez a helyi néprajzi kutatásoknak is lökést fog adni.

A kötetben szereplő 23 intézmény a következő: Aurich: *Ostfriesische Landschaft*; Bautzen: *Sorbisches Institut*; Berlin: *Landesstelle für Berlin-Brandenburgische Volkskunde*; Bonn: *Landesverband Rheinland. Amt für rheinische Landeskunde*; Drezda: *Institut für Sächsische Gesichte und Volkskunde. Bereich Volkskunde*; Erfurt: *Volkskundliche Beratungs- und Dokumentationsstelle für Thüringen*; Freiburg: *Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Landesstelle für Volkskunde*; Geraberg: *Zentrum für Thüringer Landeskultur*; Halle/Saale: *Landesheimatbund Sachsen-Anhalt. Referat und Arbeitskreis Volkskunde*; Kaiserslautern: *Institut für pfälzische Gesichte und Volkskunde*; Kiel: *Gesellschaft für Volkskunde in Schleswig-Holstein*; Lemgo: *Institut für Lippische Landeskunde*; Marburg: *Institut für Europäische Ethnologie und Kulturforschung der Philipps-Universität Marburg, Archiv*; München: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Institut für Volkskunde der Kommission für bayerische Landesgesichte*; Münster: *Landschaftsverband Westfalen-Lippe. Volkskundliche Kommission für Westfalen*; Oldenburg: *Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Gesichte. Fachbereich Volkskunde*; Rostock: *Institut für Volkskunde (Wossidlo-Archiv)*; Rostock: *Kulturbund e. V. Volkskulturinstitut Mecklenburg und Vorpommern*; Salzburg: *Landesinstitut für Volkskunde (Wissenschaftliches Archiv und Fachbibliothek/Richard-Wolfram-Forschungsstelle)*; Schneeberg: *Sächsische Landesstelle für Volkskultur*; Stuttgart: *Landesstelle für Volkskunde*; Wernigerode: *Kontaktstelle für Harzer Volkskultur*; Zittau: *Zentrum für Oberlausitzer Heimatpflege*.

Az egyes intézményeket bemutató leírások a 10-15 oldalas jól tagolt tanulmányoktól az 1-2 oldalas rövid ismertetőkig terjednek, az intézmény tudományos történetétől, súlyától, munkatársi

gárdájának nagyságától, a végzett munka volumenétől, változatoságától, s végül a szerző szándékától függően. Mivel egységes áttekintést ezért az ismertetők struktúrájáról nem lehet adni, az általános és elvárt szerkezetet a szerkesztő, Alois Döring által a bonni *Landesverband Rheinland. Amt für rheinische Landeskunde*-ről adott leírásával szeretném illusztrálni. A bevezetőben az intézmény történetét, kutatási alapelveit, céljait, a kutatóhely szerkezetét és személyzeti helyzetét ismerteti. Ezután szorosabb tárgyát, a Néprajzi Osztályt részletezve a feladatok és tevékenységek sorában beszámol a kutatási, archiválási és tanácsadói, szolgáltatói tevékenységről, ismerteti az általuk rendezett konferenciákat, kiállításokat, az osztály nemzetközi kapcsolatait, a fontosabb publikációkat. A bemutató befejezésképpen egy aktuális programról (viselet és öltözködés dokumentálása) és az intézet filmdokumentumairól és azok feldolgozásáról ejt szót, s végül írását rövid bibliográfiával zárja.

Fata Márta: Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik. Ausstellung im Ethnographischen Museum Budapest 27. Januar – 28. Februar 1999. Institut für donauschwäbische Geschichte un Landeskunde, Tübingen, 1999. 128 p. 92 Foto

Dörömbözi Péter

Rudolf Hartmann Lipcsében született, 1902-ben. Történelmi, földrajzi, germanisztikai tanulmányok elvégzése mellett leginkább a néprajz vonzotta, így ez utóbbinak lett a tudósa. Maradandót alkotott a Dél-Dunántúl egykor zömmel németek lakta vidékének a „Schwäbische Türkei” néprajzának feltárásában. Erről szólt a fotóiból rendezett kiállítás a Néprajzi Múzeumban 1999 elején, amelynek megnyitóján személyesen is részt vett. Kezdő néprajzsként az 1920-as években egy szervezett feltáró munka keretében került Magyarországra. Az addig zömmel két nagy birodalomban élő németiség számos új államilakulat keretei közé került, ráadásul sok helyen sórványkisebbségként a teljes megsemmisülés fenyegette. Ezért létfontosságúvá vált, hogy tűnőfélben lévő értékeiket dokumentáció révén rögzítsék. Ennek az elvárásnak különböző tudományágak képviselői igyekeztek eleget tenni. Köztük volt Hartmann, aki nem pusztán leképezést, hanem értékes felfedezéseket is tett. Megállapította például, hogy népi színdarabokban, mint amilyenek a Christkindl-, Samson-, König Herodes-, Adam- und - Eva játékok, az egész német nyelvterületen belül a délkelet-európai németiség a leggazdagabb. A „Schwäbische Türkei” 180 településen 375 vallásos játékot rögzített (ez utóbbi terület hozzávetőleg 200 községet foglal magába, tehát felmérése teljesen tekinthető). Kutatási eredményeinek nagy részét csak a háború után publikálta, korábban a magyar felsőoktatási intézményekben lektorként dolgozott: Debrecenben, Szegeden, majd a Műszaki Egyetemen. A lipcsei néprajzkutató gyűjtésének eredményét szintén a „Schwäbische Türkei” néprajzára specializálódott szakértő, Fata Márta igényes tolmácsolásában kapjuk. Röviddel a katalógus előtt szerkesztette például az alábbi kötetet: *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn.*

Az 1999-es kiadású katalógus eredményesen ötvözi a történeti áttekintést a tetszetős albummal. Szerzője ehhez jelentős mennyiségű baden-württembergi és müncheni dokumentumot tanulmányozott át. A magyarországi németiség múltjára vonatkozó általános áttekintés után kapjuk Hartmann életrajzát és kutatásainak jelentőségét, majd szebbnél szebb fotók következnek. Azt is láthatjuk melyek voltak az 1920-1930-as évek fő látványosságai a külhoni fotós számára. Többek között az úrnapi körmenet előkészületei, a ceglédberceli német lányok hajviselete, a sárközi magyar és a velük szomszédos horvát lányok színpompás ruhái. Külön értéket képvisel a katalógusban Hartmann írásainak és fényképeinek dokumentációja. A kötet jó kiindulópontot jelent további kutatásokhoz. Kistáji egységként, sőt egyes községenként szemléltet háztípusokat, belső udvarok kialakítását, szobai berendezéseket, hétköznapi- és ünnepi viseletet, valamint a hitélet- és a szórakozás megnyilvánulásait. A válogatott képanyaghoz hasonlóan az írás és a bibliográfia is sok névumot tartalmaz.

Kevés írás nyújt áttekintő képet a magyarországi városi németiség 19. századi sorsáról. Ezt a rendkívül összetett témakört Fata Márta néhány jellemzőnek ítélt életút áttekintése által közelíti meg. Az általános érvényű következtetések levonásához talán szerencsésebb lett volna alapul venni a

kisiparos, hivatali alkalmazotti és gyáripari rétegnek családtagokkal együtt több százezres rétegét, mert a németeknek a nagyobbik része egész más lehetőségekkel és célokkal rendelkezett, mint az áttekintésben említett tucatszámú gyáros és irodalmár. A teljes körű szociológiai és kulturális elemzés azt mutatja, hogy „önkéntes asszimiláció” nem zajlott le a magyarországi városi németiség körében. A folyamat eredménye a kezdetben csak egymás mellett élő, majd egymással házasodó magyarság és németiség akkulturációja lett. Legalább annyi német jellemzője van a mai magyar városi kultúrának, mint amennyi sajátosságot a korabeli városi németiség elveszített. Ez még ebből a kis terjedelmű katalógusból is kitűnik. Az „önkéntes asszimiláció” felületesen szemlélve, talán az amerikai társadalmak sajátossága lehetne, azonban Urs Bitterli nyomán tudjuk, hogy valójában ott is akkulturáció zajlott és zajlik. Ez a vizsgálódás azonban kívül esik a katalógus célján, mert ennek fő mondanivalója a magyarországi németiség és – kisebb mértékben – a vele kölcsönhatásban élő nemzetiségek két világháború közötti életének szemléltetése.

Fata Márta igen plasztikusan mutatja be az ekkor ismét kényszerpályára került népcsoportot érintő kutatásokat. Az osztrák és németországi kutatók – köztük Hartmann – számára két évtized állt rendelkezésre, hogy feltárják a magyarországi rokon nép életét. E rövid idő alatt sikerrel rögzítették a szembetűnő sajátosságokat. Ezzel együtt viszont nem tulajdonítottak kellő jelentőséget a mélyebben gyökerező jelenségeknek, és ebből kifolyólag némi tipológiai fogyatékosagra jutottak. A tömbnémetiség, és azon belül az osztrák-bajor kultúrkör magyar hatásokat felvett nyulványának tekintették a Dunántúli-középhegység németiségét. Holott Magyarország valamennyi hagyományos német közösségében létrejött egy bizonyos, a tömbnémetiségtől sok szempontból független magyarországi német kultúra. Más kérdés, hogy Hartmann felmérései idején a Dunántúli-középhegység saját fejlődésű német kultúrájának jellegzetességei már valóban kevésbé voltak nyilvánvalók. Erről viszont nem az ott élő nép tehetett, hanem a radikális nacionalizmus és a szabadversenyes kapitalizmus képviselői, akiknek már a 19. század elejétől fő célja volt a Pest és a nyugati országhatár közötti területek addigi életmódjának teljes átalakítása. Ezzel ellentétben a „Schwäbische Türkei” területét ilyen mérvű strukturális átforgatás csak a 20. század közepén sújtotta.

A tübingeni műhely még nem képviselteti magát Magyarországon – és főként kutatási eredményei – kellő mértékben, pedig nagy szükség lenne erre. Értékes irodalommal rendelkezik például a magyarországi színtárszóra, gazdasági folyamatokra vagy a borvidékekre vonatkozóan. A két eltérő történelemszemléletet is közelíteni lehetne egymáshoz, ha a tübingeni műhely kiadványai magyarul is megjelenének vagy legalább a német nyelvűekhez könnyebben hozzá lehetne férni hazánkban. Sajnos azonban ez egyáltalán nem jellemző, ezáltal a magyarországi németiség történetének fontos részletei teljesen homályos területként maradnak, mind a mélyebben, mind pedig a felszínesen érdeklődő közönség számára. Viszont öröndetes tény, hogy a „Dunai Sváb Történeti és Néprajzi Intézet” kutatási eredményeinek egy része elérhető az Interneten, illetve címjegyzékeket közöl, amelyek hathatós segítséget nyújtanak egy-egy németek által (is) lakott település monográfiájának feldolgozásához vagy közléséhez. Az elérhetőség a katalógus elején megtalálható.

Das Einhorn. Mythos und Signet - Eine Ausstellung des Museums für Natur & Stadtkultur im Prediger – Schwäbisch Gmünd – 12. November 1999 – 5. März 2000 – Museumskatalog Nr. 4 – Reihe Museum für Natur & Stadtkultur – Einhorn-Verlag Schwäbisch Gmünd, 1999. 119 p. 57 Abb.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Elegáns kemény kötésű könyvként jelent meg a nagy múltú egyszarvú-téma legújabb német összefoglalása, csatlakozva egy időszaki kiállításához, amelyet modern levegősséggel, kevés, de mutató tárgyiból rendeztek. Mi is az egyszarvú? A klasszikus yetti. Olyan állat, ami nincs (Rainer Maria Rilke szavaival), de a kultusza van, annál nagyobb. Ebből ad ízelítőt a kötet, ahol egyszarvú egyszarvút követ, szövegben és képen, a legváltozatosabb alakokban, még az előzőképpír szinte domború hatású mintázatában, sőt a kiadó nevében is...

Schwäbisch Gmündben, Ulmban és másutt is nem egy patrícius család címerében ékeskedik sok évszázad óta ez a heraldikai lény. De Gmündben „ő” alkotja a város címerét, a város pecsétét is. Ezért készült itt ilyen témájú kiállítás. A szóban forgó kiadvány kevesebb is, de több is, mint a kiállítás katalógusa: tanulmánykötet a témáról. A kiállítás és a kötet több oldalról, interdiszciplinárisan járja körül az egyszarvú motívumot.

Az első tanulmány már megjelent az Einhorn-Jahrbuch-ban, 1975-ban. Eugen Banholzer tárgyalja benne a városcímer – fehér egyszarvú vörös mezőben (*Das „Weiße Einhorn in rotem Feld”*) – történeti alakulását 1277 óta.

A második dolgozat képezi a könyv törzsét. Monika Boosen a múzeumi állományba tartozó és a kiállításra kölcsönkapott képzőművészeti és iparművészeti tárgyakról a városcímer egyszarvú ábrázolásait mutatja be, a 13. és a 20. század között meg-megújuló alakjaiban, javarészt színes képekkel illusztrálva (*Das Einhorn, Facetten einer Sammlung*). Itt kell megjegyeznem, hogy ebben az ékszerműves kisiparáról híres városban természetesen a nemesfémekbe ütött városjegy is egyszarvút ábrázol, korábban teljes alakban, később csak a fejét formálja (vö. *Das Gmünder Schmuckhandwerk bis zum Beginn des XIX. Jahrhunderts*. Hrsg. Peter Scherer, Schwäbisch Gmünd, 1971; 66-67). Legújabban felhívta erre a figyelmet Ursula Röhrs *Alter volkstümlicher Fingerschmuck* című dolgozatában az Einhorn-Jahrbuch 1999-es kötetében, amikor a gmündi múzeum gyűűiből szintén a 2000. évbe átnyúló kamara-kiállítást rendezett a helyi fémművészet-múzeumban (*Der Ring – nicht nur eitle Hoffart*. Silberwaren- und Bijouteriemuseum). Örömmel üdvözölhető, hogy a helyi művelődéstörténet oly jellegzetes eleme, az ékszer is nagyobb nyilvánosságot kap a gmündi muzeológiában, mint eddig.

Gabriele Holthuis fejezete az 1990-es években készült, többnyire magántulajdonban lévő alkotásokat mutat be (*Das Einhorn in der Kunst de Gegenwart*), amelyek az egyszarvú-fogalom sajátos megtestesítői.

Urs Rahm a természettudomány szemszögéből tárgyalja az egyszarvút (*Das Einhorn aus der Sicht eines Zoologen*). A felsorakoztatott 17. századi egyszarvú ábrázolások között kétszarvú egyszarvú is van, amint az életben a kétszarvú antilop néha megcsonkul és egyszarvú lesz. De persze a homloka közepén egy szarvat viselő lény mesebeli.

Végül a meselény szépirodalmi, verses és prózai szerepléséről (*Das Einhorn in der Literatur*) Joachim Haller ad ízelítőt az ókortól kezdve, egy tucat oldalon.

Studia Mythologica Slavica, 1. Ljubljana, 1998. 316 p. – **Studia Mythologica Slavica, 2.** Ljubljana, 1999. 317 p.

Kámán Erzsébet

A kétkötetes tanulmánygyűjtemény kiadását a Szlovén Tudományos Akadémia Néprajzkutató Intézete és a Pizzai Egyetem Nyelvészeti tanszéke, valamint az orosz nyelv és irodalom tanszéke (I. kötet) és az Udinei Egyetem Közép- és Kelet-Európai Nyelvek tanszéke (II. kötet) gondozta. A tekintélyes szerkesztőbizottság élén Monika Kropelj, a Szlovén Néprajzkutató Intézet munkatársa állt. A kiadvány sok friss gyűjtéssel, eddig ismeretlen adattal járult hozzá a szláv mitológia tanulmányozáshoz. Ennél is tanulságosabb, hogy e nagy téma az archaikus népi kultúrába ágyazva került tárgyalásra, amihez a szerkesztők nyelvészeket, etnolingvistákat, etnopszichológusokat, valláskutatókat, néprajz- és folklórkutatókat, irodalmárokat hívtak meg. A szláv népek kultúrájának közös vonásai mellett az eltérő motívumok, alakok, tárgyak, rítusok, szimbólumok kerültek előtérbe. Érdekes szint kölcsönöznek a téma megvilágításához az olyan tanulmányok, amelyek görög, iráni, finnugor kulturális – kontrasztív vagy hasonló – tényeket hoznak fel.

A kötet anyagából kiemelkedik a balkáni népek kultúrájának sokoldalú bemutatása. Ebből következően a Balkán térség sajátos kulturális kontínuummá válik, amely megőrizte az archaikus népi

hagyományokat és az archaikus időktől fennálló kulturális vonzódást a mediterrán antik kultúrához. Így ez a műveltség nemcsak a közvetítője, hanem megőrzője és asszimilálva tovább éltetője az antik kultuszoknak s rítusoknak. E széles kitekintés a múltra és a jelenre olyan törekvéseket is felélesztett, amelyek a klasszikus komparativisztikát jellemezték. E kötetek tanulmányai hat szláv nyelven íródtak, valamint olaszul, németül és angolul.

Az első kötetet jelentős szlavisták tanulmányai nyitják meg. Nikita Tolsztoj tanulmánya az észak-orosz, ukrán és a rodopei bolgár parasztház négy sarkának szimbolikájáról szól, Niko Kuret az emberi lakhely népi értelmezéséről, Vladimir Toporov az orosz és a balti népi kultúra és a vallásosság kapcsolatáról, Leszek Moszinsky a szlávok őshazájáról és ősi vallásukról írt. Alekszandar Loma a régi krónikákból indul ki, hogy áttekintse az ősi szláv és a római istenek hasonló funkcióit. Nikolai Mikhajlov az ősi istenek nevéhez kapcsolódó toposzokról ír. Vlado Nartnik a szlovén énekekben előforduló istenneveket és azoknak az antik motívumokkal való kapcsolatait keresi. Nikos Čhausidis archeológiai kutatások alapján hasonlítja össze Thessáliában, Boszniában, Albániában, Macedóniában, Dalmáciában előforduló kultikus emberábrázolásokat, és ennek alapján feltételez egy szláv égi isten (Svarog) és egy iráni isten (Z'rvan) közötti kapcsolatot. Ugyanez a szerző a II. kötetben bemutatja gazdag illusztrációkkal alátámasztva az emberi test misztikus ábrázolását a szláv népi művészetben. Zmago Šmitek rekonstruálja a szlovén Kresnik mitológiai jelentését. Maja Milčinski összeveti a más elveken szerveződő szláv isteni ellenpárnak (Csernobog és Belobog) funkcionálását a kínai Yin és Yang megjelenésével. Stefano Garzonio a keleti szláv istenek panteonjával foglalkozik az orosz felvilágosodás egyik kiemelkedő írójának, A. Radiscevnek egyik műve alapján.

A szláv istenek leírásához új adalékokat szolgálnak a II. kötet szerzői is. Leszek P. Slupeaceky és Roman Zarov két 12. századi krónika (Malmesburgi Gesta Regnum Anglorum és a Saxo Grammaticus krónikája) alapján az ősi szláv áldozati rítusokról írnak. Slavko Cigneckij gondosan összegyűjtötte a ma is eleven szlovén farsangi szokásokat. A kurentek, párban járó legénysapatok „ellen-magatartásában”, maszkjaiban, valamint „a fenyőfa-lakodalom” rítusaiban meglátta a Cybele és Attis kultuszának, az iker-rítusoknak a továbbélését. Rainer Eckert a szláv és a balti Föld-istensége összehasonlításával foglalkozik. Mihail Jevzlin az orosz varázsmesékben a kozmogóniai funkciókkal rendelkező hősökről (leány és kígyó, valamint a túlvilágot megjáró hős) ír. Szergej Singyin az orosz ráolvasó igék alapján feltételez egy ősi, világtéremtéshez kötődő rítust. Kámán Erzsébet az ünnep paradigmájának meghatározását vizsgálja Vlagyimir Propp munkáiban és a karneválnak töredékes, félrevezető megjelenését Mihail Bahtyinnak a Rabelaisról és a középkori népi kultúráról szóló monográfiájában.

A tanulmánygyűjtemény másik nagy témaköre a szláv démonok világa. A délszláv és görög „légi” démonokról ír Anna Plotnikova, az ember testébe behatoló ártó démonokról Ludmila Vinogradova. A Tauris arany kincséről és az azt megtestesítő aranyszarvú állatokról összegyűjtött legendákról Marjeta Šašelkos szól. Tatjana Agapkina a fák mitológiai funkcióiról, Nikolaj Kolev a vízfórássokhoz kötődő mitológiai lényekről ír. Pietro V. Dini az olasz és a szláv hagyományban szereplő házi démonokat hasonlítja össze. Dejan Ajdačić a démonok „beszédét” elemzi. Roberto Dapit a Rezijában gyűjtött adatait mutatja be az „anonim félelmeket” megtestesítő holtakról, Tatjana Agapkina a szláv népek tavaszi ünnepein megjelenő sellőkről, todorecekről és egyéb holtakat ábrázoló alakokról szól. Zmago Šmitek a szlovén folklórban szereplő túlvilág és az oda vezető út ábrázolásáról ír. Új és ritka adatokat közöl Svetlana Tolsztaja a boszorkányok felismerésének mágikus eszközeiről az orosz folklórban. A kötetek szerkesztője, Monika Kropcej a ló archetípusának kozmogonikus funkcióit, teriomorf ábrázolását figyelte meg. A ló vízhez kötődése számos szlovén rítusban, főleg a téli és nyárközépi átmeneti rítusokban jelenik meg. A szlovén szokások és dalok alapján példákat hoz a ló és St. Stefan, St. Georgij, Kresnik (a keresztelő St. János) ünnepeikhez kapcsolódó rítusokból. Kropcej kitér a magyar táltossal, valamint Benandannal való hasonlóságra is.

Néhány kutató a máig fennmaradt szláv rítus leírását adja. Mirjam Mincej a szlovén dalok víz motívumáról ír, mint a két világ határáról. Lupčo S. Ristecki a macedón temetési rítusok alapján igyekszik rekonstruálni a túlvilágra vonatkozó népi elképzeléseket. Volker Schmidt a Tollensee déli

partján feltárt ősrégi szláv városról és annak kultúrájáról ír. Leszek Pavel Slupecki a Krakow melletti 9. századi Krakus és Wanda nagy sírhalmainál végzett ásatásokról, az akkori pogány kultúráról ír, amely a nagy moráviai keresztény törekvésekkel szemben jött létre. Damjan J. Ovsec a „Szép Vida”-ról szóló ballada szlovén, albán, kalabriai, dolenszki, horvát, gorenzski változatai alapján vizsgálja a szép lány (aki lehet fiatalasszony, fiatal anya is) alakját és sorsát, a „mély lélektani” jungi szimbólumrendszer fényében. Alberto Borghini orosz mesékben figyeli meg a varázslatos cérnagomolyag (Theseusnak a labirintusból való kijutás) motívumát.

A kétkötetes tanulmánygyűjteményben 42 írás található. Az anyag gazdagsága és annak többféle módszerrel való vizsgálata a még ki nem merített forrásokra enged következtetni. A szláv mítosz-kutatásnak új állomása ez, és bízunk abban, hogy a kötetnek lesz még folytatása.

Burlasová, Soňa: Katalóg slovenských naratívnych piesní 1-3. (Typenindex slowakischer Erzähllieder) Bratislava, 1998. 682 p.

Kríza Ildikó

Az európai balladakatalógusok készítése az 1960-as években a SIEF Kommission für Volksdichtung freiburgi konferenciája után kezdődött el, és egyre több ballada-regiszter, nemzeti katalógus, gyűjtemény jelent meg egy-egy nép énekes hagyományának jobb megismerésére, a nemzetközi tájékozódás megkönnyítésére, az összehasonlító balladakutatás erősítésére. Elkészült a szlovén epikusénekek típusmutatója Zmaga Kumer összeállításában, majd Oldrich Sirovátka és munkatársai, Marta Sramková és Olga Hrabalová több részfejezetet adott ki a cseh balladakatalógusból (a többi még vár a publikálásra). A román népballadákat Al. Amzulescu katalógusa alapján a német rendszerhez igazította, és közzétette Helga Stein. Rendelkezésünkre áll a Child balladák mutatója Natascha Würtzbach munkájának eredményeként. Bengt Jonsson a skandináv balladakorpusz alapján állította össze az északi népek hatalmas elbeszélő-költészetének katalógusát. Anneli Asplund a finn balladák rendszerezésére vállalkozott. A bolgár balladák reprezentatív gyűjteményéhez csatolt mutatók segítségével képet kaphatunk a balkáni hagyományról. Ezek mind-mind a Rolf W. Brednich vezette balladakutató munkaközösség javaslatára, az ott kidolgozott elvek felhasználásával készültek el. A sort most egy újabb balladakatalógus gazdagítja, amelyet Soňa Burlasová, a pozsonyi Néprajzi Intézet kutatója, egykori igazgatója, több évtizedes munkával állított össze és német nyelvű fordítással tett közzé a Szlovák Akadémia kiadványaként megjelenő *Etnologické štúdie* 2-4. kötetében. (A három kötet folyamatos lapszámozása lehetővé teszi, hogy egyetlen műnek tekintsük.)

A szlovák elbeszélőköltészet rendszerezése híven követi a freiburgi irányelveket. Ez vonatkozik a műfaj meghatározására, amely nem csak a szűkebben vett balladára, hanem a narratív énekek mindegyikére vonatkozik, továbbá az ott megfogalmazott csoportosítási rendtől sem tért el, így az alábbi csoportokba illesztette az epikus énekeket:

1. Természetfeletti tematikájú elbeszélőénekek / 2. Vallásos énekek (Ó- és újtestamentumi, valamint nem-biblikus énekek) / 3. Szerelmi tematikájú énekek öt alcsoportban / 4. Családi vonatkozású énekek / 5. Társadalmi konfliktusok / 6. Történeti énekek / 7. Katonaélettel kapcsolatos dalok / 8. Rablókról szóló énekek / 9. Szerencsétlenségekről szóló énekek / 10. Erőszakosságokról szóló énekek / 11. Állatokról szóló elbeszélőénekek és tréfás balladák.

Ebben a rendszerben megtalálható a szlovák epikus énekek minden csoportja. Műfajilag különbözőek a narratív énekek, lehetnek balladák, balladaszerű dalok, epikusénekek, történeti énekek, legendaénekek. A sokféle műfajt az epikus eseményközlés teszi egységessé, bár esetenként a határ nagyon törékeny. A katalógusban megtalálható 307 típus minden eddiginél teljesebb képet ad a szlovák elbeszélőénekekről. Soňa Burlasová mindegyik típust egyetlen változattal mutat be, éppen ezért a variálódás mértékéről a katalógus nem nyújt meggyőző képet. A nagy csoportokon belül

tematikai szempontok szerint bontja az anyagot, így a kissé eltérő szövegek már új számot kapva új típust jelentenek. Különösen érződik ez a részletekre figyelés a szerelmi tematikánál, ahol öt alcsoportban 107 típus található: boldog szerelemről, erőltetett szerelmi kapcsolatokról, sikertelen szerelemről, tragikus végű szerelmi viszonyról, hűtlenségről szóló énekeket különít el. A változatok számát, az elterjedés határát a gyűjtött anyag adatainak felsorolása mutatja. Esetenként csak egyetlen szöveg van, (pl. 186. típusban a megölt pásztor dala), máskor majd százötven változat képviseli a típust (pl. 105. típusnál, amikor a hazatérő katona halva találja kedvesét). Az énektípusok bemutatása világos, egyszerű. Minden típust öt jellemzővel mutat be. Legelső a katalógusszám, amelyet követ a tartalmi vonatkozású címközlés, (ezt jelöli A-val). B jelzet alatt az elbeszélőének rövid tartalmi kivonata olvasható. Majd az A és B német nyelvű fordítását találjuk. C jelzet alatt rövid általános megjegyzés szerepel. D pontban közli az összes változat leelőhelyét rövidítésekkel, itt különíti el az altípusokat. Végül az E jelzet alatt találjuk a legreprezentatívabb változatot, legtöbb esetben dallammal együtt.

A katalógus felhasznált minden tudományos kiadványt és az archívumok hiteles anyagát, ebből következően ez a könyv a szlovák balladaköltészet lehető legteljesebb áttekintése. Az ország határán kívül élő szlovákok hagyományára is kiterjedt a gyűjtés, és a rendelkezésre álló adatokat beépítette a rendszerbe. Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Ukrajnában, Jugoszláviában élő szlovákoktól hallott énekek is belekerültek ebbe a katalógusba. Különösen érdekes a Pilisszentkereszten gyűjtött anyag, amely a változatok hiánya miatt úgy tűnik, speciális helyet foglal el a szlovák folklór egészében, erről azonban a katalógus nem tesz említést. A kiadvány felhasználását segíti, hogy minden epikus ének rövid tartalma németül is olvasható. A katalógust több mutató teszi teljessé. Az irodalomjegyzék a felhasznált források adatait tartalmazza, a földrajzi mutató a balladák leelőhelyét sorolja fel, a kezdősorok mutatója a hivatkozott balladák könyvben található anyagára vonatkozik. A motívum-index a jelentéshordozó szavakat, neveket közli, amelyek esetenként a motívumot alapvetően determinálják.

Évtizedek áldozatos munkájával gyűjtötte és rendszerezte Soňa Burlasová a szlovák balladákat, a technikai szerkesztésben kiváló tanítványa, Eva Krekovicová segített. Rendszere világos, áttekinthető, jól kezelhető, így munkája alapvető segédkönyv a további tudományos kutatáshoz. Segítségével a szakemberek elvégezhetik azt a munkát, ami ebből kimaradt, mert a katalógus – éppen úgy, mint a néprajzi atlaszok – statikus képet mutat. Nincs eligazító tájékoztatás a történeti folyamatokról, az írásbeliség hatására átvett adatokról, sem a szomszédos népekkel közös hagyományról. Ami a mesekatalógusokban elbeszélésbiológia cím alatt szerepel és a típus történeti hátterét, alakulását, életerét, variálódását, nemzetközi összehasonlítását foglalja össze, ebből a könyvből mind hiányzik. A következő kutatógeneráció feladata lesz bemutatni a műfaji egyenlenségeket, a történeti változást, a mára már eltűnt történeti énekek és a későbbi korok, pl. az 1930-as évek ének-divatát. A történeti szempont mellett az egyéniségek szerepéről sem kapunk tájékoztatást, pedig egy-egy ének népszerűsége arra vall, hogy vagy egy jó énekes, vagy a rádió a hatását kell keresni mögötte. A katalógus egyetlen esetben sem szól az elbeszélőénekek nemzetközi összefüggéseiről. Bizonyára nagy feladat az összehasonlító kutatás, de a szlovák hagyomány helyének megrajzolásakor a komparatívisztika nélkülözhetetlen. Nem tájékoztat a szlovák és a cseh folklór összefüggéséről, különállásáról. Hiányoljuk a német nyelvű ponyvák adaptálása nyomán terjedő gyilkosságénekek, vallásos énekek hátterének megrajzolását. Számunkra, magyar folkloristák számára izgalmas kérdés a két nép folklórja közti összefüggés megismerése, ehhez a katalógus gazdag példatárát kínál, de egyetlen eligazító pontot nem ad. Nem hivatkozik Vargyas elméleti feltételezésére, összehasonlító eredményére sem.

Soňa Burlasová gazdag életműve most egy fontos kiadvánnyal gazdagodott, amellyel a tudományos megismerés számára igen fontos rendszerező munkát végzett el. A 307 típus bemutatásával egy kézikönyvet adott a szlováknak, németül értő szakemberek kezébe, melynek segítségével a következő generáció biztos utakon járva feltárhatja az összefüggéseket.

Modele de conviețuire în Ardeal. Zabăla. Redactat de Pozsony Ferenc – Anghel, Remus Gabriel. Colecția Kriza 2 – Kriza Könyvek 2. Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 1999. 165 p.

Voigt Vilmos

A Kriza János Társaság eddig (1992-től) évkönyvet, két néprajzi monográfiát adott ki, valamint a jelen könyvsorozatban előbb fiatal néprajzkutatók tanulmányait, e román nyelvű tanulmánygyűjteményben pedig a Kovászna és Kézdivásárhely között található község, Zabola életéről készített, aktuális, nemcsak néprajzilag fontos tárgyú tanulmányokat. Pozsony Ferenc bevezetője bemutatja a falu történetét, leírja e kutatás körülményeit. Nyolc tanulmány az etnikus kapcsolatokat járja körül, mégpedig nemcsak román-magyar, hanem cigány vonatkozásban is. A csakugyan interetnikus kutatásban részt vettek román és magyarországi kutatók is, akik itt közlik dolgozataikat. A kötet végén több mint hatvan kép található (zömük valóban vizuális információ).

Örömmünne, hogy román nyelven megjelent egy ilyen, példaértékű kötet. Valóban gondoltak a román olvasókra, mivel még az egyes szakirodalmi hivatkozások címeit is megadják románul. A szerzők „fele” is román. A dolgozatok többsége szinte adattár jellegű: olyan sok bennük a pontos információ.

Köszönet mindazon intézményeknek, akik finanszírozták e kiadványt. Köszönet azoknak a kutatóknak, akik a mai falusi életéről ilyen pontos képet adtak.

Vizsont a technikai kivitel nem jobb, mint a Kriza János Társaság eddigi évkönyveit – azaz balkáni. A képeket nem lehet látni. Ha pedig dokumentálni akarjuk, mennyire európaiak vagyunk – ezt nem csak tartalmilag, formailag is bizonyítani kellene. Európai viszonylatban a néprajzi jelenkutatásnak fontos eredménye e kötet. Van benne magyar és angol tartalomjegyzék is. Minden tökéletes, modern, intelligens. Ám miért volt lehetetlen e csúf kis kacsa kiadványból rögtön hattyú szépségű könyvre pénzt találni. (Koldulni – hogy jelezzem régióink valóságát.)

Monika Vrzgulová: Známi neznámi Trenčania. Živnostníci v meste 1918-1848. (Ismerős ismeretlen terencséniek. Iparosok a városban 1918-1948 között). Peter Popelka Kiadó, Bratislava, 1997. 82 p.

Kocsis Aranka

A Pozsonyban élő szlovák etnológusnak ez a munkája eredetileg kandidátusi disszertációnak készült. A könyv a dolgozatnak feltehetően rövidített/egyszerűsített változata, hiányzik belőle a tudományos apparátus – amely a disszertációból nyilván nem maradt el -, viszont sok benne a kép, a városról készült korabeli fotó bőséges és kétnyelvű, szlovák-angol képaláírással. Miután a könyvvázlatot láthatóan a szélesebb érdeklődő közönség számára íródott, nem sok szó esik benne elméleti kérdésekről, a feldolgozás szakmai módszereiről, de átfogó képet kap belőle az olvasó a város egyik társadalmi rétegéről, a kisvállalkozók – kézművesek, iparosok, kiskereskedők (*živnostník* 'iparos', 'iparűző', 'kisvállalkozó'; a szlovák kifejezés magyarul nehezen adható vissza) – életmódjáról, mentalitásáról, mindezt az értékrend szempontjából megközelítve a megnevezett időszakban, az 1918-1848 közti években. Az 1918-as dátum – Csehszlovákia megalakulásának éve – a szerző szerint mind politikai, mind társadalmi téren minőségi változásokat hozó új időszak kezdete a város életében, 1848 pedig, a szocialista rendszer beköszöntének ideje, a kisvállalkozók társadalmának gyakorlatilag a végét jelenti, miután tulajdonukat erőszakkal elvették (sokak szabadságát is; munkatáborba, börtönbe került jó néhány trencsényi vállalkozó is), lehetetlenné tették, majd betiltották önálló működésüket. Az 1918-tól 1938/39-ig, az autonómia, illetve a szlovák állam kikiáltásáig tartó

időszakot a szerző mint a békés fejlődés, gyarapodás, a demokratikus államszervezet nyújtotta kedvező lehetőségek idejét írja le, amelyre mind állami, mind helyi szinten a nemzeti és vallási türelem a jellemző. A vállalkozót Trencsénben elsősorban munkája, jó minőségű terméke/szolgáltatása alapján ítélték meg, s nem aszerint, hogy melyik felekezethez vagy nemzetiséghez tartozott (1930-ban a majdnem tizenkétezer lakosú városban a szlovákok mellett 608 trencsényi vallotta magát németnek, 634 zsidónak, 212 pedig magyarnak; felekezete szerint 8,7 ezer katolikus, 1,5 ezer izraelita, 0,9 ezer evangélikus és 1,6 ezer felekezeten kívüli élt a városban). Ebbe a szerző által multikulturálisnak nevezett közegbe, kialakult társadalmi rendbe hozott törést az autoritárius szlovák állam létrejötte az addigiaknak homlokegyenest ellentmondó törvénykezésével (1940. április 15. – az első ún. árjásító törvény), amely alapjaiban ingatta meg a trencsényi kisvállalkozók rétegének addigi, becsületes munkán, szorgalmon, szakmai hozzáértésen alapuló értékszéméletét. A zsidóktól és a rendszerrel szemben nem lojális polgároktól elvett műhelyeket, boltokat politikai/nemzetiségi alapon osztotta ki – hozzá nem értőknek. A beindult folyamatot az 1948-cal beköszöntő szocialista rendszer tetőzte be, amely teljesen felszámolta a kisiparosok rétegét, sőt ezután maga a fogalom is (*živnostník*) pejoratív értelmet nyert.

A trencsényi társadalom e jelentős csoportja értékszéméletének bemutatása során (a század első évtizedeiben mintegy 500 kézműves és kiskereskedő működött a városban) a szerző elsősorban az 1939-ig tartó kép évtizednyi békés időszak jellemzőinek elemzésére törekedett írott források, de elsősorban az érintettek, egykori trencsényi iparosok és családtagjaik (nem utolsó sorban saját családja tagjainak) visszaemlékezése alapján (Vzgulová nagyapja trencsényi iparos volt). Elismeri, hogy egy olyan heterogén társadalmi csoportot, mint a kisvállalkozóké, amelybe a műhelyében egyedül dolgozó kézművestől kezdve az akár 20 személyt is foglalkoztató építkezési vállalkozóig, kereskedőig mindenkit beletartozónak tekint, nehéz közös nevezőre hozni az értékideálok alapján. Ám mégis talál olyan mutatókat, amelyek szerint ez megtörténhet, mégpedig a tulajdonhoz való viszony, a származás (a régi trencsényi családból való származás rangja), az önmegvalósítás/függetlenség fontossága, a képesség/szakmai alkalmasság és a lokálpatriotizmus (a városért, a közért való tenni akarás) alapján, amely értékek szerinte minden trencsényi kisvállalkozó számára egyaránt fontosak.

A történelmi áttekintés és az értékrend-elemzések után értékes megfigyelésekben különösen gazdag a könyv harmadik, egyben utolsó fejezete, amelyben a szerző a kisvállalkozók családi életével foglalkozik, e családok szerepével Trencsén gazdasági életében, életmódjuk és értékrendjük hatásával a város társadalmi életére, illetve a nők helyzetével, amely Vzgulová szerint egészen eltérő a más középrétegbeli nőkéttől. Az utóbbiak elsősorban reprezentáltak a családi vagyontól, társadalmi életet éltek, jótékony egyletekben tevékenykedtek, a kiskereskedő és iparos feleségeknek mindegyike nem maradt idejük, ők dolgozó nők voltak, társai férjüknek a (legtöbbször családi) vállalkozásban.

Az adott kor sűrű politikai és társadalmi változásai nagyfokú rugalmasságra és alkalmazkodóképességre kényszerítették e réteg tagjait, ami gyakran kevésbé erélyes döntések meghozatalával is együtt járt. Ugyanakkor nagy mobilitás jellemezte a csoportot. A szerző megfigyelése szerint általában egy, maximum két generáción keresztül maradt egyben változatlanul egy vállalkozás. A véget vagy az ellehetetlenülést vagy a sikeres fölfelé kapaszkodás jelentette.

Regionális néprajzi kutatások Szlovákiában Tradičná kultura regiónov Slovenska. Prehľad charakteristických znakov, Bratislava, 1998. 264. p.

Krupa András

A Szlovák Tudományos Akadémia kiadója a maga nemében érdekes könyvet adott ki. Szerkesztője, egyik fő szerzője, Beňušková, Zuzana szerint azért szánta rá magát a 12 főből álló szlovák néprajzkutató gárda a megírására, mert a szlovák tradicionális kultúráról a köztudatban túlidealizált és leegyszerűsített kép alakult ki. Mintha a szlovákokra csupán a hegyi kürt (*fujara*), a brinzasztészta (*bryndzové halušky*), a juhásztorok hegyi kalybájája (*salaš*) lenne jellemző (miként a magyarokról szólva a *gulasch*, *fokosche*, *puszta* sztereotípiák), holott a szlovák népi műveltség sokkal összetet-

tebb, mint minden nép kultúrája – szükségessé vált tehát a szlovák népi kultúrának regionális sajátosságairól szóló összegzés elkészítése.

A bevezető szerint Szlovákiának az Európa közepén elfoglalt helye következtében a népi kultúrában találkozunk a Nyugat- és kelet-európai kultúrák, melyet befolyásoltak a közép-európai történelmi események éppúgy, mint az itt élő többféle etnikum és a környező népek műveltségének egymásra hatásai. Ezért is a viszonylag kis ország területén különféle és sajátosan differenciált régiók alakultak ki. A könyv ezeknek a kistérségeknek jellemző jegeit kísérli meg felsorakoztatni. A meglehetősen kicsi terjedelem miatt azonban nem válhat tisztán tudományos összegzéssé, hanem ismeretterjesztő, sőt idegenforgalmi igényeket is teljesít. Olyan vezérlő kalauz, amely tájanként rövid összefoglaló híradással hívja fel a figyelmet az itteni népi műveltségbeli jegek legfontosabbikjaira, melyek alapján azután bárki elmélyedhet az idevonatkozó szakirodalomban, illetve további kutatást is végezhet.

Voltaképpen a kiadvány az eddig publikált és feldolgozott irodalomra épül, annak vázlatos tükre. Az elmúlt évtizedekben több jelentős regionális monográfia is készült (Felső-Garam-mente – *Horehronie*, *Hont*, Gömör–*Gemer*), s tematikus monográfiák is megjelentek (Szepesség népviselete, a Magas Tátra és környéke pásztorkodása, stb.), s hasonló jelleggel több kisebb-nagyobb tanulmány is, volt mire támaszkodni.

Szlovák viszonylatban áttekintő módon elsőként fogalmazzák meg a tradicionális kultúra és a regionalitás kérdéskörét. A régiók (néprajzi tájak) kialakulásában legfontosabb tényezőnek a nyelvet s a népi kultúra egészét, ezen belül a foglalkozást, a lakóhelyet, a viseletet, a szokásvilágot és a folklórt tekintik. A regionális csoporttudat, mely egyben megnevesíti a néprajzi tájat, Szlovákia jórésztében az egykori megyékre épülve él, az összetartozást maguk az itt élők is így jelzik. (Árva – árvaik, Liptó – liptóiak, Szepes – szepességek, stb.). Az ország délvidékén ez legkevésbé érhető tetten. Jellemző néprajzi tájak geográfiai és más tényezők következtében is létrejöttek (pl. a Morva és a Kis-Kárpátok között *Záhorie* vagy a Felső-Garam-mente – *Horehronie*, stb.)

A régiók körülhatárolása és száma mai napig labilis. A szlovák néprajzi atlasz kilenc régiót különböztet meg, egyes kutatók pedig témák szerint, pl. a népi építészetből 27-et, a népviseletről 70-et, a néptáncból 12-öt. Az ismertetett kiadvány pedig 17 régiót különít el: *Záhorie – Myjava*; Dunamente (*Podunajsko*); Kis Kárpátok és Vág között (*Medzi Mlymi Karpatmi a Váhom* – lényegében a Mátyusföld); *Ponitrie* (Nyitra-mente); Bars (*Tekov*); Közép-Vág-mente és Kiszuca (*Stredné Považie a Kysuce*); Árva (*Orava*); Turóc (*Turieč*); Liptó (*Liptov*); Zólyomi medence – s Felső Garam-mente (*Podpolanie a Horehronia*); Hont; Nógrád (*Novohrad*); Gömör és Kishont (*Gemer a Malohont*); Szepes (*Spiš*); Sáros (*Šariš*); Abauj-Torna (*Abovsko-turnianska oblast*); Zemplén (*Zemplín*). Csupán összevetésképpen: az 1918 előtti megyebeosztás szerint a mai Szlovákiához 19 egész, illetve részmege került.

A felsorolásból is kitűnik, hogy némelyik régiót a szerzők a szerint alakítottak ki, hogy a feldolgozás szempontjait vették figyelembe. E szempontok a következők: földrajzi körülhatárolhatóság, a népi kultúra alakulásában szerepet játszó történelmi tényezők, a lakosság etnikai és vallási összetétele, hagyományos foglalkozási ágak, népművészet, népviselet, népi építészet, szellemi kultúra, folklór együttesek, - fesztiválok, múzeumok, legfontosabb kultúrtörténeti tudnivalók. Feltehető a kérdés, elegendők-e ezek a témakörök a táji tagoltság kialakításához, lehetnének-e bővebbek is? Szerintünk fontos eleme lehetett volna a feldolgozásnak a nyelvjárás, a népi táplálkozás, stb. A folklór együttesek, múzeumok számbavétele nyilván a népi kultúra mai továbbélését biztosító intézmények jelentőségét kívánja reprezentálni, bár kérdéses a regionalitás érzékeltetésében való szerepük. A szűk terjedelem viszont csak felsorolásukra ad lehetőséget.

Nem részletezhetjük külön-külön az egyes régiók jellemzőit, mindegyik táj bemutatása változó színvonalú, jelentősen függ a korábbi feldolgozásoktól. Az egyes régiókon belül élesen különböztetik meg a hegyvidék és az alföld földrajzi formáló tényezőit, rámutatnak az interetnikus kölcsönhatásokra, s utalnak a régióon belüli etnikai arányokra, fontos faktorként idézik a különböző korokban

bekövetkező migrációt, holott az alapanyag a 19. század végéről, a 20. század elejéről származik. Érzékelhető, hogy a trianoni határ meghúzásával miként szakadtak szét a természetes néprajzi egységek

Újszerűnek hat az etnikai és vallási összetétel régiónkénti részletezése. Pontos képet kapunk többek között a magyarok, a németek néprajzi csoportjairól (palócok, barkók, kurtaszoknyás hat falu, habánok, huncukárok, stb.), a legészakibb magyar településcsoport mindegyik helységét idézik szlovák nyelven. Vázlatos képet kapunk a ruszinok és az ukránok alakulásáról, a romák és a horvátok helyzetéről, arról is, hogy a kitelepített magyarok, németek helyébe milyen szlovák csoportok költöztek. A magyarság folklórjáról – a népi együtteseken kívül – alig tudunk meg valamit, mert csak szlovák nyelvű irodalomra támaszkodtak, az itteni magyar néprajzi feldolgozásokat nem használták fel.

A kiadványt szép felvételek, részletes térképek, helységnév-, tárgyi mutatók, válogatott irodalmi művek egészítik ki.

A kötet nem csupán a széles szlovákiai olvasóközönség és szakemberek számára, hanem az e témakörrel foglalkozó magyar néprajzkutatóknak is sokoldalú tájékozási lehetőséget nyújt.

A roma és a zsidó alakja a szlovák folklórban. – Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre. Bratislava, 1999. 228 p.

Krupa András

Eva Krekovičova jeles szlovák etnomuzikológus korábban már több tanulmányban foglalkozott azzal, hogy milyen szerepet és helyet tölt be a cigány és a zsidó etnikai kisebbség a szlovák népköltészetben. Ezt a témakört kiteljesítve most könyvvé formálta. A kiadvány érdekessége, hogy a szlovákénál előbb, 1998-ban adták ki a német változatát (*Zwischen Toleranz und Barrieren. Das Bild der Zigeuner und Juden in der slowakischen Folklore.* Az Europäischer Verlag der Wissenschaften kiadása. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien).

A kötet két nagy részből áll. Az első főleg elméleti kérdésekkel foglalkozik, amelyben a szerző számba veszi a cigány és a zsidó problematikájának szlovák történelmi alakulását, illetve elemzi a két etnikai kisebbség folklór megnyilvánulásait. (Fejezetcímek: *Etnocentrizmus – más etnikumok képe a szlovák folklórban; Romák és zsidók Szlovákiában; A roma képe a szlovák folklórban; A zsidóság tükröképe a szlovák folklórban*). A második részben a romákkal foglalkozó népdalokat mutatja be.

A sokoldalú, alapos és tanulságos műből csupán néhány gondolatot emelünk ki. Krekovičova abból indul ki, hogy a „más” és az „idegen” etnikumnak a képe a folklórban a társadalmi emlékezet szoros alkotórésze. S a folklór igen fontos informatív forrást jelent, különösen a tekintetben, hogy tükrözi az adott nép társadalom álláspontját, értékítéletét, érzelmvilágát és konkrét érdekeit. Ez kivált jelentős olyan etnikailag vegyes környezetben és többnemzetiségű államalakulatban, mint Szlovákia.

A vizsgált anyag elsősorban a földművelő falusi, esetleg kisvárosi szlovák népesség társadalmi emlékezetét jelenti, amely egyúttal hordozója is a folklórnak, amelynek több műfajban sok évszázad óta szinte változatlan a tartalma. Krekovičova rámutat arra, hogy a cigány alakjának attribútumai a legkorábban gyűjtött és a kortársi népdalokban – tehát mintegy kétszáz éve – ugyanazok. Míg a zsidók képe a szlovák folklórban közép-európai, európai jelleget tükröz, a cigányé tartalmaz „szlovák”, illetve „magyarországi” elemeket is, pl. amelyek korábban az alacsonyabb rendű népességről, parasztokról, katonákról szóltak, napjainkra helyükbe főként az anekdotákban a cigány komikus ábrázolás került.

A cigány, illetve a zsidó alakja kettős módon tükröződik. Nagyonbár negatív jellegű, ugyanakkor pozitív sajátosságokat is hordoz. A népdal általában leplezetlenül fejezi ki a mélyen gyökerező előítéleteket a romák, s még erőteljesebben a zsidók kapcsán. Az alapvető jegyek megmaradtak a mai folklórban is, annak ellenére, hogy a zsidók száma a holokaust tragikus következményei miatt

drasztikusan lecsökkent. Összességben azonban Krekovičova szerint a népdalokban gyakran érzékelhetjük, hogy a kiélezett konfliktusok élét „leköszörülük”. Egyik oldalon tehát megnyilvánul a másokkal szembeni tolerancia, míg másikon reálisan léteznek a szinte áthághatatlan korlátok.

1991-ben, Szlovákiában a nem szlovák népesség az összlakosság 15 %-át képezte, 13 nemzetiséget rögzítettek, melyek legnagyobb számú nemzeti kisebbsége a magyar. Az ekkori adatok szerint utána a nemzetiségként ezidőben elismert romák következtek (hivatalos adatok szerint 253.943 fő, becslés szerint azonban 3-400.000-en vannak). Az ebben a térségben a 14. század óta élő cigányok Szlovákia minden táján találhatók, legfőképpen a keleti régióban. A folklórbeli ambivalenciát Krekovičova elsősorban abban látja, hogy a cigányok zöme több évszázadon át falusi környezetben, tehát a folklór törzsét képező földművelő szlovákok között éltek, s ezáltal a két etnikum között kialakult egyfajta sajátos „modus vivendi”. A zsidóság szintén több százada él itt. 1919-ben az össznépesség 4,72 %-át alkotta, 1942-1943-ban mintegy 80.000 zsidót deportáltak, jelenleg számuk alig éri el a 3.000-t. A zsidók elsősorban városokban összpontosultak, a községekben kocsmárosok, kereskedők voltak, ezért rájuk a parasztság mint felsőbb, „úri” rétegre tekintett, amelyhez kapcsolódott egyfajta úrgyűlölet, illetve felfokozott vallási különbségtudat. Emiatt a cigányokat inkább „másnak”, a zsidókat „idegeneknek” tartották (az utóbbit magasabb fokozatúnak véli Krekovičova), de ezek a nézetek össze is folynak.

Krekovičova szlovák népdalban több réteget mutat ki mind a cigányok, mind a zsidók vonatkozásában. A cigányokról szóló népdalok felét tréfás, csúfolódó dalok képezik, szép számúak a táncos alkalmakhoz fűződő, illetve gyerekdalok, valamint a szokásköltészet (lakodalom, tavaszi jeles napok, stb.) dalai. A szerző felsorolja a folklóralkotásokban való szereplésük jellemzőit (cigány népnév, cigány nyelv, nemi különbség, morális-etikai normák, sajátos lakhelyük, öltözetük, foglalkozásuk /kovács, zenész, stb./, stb.). A legnagyobb korlátot a nem cigány és a cigány fiatalok közti házasság tilalma jelenti – ez sugárzódik a szerelmi dalokból.

A zsidósággal szembeni magatartást a szerző elsősorban pszichológiai okokra (a zsidó szokáskultúra nem ismerése, a zsidó közösségek bezárkózottsága), valamint vallási ellentétekre (zsidó – keresztény) vezeti vissza. A másság velük kapcsolatban is összetetten tükröződik (nevük – jellemük, nyelvük, szerelmi viszonyok, szociális helyzetük, vallásuk, stb.). A zsidó, mint bűnös figurája mellett jellemző parodizáló, kigúnyoló motívum a dalokban (vallási szertartásaik, táncaik). Helyenként feltűnik áldozatként való ábrázolásuk is (1918-as pogrom, 1940-es évek deportálása). Krekovičová minden elméleti-történeti megállapítását konkrét népköltészeti példával illusztrálja.

A könyv második részében 163 népdalt és változatait közli, amelyek alapján dokumentálja a szlovák népdalkincs cigány témaköreit. A csoportosítást az elemző fejezetekben feldolgozott jellemzők szerint végezte el (ezek szolgálgják az alfejezetek címét), és magyarázatokkal látta el.

A 228 oldalas kötetet képillusztráció, irodalom, a publikált dalok ábécés cím-sorrendje, a dalok származási helységének a jegyzéke egészíti ki.

Kupcsinszkij Oleh (szerk.): Volodimir Hnatyuk. Dokument i materiali. (Dokumentumok és iratok) Lviv, 1998. 466 p.

Udvari István

Hnatyuk Volodimir (1871-1926) ukrán folklorista és néprajzos életrajzával, szakmai működésével, utóéletével, stb. kapcsolatban több mint 500 dokumentum – bizonyítványok, levelek, visszaemlékezések, stb. – jelent meg Lembergben. A galíciái születésű s iskolázottságú Hnatyuk már egyetemi diákévei alatt megfogalmazta a magyarországi ruszinok folklórkutatásának és ukrán nemzeti szellemben történő ébresztésének programját, melynek többek között része volt az ukrán könyvek és periodikák terjesztése a magyarországi ruszinok körében, magyarországi ruszin gyermekek galíciái iskoláztatása, galíciái ukrán együttesek szerepeltetése Magyarországon. A magyarországi ruszinok

körében hatszor volt jelentősebb kutatóúton, melynek eredményeit a galíciai Ukrán Tudományos Akadémia szerepét betöltő Sevcsenkó Tudományos Társaság Közleményeiben, néprajzi gyűjteményekben és önálló kötetekben tette közzé. (A Sevcsenkó Tudományos Társaság Tudományos Közleményei első húsz kötetről ismertetést ld. Századok 43. évf. 1910. 241-249.) A Társaság egyébként 1899-ben elnökségi titkárrá, majd társasági tudományos titkárrá választotta, emellett betöltötte a Társaság Néprajzi Osztályának titkári, később elnöki tisztét is. Első jelentősebb magyarországi expedíciója a millennium évére esik, amikor is közel 150 mesét gyűjtött a kárpátaljai ruszinok körében. Ekkor fogalmazódott meg benne, hogy a magyarországi ruszinok ukrán nemzeti szellemű nevelésének céljává folyóiratot indít el. E terve ugyan nem valósult meg, de galíciai eszmetársaival 1896-ban *Mi is Európában vagyunk* címmel a magyar ezerév ünneplésének módja ellen tiltakozó írást jelentetett meg Lembergben. A tudomány számára Hnatyuk fedezte fel a bácszerémi ruszinokat, akiknek folklórányagát négy testes kötetben adta közre

A közelmúltban megjelent forráskiadványban, a magyar néprajztudomány által is számon tartott felvidéki ruszinok (Vrábely Mihály, Zsakovics Kálmán György, Zloczky Tivadar, stb.) és bácskaiak (Bindász György, Nagy Demeter, Kosztelnik Gábor, stb.) levelei mellett a kiváló Sztripszky Hiador négy, Asbóth Oszkár, Bonkáló Sándor egy-egy levelét is megtalálhatjuk. Rendkívül izgalmasak Vovk Fedor Hnatyukhoz írt levelei, melyekből kiderül, hogy a Párizsban és Szent Pétervárott működő néprajztudós észrevehető hatással volt Hnatyuk gyűjtési módszereinek, tudói habitusának formálódására (Vovk egy magyarországi vonatkozásokat is tartalmazó művének ismertetését magyarul ld. Néprajzi Értesítő; XII. 1911. 77-78). Tomasivszkij Sztepan ukrán történész Hnatyukhoz írt levelében a magyarországi Ruszínföld néprajzi térképe elkészítésének utolsó fázisáról számol be, s jelzi: gondjai vannak a helynevek azonosításával (Tomasivszkij atlaszáról ismertetést ld. Néprajzi Értesítő; XI. 1910. 264-270).

A továbbiakban három levél tartalmát mutatom be röviden.

1. Asbóth Oszkár szlavista nyelvész levele V. Hnatyukhoz. Budapest, 1911. V. 9. 218-219. old.

Asbóth Oszkár megköszöni Verchratszkij Iván lemkókról szóló művének megküldését, s Hnatyuktól bácskai ruszinokra vonatkozó dolgozatait kéri elküldeni, mivel egy bácskeresztúri tanítványa e témából kíván doktorálni. (E tanítvány nem más, mint Munkácsy Mihály, akinek erről a témáról 1913-ban egy könyve is megjelent magyarul: *Tót nyelvű rusznokok Bács- és Szerém megyében*. Budapest, 1913; Munkácsyról részletesebben ld. Adalékok egy szlavista-könyvtáros életrajzához. Magyar Könyvszemle, 103. évf. 1987. 1. sz. 53-57.) Asbóth felajánlja a címzettnek, hogy elküldi számára tanítványa, Bonkáló Sándor: *A rahói kisorosz nyelvjárás hangtana* című művét, s az általa szerkesztett *Nyelvtudomány* című folyóirat számát, benne Bonkáló könyvéről írott ismertetésével. Utal arra, hogy az MTA főtítkárával, Heinrich Gusztávval megbeszélte egy akadémiai könyvcserét Lemberg és Budapest között.

2. Sztripszky Hiador néprajzos és bibliográfus levele V. Hnatyukhoz. Kolozsvár, 1907. január 25., 158-160. old. (Sztripszky Hiador a kolozsvári Ferenc József diákjaként az 1897/98-as tanév téli szemeszterére a lembergi egyetemen végezte el, ahol a galíciai ukrán és lengyel értelmiség sok tagjával megismerkedett, így Iván Frankó íróval, költővel, V. Hnatyuk egyetemistával. Erről részletesebben ld. Udvari István – Viga Gyula: Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz. Herman Ottó Múzeum Évkönyve – megjelenés alatt).

Sztripszky Iván Frankó elbeszéléseink önálló kötetben való megjelentetését tervezte magyar tolmácsolásban; erotikus dalok másolatban való megküldését ajánlja fel Hnatyuknak. A politikáról írva Sztripszky kifejti, hogy nem ért egyet azoknak a köröknek a buta törekvésével, melyek Magyarországot egynyelvű országgá akarják tenni. Elpanaszolja, hogy őt is figyelmeztették, többek között Bátky Zsigmond, hogy lehetőleg magyarországi témákkal foglalkozzon, s kutatási eredményeit Magyarországon jelentesse meg. Egzisztenciális megfontolásokból Sztripszky nem csinált ügyet ebből, mert csupán napidíjas műzumi alkalmazott, a kolozsvári egyetemen adott orosz lektori órákért is csak a jövő évben fizetnek honoráriumot. Megélni csak a felesége bányájától kapott alkalmi támogatás segítségével tudnak. Azért is, hogy nyugdíja biztosítva legyen, tanári állás elérésére

törekszik. Tekintettel nehéz szociális helyzetére a Sevcsenko Tudományos Társaságnak küldött értékes kéziratokért, kéziratok könyvekért nem cserepéldányokat, hanem készpénzt kér. Az ungvári *Nauka* című lapban hamarosan cikke jelenik meg. *Magyarországi régi ruszin írásbeliség* címmel, melynek egyes megállapításai talán majd nem tetszenek Hnatyuknak. Hamarosan küldi majd Bartha Miklós könyvét, aki hűen ábrázolta a ruszinok lakta táj szépségeit, s igazul mutatja be a ruszin nép nehéz szociális helyzetét.

3. Sztripszky Hador levele V. Hnatyukhoz. Budapest, 1914. március 4., 272-273. old.

Sztripszky megköszöni Hnatyuknak, hogy a Tomasivszkij Sztepannal együtt a Sevcsenko Tudományos Társaság tagjává ajánlotta, melynek alapján őt a Társaság rendes tagjává választotta. Beszámol arról, hogy Budapesten nemzetiségi kérdésekkel is foglalkozó Országos Néptanulmányi Egyesület alakult, melynek egyik áprilisi ülésén ő tartott előadást a ruthén kérdésről, ahol kifejtette véleményét a máramaroszigeti ún. skizma-perről, a ruszin irodalmi nyelvekről, a ruszinok körében megfigyelhető nagy szociális és kulturális elmaradottság megszüntetésének lehetséges módjairól. (Erről az előadásról részletes beszámolót ld. Görögkatolikus Szemle, XV. évf. 19. sz. 1914. május 10. 1-2. old.) Hirt ad arról, hogy a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozatban napvilágot látott Szabó Orest: Magyarorszokról (ruszinokról) szóló könyve; s ő pedig a *Világ*, valamint a *Vasárnapi Újság* című budapesti lapokban Sevcsenko jelentőségéről írt cikket.

A kötetet tudománytörténészek, a magyar-ukrán néprajzi kapcsolatok, s a kárpátaljai ruszin néprajzkutatás története iránt érdeklődők forgathatják haszonnal.

Ethnographia

111. évfolyam

2000

1-2. szám

Ismertetések

Gráfik Imre: *Sings in Culture and Tradition (Szarvas Zsuzsa)* – Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen (*Bellon Tibor*) – Vida Gabriella: A miskolci fazekasság a 16-19. században (*Füvessy Anikó*) – Csoma Zsigmond: Falusi környezet – nagyvárosi ellátás (*Simon András*) – Szigeti György: Fejezetek Apátfalva néprajzából I. Anyagi kultúra (*Fodor Ferenc*) – Vöö Gabriella: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások (*Nagy Olga*) – „Hallgassátok meg magyarjaim.” Keresztmetszet a magyar népzeneről (*Tari Lujza*) – Ujváry Zoltán: Folklor az Ördögi kísértetekben (*Deák Éva*) – Tánczos Vilmos: Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük (*Kríza Ildikó*) – A félegyházi mesekirály. Seres József, félegyházi parasztgazda népmeséi (*Kríza Ildikó*) – „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” Visszaemlékezések 1830-1861 (*Bárth Dániel*) – Halász Albert: Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken (*Mód László*) – Néprajzi Látóhatár VIII. évfolyam (*Kocsis Aranka*) – Néprajzi Értesítő. LXXIX. évfolyam (*Paál Zsuzsanna*) – Szolgálatban. Folklorisztikai tanulmányok a 70 esztendő Ág Tibor tiszteletére (*Rudasné Bajcsay Mária*) – Észak-Bánság paraszti műveltségéből (*Bárkányi Ildikó*) – Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században (*Kiss Réka*) – Tamás Edit: A Bodrogköz népsége a XVIII-XIX. században (*Viga Gyula*) – Körmendi Géza: Tata és Tóváros története a két világháború között (*Kemecsi Lajos*) – Tóth Péter: A Mária Terézia kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében: Tirmitz József: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Teresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg (*Méri Edina*) – Takács Péter – Udvari István: A Nagykaposi járás Mária Terézia korában (*Dankó Imre*) – Volkskundliche Arbeit in der Region (*Borsos Balázs*) – Fata, Márta: Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers (*Dörömbözi Péter*) – Das Einhorn. Mythos und Signet (*Balogh Jánosné Horváth Terézia*) – Studia Mythologica Slavica 1-2. (*Kámán Erzsébet*) – Burlasová, Sona: Katalóg slovenských naratívnych piesní, 1-3. (*Kríza Ildikó*) – Modele de conviețuire în Ardeal. Zábala (*Voigt Vilmos*) – Vrzgulová, Monika: Známí neznámi Trenčania (*Kocsis Aranka*) – Tradičná kultura regiónov Slovenska (*Krupa András*) – Medzi toleranciou a bariérami (*Krupa András*) – Kupcinszkij Oleh (szerk.): Volodimir Hnatyuk. Dokumenti i materiali (*Udvari István*)

A folyóirat a Mikszáth Kiadó gondozásában jelent meg

Felelős vezető: Dr Németh János igazgató

Nyomdai munkák: ETO Print Nyomda

Fv.: Balogh Mihály

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 111.

2000

No. 1-2.

TABLE OF CONTENTS

Studies

<i>Tünde Zentai</i> : The bed and folk sleeping culture in the 17 th century	1
<i>Alice Gáborján</i> : The blanket-cloak	69
<i>Péter Takács - István Udvari</i> : Data on the county fairs of Trencsén county and the customs related to fairs and markets at the end of the 18 th century	87
<i>Edina Dallos</i> : Remarks on the interpretation of the legend of the "white horse"	127

Communications

<i>Irén Fári</i> : Photographs of outlaws from Szeged	147
<i>Szilvia Sápy</i> : 'Dictating song' in the funeral traditions of Vámosoroszi	157

Scholars, oeuvres, history of science Report

<i>Zsuzsanna Pál</i> : Life career and individual, history and community (Experiences of Italian life history research)	221
--	-----

Book Reviews